

DOKTORSKI KOLOKVIJ

Zbornik preglednih radova poslijediplomskoga
sveučilišnog (doktorskog) studija
„Sociologija: vrijednosti, identitet i društvene promjene u
hrvatskome društvu“.

Knjiga 1.

HRVATSKO
KATOLIČKO
SVEUČILIŠTE
ZAGREB
UNIVERSITAS
STUDIORUM
CATHOLICA
CROATICA
ZAGRABIA

DOKTORSKI KOLOKVIJ

**Zbornik preglednih radova poslijediplomskoga sveučilišnoga (doktorskog) studija
„Sociologija: vrijednosti, identitet i društvene promjene u hrvatskome društvu“.**

Knjiga 1.

Izdavač: Hrvatsko katoličko sveučilište,
Ilica 242, Zagreb, Hrvatska

Za izdavača: prof. dr. sc. Željko Tanjić

Uredništvo: izv. prof. dr. sc. Mario Bara, dr. sc. Miriam Mary Brgles, doc. dr. sc.
Ivana Brstilo Lovrić, prof. dr. sc. Gordan Črpić, izv. prof. dr. sc. Filip
Galović, dr. sc. Geran Marko Miletić

Glavni urednik: izv. prof. dr. sc. Filip Galović

Tajnica uredništva: Lada Lokmer, mag. act. soc.

Jezična redakcija: autorska

Korektura: izv. prof. dr. sc. Filip Galović

ISBN 978-953-8014-79-6

DOKTORSKI KOLOKVIJ

Zbornik preglednih radova poslijediplomskoga sveučilišnog (doktorskog) studija „Sociologija: vrijednosti, identitet i društvene promjene u hrvatskome društvu“.

Knjiga 1.

Zagreb, 2022.

UVODNA RIJEČ

U okviru Poslijediplomskoga sveučilišnog (doktorskog) studija Sociologija: vrijednosti, identitet i društvene promjene u hrvatskome društvu na Hrvatskome katoličkom sveučilištu doktorandima je obvezom održati strukturirano izlaganje, a potom i napisati pregledni rad koji je povezan s njihovim interesima, tj. s onime što će sutra biti dijelom njihove doktorske disertacije. Ovaj Zbornik tako sadržava pregledne radove dviju generacija doktoranada – generacije 2018./2019. i generacije 2019./2020. Već se iz naslovnih ključnih riječi uočava interdisciplinarnost tema i fenomena ovoga Zbornika – mediji, duhovnost, povjerenje, rad, starenje, migracije, glazbene preferencije, gradske tržnice, ljudsko tijelo, stigma(tizacija), psihijatrijski sustav, hibridne zajednice... Puninu znanstvene heterogenosti dalje reflektira autorska analitička pozornost za različite društvene skupine kakve su osobe s kroničnim bolestima, radno aktivni, umirovljenici, žene, kao i za slojevite nacionalne i globalne procese poput tranzicije za hrvatsko društvo, migracija za europsko, a onda i globalno društvo, s dijeljenim kontekstom COVID-19 pandemije, različitih tehnoloških, virtualnih i postmodernih tokova.

Imajući u vidu da ovaj doktorski studij sociologije u nazivniku vrijednosti, identiteta i društvenih promjena u hrvatskome društvu potiče horizontalnu i vertikalnu znanstvenu raspravu i suradnju, pohvalno je što su sami doktorandi svoju znanstvenu i stručnu putanju otisnuli prema tomu horizontu. Ono što ih okuplja jest svojevrsna sustavnost i sistematičnost znanstvene misli, bilo da je riječ o doktorandima kojima ovaj zbornički pothvat predstavlja znanstvenu premijeru ili da je riječ o doktorandima koji su se već, na ovaj ili onaj način, disciplinirali na akademskoj sceni.

Osim kao važna razvojna i motivacijska platforma doktorandskih ideja koje se dalje oblikuju i izoštravaju kroz sinopsis, a onda i doktorsku disertaciju, ovaj Zbornik ide u prinos sociološkoj struci jer spojem različitih autorskih kulturnih kapitala evidentnih u širini njihovih domicilnih znanstvenih područja, pokazuje senzibilnost sociološkoga kategorijalnog aparata za prepoznavanje i obuhvat cijeloga niza društvenih aktualnosti, kao i ponude bistre leće za neke još uvijek intrigantne i korisne društvene klasike. Stoga je ovaj svezak potvrdom svježine i perspektivnosti sociološke struke čije se osobno lice iščitava u radovima ovih dviju generacija doktoranada.

Uredništvo

KAZALO

Lidija Baltin Stojkanović MEDIJSKA KONSTRUKCIJA STVARNOSTI U KONTEKSTU VLASNIČKE STRUKTURE MEDIJA	7
Nevenka Benić PREGLED ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI U REPUBLICI HRVATSKOJ U EUROPSKOM I GLOBALNOM KONTEKSTU NA TEMELJU DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI U REPUBLICI HRVATSKOJ	20
Brankica Rimac DUHOVNOST I ZDRAVSTVENA NJEGA OSOBA S KRONIČNIM BOLESTIMA	36
Marina Bucić RADNO AKTIVNI NAKON UMIROVLJENJA – ULOGA RADA I VRIJEDNOSTI: OSNOVNI POJMOVI I TEORIJSKI KONCEPTI	50
Vesna Bujas TRANSFORMACIJA ORGANIZACIJA I VODSTVO NAKON COVID-19 PANDEMIJE	70
Dalibor Ivanešić TEORIJSKI ASPEKTI STARENJA U KONTEKSTU SOCIOLOŠKE MIKROTEORIJE	80
Andrea Domitrović TEORIJSKI PRISTUPI MIGRACIJAMA: PRIMJER PROFESIONALNIH MIGRACIJA MEDICINSKIH SESTARA/TEHNIČARA	96
Nika Đuho GRADSKA TRŽNICA JUČER, DANAS, A SUTRA? TRANSFORMATIVNI POTENCIJALI TRŽNICE U KONTEKSTU POSTMODERNE PARADIGME GRADA	113
Ruža Erceg MIGRACIJE MEDICINSKIH SESTARA: RAZLIČITE PERSPEKTIVE – SVIJET, EUROPA, REPUBLIKA HRVATSKA	127

Ivna Ivanković	
DRUŠTVENI PRISTUP ŽENSKOM IDENTITETU S POSEBNIM OSVRTOM NA ULOGU TIJELA	139
Gordana Jurić	
STIGMATIZACIJA U OKVIRIMA FENOMENA NEPLODNOSTI	154
Maja Odorjan Novak	
SPECIFIČNOSTI PSIHIJATRIJSKOG SUSTAVA – OD TOTALNIH INSTITUCIJA DO RAZVOJA KONCEPTA PSIHIJATRIJE U ZAJEDNICI	164
Matea Milak	
HIBRIDNE ZAJEDNICE – SPONA IZMEĐU REALNOSTI I VIRTUALNOSTI	181
Stanko Rihtar	
ODNOS OSOBNIH SITUACIJA I OPĆEG STANJA U HRVATSKOM DRUŠTVU – TEORIJSKI PREGLED	197
Mirjana Šarac Petrić	
ANALIZA VRIJEDNOSNIH DIMENZIJA U HRVATSKIM PODUZEĆIMA U OKVIRU POSTSOCIJALISTIČKOG TRANZICIJSKOG PROCESA HRVATSKOG DRUŠTVA – UVID U HOFSTEDEOVE MODELE NACIONALNE I ORGANIZACIJSKE KULTURE TE U RELEVANTNA HRVATSKA ISTRAŽIVANJA	218
Sandra Šučurović	
NACIONALNI IDENTITET IZ PERSPEKTIVE PRISTUPA SOCIJALNOG IDENTITETA	248
Karla Žagi	
DRUŠTVENE PRAKSE NAKON MIGRACIJE KROZ PRIZMU AKULTURACIJSKOG MODELA	262
Marija Žagmešter	
SCHWARTZOVA TEORIJA VRIJEDNOSTI I GLAZBENE PREFERENCIJE UNUTAR SOCIOLOGIJE GLAZBE	279

MEDIJSKA KONSTRUKCIJA STVARNOSTI U KONTEKSTU VLASNIČKE STRUKTURE MEDIJA

Važnosti medija u suvremenom društvu svjesni su svjetski centri moći, strukture i institucije. Sprega vlasnika i urednika je teško dokaziva ali je vidljiva u medijskom sadržaju kao i povezanost drugih važnih aktera s medijskom konstrukcijom stvarnosti poput političara i oglašivača. U teoriji, mediji su četvrta grana vlasti, čuvari demokracije ili *watchdogs*, moćna oružja, sirovine, produžeci ljudskih osjetila, poruke i zatvori bez zidova za njihove korisnike kako tvrdi McLuhan (2008). Također, mediji su dominantna društvena institucija u suvremenom društvu, potiskujući starije institucije poput obrazovanja i religije (Croteau i Hoynes, 2014: 6). Međutim, u praksi su mediji i sredstvo manipulacije javnom sferom u cilju ostvarenja određenih pojedinačnih ili kolektivnih interesa, bilo političkih ili ekonomskih. Krajnji cilj medijskog izvještavanja nije kreiranje kvalitetnih proizvoda s visokim standardima novinarske profesije namijenjenih javnom interesu i izgradnji demokratskih institucija već ostvarivanje profita.

U ovom radu teorijski se analizira povezanost medijskog izvještavanja s popratnom medijskom konstrukcijom stvarnosti, a isto se promatra kroz kontekst vlasničke strukture medijske kuće. Brojni sociolozi, teoretičari medija i komunikacije (Street, 2003., Meyer, 2003., McLuhan, 2008., Peruško, 2008., Bilić, 2012., Benković i Balabanić, 2010., Hromadžić, 2014., Croteau i Hoynes, 2014., Bilić, 2020.) proučavaju medijsku konstrukciju stvarnosti i proces proizvodnje vijesti i drugih medijskih sadržaja koji su kao krajnji proizvod „ponuđeni“ publikama. Pritom, s obzirom da je danas većina medija u privatnom vlasništvu čiji se poslovni modeli temelje na dosezima u publikama koje prodaju zainteresiranim oglašivačima (Bilić, 2012: 832), krajnji proizvodi su prilagođeni određenim publikama u postupku komercijalizacije i tabloidizacije. Republika Hrvatska primjer je takvog medijskog krajolika s obzirom na tranziciju koja je uzrokovala koncentraciju vlasništva medija kao i u drugim zemljama Jugoistočne Europe a naposljetku i svijeta.

Ključne riječi: društvena konstrukcija stvarnosti, medijska konstrukcija stvarnosti, koncentracija vlasništva, masovni mediji, novi mediji

1. Uvod

Tema ovog preglednog rada jest teorijska analiza povezanosti medijskog izvještavanja s popratnom medijskom konstrukcijom stvarnosti, te promatranje istog kroz kontekst vlasničke strukture medijske kuće. U radu ćemo nastojati analizirati dostupnu literaturu o fenomenima društvene i medijske konstrukcije stvarnosti, te definirati ulogu medija i kontekst vlasništva. U prvom dijelu rada ćemo promatrati različita stajališta o društvenoj konstrukciji stvarnosti koja su razni sociolozi, politolozi i filozofi poput Bergera i Luckmanna (1992), Meyera (2003, 2013), Malovića (2004), Bauera (2007) i Bilića (2020) u svojim teorijskim radovima i istraživanjima o medijima definirali. Također, nastojat ćemo prikazati procedure i sudionike tog procesa. U drugom dijelu definirati ćemo važne pojmove za rad poput manipulacije, aktere i sudionike, medije, publike, nove medije, masovne medije i elektroničke internetske publikacije. Treći dio rada se bavi pitanjem vlasništva medija s naglaskom na zemlje u tranziciji naročito u Republici Hrvatskoj.

2. Društvena i medijska konstrukcija stvarnosti

U analizi društvene i medijske konstrukcije stvarnosti polazimo od sociologa Bergera i Luckmanna koji su objavili knjigu *Socijalna konstrukcija zbilje* prvi put 1966. godine. Ovi autori u svom radu iznose teoriju društvene konstrukcije stvarnosti pri čemu definiraju zbilju ili stvarnost kao „svojestvo pripadno pojavama koje prepoznajemo kao one koje imaju bitak neovisan o našem htijenju (ne možemo ih „otpraviti željom“)“ (Berger i Luckmann, 1992: 15). U svojoj analizi autori najvažnijom zbiljom, među mnogima, smatraju zbilju svakodnevnog života i označavaju ju kao vrhovnu zbilju što argumentiraju najvišom na-

petošću svijesti u svakodnevnom životu (Berger i Luckmann, 1992: 39). Pojam društvene konstrukcije stvarnosti ili zbilje se odnosi na njihovu tezu da je društvo ljudski proizvod i objektivna zbilja te da društvo konstruira zbilju svojim djelovanjem (Berger i Luckmann, 1992: 82).

Medijska konstrukcija stvarnosti jest posljedica medijskih utjecaja u procesima konstrukcije stvarnosti, budući se mediji percipiraju kao važni izvori informiranja javnosti i formiranja javnog mnijenja (Leburic i Quien, 2014). Medijsko izvještavanje može biti manipulativno što onda utječe na percepciju stvarnosti kojoj doprinose i mediji, a medijska konstrukcija se događa sama po sebi kao posljedica ovog procesa.

U društvu djeluju razni akteri koji promiču kolektivne ili vlastite interese te ih je moguće identificirati promatranjem njihove povezanosti s različitim sferama društva (Meyer, 2013: 96). Meyer među kolektivne aktere ubraja medijske sisteme u cjelini a pojedine njegove dijelove smatra političkim akterima koji direktnim ili indirektnim promicanjem vlastitih ili kolektivnih (drugih) interesa selektivno naglašavaju ili ignoriraju određene aktualne probleme i pozicije (Meyer, 2013: 97). U procesu medijske konstrukcije zbilje ili stvarnosti mediji su blagonakloniji ili daju veće komunikacijske mogućnosti određenim akterima i time utječu na načine rješavanja određenih problema i situacija u društvu (Meyer, 2013: 122).

Autor Bilić smatra da se društvena i medijska konstrukcija zbilje temelje na „složenom komunikacijskom procesu koji višestruko ovisi o društvenim odnosima“ pri čemu naglašava da je vijest društvena konstrukcija, proizvod društvenih odnosa i medijske proizvodnje u procesu prikupljanja informacija od strane novinara, potom uredničkih selekcija u odabiru sadržaja za objavu te medijskih praksi u tom složenom procesu rada medijskih organizacija (Bilić, 2020: 33). Konkretnije rečeno, mediji tipiziraju događaje i uspostavljaju kontekst te oblikuju društvenu zbilju pri čemu Bilić tvrdi da vijesti na ovaj način ne iskrivljuju zbilju već oblikuju našu svakodnevnicu s obzirom da medijski djelatnici proizvode vijesti unutar zadanih društvenih okvira (Bilić, 2020: 34).

U složenom procesu proizvodnje medijskog sadržaja u kojemu se za javno prezentiranje pripremaju i oblikuju neki događaj, osoba ili pojava, subjektivnost/objektivnost medijskih djelatnika ima ključnu ulogu (Bilić, 2020: 33). Pritom, medijski sadržaj jest „tvorevina“ koja održava društveni kontekst i uvjete rada u kojima novinari imaju monopol na definiranje stvarnosti i selekciju u prezentiranju stvarnosti (Bilić, 2020: 34). U svom djelovanju u određenom političko-ekonomskom kontekstu, medijske organizacije su ovisne o izvorima financiranja pri čemu je oglašavanje glavni izvor. Zbog toga se medijske organizacije u svom radu usmjeravaju prema publikama koje su „najviše ekonomski isplative“ i medijski sadržaj pretvaraju u ekonomski isplative i publikama privlačne „priče za čitatelje“ (Bilić, 2020: 35).

S druge strane, u svom radu *Ima li granice slobodi medija?* iz 2004. godine autor Malović oštrijom retorikom piše o medijskoj konstrukciji stvarnosti. Naime, ovaj autor naglašava ulogu urednika u procesu medijske proizvodnje i podsjeća na strogo novinarsko pravilo prema kojemu moraju izvještavati istinito, točno, pošteno, nepristrano i uravnoteženo, što im je zapriječeno uredničkim politikama (Malović, 2004: 38). Autor tvrdi da različite opcije, centri moći i druge strukture manipulacijom urednicima manipuliraju medijskim sadržajem a time i javnošću s ciljem ostvarivanja svojih ekonomskih ili političkih interesa (Malović, 2004: 38). Autor također spominje oglašivače, kao i Bilić, kao važne aktere u kreiranju sadržaja suvremenih medija (Malović, 2004: 38).

Postoji nekoliko koraka u društvenoj konstrukciji zbilje prije nego što neki događaj postane medijski proizvod koji potrošači konzumiraju. Događajnost stvari jest prvi uvjet medijske pozornosti što znači da ono što se ne može prikazati kao događaj ili makar povezati s događajem nema puno izgleda da bude građa za medijsku konstrukciju zbilje (Meyer, 2003: 24). Najveće šanse za stjecanje medijske pozornosti ima onaj događaj u kojem sudjeluju ugledne osobe iz javnog ili promatraču bliskoga svijeta. Prema ovim temeljnim pretpostavkama odvija se selekcijski postupak medijskog sustava uvelike neovisno o logici događaja na polju stvarnosti o kojoj se izvješćuje. Mediji ne žele sudjelovati u tom procesu kao nepristrani

akter, niti ih znanstveno razumjeti, nego žele prema vlastitim profesionalnim mjerilima privući pozornost što šire publike na njih. Događaji prolaze kroz filtere selekcijske logike u redakcijama, gdje se sastavljaju prema pravilima koja oblikom prikazivanja trebaju „zajamčiti maksimalnu pozornost pretpostavljenih ciljnih skupina“ (Meyer, 2003: 25). Ovaj proces autori nazivaju medijskom inscenacijom pri čemu je izraz inscenacija opis za tehnike koje se primjenjuju kako bi se neki događaj prikazao publici, dakle promišljenom kombinacijom sustava znakova učinio zamjetljivim (Meyer, 2003: 25).

Francuski filozof i postmodernist Baudrillard (1983) drugačije tumači ovaj proces inscenacije. Naime, autor tvrdi da je suvremeni čovjek pod utjecajem masovnih medija te da više nema vlastitoga prostora stvarnosti jer su ga mediji smjestili u univerzum simulakruma (*lat.* sličnost, *privid*).¹ Ovaj postmodernistički teoretičar je smatrao da rastući značaj slika signalizira novu vrstu realnosti pri čemu slike zamjenjuju stvarnost kao novi oblik hiperrealnosti, pa kao rezultat, publika često ne može razlikovati slike i stvarnost (Croteau i Hoynes, 2014: 230). „Prema Baudrillardu, mediji su proizveli simultanost, simultanost je otac spektakla, a spektakl kraj suosjećajnosti i misaonosti“ (Jurčić, 2017: 134). Postmodernist Baudrillard na primjeru rata u Iraku prikazuje postojanje medijskog spektakla dok drugi autor Kellner tvrdi da se rat protiv Iraka mogao čitati kao tekst koji su proizveli Bushova administracija, Pentagon i mediji koji su iskoristili slike i diskurs krize, a kasnije i rata, kako bi mobilizirali odobravanje i potporu američkome vojnom uplitanju (Street, 2003: 29–30). Teoretičari društvene konstrukcije stvarnosti smatraju da niti jedna reprezentacija stvarnosti ne može biti potpuno istinita niti realna, te da pojam „stvarnog svijeta“ u postmodernističkom preispitivanju spoznatljive stvarnosti pripada prošlosti.

Vijest stoga nije ogledalo niti refleksija stvarnosti već je rezultat „slaganja“ slika. U procesu proizvodnje vijesti medijski djelatnici (novinari, urednici, reporteri) odlučuju o tome što je vrijedno da bude vijest (*newsworthy*), koji su akteri značajni i koja stajališta će biti istaknuta a koja zanemarena. Sama činjenica da ljudski faktor odlučuje o konstrukciji medijskih proizvoda nameće pitanje objektivnosti. Objektivnost kao nepristranost, neosobnost, neodređen odnos prema nečemu (Klaić, 2012: 740) vrijedan je cilj i ideal. Objektivnost je u praksi nagnuta u jednu stranu, pruža onima koji imaju moć ogromnu vidljivost u medijima, a oni dalje od centara moći su ignorirani (Croteau i Hoynes, 2014: 132–133).

U dilemi objektivnost/subjektivnost odnosno pristranost/nepripranost u medijskom prikazu događaja ili osoba ogleda se tradicionalan pristup medijima. Autor Kellner iznosi novi pristup medijskoj konstrukciji stvarnosti i predlaže da tražimo „istinu“ koja nastaje kao pripovijest, unutar različitih žanrova i kao takva se dalje prenosi negirajući jednostavan crno-bijeli dualizam istine i laži (Street, 2003: 30). Uputa koju Street nudi analitičarima medijskog sadržaja jest da bi promatrane medijske sadržaje trebalo istraživati kao imaginativne rekonstrukcije, kao uratke koji kod gledatelja i čitatelja nastoje izazvati emocije i reakcije. Autor tvrdi da te sadržaje ne treba promatrati i analizirati kao „točne“ dokumente o stvarnim događajima (Street, 2003: 32).

3. Vlasništvo i nadzor medija

„...mediji su danas u prvom redu biznis, koji kao i svaki drugi gospodarski subjekt, ima jedan dominantan cilj: dobit.“ (Peruško, 2003: 47).

U ovom poglavlju nastojati ćemo proučiti kontekst vlasništva nad medijima u medijskoj konstrukciji stvarnosti odnosno kreiranje medijskog sadržaja.

S obzirom da mediji imaju važnu ulogu u oblikovanju javne sfere, pitanje vlasništva medija i povezanosti istog s medijskom konstrukcijom stvarnosti je pretpostavka daljnjeg razvoja medijskih politika u liberal-

¹ Poredak ili koncept simulakruma razvila su trojica mislioca – Klossowski, Deleuze i Baudrillard u 20.st. u različitim originalnim smjerovima. Klossowski je prvi formulirao koncept u svojim serijama teološko-erotskih spisa. Zatim je Deleuze preuzeo koncept simulakruma od Klossowkog i razvio svoje teorije Razlike i ponavljanja. Naposljetku je Baudrillard preuzeo koncept za određivanje hiperrealnosti suvremene kulture (Smith, 2006: 1–2).

noj demokraciji. Razvoj medija u Hrvatskoj treba promatrati u političko-povijesnom kontekstu i uvjetima diskursa regije Jugoistočne Europe koju obilježava tranzicija. Na području medija Hrvatska ima slične probleme kao i druge zemlje u regiji koje su se raspalom komunističkih režima u Istočnoj i Jugoistočnoj Europi našle pred novim izazovima (Bauer, 2007). U tranziciji u kapitalističko liberalno-demokratsko društvo uloga medija je važna u procesu transformacije društva i ima zadatak „pronalaženja nacionalnog identiteta pod novim makro-društvenim uvjetima... i izgradnje strukturnih preduvjeta za jedan pluralni medijski krajolik“ (Bauer, 2007: 16). Nakon provedenih društvenih promjena, mediji u Jugoistočnoj Europi danas su većinom u privatnom vlasništvu, a glavni cilj im nije kreiranje kvalitetnog sadržaja u cilju izgradnje aktivne građanske javnosti već ostvarivanje dobiti i zadovoljenje potreba potrošačke javnosti (Zdravković, 2007: 36). U ovom pratimo svjetske trendove s obzirom da je većina medija u svijetu u privatnom vlasništvu, a vlasnici su pojedinci i korporacije (Malović, 2004). Suvremeni trend je okrupnjavanje vlasništva tzv. koncentracija koja omogućava međunarodnim medijskim korporacijama i medijskim mogulima da vladaju svjetskim medijima i utječu na javnu sferu kontrolom i utjecanjem nad medijskom konstrukcijom stvarnosti. Sam pojam koncentracije vlasništva znači nadzor nad proizvodnjom, zapošljavanjem, distribucijom i publikom (Peruško, 2003: 41). Peruško dijeli koncentraciju medija na: horizontalnu, vertikalnu tj. integraciju i monopole (Peruško, 2003: 41–42).

Tabela 1. Vrste koncentracije vlasništva nad medijima

Vrsta koncentracije	Opis
Horizontalna	Kontrola nad medijima iste vrste koji su inače u međusobnoj konkurenciji (npr. dva gradska lista) na jednom tržištu, a kojemu to inače nije osnovna djelatnosti. Na konkretnom primjeru to je kada isti vlasnik ima novinsku kuću, radio i televiziju na jednom tržištu.
Vertikalna ili integracija	Koncentracija cijelog procesa proizvodnje i distribucije medija i kontrola iste vrste medija na različitim prostornim razinama (lokalnim, nacionalnim, međunarodnim).
Monopoli	Situacija u kojoj na tržištu postoji samo jedna tvrtka. Monopoli proizvode ograničenje pristupa i opcija posebno u političkoj sferi.

Izvor: Autorica prema Peruško, 2003.

Pitanje vlasništva nad medijima postavljaju mnogi autori (Vujević, 1998., Peruško, 2003., Malović, 2004., Zdravković, 2007., Bauer, 2007., Bilić, 2012.). Na svjetskom medijskom krajoliku šest medijskih konglomerata ili medijskih globalnih mega kompanija koje možemo nazvati i medijskim carstvima zahvaćaju najveći dio svijeta i uključuju sve oblike medijske aktivnosti odnosno masovne i nove medije: radio, televiziju, film, glazbu, dnevni tisak, magazine, tjednike, knjige i nove medije, a to su: AOL Time Warner, Viacom Inc., Vivendi Universal, The Walt Disney Company, Bertlesmann i News Corporation. (Peruško, 2003: 45–47).

Medijska situacija u zemljama Srednje i Istočne Europe u fazi je širenja transnacionalnih medijskih kompanija pa su tako glavni ulagači iz Njemačke, Švicarske i skandinavskih zemalja u tiskanim medijima, a globalne kompanije s američkim sjedištima i kapitalom ulaze na televizijsko i radijsko tržište (Peruško, 2003: 47–48).

Autorica tvrdi da marketizacija medija u Srednjoj i Istočnoj Europi devedesetih godina prošlog stoljeća i kasnije održava isti proces koji se dogodio u zapadnoj Europi deregulacijom televizijskog i radio emitiranja u osamdesetim godina prošlog stoljeća te da su u Hrvatskoj, kao već ranije u zemljama liberalne demokracije, mediji danas u prvom redu biznis, „koji kao i svaki drugi gospodarski subjekt, ima jedan dominantan cilj: dobit“ (Peruško, 2003: 47). Pretpostavljamo da isti cilj imaju i medijske kompanije koje su devedesetih godina prošlog stoljeća počele ulaziti na tržišta Srednje i Istočne Europe. Konkretno

primjere možemo vidjeti u Tablici 2. preuzetoj iz rada *Medijska koncentracija: izazov pluralizmu medija u Srednjoj i Istočnoj Europi* autorice Peruško koja prikazuje koje strane medijske kompanije djeluju na tržištima u Srednjoj i Istočnoj Europi.

Tabela 2. Strane medijske kompanije na tržištima zemalja u Srednjoj i Istočnoj Europi

Država	Tisak	Televizija	Radio
Bosna i Hercegovina			Radio Yugoslavia
Bugarska	WAZ (Njemačka) Springer (Njemačka)	Antenna TV SA (Grčka) News Corporation (US) Eurocom (kabel)	
Češka	Vltava-Labe-Press (VLP) Ringier (Švicarska) Rhenische Post group Sanoma Magazines (Finska) Passauer Neue Presse (PNP) (Njemačka) Burda (Njemačka) Springer (Njemačka) Bauer (Njemačka) Bertelsmann (Njemačka)	Central European Media Enterprises (CME) (bez koncepcije)	Lagardere (Francuska)
Estonija	Schibsted (Norveška) Marieberg (Švedska) Bonier (Švedska)	Schibsted (Norveška) Modern Times Group (MTG) (Švedska)	
Hrvatska	WAZ (Njemačka) Burda (Njemačka) Sanoma Magazines International (Finska) Styria Media Group (Austrija)		
Letonija	Bonnier (Švedska)	Modern Times Group (MTG) (Švedska)	
Litva	Orkla (Norveška) Bonnier (Švedska)	Bonnier/ Marieberg (Švedska) Modern Times Group (Švedska)	
Mađarska	Bertelsman (Njemačka) Axel Springer Verlag (Njemačka) WAZ (Njemačka) Heinrich Bauer Verlag (Njemačka) Sanoma Magazines (Finska) Ringier (Švicarska)	Scandinavian Broadcasting System (SAD) Bertelsman (RTL) (Njemačka) Tele-Munchen Gruppe (Njemačka) Scandinavian Broadcasting Systems (SAD) Modern Times Group (MTG) (Švedska)	Marquard Media AG (Švicarska) Lagardere Group (Francuska)
Poljska	Orkla (Norveška) Passauer neue Press (PNP) (Njemačka) Bauer (Njemačka) Springer Bertelsmann (Gruner+Jahr) (Njemačka) Ediprese (Švicarska) Marquard (Švicarska) Bonnier (Švedska)	Bertelsmann (RTL) (Njemačka) Vivendi Universal (Francuska) Scandinavian Broadcasting Systems – SBS (SAD)	Lagardere Group (Francuska)
Rumunjska	WAZ (Njemačka) Burda (Njemačka) Ringier (Švicarska) Edipresse (Švicarska) Sanoma (Finska)	News Corporation Central European Media (CME) Scandinavian Broadcasting Systems – SBS/ (SAD& Luksemburg)	Lagardere Group (Francuska)

Slovačka	Passauer Neue Presse (PNP) (Njemačka) Bertelsmann (Gruner+Jahr) (Njemačka) Bauer (Njemačka) Holtzbrinck (Njemačka) Ringier (Švicarska) Sanoma (Finska)	Millenium Electronics Lt.d (Velika Britanija) Central Media Enterprises (CME) (SAD)	
----------	--	---	--

Izvor: Peruško, 2003.

Vlasništvo medija u Republici Hrvatskoj regulirano je Zakonom o medijima (NN 59/04, 84/11, 81/13) i Zakonom o elektroničkim medijima (NN 111/21). Prema Zakonu o elektroničkim medijima elektronički mediji obuhvaćaju audiovizualne programe, radijske programe i elektroničke publikacije i dužni su omogućiti jednostavan, izravan i stalan pristup informacijama poput vlasničke strukture koju moraju objaviti na mrežnim stranicama (članak 13). Malović smatra da su podatci o stvarnim vlasnicima medija u Hrvatskoj skriveni iza „brojnih fiktivnih i stvarnih kupoprodaja“ (Malović, 2004: 38). Kao dvije specifičnosti hrvatskog medijskog prostora navodi da je najveći vlasnik medija država u svrhu kontrole medija te Katolička crkva, koja razvija svoje medije u cilju pronalaska puta do javnosti nezadovoljna tretmanom u masovnim medijima (Malović, 2004: 38). Bilić smatra da je današnje stanje medijskog tržišta takvo da su dnevne novine s najvećim dosegima u publikama u vlasništvu dviju stranih kompanija, a to su: austrijska kompanija Styria Media International AG posjeduje novine 24sata i Večernji list, njemački Westdeutsche Allgemeine Zeitung Gruppe posjeduje Jutarnji list i Slobodnu Dalmaciju, NOVA TV je u 100%-tnom vlasništvu nizozemske Central European Media Enterprises, a RTL je u vlasništvu RTL grupe (Bilić, 2012: 831). Uvidom u podatke o vlasništvu Jutarnjeg lista na mrežnim stranicama nakladnik je Hanza media d.o.o., privatna hrvatska tvrtka. Prema Izvještaju Kuće ljudskih prava o stanju ljudskih prava u Hrvatskoj u 2020. godini „Ni u 2020. godini nisu napravljeni koraci za povećanje transparentnosti vlasništva nad medijima pa je utvrđivanje stvarnih vlasnika i dalje problematično, odnosno transparentnost vlasništva nad medijima je u srednje visokom riziku“.² Jedini javni servisi danas u Hrvatskoj su HRT i HINA. Kao takvi financiraju se posredstvom države (i putem pretplate), služe javnom interesu a ne stjecanju profita, te moraju djelovati neovisno o vlasti i cilj im je pružiti objektivne, neovisne i jasne informacije građanima.

Tranzicija je dovela do komercijalizacije medijske industrije i proizvodnje tabloidnih i spektakularnih sadržaja koji će privući kupce i konzumente tih proizvoda. Bauer smatra da su veći strani koncerni (Ringier, Styria, Axel Springer medijska grupa, WAZ medijska grupa, Sanoma) djelomično ili potpuno kupili postojeća poduzeća i da je ovakva privatizacija dovela do „tabloidizacije“ medija s posebnim naglaskom na Hrvatsku u kojoj su se pojavili „posebno provincijalni oblici“ (Bauer, 2007: 18).

Kvaliteta samih medijskih proizvoda je podređena komercijalnim privatnim interesima vlasnika medija u cilju ostvarivanja što veće zarade, a sami novinari postaju zamjenjivi resursi koji počesto rade na više medijskih platformi u vlasništvu jedne tvrtke. Proces komodifikacije³ doveo je do preobrazbe društva u tržište, građane u potrošače, javno u privatno i informativno-obrazovno u komercijalno. Cilj je privlačenje potrošača koji će oglašivačkoj industriji biti zanimljivi a medijima donijeti oglase, te samim time i veli-

² Izvor: <https://www.kucaljudskihprava.hr/wp-content/uploads/2021/04/Ljudska-prava-u-Hrvatskoj2020.pdf> (preuzeto 19. listopada 2021.)

³ Komodifikacija je pretvaranje svega u robu.

ku zaradu. Uz aktualne modele medijske konvergencije⁴ i remedijacije⁵ uslijed tehnološke digitalizacije trend u vlasništvu medija jest već ranije spomenuta koncentracija vlasništva nad medijima u nekoliko globalnih tvrtki.

Konglomeracija⁶ utječe na sadržaj medijskih proizvoda jer vlasnici medija utječu na sadržaj i formu medijskih proizvoda odlukama da zaposle ili otpuste određeno osoblje, da financiraju određene projekte, da pružaju medijsku platformu određenim govornicima, te da razvijaju ili podržavaju određene tehnologije (Croteau i Hoynes, 2014: 33). Medijski sadržaji su posljedica korporacijskih preuzimanja medija čime se stavlja naglasak na privlačenje potrošača zbog zabave a ne informiranja građana. U medijima su sve više prisutni tabloidizacija, senzacionalizam i holivudizacija vijesti a same vijesti se tretiraju kao sadržaj (*content*) za koji se očekuje da bude iskoristiv u raznim dijelovima iste kompanije na raznim platformama.

Konkretni slučajevi ovih procesa u novomedijskoj tehnološko-komunikacijskoj revoluciji su poznati u svijetu. Kao prvi primjer možemo navesti čelnika *NewsCorpa* Ruperta Murdocha, koji je kupio novine u Australiji i Engleskoj i pretvorio ih u tabloide specijalizirane za sex, skandale i poznate osobe. Također, kupio je i britanski *The Sun* koji je postao popularan zbog svojih skandaloznih reportaža (Croteau i Hoynes, 2014: 45). Drugi primjer je Silvio Berlusconi, talijanski medijski magnat koji je vlasništvom nad privatnim medijima dospio na najvišu političku poziciju (tri puta izabran za premijera 1994., 2001., 2008. godine) na kojoj je onda mogao utjecati na javne medije. Nakon što je izabran 2001. godine, kontrolirao je 90 % talijanskog televizijskog prostora kao premijer koji postavlja Upravni odbor za RAI (Croteau i Hoynes, 2014: 47). Kao treći primjer možemo navesti Michaela Bloomberg koji je zaradio bogatstvo prodavajući tehnologiju i medijske proizvode poduzećima. Dobio je izbore za gradonačelnika New Yorka 2001., 2005., 2009. godine i jedan je od deset najbogatijih ljudi SAD-a. Očekuje se da će Bloomberg jednog dana ući u utrku za američkog predsjednika (Croteau i Hoynes, 2014: 47–48).

Sljedeća dilema koja se nameće jest način na koji vlasnici utječu na medijske proizvode u procesu konstrukcije društvene stvarnosti s ciljem promocije određenih političkih agendi pri čemu su njihovi medijski konglomerati neprocjenjivi politički resursi. Vlasnici mogu iskoristiti medije za širenje određenog stava o nekoj kontroverznoj temi, pojedincu, ideologiji, instituciji ili događaju. Također, postoje i profitni pritisci jer se organizacije masovnih medija u kapitalističkom sistemu moraju fokusirati na najvažniji cilj, a to je stvaranje proizvoda koji će donositi profit. Postoje dva načina povećavanja profita: smanjiti troškove ili povećati prihode.

⁴ Konvergencija medija jest proces temeljen na digitalnoj tehnologiji koji dokida tradicionalne granice između medija. Najveći dio 20. st. medijski sadržaj isporučivao se preko različitih i međusobno inkompatibilnih platformi (knjiga, novina, časopisa, fotografija, gramofonskih ploča, magnetofonskih vrpca, filma, radija, televizije, videoigara). Digitalna tehnologija omogućila je povezivanje medijske, telekomunikacijske i računalne industrije. Izravna posljedica bila je popularizacija i širenje interneta kao univerzalne digitalne medijske platforme. Konvergencija medija potakla je stvaranje potpuno novih industrija i usluga, omogućila proizvodnju novih oblika medijskih sadržaja i dovela do preobrazbe tradicionalnih medijskih kompanija u multimedijske. Digitalizacija sadržaja potakla je odvajanje sadržaja od klasičnih oblika njegove distribucije. Tako je npr. tvrtka Apple poznata po proizvodnji računala i pametnih telefona postala daleko najveći svjetski distributer glazbenih sadržaja, a tvrtka Google svojom je internetskom tražilicom postala ključni čimbenik u pristupu publike vijestima i TV sadržajima. Izvor: <https://obljetnica.hrt.hr/leksikon/k/konvergencija-medija/> (preuzeto 13. lipnja 2021.)

⁵ Koncept remedijacije polazi od teorema koji je postavio Marshall McLuhan u studiji *Understanding media. The extensions of man*, a u kojoj je ovaj vizionar upozorio da je „sadržaj svakog medija drugi medij“ (1966: 23). Iz te McLuhanove teze nameću se dva zaključka. Prvo, proučavanje sadržaja medija je besmislica jer ne uspijevamo doprijeti do strukture koja je odgovorna za važnost nekog medija. I drugo, novi mediji uvijek se na neki način odnose prema starima, bilo da je riječ o konfliktu bilo o srodnosti. Medijski studiji nasljeđuju ove zaključke, posebno drugi koji je važan za razumijevanje odnosa dvaju medija, dok se spore jedino oko prirode njihova odnosa. Paul Levinson, koji je inače i prvi upotrijebio termin *remedijacija*, smatrao ju je procesom kojim tehnologije novih medija *poboljšavaju* ili *popravljaju* nedostatke ranijih tehnologija (Levinson 1997). Za razliku od Levinsona Bolter i Grusin ustraju u zaključku kako nije riječ o poboljšanju koje bi u konačnici rezultiralo smjenom starog medija, već o specifičnom obliku *preoblikovanja* medija. Izvor: https://www.academia.edu/3670103/Knji%C5%BEevnost_i_remedijacija_Mediji_kao_kulturalna_dominanta_kasnog_kapitalizma (preuzeto 13. lipnja 2021.)

⁶ Nagomilavanje, prenatrpanost.

Prema Croteau i Hoynesu vlasnici medija koriste neke od slijedećih strategija s ciljem smanjenja troškova:

1. Smanjuju broj novinara;
2. Koriste novinare i produkcijsko osoblje iste kompanije za različite platforme proizvodnje;
3. Smanjuju prihode za dugoročno istraživačko novinarstvo koje proizvodi mali broj priča;
4. Koriste veliki broj gotovih reportaža;
5. U TV programima koriste PR video materijale (izvještaje/reportaže koje pripremaju PR tvrtke i ustupaju besplatno za objavu);
6. Oslanjaju se na mali broj pojedinaca/aktera kao redovite izvore informacija/vijesti (dostupni su i jeftini);
7. Fokusiraju vijesti na ranije planirane službene događaje umjesto manje rutinska događanja (dostupni su i jeftini za pokrivanje);
8. Fokusiraju se na pokrivanje limitiranog broja institucija u pregrštju velikih gradova (Croteau i Hoynes, 2014: 59–60).

Vlasnici ovim mjerama štede financijski, ali uzrokuju veću orijentaciju vijesti prema elitama i vlastima. Nadalje, mogućnošću utjecanja na sadržaj medijskih proizvoda koji predstavljaju društvenu konstrukciju stvarnosti vlasnici medija mogu utjecati na to koje će ideje biti široko rasprostranjene a koje odsutne. To znači da će npr. priče koje kritiziraju kapitalistički sistem koji uzrokuje nejednakosti biti rijetko prisutne u mainstream medijima, a priče koje kritiziraju određene državne politike i poteze biti u medijskim slikama skoro pa uniformirane. Autori tvrde da nije lako dokazati povezanost ali činjenica da je medijski fokus na nedostacima države, ali ne i na privatnom sektoru krupnog kapitala pokazuje konzistentnost s interesima korporacijskih vlasnika medija (Croteau i Hoynes, 2014: 48–49).

Treće pitanje jest pitanje raznolikosti medijskog sadržaja pod utjecajem konglomeracije i koncentracije vlasništva. Tzv. „medijski pluralizam“ stupanj je do kojeg postoji raznolikost medijskog sadržaja dostupnog publikama. Ovo uključuje prisutnost različitih i neovisnih glasova, te različita politička stajališta. Medijski pluralizam je istovremeno stvar vlasništva (raznih medijskih dobavljača) i proizvoda raznog sadržaja (Croteau i Hoynes, 2014: 50). Prema autorima, postoji konsenzus oko argumenta da koncentracija vlasništva u rukama nekoliko privatnih vlasnika dovodi do proizvoda kojima nedostaje raznolikost. To znači, kako vlasništvo postaje sve više koncentrirano, medijski sadržaji će postati sve više uniformirani. Ova povezanost je hipoteza, koju treba proučavati, a istraživanja pokazuju da veza između koncentracije vlasništva i raznolikosti nije izravna. Vezano za raznolikost medijskog sadržaja, Entman (1989) tvrdi da se raznolikost u vijestima može proučavati kroz horizontalnu i vertikalnu raznolikost. Dok se vertikalna raznolikost odnosi na raspon aktera koji se spominju i stupanj neslaganja u sklopu jednog medija, horizontalna raznolikost se odnosi na razlike u sadržaju između dva medija (Croteau i Hoynes, 2014: 51). Međutim, u svom istraživanju Entman nije pronašao konzistentnu povezanost između novinske konkurencije i raznolikosti u vijestima, kao ni drugi teoretičari. Entmanova studija sugerira da ima malo dokaza za argument po kojemu konkurencija vodi do visoko kvalitetnih ili raznolikijih vijesti. Zaključak autora jest da ekonomska konkurencija nije panaceja⁷ (Croteau i Hoynes, 2014: 52).

Razmatranje utjecaja na medijski sadržaj i njihovu konstrukciju društvene stvarnosti nepotpuno je bez spominjanja glavnog izvora prihoda u medijima, a to su oglašivači i reklame odnosno zakup medijskog prostora za emitiranje reklama. To mogu biti printani oglasi, radijske reklame, televizijske reklame te reklame na portalima i društvenim mrežama. Outdoor reklamiranje (jumbo plakati i sl.) nećemo spominjati u ovoj analizi. Oglašivači su najvažniji kupci, a publike su glavni proizvod koji se prodaje. Oni nisu zainteresirani za medijski proizvod osim kao mamac koji privlači publiku kojoj se prikazuju oglasi (Croteau i Hoynes, 2014: 62). Pri medijskoj konstrukciji društvene stvarnosti proizvođači medijskih proizvoda

⁷ Lijek za sve.

moraju voditi posebno računa o ovoj interesnoj skupini i plasirati proizvode koji će privući publiku zainteresiranu za kupnju njihovih proizvoda (oglašivača!).

Kako tvrdi McLuhan, iznajmili smo svoje oči, uši i živce u komercijalne svrhe, a to je jednako kao da predamo zajednički govor privatnoj korporaciji, ili damo Zemljinu atmosferu nekoj kompaniji u monopol (McLuhan, 2008: 66).

4. Manipulacija, akteri i subjekti, mediji, publike

S obzirom da medijsko izvještavanje može biti manipulativno što onda utječe na percepciju stvarnosti kojoj doprinose i mediji, pri čemu važnu ulogu imaju određeni akteri koji utječu na publike, u nastavku ćemo nastojati teorijski definirati te pojmove.

Manipulaciju u ovom radu promatramo kao postupak ili niz postupaka potčinjavanja komunikacijske procedure (redoslijed govornika, iskaza, tema), komunikacijskih kanala, medija (javne komunikacije, javno mnijenje, sredstva javnog komuniciranja) i komunikacijskih subjekata (interesi, namjere, želje, potrebe, stavovi, svijest) određenoj vrsti interesa (ur. Prpić, Puhovski, Uzelac, 1990: 258). Pritom, osnovu manipulacije predstavljaju politički, socijalni ili ekonomski interesi a manipuliranje javnim mnijenjem kontrolom medija odnosno diktiranjem medijskog sadržaja raširena je vrsta manipulacije u političkoj komunikaciji (ur. Prpić, Puhovski, Uzelac, 1990: 260). Prema istim autorima, osim diktiranja medijskog sadržaja, pozicije kontrole i moći omogućavaju i isključivanje određenih tema, sadržaja i određenih javnih djelatnika (novinara, političkih grupa) (ur. Prpić, Puhovski, Uzelac, 1990: 260).

U *Leksikonu temeljnih pojmova politike* iz 1990. godine pronalazimo pojam subjekt kao naziv za pojedinca, skupinu, klasu, naciju, puk, državu, međunarodnu zajednicu itd. za onoga u socijalnoj i političkoj teoriji tko izaziva djelovanje (ur. Prpić, Puhovski, Uzelac, 1990: 77).

Ključni subjekti modernog političkog života jesu visokoorganizirane institucije (država prije svih), a protiv takvog stanja stvari djeluju neformalni, izvaninstitucijski, ponekad i ilegalni subjekti (ur. Prpić, Puhovski, Uzelac, 1990: 77). U kasnijoj literaturi, u *Uvodu u politiku* iz 2013. godine nalazimo pojam akter. Meyer smatra da akteri u političkoj areni uvijek zastupaju kolektivne interese, labavo su umreženi ili strogo organizirani te da su to prvenstveno institucije, te u aktere ubraja: vladu, parlament, stranke, građanske inicijative, organizacije i udruge, pojedince kao javne osobe i stručnjake, socijalne pokrete, interesne udruge, masovne medije, znanost, crkvu (Meyer, 2013: 96–102).

Autor Bauer u svojoj knjizi *Mediji za otvoreno društvo* 2007. godine medije definira kao društvene ustanove društvene prakse koje su organizirane da omoguće javno ophođenje društva samog sa sobom, s drugima, s temama i događajima, koji su relevantni za njega, za druge i za teme (Bauer, 2007: 19). Bauer medije promatra kao mjesta na kojima novinari, medijski poduzetnici i medijski producenti ostvaruju profesionalnost prema sadržaju, za što traže javnu pozornost dok konzumenti koriste (trebaju) medije kako bi dobili „generaliziranu referentnost vrijednosti i konzistentnost njihova pogleda na život“ (Bauer, 2007: 19–20).

Mediji u svom djelovanju utječu na publike koje možemo definirati kao primatelje poruka koji mogu biti aktivni i pasivni (Croteau i Hoynes, 2014). Rane pretpostavke o utjecaju medija su definirale publike kao pasivne primatelje poruka bez aktivne uloge, pri čemu se smatralo da mediji ubrizgavaju poruku direktno u krvotok publike što se naziva hipodermijski model ili „srebrni metak“ (Croteau i Hoynes, 2014: 235–240). Suvremene analize povezanosti medija i društva promatraju publike kao aktivne sudionike, a ne samo primatelje poruka i slika. Prema autorima, postoje četiri glavna načina aktivne publike: kroz individualnu interpretaciju medijskih proizvoda, kroz kolektivnu interpretaciju medija, kroz kolektivnu političku akciju i kroz stvaranje vlastitog medija koji je usmjeren na publiku (Croteau i Hoynes, 2014: 260–264).

Hromadžić navodi da su se medijske publike pretvorile u svojevrсни medij korištenjem novomedijskih digitalnih tehnologija i da su postale „posrednici, promotori i kreatori istog onog socijalnog fenomena

kojeg su zapravo i posljedica“ (Hromadžić, 2014: 145). McLuhan pak tvrdi da smo iznajmili oči, uši, mozak i živce privatnim korporacijama te da nam nova tehnologija produžuje osjetila u svijetu koje je globalno selo (McLuhan, 2008: 66).

Važnost i ulogu medija u suvremenom društvu najbolje ocrtava rečenica autor Bauera koji tvrdi da „mediji u modernim i organiziranim društvima sve više određuju glavni put civilizacije društva“ (Bauer, 2007: 11). Također, drugi autor Meyer smatra da se danas stvara novi oblik demokracije koja se zove „medijska demokracija“ (Meyer, 2013: 97). Ove tvrdnje ostavljamo kao zanimljive teme za proučavanje za buduće radove.

5. Mediji, masovni mediji, novi mediji i elektroničke mrežne publikacije

U ovom poglavlju detaljnije ćemo definirati pojam medija i njegovih izvedenica. Naziv medij dolazi od latinskog *medius* što znači srednji, koji je između, koji je u svojem prvom značenju posrednik, onaj putem kojega se prenosi komunikacija. U tom značenju medij može biti i osoba (u paranormalnom kontekstu) no najčešće su to materijalni ili fizički nositelji komunikacije, na primjer papir, zvučni valovi, radiovalovi ili nosač zvuka (CD). Prema Peruško, definicija medija je „svaki način, posredovanje ili oruđe, a posebno način komunikacije koji doseže opću javnost i sadrži reklame“ (Peruško, 2011: 17). Autorica nudi i širi opis medija od običnog sredstva komunikacije pa tvrdi da su to kompleksne društvene i kulturne institucije čija organizacija varira s obzirom na ciljeve kojima teže i s obzirom na društvena očekivanja i doprinos koji se od njih očekuje (Peruško, 2011: 22).

Prema *Uvodu u medije* masovni mediji su institucije koje zadovoljavaju potrebu društva za javnom komunikacijom u kojoj mogu sudjelovati svi članovi društva. Istovremeno su to komunikacijski oblici/proizvodi, institucije, organizacije i kulturne formacije koje proizvode i distribuiraju simbolička dobra koja su fiksirana na medij i mogu se reproducirati neograničeni broj puta, te čiji su proizvodi i sadržaji namijenjeni komodifikaciji (prodaji) i dostupni su svim članovima društva (Peruško, 2011: 342). Naziv je nastao tako što se u prvim teorijama o ulozi medija u društvu (teorija o masovnom društvu, teoretičari Frankfurtske škole) smatralo da je medijska publika masovna, inertna, nepovezana i nediferencirana. Od toga potiče naziv „masovni mediji“ jer je tako shvaćen njihov društveni karakter (Peruško, 2011: 29). McLuhan tvrdi da se masovni medij govorne riječi, kao prvi veliki produžetak našeg središnjeg živčanog sustava, spojio s drugim velikim produžetkom središnjeg živčanog sustava – električnom tehnologijom (McLuhan, 2008: 238).

Prema Peruško, masovne medije dijelimo (Peruško, 2011: 15–16):

1. Prema vrsti ili sektoru – knjiga, tisak (novine, časopisi), film, televizija, radio, nosači zvuka i slike (video, CD, DVD);
2. Prema geografskoj razini i dosegu – lokalni, nacionalni i međunarodni;
3. Prema obliku vlasništva ili upravljačke kontrole – privatni, javni, državni i community, tj. asocijativni ili mediji trećeg sektora;
4. Prema matici javnog i političkog mišljenja – matični (mainstream) i alternativni mediji.

Sociološko značenje medija ide dalje od sadržaja medijskih poruka i tvrdi da mediji utječu na to *kako* učimo o svijetu i komuniciramo jedni s drugima, stoga su masovni mediji povezani s procesom društvenih odnosa (Croteau i Hoynes, 2014: 18).

Tehnološke promjene koje danas kreiraju novi mediji dovele su do toga da umjesto termina masovni mediji sve više koristimo termin komunikacijski mediji. Do toga je dovela konvergencija tradicionalnih masovnih medija oko kompjutorske tehnologije i nastanka novih interaktivnih medija kao što je Mreža. Peruško smatra da Mreža ne zadovoljava kriterije za uvrštenje u masovne medije jer njena organizacijska struktura ne uključuje institucionaliziranu proizvodnju i distribuciju proizvoda, komodifikaciju i publiku koja dislocirana u vremenu i/ili prostoru ne može sudjelovati u komunikacijskom procesu (Peruško, 2011: 36).

Značenje termina novi mediji s vremenom se mijenja pa je 1980-tih pojam prvenstveno primjenjivan za videotehnologiju ili komunikacijske satelite. Danas se ta tehnologija smatra zastarjelom, a novim se medijima u načelu smatraju digitalni izumi (Peruško, 2011: 344). Autorica Peruško tvrdi da su današnji novi mediji karakteristični po tome što povećavaju interaktivnost i olakšavaju amatersku proizvodnju medijskih proizvoda te naglašava da se revolucija zbiva u distribuciji medijskih proizvoda. Po tim se ključnim karakteristikama novi mediji razlikuju od tradicionalnih „masovnih“ medija (Peruško, 2011: 37).

Tehnologija novih medija općenito se odnosi na mrežne i mobilne aplikacije koje pojedincima i organizacijama omogućuju da stvaraju, mijenjaju i dijele svoje i tuđe sadržaje u digitalnom okruženju kroz različite komunikacijske kanale (Zgrabljic Rotar, 2020: 162).

Autori Benković i Balabanić glavnim razlikama između Mreže i tradicionalnih medija smatraju: interaktivnost,⁸ multimedijalnost, nelinearnost, povezanost i arhiviranost a autor Brautović pridodaje neposrednost (vrijeme koje je prošlo od događaja do objave priloga o njemu) i izvornost (je li izvorni tekst ili je prilog prenesen s nekog drugog medija) (Benković i Balabanić, 2010: 44). Autor Žižek tvrdi da je interpasivnost⁹ druga strana interaktivnosti i da označava subjekta koji je stalno aktivan (frenetično!) dok na drugog premješta fundamentalnu pasivnost njegova ili njezina bića (Hromadžić, 2014: 125).

Autor Prelog smatra da novi mediji danas označavaju različite oblike sadržaja, načina njegove organizacije, prijenosa i prikaza, a odlikuje ih interaktivnost, nelinearni/nesekvencijalni pristup sadržaju dokumenta, digitaliziranost i multimedijiski način prezentacije (Peruško, 2011: 203). Problem koji ovaj autor otvara jest da unatoč tome što je pojava Mreže omogućila da medijski sadržaji postanu demokratizirani i individualizirani, te znatno brži protok informacija, građani su postupno izgubili povjerenje u medij kao pouzdan izvor informacija (Peruško, 2011: 204).

6. Zaključak

U radu smo nastojali analizirati dostupnu literaturu na temu medijske i društvene konstrukcije stvarnosti i uloge medija u tome u kontekstu vlasništva. U radu smo definirali temeljne pojmove poput zbilje ili stvarnosti, društvene konstrukcijske zbilje, medijske konstrukcije zbilje, vlasništva, manipulacije, aktera, medija, publika, novih medija, masovnih medija i elektroničkih mrežnih publikacija. Pregledom literature možemo zaključiti da su se autori tijekom povijesti bavili medijima i njihovim utjecajem na pojedinca i društvo u cjelini, međutim nisu uspjeli dokazati povezanost između određenih struktura vlasništva i sadržaja medijskih proizvoda. Autori tvrde da su slike u medijima reprezentacija stvarnosti a ne puka refleksija i da se te slike konstruiraju prema određenoj selekcijskoj logici izvještavanja. Sama logika izvještavanja je podjednaka u medijskim proizvođačima po pitanjima općih istina i zdravorazumskih pretpostavki ali nije uniformirana po pitanjima odabira određenih događanja i aktera kao vrijednih da budu vijest. Mediji su četvrta grana vlasti i kao takvi imaju veliki utjecaj kako na politički svijet tako i na društvo u cjelini. Svojom konstrukcijom stvarnosti i plasiranjem medijskih proizvoda nama kao potrošačima, sudjeluju u konstrukciji ljudskih identiteta i samosvijesti. Pritom su u kapitalističkom sistemu vođeni najvažnijim ciljem, a to je stvaranje profita. Utjecaj na reprezentaciju stvarnosti u medijima osim samih medijskih djelatnika imaju vlasnici medija kao i oglašivači koji su glavni izvor zarade. Možemo zaključiti da će se spomenuti trendovi koji uključuju koncentraciju i konvergenciju, komodifikaciju i remedijaciju, kao i tabloidizaciju i senzacionalizam nastaviti te da će ubuduće biti još teže razlikovati „stvarnu“ stvarnost i medijsku stvarnost. Kao predmet daljnjeg proučavanja ostaje ispitati povezanost vlasništva i sadržaja medijskih proizvoda.

⁸ Interaktivnost se koristi u suvremenom smislu riječi u dva značenja, prema autoru Žižeku. To su interakcija s medijem, pri čemu nismo samo pasivni konzumenti i aktivnost putem posrednika, što znači da samo pasivno sjedimo i promatramo (Hromadžić, 2014: 124–125).

⁹ Filozof medija Robert Pfaller prvi koristio termin interpasivnost u njegovom medijskom smislu kao ekvivalentnog protupola procesu interaktivnosti (Hromadžić, 2014: 125).

Literatura

- Bauer, Thomas A. (2007). *Mediji za otvoreno društvo*. Zagreb. Sveučilišna knjižara d. o. o.
- Benković, Vanesa. Balabanić, Ivan. (2010). „Analiza sadržaja najposjećenijih hrvatskih internetskih portala“. *Medijska istraživanja* 16/2: 43–56.
- Berger, Peter L. Luckmann, Thomas. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb. Naprijed.
- Bilić, Paško. (2012). „Hrvatski medijski sustav između refleksivne modernizacije i medijalizacije: socijalna i institucionalna analiza“. *Društvena istraživanja* 4: 821–842.
- Bilić, Paško. (2020). *Sociologija medija*. Zagreb. Naklada Jesenski i Turk.
- Croteau, David. Hoynes, William. (2014). *Media/Society. Industries, Images and Audiences*. USA: Sage.
- Held, David. (1990). *Modeli demokracije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hromadžić, Hajrudin. (2014). *Medijska konstrukcija društvene zbilje. Socijalno-ideološke implikacije produkcije medijskog spektakla*. Zagreb: AGM.
- Jurčić, Daniela. (2017). „Teorijske postavke o medijima – definicije, funkcije i utjecaj“. *Mostariensia* 21/1: 127–136.
- Klaić, Bratoljub. (2012). *Novi rječnik stranih riječi*. Zagreb. Školska knjiga.
- Leburi, Anči; Quien, Maja. (2014). *Medijska konstrukcija stvarnosti: sociološko istraživanje*. Split. Redak.
- Malović, Stjepan. (2004). „Ima li granice slobodi medija?“. *Politička misao* 1: 32–41.
- McLuhan, Marshall. (2008). *Razumijevanje medija*. Zagreb. Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Meyer, Thomas. (2003). *Mediokracija. Medijska kolonizacija politike*. Zagreb. Biblioteka Politička misao.
- Meyer, Thomas. (2013). *Uvod u politiku*. Zagreb. Politička kultura d. o. o.
- Peruško, Zrinjka. (2008). *Mediji, kultura i civilno društvo*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Peruško, Zrinjka. (2011). *Uvod u medije*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Prpić, Ivan. Puhovski, Žarko. Uzelac, Maja. (1990). *Leksikon temeljnih pojmova politike*. Zagreb: Školska knjiga.
- Peruško, Zrinjka. (2003). „Medijska koncentracija: izazov pluralizmu medija u Srednjoj i Istočnoj Europi“. *Medijska istraživanja* 1: 39–58.
- Smith, Daniel, W. (2006). „The concept of the simulacrum: Deleuze and the overturning of Platonism“. *Continental Philosophy Review* 38: 89–123.
- Street, John. (2003). *Masovni mediji, politika i komunikacija*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Vujević, Miroslav. (1998). „Profesija i politika u medijima“. *Politička misao* 1: 169–185.
- Zdravković, Željka. (2007). „Transnacionalno vlasništvo i lokalna kultura: analiza sadržaja dvaju hrvatskih dnevnih listova“. *Acta Iadertina* 4/1: 35–49.
- Zgrabljic Rotar, Nada. (2020). *Digitalno doba: Masovni mediji i digitalna kultura*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- <https://obljetnica.hrt.hr/leksikon/k/konvergencija-medija/> (preuzeto 13. lipnja 2021.)
- https://www.academia.edu/3670103/Knji%C5%BEevnost_i_remedijacija_Mediji_kao_kulturalna_dominanta_kasnog_kapitalizma (preuzeto 13. lipnja 2021.)
- <https://www.kucaljudskihprava.hr/wp-content/uploads/2021/04/Ljudska-prava-u-Hrvatskoj2020.pdf> (preuzeto 19. listopada 2021.)

MEDIA CONSTRUCTION OF REALITY IN THE CONTEXT OF MEDIA OWNERSHIP STRUCTURE

The importance of the media in modern society is great and the world's centers of power, structures and institutions are aware of this. The link between owners and editors is difficult to prove but still visible in the media content as well as the influence of other important actors in the media construction of reality such as politicians and advertisers. In theory, the media are the fourth branch of government, guardians of democracy or watchdogs, powerful weapons, raw materials, products of human senses, messages and prison-free walls for their users as McLuhan (2008) argues. Also, the media are the dominant social institutions in contemporary society, discouraging older institutions such as education and religion (Croteau and Hoynes, 2014: 6). However, in practice, the media are a means of manipulating the public sphere in order to achieve certain individual or collective interests, whether political or economic. The ultimate goal of media reporting is not to create quality products with high standards of the journalistic profession intended for the public interest and the building of democratic institutions, but to make a profit. This paper theoretically analyzes the connection between media reporting and the accompanying media construction reality, and the same phenomenon is observed through the context of the ownership structure of a media house. Numerous sociologists and theorists of media and communication (Street 2003, Meyer 2003, McLuhan 2008, Peruško 2008, Bilić 2012, Benković and Balabanić 2010, Hromadžić 2014, Croteau and Hoynes 2014, Croteau and Hoynes 2014, Croteau and Hoynes 2014) have studied the media construction of reality and the process of producing news and other media content that are the end product of "offered" publications. At the same time, given that most media are privately owned whose business models are based on doses in audiences sold to interested advertisers (Bilić, 2012: 832), the final products are adapted to certain publications in the process of commercialization and tabloidization. The Republic of Croatia is an example of such a media landscape with regard to the transition that has caused the concentration of media ownership as in other countries of Southeast Europe and ultimately in the world.

Keywords: social construction of reality, media construction of reality, concentration of ownership, mass media, new media

PREGLED ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI U REPUBLICI HRVATSKOJ U EUROPSKOM I GLOBALNOM KONTEKSTU NA TEMELJU DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI U REPUBLICI HRVATSKOJ

Opći je cilj rada prikazati vrijednosti u Hrvatskoj u Europskoj uniji i globalnom kontekstu na temelju dosadašnjih istraživanja vrijednosti u Republici Hrvatskoj. Rad prikazuje pregled definicija te uvid u teorije i istraživanja iz područja društvenih vrijednosti kako bi se dobila šira slika. U Hrvatskoj nedostaje istraživanja o društvenim vrijednostima, a osobito u domeni promjena uslijed Domovinskog rata. U kontekstu promatranja zastupljenosti određenih društvenih vrijednosti hrvatsko društvo se većinom očituje kao tradicionalno društvo te se sustav vrijednosti nepobitno mijenja kako u ostatku svijeta tako i u Hrvatskoj. Dosadašnja istraživanja su provedena tijekom prvog desetljeća 21. stoljeća te ostaje neistražen prostor u razdoblju od 2010. godine pa sve do danas.

Ključne riječi: vrijednosti, vrednote, Hrvatska, Domovinski rat, hrvatsko društvo

1. Uvod

Vrijednosti su koncept proučavan u brojnim znanstvenim disciplinama: psihologiji, antropologiji, ekonomiji, politologiji i sociologiji, ali unatoč tome i dalje postoje teorijska i empirijska neslaganja te neodgovorena pitanja oko definicije i distribucije vrijednosti. Dodatno, poteškoće u mjerenju vrijednosti i nedostatak empirijskih dokaza o utjecaju vrijednosti na ponašanje pojedinaca i grupa pokazuju kompleksnost koncepta koji je jedan od temelja za razumijevanje društvenog djelovanja.

Ovaj rad daje pregled definicija te uvid u teorije i istraživanja iz područja društvenih vrijednosti pri čemu ćemo naglasak staviti na pregled istraživanja vrijednosti u Republici Hrvatskoj kako bi se dobila šira slika o njegovoj složenosti te utvrdila ona područja koja nisu u dovoljnoj mjeri obuhvaćena istraživanjima te tako otvaraju prostor za istraživanja u budućnosti.

Teorije vrijednosti empirijski su dokazivane najčešće kroz proučavanje internacionalne razlike u sustavima vrijednosti, a provođena su i istraživanja političkih vrijednosti kroz usporedbu istovjetnih političkih sustava u različitim zemljama, utjecaj društvene klase na vrijednosti koje roditelji najviše cijene kod vlastite djece te ispitivanjem razlika u vrijednostima i njima prouzrokovanim ponašanjima između pripadnika različitih vjeroispovijesti.

Važnost daljnjeg istraživanja koncepta vrijednosti vidljiva je u trenutno najvećem nekomercijalnom kroskulturalnom istraživanju ljudskih vrijednosti i uvjerenja *The World Values Survey (WVS)*, koje se provodi u svrhu proučavanja tema poput rodne ravnopravnosti, religije, subjektivnog blagostanja, ekonomskog razvoja itd. Rezultati tog istraživanja koriste se od strane svjetskih vlada, novinara i organizacija poput Svjetske banke, Svjetske zdravstvene organizacije, UNDP-a i dr. koji stvaraju ili utječu na stvaranje budućih društvenih politika.

U daljnjem tekstu ćemo definirati vrijednosti te dati uvid u najzastupljenije definicije vrijednosti. Unatoč različitim definicijama vrijednosti, među teoretičarima je vidljiv konsenzus oko njihove važnosti za funkcioniranje i integraciju društva te određivanje društvenog ponašanja. Ovisno o aspektu razmatranja različiti teoretičari, ali i istraživači koncept vrijednosti promatraju kroz prizmu njihovih razlika u odnosu na stavove, vjerovanja/uvjerenja, norme i osobine ličnosti, kao i utjecaja vrijednosti na društvene pro-

mjene. Također, analizirano je značenje dominantnih vrijednosti, vrijednosnih sustava ili orijentacija te uloge zajedničkih vrijednosti za integraciju pojedinog društvenog sustava. Nadalje, u radu ćemo također iznijeti povijesni uvid u teorije i istraživanja vrijednosti među kojima se ističe Parsonsova teorija te je neosporan njegov doprinos za daljnja istraživanja. Također je bitno navesti Schwartzovu teoriju u području istraživanja vrijednosti, a koju ćemo predstaviti u sljedećim poglavljima. Osim toga, predstaviti ćemo dosadašnja istraživanja vrijednosti u Hrvatskoj te detaljnije prikazati sljedeće teme: europske vrijednosti u Hrvatskoj, obitelj kao vrijednost, vrijednosti kod mladih, vrijednosti u obrazovnom sustavu i religijske vrijednosti te mediji i vrijednost. S obzirom da se Hrvatska posebno očituje u iskustvu s Domovinskim ratom istražiti ćemo vrijednosti temeljenih na Domovinskom ratu. Zaključno, iznijet ćemo predviđanja o budućim kretanjima i mogućim istraživanjima.

2. Definicija vrijednosti

Vrijednosti su smatrane ključnim elementom ljudskih skupina i društava još od samih početaka sociologije. Tako su Durkheim (2001) i Weber (2001) pokušali objasniti međugrupne razlike na temelju razlika u vrijednostima grupa i utjecaju tih vrijednosti na ponašanje pojedinaca uslijed poštivanja normi. U kasnijim sociološkim istraživanjima naglasak je također bio na objašnjenju razlika u vrijednostima, identifikaciji zajedničkih vrijednosti u pojedinim grupama i društvima te objašnjenju porijekla i utjecaja vrijednosti na ponašanje pojedinaca i grupa, a ne na definiciji „ispravnih“ vrijednosti.

Prvom sociološkom definicijom vrijednosti smatra se ona Thomasa i Znaničkog koju su objavili u uvodu svoje knjige o istraživanju poljskih emigranata *The Polish Peasant in Europe and America*. Definiraju vrijednosti kao „bilo koji podatak koji ima empirijski sadržaj dohvatljiv članovima neke društvene grupe i značenje s obzirom na koje taj podatak jest ili može biti objekt aktivnosti“ (Thomas i Znanički, 1927: 21). Kao primjer vrijednosti navode novčić, poeziju, sveučilište, mit, znanstvenu teoriju, hranu, instrument, što je kasnije naišlo na kritike zbog poistovjećivanja vrijednosti s objektima umjesto s idejama.

Zato se kao jedna od najutjecajnijih definicija vrijednosti ističe Kluckhohnova definicija: „Vrijednost je shvaćanje, eksplicitno ili implicitno, svojstveno pojedincu ili karakteristično za grupu, nečeg poželjnog što utječe na selekciju prikladnih načina, sredstava i ciljeva akcije“ (Kluckhohn, 1951: 395). Kasnije je takva definicija kritizirana zbog funkcionalističkog i determinističkog pogleda na vrijednosti kao kulturne imperativne koji uvijek vode do određenog ponašanja (Lesthaeghe i Moors, 2000). Dok Kluckhohn stavlja naglasak na ponašanje, Rokeach ističe važnost značenja pojedinog ponašanja, pa definira vrijednosti kao „trajna uvjerenja da je određeni način ponašanja osobno ili društveno bolji od suprotnog ili obratnog načina ponašanja ili krajnjeg stanja postojanja“ (Rokeach, 1973: 5).

Hechter (1993) ističe četiri glavna problema istraživanja vrijednosti koje ujedno utječu i na problematiku oko prihvaćanja univerzalne definicije vrijednosti: 1) vrijednosti nije moguće opažati; 2) postojeće teorije ne pružaju jasan odgovor na pitanje kako vrijednosti utječu na ponašanje; 3) kada je proces koji dovodi do formiranja vrijednosti nepoznat, bihevioralna objašnjenja nisu dovoljno uvjerljiva; 4) poteškoće s mjerenjem vrijednosti. Hitlin i Piliavin (2004) dodaju još dva ključna problema: 5) koncept vrijednosti često je isprepleten s drugim konceptima iz socijalne psihologije; 6) sadržaj vrijednosti varijabilan je u različitim povijesnim razdobljima i kulturama.

Ipak se iz postojećih definicija vrijednosti mogu izvući temeljne karakteristike: 1) vrijednosti su stabilne, relativno trajne osobine; 2) utječu na ponašanje pojedinca, njegov odabir sredstava, načina i ciljeva ponašanja; 3) određuju što i kako pojedinac treba željeti i raditi; 4) ne mogu biti negativne (kao stavovi) jer tada prestaju biti vrijednosti; 5) rezultat su interakcije društvenih aktera; 6) sadrže kognitivnu, afektivnu i bihevioralnu komponentu (Matić, 1990).

Schwartz i Bilsky (1987) ističu pet zajedničkih točaka većine definicija vrijednosti: 1) to su koncepti ili vjerovanja; 2) o poželjnim krajnjim stanjima ili ponašanjima; 3) stabilne su u različitim situacijama; 4) utječu na odabir ili evaluaciju ponašanja i događaja; 5) razlikuju se prema relativnoj važnosti stoga su hijerarhijski organizirane. Dodatno, Schwartz (1992) smatra kako su vrijednosti kognitivne reprezentacije triju univerzalnih osobina čovjeka: 1) bioloških potreba organizma; 2) potrebe za koordiniranom društvenom interakcijom; 3) potrebe za opstankom i dobrobiti grupe.

S druge strane važno je razlikovati vrijednosti od stavova, vjerovanja/uvjerenja i normi: stavovi se odnose na afektivne procjene specifičnih objekata (npr. stav o određenoj vrsti hrane, političkoj stranci ili sportskoj momčadi), uvjerenja su tvrdnje koje pojedinac smatra istinitima iako to ne moraju biti (npr. Zemlja je ravna ploča), dok se norme odnose na pravila unutar grupe koja definiraju prihvatljiva ponašanja. Dakle, vrijednosti su apstraktnije i stabilnije kroz vrijeme od stavova te su, za razliku od normi, nepromjenjive u različitim situacijama i u većoj mjeri intrinzične nego nametnute od grupe, organizacije ili društva (Hitlin i Piliavin, 2004).

Pored toga, Roccas, Sagiv, Schwartz i Knafo (2002) ističu važnost razlikovanja vrijednosti i osobina ličnosti jer ponašanje temeljeno na vrijednostima u većoj je mjeri podložno kognitivnoj kontroli. Pojašnjavaju kako su osobine ličnosti trajne značajke pojedinca koje mogu biti pozitivne ili negativne, dok su vrijednosti dugoročni ciljevi, prvenstveno pozitivni. Prosudbe vlastitih i tuđih ponašanja ljudi temelje na vrijednostima, a ne na osobinama ličnosti (Hitlin i Piliavin, 2004) što je stimulativno jer ostavlja mogućnost osobne promjene i razvoja uslijed promjene društvenih uvjeta budući da možemo u većoj mjeri mijenjati naučeni sustav vrijednosti nego urođene osobine ličnosti (Rokeach, 1973).

Mogućnost preispitivanja i promjene vrijednosti karakteristika je koja razlikuje vrijednosti i od potreba – potrebe aludiraju na biološki utjecaj, dok su vrijednosti odraz društva. Vrijednosti su zapravo društveno prihvatljivi, kulturološki definiran način artikulacije potreba, primjerice fiziološka potreba za seksom kulturološki se može adaptirati u potrebu za ljubavlju (Rokeach, 1973).

3. Povijesni uvid u teorije i istraživanja vrijednosti

Jedan od najznačajnijih doprinosa sociološkom proučavanju vrijednosti pružila je funkcionalistička teorija na čelu s Parsonsom. Parsons se smatra najistaknutijim predstavnikom teorije o zajedničkoj kulturi koji je naglašavao važnost uloge zajedničkih vrijednosti za integraciju društvenog sustava te je njegova teorija društvene akcije prva sustavna i široko primjenjiva teorija modernih društvenih sustava (Fanuko, 2002). Smatra da je preduvjet za razumijevanje društvenog ponašanja (akcije) razlikovanje četiri podsustava i njihove funkcije u održavanju sustava akcije: 1) društveni sustav čija je funkcija integracija pojedinaca; 2) kulturni sustav s funkcijom podržavanja obrasca interakcije; 3) sustav ličnosti usmjeren na postizanje ciljeva; 4) bihevioralni organizam čija je funkcija prilagodba (Parsons, 1969). Društveni sustav nalazi se u središtu sustava akcije jer postiže najviši stupanj samodovoljnosti u odnosu na svoju unutrašnju okolinu (kulturu, ličnost i bihevioralni organizam) (Matić, 1990). Sastoji se od obrazaca interakcija, tj. odnosa među pojedincima, a promatra se na četiri razine: uloge, kolektive, norme i vrijednosti. Pojedinci su kroz uloge organizirani u kolektive koji su, kao i uloge, podložni kontroli normi i vrijednosti.

Upravo vrijednosti Parsons smatra najvažnijim faktorom za funkcioniranje i integraciju društva te određivanje društvenog ponašanja. Naglašava kako vrijednosti nisu kategorije ili svojstva nekog konkretnog objekta, već obrazac važan za održanje društvenog sustava zbog toga što vrijednosti definiraju pravce izbora pojedinaca i pružaju referentni okvir za evaluacijske procese u interakciji pojedinaca osiguravajući komplementarnost očekivanja (Fanuko, 2002). Drugim riječima, kako bi se društveni sustav održao, potrebno je integrirati vrijednosti u zajednički sustav i postići konsenzus oko središnjih društvenih vrijednosti na temelju kojih će se organizirati interakcija među pojedincima te legitimirati normativni

poredak (Parsons, 1969). Pri tome je važno naglasiti kako Parsons ne zadire u filozofsko pitanje o sustavu vrijednosti koji je etički najispravniji jer, iako možda i postoji jedan ispravan sustav vrijednosti, s aspekta sociologije kao znanosti, opasno je prihvatiti takvu pretpostavku, posebno kada se uzmu u obzir razlike u vrijednostima različitih kultura, npr. istočnjačke i zapadnjačke. Kao najsigurniji sociološki pristup predlaže prihvaćanje povijesne različitosti vrijednosnih sustava kao početnu točku za daljnje utvrđivanje konačnih vrijednosnih sustava na temelju kojih će se postići razumijevanje ponašanja u određenom društvu i u određeno vrijeme. Nadalje smatra da je potrebno istražiti i definirati odnose između različitih sustava kako bi se klasificirali tipovi vrijednosnih sustava pri čemu posebnu pažnju treba posvetiti izbjegavanju učestale pogreške pristranosti kada vrijednosti istraživača utječu na interpretaciju rezultata istraživanja (Parsons, 1935).

Iako postoje brojne kritike Parsonsove teorije, neosporan je njegov doprinos za daljnja razmišljanja i stavljanje fokusa na proučavanje vrijednosti. Njegov je rad utjecao i na Williamsa koji je u svojoj knjizi *American Society: A Sociological Interpretation* (1951) iznio argumente o važnosti i koristi istraživanja vrijednosti, analizirao značenje dominantnih vrijednosti, vrijednosnih sustava ili orijentacija te, možda i najznačajnije, napravio pregled vrijednosti u SAD-u definirajući 15 dominantnih (postignuće i uspjeh, aktivnost i rad, moralna orijentacija, humanitarnost, učinkovitost, napredak, materijalna udobnost, jednakost, sloboda, eksterni komformizam, znanost i sekularna racionalnost, nacionalizam i patriotizam, demokracija, individualna ličnost i rasizam) (Williams, 1951). Iako je navedeni popis vrijednosti temeljno prvenstveno na opažanjima američkog društva od strane povjesničara, novinara i književnika, a sociolozi koje je citirao većinom su bili teoretičari, a ne istraživači, njegov je sustav američkih vrijednosti bio široko prihvaćen u SAD-u (Wuthnow, 2008). Treba spomenuti kako se pri tome referirao na Stoufferovo (1949) iscrpno istraživanje provedeno kombinacijom različitih istraživačkih tehnika (od intervjua do upitnika) na više od pola milijuna američkih vojnika tijekom Drugog svjetskog rata s ciljem ispitivanja stavova vojnika (od stavova o rasnoj integraciji do stavova o vlastitoj učinkovitosti).

Nakon Williamsa uslijedila su brojna istraživanja vrijednosti koja su proučavala internacionalne razlike u sustavima vrijednosti poput Lipsetove (1963) komparativne studije nacionalnih vrijednosti Australije, Kanade, Engleske i SAD-a ili prvog sustavnog istraživanja političkih vrijednosti Almonda i Verbe (1965) kroz usporedbu demokratskih sustava SAD-a, Njemačke, Italije, Meksika i Ujedinjenog Kraljevstva. Osim internacionalnih i političkih vrijednosti, sociološka istraživanja bavila su se i proučavanjem vrijednosti članova bandi (Matza i Sykes, 1961; Lerman, 1968), istraživanjem utjecaja društvene klase na vrijednosti koje roditelji najviše cijene kod vlastite djece te ispitivanjem razlika u vrijednostima i njima prouzrokovanim ponašanjima između pripadnika različitih vjeroispovijesti (Lenski, 1961).

Nadalje, među teorijama vrijednosti valja istaknuti Rokeachovu prema kojoj su temeljne prethodnice vrijednostima kultura, društvo i ličnost, dok su stavovi i ponašanja glavne posljedice vrijednosti, stoga će promjena u vrijednostima, determinirana nezadovoljstvom, tj. nekonzistentnošću vrijednosti sa slikom o sebi, izazvati kognitivne i bihevioralne promjene. Kako je Rokeach (1973) vrijednosti dijelio na instrumentalne (poželjna ponašanja) i terminalne (poželjna krajnja ponašanja), razvio je upitnik vrijednosti *The Value Survey* sastavljen od dvije liste, svaka po 18 čestica gdje je zadatak sudionika rangirati vrijednosti svake liste prema njenoj važnosti u usmjeravanju ponašanja. Terminalne vrijednosti dijele se na interpersonalne (društvene) i intrapersonalne (osobne), a obuhvaćaju: istinsko prijateljstvo, zrela ljubav, društveno priznanje, jednakost, mir u svijetu, mudrost, nacionalnu sigurnost, sigurnost obitelji, samopoštovanje, osjećaj ispunjenosti, slobodu, spas duše, sreću, svijet ljepote, unutarjni sklad, ugodan život, uzbudljiv život, zadovoljstvo.

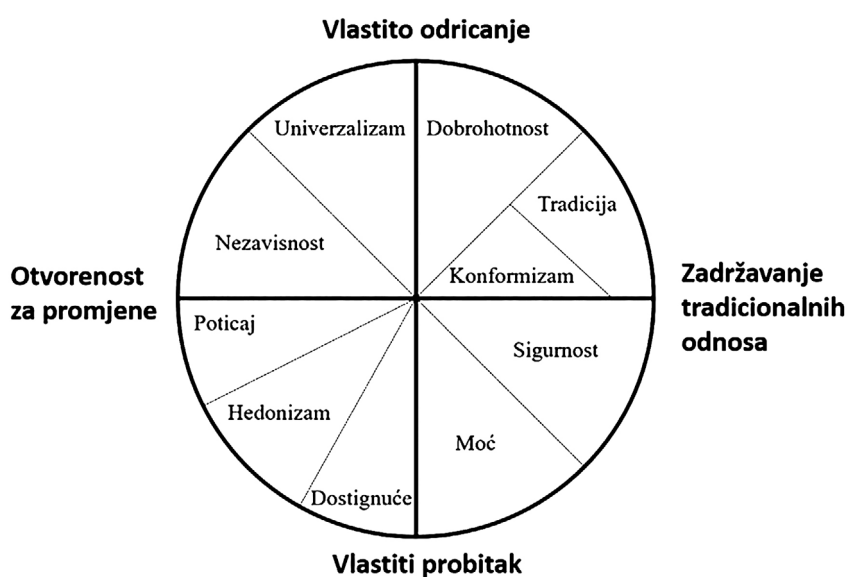
Instrumentalne vrijednosti dijele se na moralne, čije neispunjenje dovode do osjećaja krivnje, te vrijednosti kompetencije, čije kršenje rezultira osjećajem srama, a obuhvaćaju: kompetentnost, ambicioznost, intelekt, hrabrost, urednost, iskrenost, logičnost, maštovitost, odgovornost, poslušnost, pristojnost,

uslužnost, samodiscipliniranost, osjećajnost, samostalnost, spremnost na oprost, otvorenost uma i ve-dar duh (Rokeach, 1973). Iako je Rokeachov upitnik pokazao zadovoljavajuće metrijske karakteristike i uspješnost u predviđanju ponašanja, jedan je od glavnih problema usmjerenost isključivo na pojedinačne vrijednosti. Naime, pokazalo se da pojedinačne vrijednosti ne usmjeravaju stavove i ponašanja, već je ključan odnos među suprotstavljenim vrijednostima koje se u određenom trenutku odnose na neki stav ili ponašanje pa tako vrijednosti imaju značajan utjecaj na ponašanje tek pojavom konflikta vrijednosti jer tada pojedinac postaje svjestan svojih vrijednosti, one se aktiviraju i usmjeravaju njegovo ponašanje (Ferić, 2007).

Kao rezultat takvih spoznaja pojavila se *Schwartzova teorija univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti*. Schwartz (1992) je u svom radu pokušao identificirati univerzalnu strukturu ljudskih vrijednosti kroz shematski prikaz. Njegov sustav vrijednosti temelji se na četiri vrijednosti višeg reda koje su zapravo suprotni polovi dviju dimenzija: vlastito odricanje nasuprot vlastitog probitka te otvorenost za promjene nasuprot zadržavanju tradicionalnih odnosa. Vlastito odricanje očituje se u prihvaćanju drugih kao jednakih sebi i brizi za njihovu dobrobit, dok se vlastiti probitak odražava kao ostvarenje vlastite dobrobiti i dominacija nad drugima. Otvorenost za promjene iskazuje se kao zagovaranje slobode vlastitog mišljenja i ponašanja uz istaknutu želju za promjenama, dok se zadržavanje tradicionalnih odnosa iskazuje kao animozitet prema promjenama uz očuvanje stabilnosti i poštivanje postojećih pravila.

Sljedeća razina sustava vrijednosti, prema Schwartzu (1992), odnosi se na deset motivacijskih tipova vrijednosti: 1) nezavisnost, 2) univerzalizam, 3) dobrohotnost, 4) konformizam, 5) tradicija; 6) sigurnost, 7) moć, 8) dostignuće, 9) hedonizam, 10) poticaj. Svaka od nabrojanih vrijednosti definirana je kroz motivacijski cilj, tj. prvu razinu sustava vrijednosti, a njihov kružni odnos najbolje se može shvatiti kroz slikovni prikaz na Slici 1. Kompatibilne vrijednosti smještene su jedna kraj druge, dok se konfliktne vrijednosti nalaze na suprotnim krajevima. Na slici je uočljivo odstupanje tradicije i konformizma zbog toga što je Schwartz smatrao da obje vrijednosti u svojoj osnovi imaju isti motivacijski cilj prilagodbe društvenim očekivanjima s tim da se konformizam odnosi na prilagodbu bliskim osobama, a tradicija na prilagodbu apstraktnijim pojmovima kao što su religijske ideje ili društveni.

Slika 1. Strukturalni odnosi među motivacijskim tipovima vrijednosti (preuzeto i prilagođeno prema Schwartz, 1992)

Svaka od deset motivacijskih tipova vrijednosti ima svoj cilj te se dijeli na specifične vrijednosti kojih ukupno ima 56, a prikazani su u Tablici 1. Prikazani motivacijski tipovi univerzalni su za sve ljude s obzirom na sadržaj i strukture, ali razlikuju se s obzirom na hijerarhiju, odnosno relativnu važnost koju pojedinac pridaje pojedinim vrijednostima (Schwartz, 1994).

Tablica 1. Motivacijski tipovi vrijednosti te njihovi ciljevi i specifične vrijednosti koje ih predstavljaju (Schwartz, 1992)

Motivacijski tip vrijednosti	Motivacijski cilj	Specifične vrijednosti
Nezavisnost	Sloboda mišljenja i djelovanja, kreativnost, istraživanje i eksperimentiranje	Sloboda, kreativnost, znatiželja, odabir vlastitih ciljeva, samostalnost, privatnost
Univerzalizam	Razumijevanje, prihvaćanje i poštivanje drugih, zaštita dobrobiti svih ljudi i prirode	Mir u svijetu, jedinstvo s prirodom, očuvanje okoliša, jednakost, tolerancija, društvena pravda, unutarnji sklad, mudrost, svijet lijepog
Dobrohotnost	Očuvanje i unapređenje dobrobiti drugih (bliških) ljudi	Iskreno prijateljstvo, zrela ljubav, odanost, iskrenost, odgovornost, uslužnost, spremnost na opraštanje, smisao u životu, duhovni život
Tradicija	Poštivanje, prihvaćanje i očuvanje običaja i ideja tradicionalne kulture kojoj pojedinac pripada	Poniznost, pobožnost, poštivanje tradicije, umjerenost, prihvaćanje vlastitog života
Konformizam	Izbjegavanje ponašanja koja bi mogla uznemiriti ili povrijediti druge te narušiti društvena očekivanja i norme	Poslušnost, poštivanje roditelja i starijih, pristojnost, samodisciplina
Sigurnost	Sklad, stabilnost i sigurnost društva, međuljudskih odnosa ili pojedinca	Obiteljska sigurnost, nacionalna sigurnost, zdravlje, čistoća, osjećaj pripadnosti, društveni poredak, uzvratanje usluga
Moć	Društveni status i prestiž, dominacija nad pojedincima i materijalnim dobrima	Društveni ugled, društvena moć, autoritet, bogatstvo, očuvanje slike o sebi u društvu
Postignuće	Ostvarenje osobnog uspjeha, iskazivanje kompetencije u skladu s društvenim standardima	Uspješnost, sposobnost, inteligencija, ambicioznost, samopoštovanje, utjecajnost
Hedonizam	Ugoda, zadovoljenje vlastitih potreba i želja	Zadovoljstvo, uživanje u životu
Poticaj	Uzbuđenje, izazovi i noviteti u životu	Uzbudljiv život, raznovrstan život, odvažnost

Predloženi model vrijednosti Schwartz je potvrdio kroz kroskulturalna istraživanja (Schwartz, 1992., 1994.; Sagiv i Schwartz, 1995.; Schwartz i Sagie, 2000.) iako mu se zamjera proučavanje primarno razvijenih zemalja gdje su i dobiveni čvršći dokazi ovakve sheme (Barth, 1993). Međutim, novija istraživanja potvrdila su postojanje iste strukture i u zemljama istočne i jugoistočne Azije te Južne Amerike (Schwartz, 2004). Sam Schwartz naglašava kako njegov model nije savršeni prikaz sustava vrijednosti, već „razumna aproksimacija strukture odnosa deset vrijednosti pronađenih u većini uzoraka“ (Schwartz, 1994:

35) iako se predložena struktura odnosa konflikata i kompatibilnosti deset motivacijskih vrijednosnih tipova te postojanje četiri vrijednosti više razine potvrdila u gotovo svim dosadašnjim istraživanjima (Ferić, 2007). Najznačajnije odstupanje predložene strukture uočeno je u istraživanjima vrijednosti zemalja Istočne Europe (Bardi i Schwartz, 1996; Schwartz i Bardi, 1997; Schwartz, Bardi i Bianchi, 2000) u vidu visoke pozitivne povezanosti triju specifičnih vrijednosti motivacijskog vrijednosnog tipa univerzalizma (jednakost, društvena pravda i mir u svijetu) s dvjema specifičnim vrijednostima sigurnosti (nacionalna sigurnost i društveni poredak) što je suprotno izvornoj Schwartzovoj strukturi vrijednosti u kojoj su univerzalizam i sigurnost konfliktne, a ne kompatibilne vrijednosti. Moguće je objašnjenje takvog odstupanja da ovih pet specifičnih vrijednosti u zemljama Istočne Europe ima drugačije značenje u odnosu na druge zemlje, odnosno da zbog svoje društveno-političke naravi odražavaju ostavštinu komunističkog režima i vrijednosti (Schwartz i sur., 2000).

Neosporan je doprinos i značaj Schwartzove teorije u području istraživanja vrijednosti, kao i značaj istraživačkog programa *The World Values Survey (WVS)*, trenutno najvećeg nekomercijalnog kroskulturalnog istraživanja ljudskih vrijednosti i uvjerenja koje se provodi svakih 5 godina od 1981. godine kada je pokrenuto. Obuhvaća više od 120 zemalja i više od 150 nacionalnih timova istraživača uz vremensku dimenziju koja omogućuje proučavanje promjena u vrijednostima, uvjerenjima i normama. Upravo su zbog toga podatci dobiveni u WVS-u korišteni u mnogobrojnim istraživanjima, kako sociološkim, tako i antropološkim, ekonomskim, političkim i psihološkim, u svrhu proučavanja širokog spektra tema poput rodne ravnopravnosti, religije, subjektivnog blagostanja, ekonomskog razvoja itd. („World Values Survey“, 2020). WVS je proizašao iz *European Value Survey (EVS)* koji je također pokrenut 1981. godine, s ciljem uvida u ideje, vjerovanja, preferencije, stavove i mišljenja stanovnika različitih europskih zemalja, a kako bi identificirale zajedničke vrijednosti europskih naroda i primijenile u radu Europske Unije. Za razliku od WVS, EVS se provodi svakih devet godina i do sada je obuhvaćeno oko 70.000 ljudi, a podatci EVS-a citirani su u više od 210.000 radova („European Values Survey“, 2020). S obzirom na opseg literature u kojoj su korišteni podatci WVS-a i EVS-a, u nastavku će biti prikazano tek nekoliko primjera istraživanja baziranih na podacima WVS-a kako bi se demonstrirala širina njihove primjene i iznimna korist za ispitivanje pretpostavki postojećih teorija vrijednosti, ali i socioloških teorija općenito.

S obzirom na opseg zemalja obuhvaćenih WVS-om, jedna od primjena svakako je usporedba vrijednosti u različitim državama. Tako su Ronald i Baker (2000) analizirali podatke tri vala WVS-a koji su ukupno uključivali 65 država, tj. 75% svjetske populacije i na temelju njih dokazali kako je ekonomski razvoj države povezan s pomakom prema vrijednostima racionalnosti, tolerancije, povjerenja i aktivnog sudjelovanja. Međutim, rezultati njihovih analiza također su pokazali kako nakon kontrole varijable ekonomskog razvoja i dalje ostaju razlike u sustavima vrijednosti između pripadnika različitih vjeroispovijesti. Smatraju da takvi podatci ukazuju na malu vjerojatnost stvaranja homogenizirane svjetske kulture u skoroj budućnosti uslijed procesa modernizacije, što je pretpostavka teorija modernizacije.

Drugi je primjer doprinosa WVS-a mogućnost preciznijeg definiranja vrijednosti kao prediktora različitih ponašanja što su učinili Paxton i Kunovich (2003) iskoristivši podatke o stavovima prema ženama iz WVS provedenog 1995. godine za testiranje njihove povezanosti s postotkom žena u vladajućim državnim strukturama. Rezultati analize potvrdili su da su egalitarne rodne vrijednosti pozitivno povezane s uključivanjem žena u vladajuće strukture, čak i nakon kontrole razlike u socijalnoj i političkoj strukturi ispitivanih zemalja.

Posljednji je primjer primjene podataka WVS-a područje konflikta vrijednosti koje je u najvećoj mjeri posljedica sve popularnijih rasprava o kulturnim ratovima, posebice onima između progresivnih, liberalnih i tradicionalnih, konzervativnih vrijednosti. Jedna od najvećih studija na tu temu je Bakerova (2005) gdje se pokazalo da su tradicionalne vrijednosti jednako izražene 2000. godine kao i 20 godina prije bez porasta u polarizaciji te da su američke vrijednosti još uvijek među najtradicionalnijima na svijetu. Međutim,

Baker naglašava kako postoji polarizacija između apsolutista i relativista jer Amerikanci imaju specifičan pristup vrijednostima u odnosu na sve ostale zemlje i naziva to moralnim vizijama. Naime, SAD je jedinstven po istovremenoj posvećenosti tradiciji i samoekspresiji, vrijednostima na dvjema suprotnim dimenzijama kulturne varijacije i promjene prema postavkama WVS-a, što stvara konflikte i kontradikcije među vrijednosnim sustavim, tj. kulturne ratove.

4. Istraživanja vrijednosti u Hrvatskoj

Republika Hrvatska srednjoeuropska je zemlja koja je poprilično tradicionalna, ali uzimajući u obzir širok aspekt vrijednosti, uočljivi su različiti trendovi prihvaćanja pojedinih vrijednosti i njihova rangiranja. U djelu *Društveni razvoj u vrijednosnoj zamci* autor opisuje i analizira pojmove tradicionalnog, modernog i postmodernog društva koje sociologija upotrebljava kao teorijsku osnovu, a kojima se identificiraju i prate suvremeni društveni procesi. Poseban naglasak u radu stavljen je na analizu vrijednosti provedenu 1991. godine, te na promjene vezane uz tranziciju društva iz tradicionalnog u moderno. Tradicionalna i moderna društva znatno se razlikuju u vjerovanjima, pogledima na društvene odnose i čovjeka kao i stavovima, a koncept modernizacije najviše se očituje upravo u pogledu i području vrijednosti. Autor ističe da su osnovne osobine postmodernog čovjeka individualizam i pluralizam kao posljedica materijalne sigurnosti mladih osoba u svojim formativnim godinama i zbog toga su više orijentirani na postmodernističke vrijednosti. No, hrvatsku tranzicijsku modernizaciju gleda kao na svojevrsni politički fenomen čije se povijesno nasljeđe razlikuje od drugih europskih tranzicijskih zemalja, te zbog rata i dugoročnih posljedica rata. Navedeno je imalo svoju refleksiju na društvo, a samim time i na promjene u vrijednosnom sustavu (Zrinščak, 2001).

S druge strane istraživanje provedeno sa svrhom provjere Schwartzove teorije vrijednosti ukazuje da se po pitanju političko-društvenih vrijednosti u određenoj mjeri prate trend uočen u zemljama Istočne Europe. Što govori da društveno-političke promjene nastale transformacijom društvenog sistema nisu u potpunosti dovele do modifikacija u načinu života koji bi se odrazio na promjene vrijednosnog sustava pojedinaca. U tom istraživanju pokazalo se razlikovanje deset tipova vrijednosti pri čemu su najviše rangove po važnosti zauzeli tipovi „nezavisnost“ i „dobrohotnost“ dok su „moć“ i „tradicija“ rangirani kao najmanje važni (Ferić, 2009).

Propitujući vrijednosti civilnog društva Bežovan (2003) prezentira rezultate istraživanja provedenog kao dio međunarodnog istraživačkog projekta *CIVICUS – indeks civilnog društva*. Razina socijalnog kapitala u nekom društvu povezana je s vrednotama civilnog društva. Zanimljivo se u djelu izlažu rezultati istraživanja o ulozi organizacija civilnog društva u promicanju tolerancije, ljudskih prava, rodne jednakosti i održivog razvoja, ali nisu istraživane vrijednosti domoljublja, socijalne uključenosti, vrijednosti Domovinskog rata 1991. – 1996. u Hrvatskoj iako su u istraživanje bile uključene i organizacije civilnog društva koje su stavljene u podsektor žrtve rata, branitelji i prognanici. U tom je djelu naglašeno kako su po prvi puta istraživane vrednote civilnog društva na empirijski način. Ulogu civilnog društva autor pronalazi i u tekstovima Puljiza (2000) u kojima Puljiz važnu ulogu civilnog društva naglašava osobito u doba Domovinskog rata i nakon njega te navodi kako su organizacije civilnog društva bile okvir razvoja solidarnosti u društvu. Dominantne vrednote organizacija civilnog društva su poštivanje temeljnih ljudskih prava koje je povezano sa slobodom udruživanja, aktivnosti povezane s promocijom ljudskih prava, organizacije civilnog društva promoviraju jednakost spolova unutar organizacije, ali i u širem društvu, gospodarstvu i državi. Autor analizira i transparentnost poslovanja i javnu prezentaciju aktivnosti te u tom dijelu pronalazi dosta manjkavosti te zaključuje kako je potrebno provesti kvalitativno istraživanje radi kompletnog uvida kako i koje norme i vrednote civilnog društva mogu značajnije utjecati na razvoj i promjenu društvenog mentaliteta.

4.1. Prihvaćanje europskih vrijednosti u Hrvatskoj

Stupanj prihvaćenosti pojedinih vrijednosti u Republici Hrvatskoj varira ovisno o vrijednosti o kojoj se govori. Istražujući mišljenje o poštivanju vrednota svjetskog ethosa (čovječnost, uzajamnost, poštivanje života, solidarnost, pravednost, tolerancija, istinoljubivost, ravnopravnost te partnerstvo muškarca i žene) u Hrvata, dobiveno je da između 35% i 57% sudionika smatra da se vrednote ne poštuju, osim vrednote „partnerstvo muškarca i žene“; između 13% i 39% sudionika smatra da se poštuju, s naglaskom na vrednotama solidarnosti, poštivanju života i partnerstvu muškarca i žene; relativno je visok i postotak onih koji drže da se vrednote poštuju ovisno o kontekstu (Cifrić, 2011). Ovakvi rezultati navode na zaključak da su vrednote svjetskog ethosa nedovoljno istaknute, prisutne i prihvaćene u hrvatskom društvu.

Nadalje, stupanj prihvaćenosti europskih vrednota istraživao je na uzorku srednjoškolaca, njihovih roditelja i profesora pri čemu se ispitalo prihvaćanje standardnih vrijednosti europske građanske demokracije. Dobiveni rezultati pokazali su da učenici starije dobi pokazuju veći stupanj prihvaćanja europskih vrijednosti u odnosu na mlađe učenike, te da srednjoškolke pokazuju veći stupanj prihvaćanja u odnosu na srednjoškolce (Piršl i Vican, 2004). Također je prisutna statistički značajna razlika u stupnju prihvaćenosti europskih vrednota s obzirom na vrstu srednje škole u korist gimnazijalaca u odnosu na učenike strukovnih škola. Uzimajući u obzir njihove roditelje, dobiveno je da najviši stupanj prihvaćanja europskih vrednota pokazuju roditelji najstarije životne dobi te muški roditelji u odnosu na ženske što je suprotan trend nego kod srednjoškolaca, dok među profesorima srednjih škola nije dobivena značajna razlika u stupnju prihvaćanja europskih vrednota s obzirom na dob i spol (Piršl i Vican, 2004). Uspoređujući nacionalne, europske i globalne vrijednosti na uzorku profesora, dobiveno je da je u sustavu vrijednosti učitelja naglašena nacionalna komponenta, tj. da učitelji smatraju nacionalne vrijednosti najvažnijima što upućuje na socijalizaciju učenika s naglaskom na nacionalnim, a ne europskim vrijednostima u odgojno-obrazovnoj praksi (Pavičić Vukičević, 2019).

Hrvatska u stupnju prihvaćenosti vrednota vezanih za religioznost nadilazi ostale europske zemlje, dok u vrednotama vezanim uz obitelj, posao, prijatelje, slobodno vrijeme, politiku i drugo zaostaje za ostalim europskim zemljama (Baloban, 2012). No, postoje vrednote po čijem su stupnju prihvaćenosti Hrvati jednaki kao ostale europske zemlje, a jedna od tih vrednota odnosi se na ne/odobravanje pobačaja (Baloban, 2012).

Iz dobivenih rezultata može se zaključiti da svako društvo teži određenim vrijednostima, ali i da svaka država njeguje svoje nacionalne vrijednosti koje su rezultat različitih povijesnih, društvenih, kontekstualnih i drugih faktora.

4.2. Obitelj kao vrijednost

Obiteljske vrijednosti spadaju u središnju temu svjetskih istraživanja tradicionalnih vrijednosti, sukladno tome provedena su istraživanja u Hrvatskoj koja će se ovdje ukratko prikazati. Kroz ispitivanje preferencije obiteljskih vrednota na teritoriju Dalmacije s otocima te sjeverozapadne Hrvatske dobiveni rezultati ukazali su da je muževima i ženama iz obje regije važnije da je majka nježna nego koliko je vrijedna ili pametna. Zatim ističu da vrijednosti u vidu skromnosti, spretnosti te da je majka zabavna i vesela. Kao najmanje značajno naglašavaju štedljivost i poslušnost. Po pitanju rangiranja vrijednosti kod očeva ističe se važnost da je otac vrijedan, zatim nježan, pametan, spretn i veseo te je također najmanje važno koliko je štedljiv i poslušan. Skromnost se različito rangira kod žena i muškaraca u smjeru da je se smatra poželjnijom vrijednosti žena nego muškaraca. Kada se gledaju vrijednosti dobrog djeteta na prvom mjestu se stavlja samostalnost zatim snalažljivost, ambicioznost i uspješnost, najmanje važnim se smatra vrijednost bespogovorne poslušnosti (Janković, Berc i Blažeka 2002).

Istraživanje autora Janković, Berc i Blažeka (2004) provedeno na 752 bračnih parova iz sela, grada i velikog grada usmjereno je na procjenjivanje i rangiranje socijalnih i obiteljskih vrijednosti. Dobiveni rezultati ukazuju da je svim ispitanicima na prvim mjestima ljubav, vjernost i poštivanje života. Nadalje, ispitanici sa sela i gradova rangiraju solidarnost kao najnižu vrijednost. U velikim gradovima žene stavljaju solidarnost na posljednje mjesto, dok muškarci na posljednje mjesto stavljaju povjerenje. U socijalnim se vrijednostima podudaraju sva naselja, stavljajući poštenje na prvo te ugled na zadnje mjesto. Jedino bračni parovi iz malih sela daju ugledu malo veću značajnost. Muževi u selima i manjim gradovima stavljaju obitelj na prvo, a dijete na drugo mjesto. Žene u svim naseljima stavljaju dijete na prvo, a zatim obitelj na drugo mjesto. Kao najvažnija vrijednost za uspješno funkcioniranje braka, u svim naseljima, ističe se dogovaranje.

Da se institucija braka u hrvatskoj još uvijek visoko vrednuje pokazali u Baloban i Črpić (2000) u svo- me radu koristeći rang listu koja je sadržavala 16 vrednota. Kao najvažnije vrednote uspješnog braka istaknule su se međusobno poštivanje i uvažavanje, vjernost, razumijevanje i toleranciju te spremnost na razgovor o zajedničkim bračnim problemima i djeca. Visoki rezultati na ovim vrijednostima ukazuju da je dobro bračno funkcioniranje manje ovisno o faktorima okoline, a od krucijalne važnosti su glavni akteri tj. muž i žena. Najmanje važne vrijednosti su isto socijalno podrijetlo, slaganje u politici i isto nacionalno podrijetlo. Koristeći faktorsku analizu dobivena su četiri glavna čimbenika za uspješan brak: orijentira- nost na zajedništvo, osobnu veza supružnika, sociokulturnu homogenost i samodovoljnost. Uspoređujući podatke iz Europe zaključuju da se u Hrvatskoj dogodio blag pomak prema vrednotama ljubav i osobna veza sa supružnikom.

4.3. Vrijednosti kod mladih

Vrijednosti su jedno od temeljnih područja kroz koje mladi izražavaju i razvijaju svoj identitet. One nisu urođene, već se usvajaju tijekom života te mijenjaju kroz život. Budući da kod mladih proces socijaliza- cije još nije dovršen, snažnije su izloženi raznim utjecajima iz društvene okoline od starije populacije. Proučavanjem vrijednosti kod mladih možemo dobiti uvid u postojeće procese i odnose u društvu te smjer u kojem se društvo mijenja (Jukić, 2013). U istraživanju Franc, Šakić i Ivičić (2002.) koje je provedeno 1998. godine utvrđivana je hijerarhija vrijednosti kod adolescenata. Od sedam ponuđenih vrijednosti, na najviše mjesto adolescenti stavljaju zdravlje, zatim prijateljstvo te sklapanje braka i imanje djece. Sred- nje pozicionirane vrijednosti su uspjeh u karijeri i stalan posao, dok se na dnu hijerarhije nalaze novac i razonoda. Nadalje, istraživanje provedeno 2009. godine na učenicima završnih razreda srednjih škola također je pokazalo da mladi u svom vrijednosnom sustavu visoko rangiraju zdravlje, prijateljstvo i dobre odnose u obitelji. Također kao značajno ističu poštenje i ljubav te da vrijednosti moderniteta stavljaju na nešto višu poziciju od vrijednosti tradicije. Kao važne vrijednosti mladi su naveli i druženje s vršnjaci- ma, zabavu, poštovanje od strane drugih te osnivanje obitelji (Dragun, 2012) dok Gvozdanić, Ilišin, Adamović, Potočnik, Baketa i Kovačić (2019) ističu da su mladima najvažnije vrijednosti vezane za neovisnost, vjernost prijateljima i partneru, zatim preuzimanje odgovornosti, imanje djece, dobar izgled i uspješnu karijeru.

Na temelju navedenih istraživanja može se reći kako mladi općenito najbitnijim vrijednostima smatraju zdravlje, bliske odnose i obitelj te da iste vrijednosti ostaju najvažnijima i kroz različite generacije.

4.4. Vrijednosti u obrazovnom sustavu i religijske vrijednosti

Vrijednosti i obrazovanje neraskidivo su povezani jer je jedan od zadataka obrazovnoga sustava da uspješ- no pripremi mlade za život. Škola je mjesto na kojem se putem brojnih svakodnevnih situacija i raznih sadržaja izravno ili neizravno prenose vrijednosti (Jukić, 2013). Sablić i Blažević (2015.) u svojem su istraživanju iz 2012. godine na uzorku od 103 učitelja razredne nastave osnovnih škola u Osijeku i Splitu

ispitivali koje vrijednosti učitelji smatraju najbitnijima u obrazovanju i svakodnevnom školskom životu. Rezultati su pokazali kako se najvažnijom vrijednošću smatra poticanje i razvijanje samostalnosti, samopouzdanja, odgovornosti i kreativnosti kod učenika, nakon koje slijedi poticanje kulture i vrijednosti rada kod učenika te razvijanje osjećaja međugeneracijske solidarnosti. Istraživanjem je također ispitano koje od četiri skupine vrijednosti (znanje, solidarnost, odgovornost i identitet) na kojima se temelji hrvatski Nacionalni okvirni kurikulum učitelji najviše vrednuju. Pokazalo se kako učitelji visoko vrednuju sve navedene vrijednosti, no na najviše mjesto stavljaju odgovornost, nakon koje slijede identitet i solidarnost.

Usto je napravljeno i istraživanje usmjereno na analizu sadržaja verificiranih udžbenika za katolički vjeronauk za osnovnu i srednju školu pri čemu su pratile pojavnost pojedinih vrijednosti. Analiza je pokazala kako udžbenici za katolički vjeronauk u najvećoj mjeri promiču vrijednosti identiteta i odgovornosti, te vrijednost dijaloga u osnovnoškolskim udžbenicima i dostojanstvo osobe u srednjoškolskim udžbenicima (Rukavina Kovačević i Mrnjauš, 2017). Hobljaj i Črpić (2000) iznose da je da hrvatski građani imaju povjerenje u sustav obrazovanja kada je u pitanju prenošenje vrijednosti vjere kroz školski predmet vjeronauk. Istodobno su faktorskom analizom dobili podjelu na dva faktora; tradicionalne vrednote i razvoj individualnosti. Pri čemu rezultati ukazuju da se mlađe i obrazovanije generacije više posvećuju razvoju osobnih i individualnih vrijednosti dok su starijim naraštajima važnije tradicijske vrijednosti. Zaključuju da ta podjela najvjerojatnije rezultira sekularizacijom i dekristijanizacijom društva.

Produbljujući tematiku modernizacije hrvatskog društva Labus (2005a; 2005b) ispituje vrijednosne orijentacije, uzimajući religiozne stavove kao glavni faktor istraživanja. Preispituje postojanje razlika između religioznih i nereligioznih članova društva u pogledu na vrijednosne orijentacije na ispitanicima koji su podijeljeni u četiri kategorije; uvjereni vjernici, religiozni, nesigurni i ravnodušni te nereligiozni i protivnici vjere. Rezultati ukazuju na postojanje razlika između uvjerenih vjernika koji više prihvaćaju tradicionalne vrijednosti te nereligioznih i protivnika vjere koji se pozicioniraju više kod modernih vrijednosnih sustava.

4.5. Mediji i vrijednosti

Istražujući koliko društveni položaj pojedinca i njegovi politički stavovi imaju utjecaj na povjerenje u medije i njihovo praćenje Mataušić i Rimac (2000) utvrdili su razlike u spolu i to tako da muškarci znatnije od žena prate politička zbivanja putem medija od žena, naročito stariji muškarci, što se tumači povratkom tradicionalnim vrijednostima uzrokovanim ratnim zbivanjima u Hrvatskoj i okruženju kao i patrijarhalnog naslijeđa. Devet godina višestranačja u Hrvatskoj pokazuje visok stupanj reprodukcije društvenog određenja spolnih uloga. Autori dolaze do zaključka da veće povjerenje u tisak iskazuju oni koji češće prate politička zbivanja i stavlja u korelaciju tisak i institucije države i odatle veći stupanj povjerenja. Prema tome zaključku građani još nisu napravili razliku između medija i institucija nego medije doživljavaju kao integralni dio vlasti. Zadovoljstvo upravljanja državom i demokracijom češće iskazuju građani koji prate političku situaciju putem medija od onih koji to čine rijetko ili nikada. Zaključuju da su navike praćenja medija stabilno definirane te generacijski razlikovne. Pored distanciranja od politike, mlađe osobe rjeđe prate i medije što je posljedica političke socijalizacije, rata, potrebe za novim, brzim komunikacijskim kanalima. Žene iskazuju znatno manji interes za praćenje politike putem medija što se objašnjava nezainteresiranošću za sudjelovanjem u političkom životu.

Drugi rad koji se bavi vrijednostima i medijima govori o krizi vrednota u hrvatskom društvu naglašavajući da je nemoguće izbjeći medije koji su dio te krize, ali i njezin generator. Iako je ta kriza globalna u Hrvatskoj je pojačana ratom devedesetih, posljedicama rata, tranzicijom iz komunističkog uređenja, privatizacijom medija. Mediji su s jedne strane odraz društva, a s druge strane mediji su akteri društveno političkih događaja, utječu na te događaje, a nerijetko ih i stvaraju. Obrazlaže to društvenim promjenama, nestabilnošću institucija, nerazvijenim organizacijama civilnog društva i neuključivanjem crkve u tzv.

civilno društvo. Problematizira medijske sadržaje koji promoviraju nasilje i pornografiju, a u posljednje vrijeme i povredu prava ljudske osobe. Pod etiketom slobode medija kriju se najčešće politički ili utjecajni okršaji u kojima se često manipulira određenim sadržajima i krši načelo jednake otvorenosti javne komunikacije svima. Ujedno mediji imaju moć u političkom odlučivanju putem javnih pritisaka, vrlo često bez ikakve odgovornosti. Uzrok takvog stanja jest posljedica dugogodišnje komunističke vladavine, rata, komercijalizacije, ali i opće globalne tendencije u novinarstvu. Postavlja se pitanje jesu li krivi novinari, vlasnici medija ili publika koja takve sadržaje traži (Mataušić, 2001).

U istraživanju *Vjera i moral u Hrvatskoj* postavljeno je pitanje o povjerenju u institucije između ostalih i u medije. Rezultati pokazuju da je najmanje povjerenje iskazano novinama i nezavisnim tjednicima, u sredini su državna televizija i radio, a najveće povjerenje je iskazano lokalnim radio postajama i HKR-u. O krizi u medijima govori i podatak kako su mediji institucije koje su na posljednjem mjestu povjerenja kod mlade populacije od 18 do 35 godina, te srednjoškolci i studenti (Valković, Črpić, i Rimac, 1998).

4.6. Istraživanja vrijednosti temeljenih na Domovinskom ratu

U kontekstu istraživanja vrijednosti Hrvatska posebnost očituje se u njezinom iskustvu s Domovinskim ratom. Domovinski rat neupitno je utjecao na transformaciju vrijednosti u hrvatskom društvu. „Hrvatski je tranzicijski razvoj posebno uvjetovan ratom, ali i mnogim dugoročnim posljedicama rata“, napominje Zrinščak (2001: 302). Upravo to obilježje Hrvatsku čini posebnim, ali i interesantnim slučajem za promatranje u globalnom i europskom kontekstu.

Pregledom literature vidljivo je kako nedostaju istraživanja koja istražuju vrijednosti nastale kao posljedica Domovinskog rata. Zahtjevnost takvih istraživanja objašnjava njihov praktični nedostatak s obzirom da promjene u vrijednostima društva nikada nisu jednodimenzionalne i teško ih je izdvojiti. Jedna od provedenih istraživanja na temu vrijednosti koju možemo izdvojiti je *Maldinijeva studija o dominantnim vrijednostima hrvatskog društva*. Autor Maldini (2005) istražio je vrijednosni sklop hrvatskog društva na tri razine: individualnoj, nacionalnoj i socijetalnoj. Pri tome je zanimljivo da su na nacionalnoj razini dominantne vrijednosti bile heroizam, junaštvo i žrtvovanje za domovinu. Na socijetalnoj razini to su bile solidarnost, autoritarnost te radikalni egalitarizam (Maldini, 2005: 81–86). Nadalje, autorica Ferić i autor Burušić provedli su ispitivanje nacionalnoga ponosa te je ispitano vrednovanje opće situacije u Hrvatskoj. Autori zaključuju da većina građana i dalje izražava pozitivne nacionalne osjećaje, a koji se odnose na nacionalni ponos i uspjehe u sportu. Ističu da se nacionalni ponos odražava u stvaranju države i borbe za vlastitu nacionalnu nezavisnost. Autori ukazuju na problem davanja preciznijeg odgovora te predlažu daljnja istraživanja u budućnosti (Ferić, Burušić, 2004).

Sami autori navedene literature apeliraju na provođenje daljnjeg istraživanja navedenog područja. S obzirom da su navedena istraživanja objavljena 2004. i 2005. godine bilo bi poželjno usporediti ih s današnjom slikom vrijednosti u hrvatskom društvu 25 godina nakon završetka Domovinskog rata.

5. Zaključak

U kontekstu promatranja zastupljenosti određenih društvenih vrijednosti, hrvatsko društvo većinom se određuje kao tradicionalno društvo na koje je u velikoj mjeri utjecala tranzicija iz komunističkog u demokratsko društvo te iskustvo Domovinskog rata. Usvajanje europskih vrijednosti u Hrvatskoj je prepoznatljivo ponajviše kod mlade generacije, dok su starije generacije i dalje jakih tradicionalnih vrijednosti. Nezaustavljivi procesi individualizacije i sekularizacije ostavili su traga nauštrb braka i obitelji. Sustav vrijednosti nepobitno se mijenja kako u ostatku svijeta tako i u Hrvatskoj. S obzirom da je *The World Values Survey* (WVS) najveće nekomercijalno kroskulturalno istraživanje ljudskih vrijednosti koje se

provodi u svrhu proučavanja tema poput rodne ravnopravnosti, religije, subjektivnog blagostanja, ekonomskog razvoja i dr., potrebno je uvesti istraživanja u Hrvatskoj pa uzoru na isto.

U Hrvatskoj manjka istraživanja o društvenim vrijednostima, a područje u kojem je to posebno vidljivo jest područje vezano za promjene u vrijednostima uslijed iskustva Domovinskog rata te njihove promjene nakon toga. Dosadašnja istraživanja provedena su tijekom prvog desetljeća 21. stoljeća, što ostavlja neistraženi prostor o vrednotama u hrvatskom društvu u razdoblju od 2010. godine pa sve do danas kako bi se dobio jasniji uvid u vrijednosni sustav hrvatskog društva. Vrijednosti hrvatskog društva nisu ista kakva su nekad bila, a uzroci tomu nisu jednodimenzionalni. Iako je tranzicijska zemlja, Hrvatska ima drugačije povijesno nasljeđe od drugih europskih tranzicijskih zemalja. Osim toga, Parsons predlaže prihvaćanje povijesne različitosti vrijednosnih sustava kao početnu točku za daljnje utvrđivanje konačnih vrijednosnih sustava koje također možemo primijeniti u slučaju Hrvatske i usporedbe s europskim odnosno globalnim kontekstom.

Zaključno, nema reprezentativnog broja recentnih istraživanja i podataka o vrednotama u hrvatskom društvu koje bi bile relevantne za komparaciju glavnih promjena u vrednotama hrvatskog društva. To ostavlja prostor za daljnja istraživanja vrijednosti u Hrvatskoj kroz vrijeme, ali i kroz europski i globalni diskurs.

Literatura

- Almond, G. A. i Verba, S. (1965). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Boston: Little, Brown.
- Baker, W. (2005). *America's Crisis of Values: Reality and Perception*. New Jersey: Princeton University Press.
- Baloban, J. (2012). Vrednote u Hrvatskoj u europskoj perspektivi. *Bogoslovska smotra*, 82/4: 955–989.
- Baloban, J. i Črpić, G. (2000). Bitne vrednote za uspješan brak u Hrvatskoj. *Bogoslovska smotra*, 70/2: 313–341.
- Baloban, J., Črpić, G., & Ježovita, J. (2019). *Vrednote u Hrvatskoj od 1999. do 2018*. Kršćanska sadašnjost – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb.
- Bardi, A. i Schwartz, S. H. (1996). Relations among socio-political values in Eastern Europe: effects of the communist experience. *Political Psychology*, 17: 525–549.
- Barth, F. (1993). Are values real? The enigma of naturalism in the anthropological imputation of values. U: *The Origin of Values*, ur. Hechter, M., Nadel, L. i Michod, R.E., 31–46. New York: Aldine de Gruyter.
- Begić, M., Sanader, M., Žunec, O., (2008). Ratni veterani u starom Rimu i današnjoj Hrvatskoj. *Polemos*, 20/10: 11–30.
- Bežovan, G. (2003). Vrednote civilnog društva u Hrvatskoj. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 1/2: 237–255.
- Cifrić, I. (2011). Vrednote svjetskog ethosa u Hrvatskoj. *Socijalna ekologija*, 20/2: 177–205.
- Črpić, G. & Hobljaj, A. (2000). Bitne vrednote u odgoju mladih naraštaja s posebnim osvrtom na školski vjeronauk. *Bogoslovska smotra* 70/2: 359–393.
- Dragun, A. (2012). Slobodno vrijeme i vrijednosti maturanata u Zadru. *Crkva u svijetu*, 47/4: 487–513.
- Durkheim, E. (2001). *The Elementary Forms of Religious Life*. Oxford: Oxford University Press.
- European Values Survey. (2020). <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/> (Preuzeto: 3. studenoga 2020.).
- Fanuko, N. (2002). Elementi Parsonsove teorije ideologije. *Revija za sociologiju*, 33/3–4: 137–158.
- Ferić, I. (2007). Univerzalnost sadržaja i strukture vrijednosti: podaci iz Hrvatske. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 16/1–2: 87–88.

- Ferić, I. (2009). *Vrijednosti i vrijednosni sustavi: psihologijski pristup*. Zagreb: Alinea.
- Ferić, I. i Burušić, J. (2004) Stabilnost nacionalnog ponosa: usporedba godine 1998. i 2002. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 13/3: 423 – 438.
- Franc, R., Šakić, V. i Ivičić, I. (2002). Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata: hijerarhija i povezanost sa stavovima i ponašanjima. *Društvena istraživanja*, 11/2–3: 215–238.
- Gvozdanović, A., Ilišin, V., Adamović, M., Potočnik, D., Baketa, N. i Kovačić, M. (2019). Istraživanje mladih u Hrvatskoj 2018./2019. Zagreb: Friedrich Ebertt Stiftung.
- Hechter M. (1993). Values research in the social and behavioral sciences. U: *The Origin of Values*, ur. Hechter, M., Nadel, L. i Michod, R.E., 1–28. New York: Aldine de Gruyter.
- Hitlin, S. i Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*, 30: 359–393.
- Ilišin, V. (2011). Vrijednosti mladih u Hrvatskoj. *Politička misao: časopis za politologiju*, 48/3: 82–122.
- Janković, J., Berc, G. i Blažeka, S. (2004). Neke opće i obiteljske vrednote u selu i u gradu. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 42/1–2: 91–111.
- Jukić, R. (2013). Moralne vrijednosti kao osnova odgoja. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 11/3: 401–416.
- Kluckhohn C. (1951). Values and value orientations in the theory of action. U: *Toward a General Theory of Action*, ur. Parsons, T. i Shils, E.A., 388–433. New York: Harper.
- Labus, M. (2005a). Društvene vrednote i religioznost. *Sociologija sela*, 43/4: 837–853.
- Labus, M. (2005b). Vrijednosne orijentacije i religioznost. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 43/2: 383–408.
- Lenski, G. (1961). *The Religious Factor: A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics, and Family Life*. New York: Doubleday.
- Lerman, P. (1968). Individual Values, Peer Values, and Subcultural Delinquency. *American Sociological Review*, 33: 219–235.
- Lesthaeghe, R. i Moors, G. B. D. (2000). *Life course transitions and value orientations: selection and adaption*. Prezentirano na Contact Forum: Values Orientations and Life Cycle Decisions, Results from Longitudinal Studies, Brussels.
- Lipset, S. M. (1963). The Value Patterns of Democracy: A Case Study in Comparative Analysis. *American Sociological Review*, 28: 515–531.
- Mataušić, M. J. (2001). Mediji u krizi vrednota. *Bogoslovska smotra*, 71/2–3: 361–379.
- Matić, D. (1990). Vrijednosti kao predmet sociološke znanosti. *Revija za sociologiju*, 21/3: 517–525.
- Matza, D. i Sykes, G. M. (1961). Juvenile Delinquency and Subterranean Values. *American Sociological Review*, 26: 712–720.
- Parsons, T. (1935). The place of ultimate values in sociological theory. *International Journal of Ethics*, 45/3: 282–316.
- Parsons, T. (1969). *Politics and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Pavičić Vukičević, J. (2019). Stavovi učitelja o odabranim dimenzijama europskih vrijednosti. *Napredak*, 160/1–2: 65–84.
- Paxton, P. i Kunovich, S. (2003). Women's Political Representation: The Importance of Ideology. *Social Forces*, 82/1: 87–113.
- Piršl, E. i Vican, D. (2004). Europske demokratske vrijednosti i regionalizam. *Pedagogijska istraživanja*, 1/1: 89–103.

- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S. H., i Knafo, A. (2002). The Big Five Personality Factors and Personal Values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28/6: 789–801.
- Rokeach M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Ronald, I. i Baker, W. (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65: 19–51.
- Rukavina Kovačević, K. i Mrnjauš, K. (2017). Vrijednosni aspekti u osnovnoškolskim i srednjoškolskim udžbenicima za katolički vjeronauk u Republici Hrvatskoj. *Napredak: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, 158/1–2: 85–98.
- Sablić, M. i Blažević, I. (2015). Stavovi učitelja prema vrijednostima kao temeljnim sastavnicama nacionalnog okvirnog kurikulumu. *Školski vjesnik: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, 64/2: 251–265.
- Sagiv, L. i Schwartz, S. H. (1995.). Value priorities and readiness for out-group social contact. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69: 437–448.
- Schwartz S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries. U: *Advances in Experimental Social Psychology*, ur. Zanna, M. P., 1–65. San Diego; London: Academic Press.
- Schwartz S. H. i Bilsky W. (1987). Toward a Universal Psychological Dtructure of Human Values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53/3: 550–562.
- Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50: 19–45.
- Schwartz, S. H. (2004). Mapping and interpreting cultural differences around the world. U: *Comparing Cultures, Dimensions of Culture in a Comparative Perspective*, ur. H. Vinken, H., Soeters, J. i Ester, P. Leiden and Boston: Brill.
- Schwartz, S. H. i Bardi, A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, 18: 385–410.
- Schwartz, S. H. i Sagie, G. (2000). Value consensus and importance – A cross-national study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31: 465–497.
- Schwartz, S. H., Bardi, A. i Bianchi, G. (2000). Value Adaptation to the Imposition and Collapse of Communist Regimes in East-Central Europe. U: *Political Psychology – Cultural and Crosscultural Foundations*, ur. Renshon, S. A. i Duckitt, J., New York: University Press.
- Stouffer, S. A. (1949). *The American Soldier*. New Jersey: Princeton University Press.
- Thomas, W. I., Znaniecki, F. (1927). *The Polish peasant in Europe and America*. New York: Alfred A. Knopf.
- Valković, M., Črpić, G., i Rimac, I. (1998). Vjera i moral u hrvatskoj. *Bogoslovska smotra*, 68/4: 483–511.
- Weber, M. (2001). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London i New York: Routledge.
- Williams, R. M. (1951). *American Society: A Sociological Interpretation*. New York: Alfred A. Knopf.
- World Values Survey. (2020). <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp> (Pristupljeno: 6. studenoga 2020.).
- Wuthnow, R. (2008). The Sociological Study of Values. *Sociological Forum*, 23/2: 333–343.
- Zrinščak, S. (2001). Društveni razvoj u vrijednosnoj zamci. Sociološki pogled na vrednote u hrvatskom društvu. *Bogoslovska smotra*, 71/2–3: 291–318.

OVERVIEW OF VALUES RESEARCH IN THE REPUBLIC OF CROATIA IN THE EUROPEAN AND GLOBAL CONTEXT BASED ON PREVIOUS VALUES RESEARCH IN THE REPUBLIC OF CROATIA

The paper's general goal is to present Croatia's values in the European Union and the global context based on previous research on values in the Republic of Croatia. The paper presents an overview of definitions and an insight into theories and research in the field of social values to get a wider picture. In Croatia, there is a lack of research on social values, especially in the domain of changes due to the Homeland War.

In the context of observing the representation of certain social values, Croatian society is mostly manifested as a traditional society, and the system of values is undeniably changing both in the rest of the world and Croatia. Previous research was carried out during the first decade of the 21st century, and the area remains unexplored in the period from 2010 until today.

Keywords: values, Croatia, Homeland War, Croatian society

DUHOVNOST I ZDRAVSTVENA NJEGA OSOBA S KRONIČNIM BOLESTIMA

U posljednjih dvadesetak godina sve se više javlja pojam duhovnosti, pri čemu se posebno ističu segmenti zdravstvenog ponašanja i zdravstvenog stanja osobe. Brojna istraživanja pokazuju povezanost religije i zdravlja koji nastoji promatrati duhovnost u kontekstu i odvojeno od religioznosti ne niječući moguću vezu između jednog i drugog. U ovom članku razmatra se odnos duhovnosti i zdravstvene njege oboljelih od kroničnih bolesti u svrhu razumijevanja samog pojma duhovnosti kao individualne osobine pojedinca koja omogućava potragu za smislom i svrhom života i u najtežim životnim razdobljima kao što je bolest.

U govoru o duhovnosti uzima se u obzir čovjekova potraga za smislom života, objašnjenje vlastita nastanka i nestanka te vrednote koje određuju način života. Tu je na djelu nešto za čime teži svaka osoba i uzvišenije je i veće nego što je moguće osjetilima obuhvatiti ili razumom dokučiti, a nalazi se u naravi svakog čovjeka. Zdravstvena njega shvaća se kao briga o bolesnoj osobi i njezinu oporavku, ali ona je daleko šire usmjerena prema zdravlju pojedinca, obitelji i zajednice, sprečavanju bolesti, brizi za tjelesno i duševno bolesne, te brizi za i osobe s invaliditetom svih dobnih skupina i u svim sredinama. U to ulazi i duhovna njega (engl. *spirituality care*) koja pruža duhovnu podršku, što znači da medicinsko osoblje, liječnike i medicinske sestre, da u odnosu s bolesnikom u zdravstvenom sustavu, poglavito u bolnicama, umiju prepoznati bolesnikove duhovne potrebe i na njih ispravno reagirati. U ovom se članku nastoji pronaći odgovori na pitanja o fenomenu duhovnosti kod oboljelih od kroničnih bolesti i mogućnostima podizanja svijesti o potrebi snažnije usmjerenosti na istraživanja tog fenomena u sestrinstvu. Zaključno se ističe potreba edukacije zdravstvenog osoblja, u prvom redu medicinskih sestara, na nacionalnoj razini kao i potreba podizanju svijesti o duhovnosti u sestrinstvu na globalnoj razini.

Ključne riječi: duhovnost, kronične bolesti, sestrinstvo, religija, religioznost, zdravstvena njega

1. Uvod

Unatoč sve raširenijim akademskim raspravama, na temu duhovnosti i zdravlja nedostaju jasni kriteriji za definiranje duhovnosti, kao ni kriteriji temeljem kojih bi se duhovnost mogla istraživati i vrednovati. Posebice je to važno kada se želi duhovnost na odgovarajući način uključivati kao temeljnu ljudsku potrebu u zahtjevnim životnim stanjima kao što je primjerice bolest, osobito ona kronična. Različita znanstvena istraživanja kroz povijest ljudskog postojanja pokušavaju iznaći odgovore pri čemu se pitanja duhovnosti i religioznosti međusobno isprepliću pružajući pri tome cijeli kaleidoskop značenja u svim dimenzijama ljudskog života.

Posljednjih godina intenzivirana su istraživanja na području duhovnog blagostanja (Fisher 2011), duhovnih potreba (Büssing 2018) i teorije analiza duhovne dobrobiti (Gomez, Fisher 2005).

Na području zdravstvene i društvene skrbi sve je više istraživanja vezano za duhovnost, gdje se nastoji naći odgovori na pitanja: zašto baš ja, gdje su moje slabosti, vrline, gdje je izvor moje snage, vjere itd.

Danas je prihvaćen naziv duhovnost za „ono“ nematerijalno u čovjeku, a što ga čini potpunim, cjelovitim. Stoga proučavanje i istraživanje duhovnosti u odnosu na osobe s kroničnim bolestima predstavlja izazov. Uključivanje u istraživanje upravo osoba koje prepoznaju ili ne prepoznaju potrebu za duhovnom skrbi, bez obzira artikuliraju li svoju potrebu prema zdravstvenim djelatnicima/medicinskim sestrama ili je proživljavaju sami sa sobom, predstavlja otvorenu potrebu za istraživače. Istraživanjem duhovnosti bave se različite znanstvene discipline od sociologije, psihologije, medicine različite specijalnosti, osobito psihijatri, palijativna skrb, a u posljednje vrijeme i sestrinstvo.

Još se uvijek vode rasprave na području religije i duhovnosti (Koenig 2011), u kojima se nastoji objasniti razliku duhovnosti i religije. Religija se povezuje s institucionalnim, tradicionalnim vjerovanjem, a na duhovnost se gleda osobno. Naslanjajući se na te polazišne odredbe na tragu ovog istraživanja i naše kulturološke niše primjereno je osvrnuti se na istraživanja odnosa religije u bolesti koje je ekstenzivno prikazao Ančić u svojoj knjizi *Religija i zdravlje*. U dijelu knjige navodi: „...nalazi pokazuju da religiozni ljudi žive dulje i do 7 godina“, „autori su utvrdili da postoji viši rizik od 6 mjeseci ranije smrti kod onih bolesnika koji nemaju utjehu u svojoj vjeri“ (Ančić 2016: 19).

Istraživanja na području određenih kroničnih bolesti i duhovnosti provode se u različitim zemljama s različitim skupinama oboljelih od kroničnih bolesti. Tako su u većem broju zastupljena istraživanja na području boli kod karcinoma (Büssing, Balzat, Heusser 2010), dok su u manjem broju zastupljena istraživanja o kroničnim bolestima bubrega (Darvishi, Otaghi, Mami 2019) i reumatskih bolesti (Bode i dr. 2010).

Kroz navedena istraživanja prikupljaju se podatci o duhovnim potrebama kako bi ih približili zdravstvenim djelatnicima, medicinskim sestrama. Ujedno, istraživanjem u konačnici omogućuje se stvaranje baza potreba i baze intervencija načinjenih kao odgovor, a kojima se u svrhu udovoljava iznesenim potrebama.

Na tragu navedenog planira se provesti istraživanje kojim se želi prepoznati potrebe bolesnika s kroničnim bolestima bubrega i reumatskim bolestima o duhovnim potrebama polazeći od hipoteze svjesnosti o potrebama za duhovnom njegom. Podatci koji će biti prikupljeni jesu: sociodemografski podatci o uvjetima u kojima ljudi žive i rade, prepoznavanje duhovnih potreba osoba/bolesnika i značajke kojima se opisuje zadovoljstvo i kvaliteta života. Nastavno, pažnja se posvećuje psihopatološkim simptomima, kao i pridržavanju uzimanja propisane terapije.

U istraživanje se želi uključiti oko 500 ispitanika s kroničnim bubrežnim i reumatološkim bolestima, kako bi se analizom dobivenih podataka iznjedrile potrebe bolesnika za duhovnom njegom. Postavljeni ciljevi istraživanja jesu značajke duhovnih potreba bolesnika s kroničnim bolestima. Istraživanje je dio znanstveno-istraživačkog projekta, koji je počeo 2020. godine (PSYchological health and Spiritual Care – SHY-SC) sa svrhom jačanja na području obrazovanja, koje uključuje Litvu, Iran, Tursku, Portugal, Njemačku, Hrvatsku. Nastojati se pronaći odgovor o kvaliteti i zadovoljstvu životom osoba oboljelih od različitih kroničnih bolesti polazeći od pretpostavke kako na kvalitetu života značajno utječe i duhovnosti osobe.

2. Duhovnost

U hrvatskom jeziku riječ „duhovnost“ tradicionalno je vezana za kršćansku religioznost; unutar samog kršćanstva ona se razvijala odvajanjem od moralne teologije. Na tom putu duhovnost se tek postepeno ustalila kao relativno jasan pojam. Govorilo se, naime, i pisalo o mističnoj teologiji, duhovnoj teologiji, teologiji duhovnog života da bi se na kraju ustalio pojam kojim se predmet ovog rada (Matanić 1994). Slično je i u drugim europskim jezicima: posvuda je u pozadini biblijska vjerska i kulturna baština (Jacobs 2013). Riječ duhovnost uzeta u tom kontekstu u najširem značenju, naziv je za čovjekov način života u skladu s Božjim Duhom ili Duhom Isusa Krista. To se u prvom redu odnosi na čovjekov unutrašnji svijet, svijet njegova duha, što ima svoje izražajne oblike u načinu kako čovjek – vjernik uređuje i vodi svoj osobni život te u ponašanju, religioznim praksama i općenito u njegovim interakcijama s drugima u društvu. Time nisu isključeni ni „vrhunski oblici“ duhovnosti u kršćanskoj mistici (Matanić 1994). Stoga se mnogi slažu kada se govori o pojmu duhovnosti, sam pojam svoje podrijetlo vuče iz judeo – kršćanske kulturne baštine (Jacobs 2013) te je u pojašnjenju samog pojma neizbježno početi s Biblijskim konceptom. U hebrejskom jeziku pojam „duh“ (hebr. *ruah*) označava „dah u pokretu“ (Božji dah) koji je ušao i postao dio ljudske osobe, ali se istovremeno može odnositi i na element ličnosti. „Dah u pokretu“ uključuje emocionalno, kao element energije i moći pa čak i temperament, strast, bijes, ljubomoru i depresiju.

„Sakriješ li lice svoje, tad se rastuže; ako dah im oduzmeš ugibaju i opet u prah vraćaju. Pošalješ li dah svoj, opet nastaju, i tako obnavljaš lice zemlje...“ (Ps 104, 29-30). Zbog različitih tumačenja često dolazi do preklapanja s pojmom religioznosti, ali uvijek naglašavajući samu suštinu pojma koja se tiče odnosa osobe s Bogom, odnosno šire onog božanskog u čovjeku i svijetu.

Religija svakako od Francuske revolucije naovamo ne strukturira više ljudska društva u njihovu ustroju i funkcioniranju, a progresivno slabi njezin utjecaj na vrijednosne izbore i ponašanje ljudi (Jukić 1991; Knoblauch 2004; Zrinščak 2008). Stoga se u jezičnoj uporabi duhovnost postupno odvajala od religioznosti (Ančić 2016) pa ju u najširem smislu možemo opisati kao individualnu duhovnu „uštimanost“ ljudskog bića koje usmjeruje svoj život u skladu s baštinjenim i/ili izabranim vrijednostima, pri čemu dakako nisu isključene ni one religiozne. U tom se smislu može reći da duhovnost svakako prožima cjelovito ljudsko biće; pritom je religioznost jedna od njezinih kulturnih formi, kao što su npr. i umjetnost, filozofija te razne forme mudrosnih tradicija u krilu čovječanstva. Radi jasnijeg razumijevanja bit će dobro podsjetiti na značenje same te riječi.

Imenica „duhovnost“ dolazi od riječi „duh“ i terminološki je određena kao „svojstvo onoga što je duhovno“, dok imenica „duh“ – povezana s riječju „dah“ – ima čitavu lepezu značenja, od kojih prva dva najbolje odgovaraju našem kontekstu: svijest, moć ili sposobnost mišljenja i spoznaje; opće prevladavajuće psihičko i moralno stanje; temeljno, misaono, spoznajno, moralno ili koje drugo svojstvo (Anić i sur. 2004). U glavnim europskim jezicima rabi se izvedenica iz lat. imenice *spiritus*, duh: *spirituality*, *spiritualité*, *Spiritualität*, *spiritualità*... Spomenuta latinska imenica odnosi se primarno na disanje, ali i na dušu, život; uzdisanje, uzdah; uzdisaj; jak duh, hrabrost, srčanost; pouzdanje u se, samosvijest; oholost, obijest, prkos (Divković 1997). Kada se saberu sva ta značenja, može se reći da je duhovnost izraz za čovjekovu nutrinu, za njegovu unutarnju dispoziciju ili raspoloženje, za njegov „duh“ u kojem on shvaća sebe i svoj život, čime se on osjeća nadahnut za postupanje i u čijem ozračju gleda i tumači svoje opstojanje u svijetu i daje formu svojem životu.

Odatle je npr. razumljivo da se u engleskom jeziku imenica *spirituality* počinje koristiti i tumačiti kao općeniti izraz kojim se označava cjeloviti napredak osobe k savršenstvu (Waaijman 2002). Korisno je napomenuti i to da se iz imenice „duh“ izvodi i pridjev „duhovan“ koji se odnosi na ono što je oprečno tjelesnom. Ali, isto tako pojam duhovni može se odnositi i na crkveno i konfesionalno u smislu oprečnosti svjetovnom ili laičkom. S tim je opet povezano značenje imenice *spirituality* u najpopularnijem rječniku na engleskom govornom području (Merriam-Webster Dictionary), duhovnost označava stanje, božansko ili nematerijalno nadahnuće ili plemenitost.

Taj mali uvid u rječničko značenje riječi daje vidjeti da nije lako odrediti opseg i značenje pojma duhovnosti koji se u naše vrijeme rabi u različitim kontekstima i tendencijski sve udaljenijima od religioznog konteksta. Štoviše, ima se dojam da se riječ „duhovnost“ u europskim jezicima upravo suprotstavlja religiji i religioznosti jer se ove smatra skučenima u institucionalne okvire religijskih zajednica. Za razliku od toga duhovnost vodi računa o nezamjenjivoj individualnosti svake osobe i izražava ju upravo kao takvu (Ančić 2016). Specifičnost je pak hrvatskog jezičnog prostora u tome da je u njemu riječ duhovnost vrlo tijesno vezana za kršćanstvo (Ančić 2016), ali ta se veza u najnovije vrijeme pokazuje sve labavijom.

Pozadina opisanih značenja i uporabe riječi duhovnost ne čudi da je ona ušla i u područje medicinske skrbi, posebice intenzivno u posljednjih dvadesetak godina (Koenig, Büssing, Jacobs, Riklikiene). To je npr. u Njemačkoj rezultiralo uspostavom katedre za *Spiritual Care* na medicinskom fakultetu sveučilišta u Münchenu 2010 (Peng-Keller 2017). Dvije godine kasnije počeo je na njemačkom i engleskom izlaziti istoimeni časopis. Učestala su također medicinsko-sociološka istraživanja na tu temu (Fisher, Büssing, Gomez, Riklikiene, Abreu), a već ranije se dosta pisalo o odnosu religije i zdravlja općenito (Nikić 2011; Ančić 2016). Ove i razne druge publikacije pokazuju da se duhovnost postepeno sve više osamostaljuje od povezanosti s religioznošću; ako se pak ova spominje – npr. u formi klasičnog bolničkog dušobrižniš-

tva – onda ju se uzima kao jednu od mogućih dimenzija duhovnosti (Weiher 2015). Odatle proizlazi potreba za primjerenim razgraničenjem kako pojmova tako i – pogotovo – prakse i kompetencija u kontekstu medicinske skrbi. Takvo stanje stvari nije slučajno, ono ima svoju pretpovijest (Spiritual Care Matters 2009, Measures of Spirituality/Religiosity 2018, Spiritual Care and Nursing: A Nurses Contribution and practice 2017, Spirituality in nursing Care 2011, Making Health care Whole – Integrating Spirituality into patient care, 2010).

Pozornost spram duhovnosti istaknuo je generalni direktor Svjetske zdravstvene organizacije Haldan Mahler već 1984. godine, što je našlo svoj izraz u službenom dokumentu (The Spiritual dimension in the global strategy for Health for all by the year 2000. Resolution of the World Health Assembly, thirty – seventh World Health Assembly, WHA37.13,1984). U istome se navode neke važne općenite konture pojma duhovnosti shvaćenog u kontekstu medicinske skrbi. Navodimo ono najvažnije, zahvaljujući generalnom direktoru na njegovom izvještaju i izvršnom odboru za preporuke koje su donesene, podudaraju se s razmišljanjima koja su sadržana u izvješću. Pod točkom 19 razmatralo se na temu: Duhovna dimenzija u globalnoj strategiji za zdravlje za sve do godine 2000. Preporuka generalnog direktora sadržana je u rezoluciji EB73.R3. „Razumijevanje duhovne dimenzije podrazumijeva fenomen koji nije materijalne prirode, carstvo ideja, vjerovanja, vrijednosti i etike nastalih u umovima i savjesti ljudskih bića, posebno oplemenjujućih ideja;

- Prepoznaje da, ako se materijalna komponenta strategije može pružiti ljudima, nematerijalna ili duhovna strategija je nešto što se mora pojaviti u ljudima i zajednici u skladu s njihovim socijalnim i kulturnim obrascima;
- Smatra da će ostvarenje zdravstvenih ideala koji predstavljaju moralnu osnovu cilja zdravlja za sve 2000. godine doprinijeti osjećaju dobrobiti ljudi;
- Shvativši da ta duhovna dimenzija igra veliku ulogu u motiviranju postignuća naroda u svim aspektima života;
- Tvrdi da je posljedica toga da oplemenjujuće ideje nisu samo potaknule djelovanje u cijelom svijetu, već su i davale zdravlju kako je definirano u Ustavu SZO, dodatna duhovna dimenzija;
- Poziva države članice da razmotre uključivanje u svoje strategije zdravlja za svu duhovnu dimenziju definiranu u ovoj rezoluciji u skladu sa svojim socijalnim i kulturnim obrascima;“

(Document EB73/1984/REC71, Annex1, Twelfth plenary meeting, 15 May 1984 A37/VR/12)

To bi onda bio četvrti moment u bio-psiho-socijalnoj definiciji zdravlja (Peng-Keller 2017). Bez obzira na to što duhovnost nije ušla u definiciju zdravlja naknadno se, iz retrospektive, može reći da je – kao termin – dobila svoje čvrsto mjesto u govoru, obrazovanju i proučavanju svega što spada na medicinsku skrb. U ovome što slijedi kanimo predstaviti to stanje stvari povezano s holističkim shvaćanjem zdravstvene njege, posebice kroničnih bolesnika.

3. Zdravstvena njega i duhovna njega

Prof. dr. Andrija Štampar, velikan hrvatskog zdravstva i veliki zagovornik primarnog zdravstvenog sustava, bio je članom odbora za osnivanje Svjetske zdravstvene organizacije (SZO), a njegova definicija zdravlja koja glasi – „Zdravlje je stanje potpunog fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti ili nemoći“ – i danas je uvažavana.

Zdravstvena njega znači brinuti se za osobu sveobuhvatnim pristupom, bez obzira koliko godina života ima, koliko je zahtjevno zdravstveno stanje osobe ili od koje bolesti boluje. Jedna od starijih, ali vrlo vrijednih definicija zdravstvene njege jest „...pomoć pojedincu, bolesnom ili zdravom, u obavljanju aktiv-

nosti koje doprinose zdravlju ili oporavku (ili mirnoj smrti), a koje bi obavljao samostalno kada bi imao potrebnu snagu, volju ili znanje” (Henderson 1957). Na tom području medicinska je sestra stručnjak te ima pravo inicijative i, provođenja i nadzora u procesu zdravstvene njege. SZO zdravstvenu njegu defini- ra: „Sestrinska skrb obuhvaća autonomnu i kolaborativnu njegu pojedinca svih dobnih skupina, obitelji, zajednica, bolesnih ili zdravih u svim sredinama. To uključuje promociju zdravlja, prevenciju bolesti i njegu bolesnih, i osoba s invaliditetom i umirućih ljudi“.

Florence Nightingale dimenziju duhovnosti osvijestila je u zanimanju medicinske sestre kroz naglašava- nje holističkog pristupa u njegovanju bolesnih. Za Nightingale je duhovnost svojstvena, odnosno intrin- zična ljudskoj prirodi, predstavlja unutarnju vezu iz koje dolazi kreativna energija, uvid, osjećaj svrhe i životnog smjera, razumijevanje činjenica kao što su bolest te znanje koje možemo dobiti iz naših najdu- bljih izvora kada trebamo ozdravljenje. Nightingale je bila dosljedna uvjerenju da je vjera općenito, bez obzira bila zapadnjačka ili istočnjačka, temelj praktičnog djelovanja i kako su ljudi pozvani da u suradnji s Bogom čine dobro upravo proučavanjem društvenih i fizičkih zakona, poštujući prije svega prirodne zakone (Narayanasamy 1999).

Matulić (2007) navodi: „Medicinska sestra je svakodnevno ex professo uronjena u okruženje ispunjeno graničnim ljudskim iskustvima... Sestrinska praksa smisao svoga postojanja crpi iz graničnih ljudskih iskustava koja pokazuju svoju neželjenu i, nazovimo je, negativnu stranu. To su iskustva bolesti, boli, patnje, straha, neizvjesnosti, osamljenosti, propadanja, umiranja i same smrti”.

Isti autor u svojim istraživanjima proučava vrijednosti dimenzije prakse medicinskih sestra.

Duhovnu dimenziju sestrinstva smješta u najdublju nutrinu i intimu sestrinске prakse koja se ne da izreći tehničkim jezikom koji slijedi logiku vladanja, učinkovitosti i produktivnosti. Duhovna dimenzija se- strinstva posjeduje drugačiju logiku od one tehničke te se tako bitno razlikuje od svih ostalih profesional- nih dimenzija sestrinstva, iako ih, kao konstitutivna dimenzija, sve prožima i prati (Matulić 2012).

Duhovna njega (engl. *spirituality care*) jest nešto što se očekuje od medicinskih sestra i gotovo se podra- zumijeva u odnosu s bolesnikom u zdravstvenom sustavu, poglavito u bolnicama. Kompetencije duhovne njege su iznimno zahtjevne te su pružanje iste potrebno uključiti i bolničke duhovnike. Na pitanje koje proizlazi iz očekivanja kompetentnosti sestara o pružanju duhovne potpore potrebitima trenutno, nema odgovora. Tijekom obrazovanja na svim razinama, na studijima sestrinstva ne stječu se kompetencije za pružanje duhovne skrbi. Duhovnost se sestara donosi ili ne, iz obitelji, zajednice kojoj pripadaju, dogra- đuje tijekom života po vlastitom odabiru. Sustavno učenje, prakticiranje duhovnosti treba istraživati te izgrađivati ulaganjem u ljude, osobito profesionalce koji se profesionalno brinu o najranjivijem dijelu stanovništva, bilo na lokalnoj, nacionalnoj ili međunarodnoj razini. Sestre i ostali zdravstveni djelatnici nisu u mogućnosti odgovoriti na duhovne potrebe bolesnika s kojima se susreću na dnevnoj bazi zbog nedostatnog obrazovanja. No, kompetencije na području duhovnosti mogu se steći obrazovanjem čime bi zdravstveno osoblje bilo osposobljeno kako bi se osposobilo osoblje za pružanje duhovne skrbi. Iden- tifikacija potreba koje doprinose stjecanju znanja i vještina duhovne skrbi mogu doprinijeti poboljšanju duhovne skrbi (Ross 2014).

S druge strane, vjerska su uvjerenja prema profesionalnoj sestrinškoj definiciji skup čimbenika koji utječu na zdravlje i uključeni su u provođenje zdravstvene njege. U drugom izdanju „Negovalne diagnoze“, de- finicije i klasifikacija 2018 – 2020, u domeni 10 načela života, religioznost i duhovnost uvršteni su s defi- nicijom koju medicinska sestra prakticira, a odnosi se na nemogućnost bolesnika sudjelovanja u vjerskom tradicionalnom obredu. Dok se duhovne potrebe definira kao smanjenu sposobnost doživljaja smisla živ- ljenja povezana sa samim sobom, s drugima, s okolinom ili s višom silom (Herdman, Kamitsuru 2019). Postoje i stajališta kako konstruiranje autoritativne definicije duhovnosti možda i nije moguća i može biti beskorisna (Paley 2008) jer predstavljaju svojevrsnu redukciju osnovnih psihosocijalnih potreba. Ipak,

istraživanjem duhovnosti, religijskih i osobnih uvjerenja koje je provela Svjetska zdravstvena organizacija (SZO 2006) utvrđeno je osam aspekata koji mogu pomoći u razlikovanju duhovnih od psihosocijalnih potreba. Oni su povezanost s duhovnim bićem ili sila, smisao života, strahopoštovanje, cjelovitost i integracija, duhovna snaga, unutarnji mir / spokoj / harmonija, nada i optimizam te vjera.

Na sličan način Royal College of Nursing (RCN), jedna od najutjecajnijih i najstarijih sestrijskih organizacija, za potrebe provođenja sestrijske prakse iz širokog raspona definicija izdvaja najbitnije atribute duhovnosti: nada i snaga; povjerenje, značenje i svrha; praštanje; uvjerenje i vjeru u sebe, druge i za vjerovanje božanstvo / viša sila; ljudske vrijednosti; ljubav i odnosi; moralnost; kreativnost i samoizražavanje (Royal College of Nursing, RCN 2011).

Osim toga, za provođenje duhovne skrbi RCN nudi definiciju prema kojoj se usmjerava sestrijska praksa u kojoj se navodi kako duhovna skrb, koja prepoznaje i reagira na potreba ljudskog duha pri suočavanju s traumom, lošim zdravljem ili tugom može uključivati potrebu za shvaćanjem, za samopouzdanjem, izražavanjem sebe, za podršku vjere, možda za obrede, molitvu ili sakrament, ili jednostavno za osjetljivog slušatelja. Duhovna skrb počinje ohrabrujućim ljudskim kontaktom u suosjećajnom odnosu i kreće se u bilo kojem smjeru koji je potreban (Timmins 2012).

Neka su istraživanja pokazala kako nepostojanje jasnih razlika između religioznosti i duhovnosti dovodi do nesigurnosti sestara u pružanju duhovne skrbi, a koja bi se prije svega trebala shvatiti kao subjektivan i dinamičan koncept, jedinstven aspekt sestrijske skrbi koji integrira sve ostale aspekte skrbi jer se pojavljuje u kontekstu svijesti medicinskih sestara o transcendentnoj dimenziji života i odražava stvarnost osobe/bolesnika.

3.1. Holistički pristup zdravstvenoj njezi

Sve to navedeno jesu eminentno ljudska iskustva. Ta bolna iskustva intenzivno, a nerijetko i veoma dramatično, tj. beznadno, proživljavaju upravo bolesnici/osobe s kroničnim bolestima. U njemu se spontano budi sveti nemir koji čezne samo za jednim: za izlječenjem, ozdravljenjem, olakšanjem, utjehom, nadom i spokojnim životom. U cjelovitoj zdravstvenoj njezi čovjek nas ne zanima samo kroz tjelesne simptome, već kao cjelina, sa svojim promišljanjima, životnim navikama, problemima, očekivanjima i željama (Hajdnik & Meglić 2012).

Definicija holističkog pristupa/njege prema Američkoj udruzi holističkih sestara odnosi se kako sva sestrijska praksa ima za cilj zacjeljivanje cijele osobe. Holističko sestriinstvo jest također stav, filozofija i način postojanja koji zahtijeva od medicinskih sestara da u svoje živote integriraju brigu o sebi, samoodgovornost, duhovnost. To često dovodi medicinsku sestru do veće svijesti o nepovezanosti sebe, drugih, prirode, duha i odnosa s globalnom zajednicom.

Stoga holistička njega ne njeguje samo simptom, već je povezana i sa skrbi, ljubaznošću, suosjećanjem i ustrajnosti te se razvija uključivanjem u ideje filozofije, sistemskih teorija i holističkog procesa brige (Montgomery Dossey, Keegan & Guzzetta 2005).

Holističke medicinske sestre koriste znanje, teorije, stručnost, vještine kako bi prepoznale i njegovale osobe u svim njihovim osobinama. One njeguju cjelovitost, mir, ozdravljenje cijeneći fizičke mentalne, duhovne i ekološke snage i izazove svake osobe, poštujući njezine vrijednosti, zdravstvena uvjerenja i zdravstveno iskustvo.

Cjelovita ili holistička njega još je uvijek pomalo nejasan koncept, različito se definira i slabo je razumljiv (Tjale & Bruce 2007). Autori navode kako holistička njega obuhvaća dvije dimenzije: dimenziju cjelovite/potpune osobe i dimenziju uma, tijela i duha. Cjelovita osoba uključuje: fizičke, psihičke, emocionalne i duhovne dimenzije koje su međusobno ovisne (McGeorge 2010).

Miles & Vallish (2010) za cjelovitu zdravstvenu njegu podrazumijevaju osam dimenzija: dostupnost njege, poštovanje bolesnikovih prava, prioritarno izražene potrebe, koordinirana i integrirana skrb, informiranje i obrazovanje, fizička udobnost, emocionalna podrška i smanjenje straha i tjeskobe, uključivanje obitelji i prijatelja, postojanost i promjena. Stoga suvremena supspecijalistička medicinska praksa usmjerena samo na „dio“ čovjekova tijela kojeg treba „popraviti“, gudi smisao medicine u cijelosti odnosno prepoznavanje zdravlja kao cjelovitog tjelesnog, psihičkog, emocionalnog i duhovnog blagostanja.

4. Kronične bolesti

Osoba koja u sebi nosi kroničnu bolest, a uzimajući u obzir jednu od češće spominjanih definicija zdravlja SZO jest: „Zdravlje stanje potpunog fizičkog, duševnog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i iznemoglosti“. Bolesnik/čovjek upoznaje bolest kroz sve dimenzije koje zdravlje je, a bolest to nije. Porastom kroničnih bolesti u populaciji sve više istraživača usmjerava se na traženje alata za procjenu i mjerenje posljedica kroničnih bolesti. Kronične bolesti mogu se definirati kao „stanja“ koja dugo traju i ne smatraju se terminalnim bolestima jer osobe s dobrim postdijagnostičkim tijekom mogu živjeti dulje od 15 godina.

Od 2011. posebna pažnja istraživača usmjerena je na bolesti poput artritisa, srčanih bolesti, amiotrofične lateralne skleroze (ALS), Multiple skleroze (MS), Parkinsonove bolesti (PD), demenciju i mnoge različite oblike karcinoma. Te se bolesti danas sve više smatraju kroničnim bolestima, ali i na neurološka zdravstvena stanja koja proizlaze iz različitih kroničnih bolesti što uključuje razne neurološke, kognitivne i emocionalne ili egzistencijalne izazove. Brojni autori u svojim istraživanjima povezanosti kronične bolesti, religije i duhovnosti nastoje pronaći mogućnosti poboljšanja kvalitete života osoba s kroničnim bolestima. Istraživanja su brojna, ali zajednički im je da pozitivan odnos prema bolesti, dakle da bolest ne gospodari čovjekom, već čovjek upravlja bolešću. Filozofija i načini upravljanja bolešću imaju uspješan tijek liječenja i poboljšanu kvalitetu života. Najzastupljenija istraživanja provedena su kod mentalnih bolesti čime je spoznato da je depresija kao najraširenija bolest današnjice, te da postaje drugi svjetski zdravstveni problem, a gledajući žensku populaciju broj jedan (HZJZ 2017). Najbolji učinak u liječenju depresije imaju upravo duhovnost i vjera.

Kronična bolest pod nadzorom ne predstavlja jedini problem u životu čovjeka već njezine posljedice / komplikacije dodatno opterećuju uz bolest, osobu i cijelu obitelj. Briga i skrb proteže se i na članove obitelji, nerijetko i na zajednicu. Iskustvo koje proživljava oboljela osoba ili njezina obitelj ljudi uspoređuju s putovanjem kroz nepoznatu zemlju. Život se čini istim ili vrlo sličnim prije bolesti, no s nekim se promjenama po prvi put susreću, što zahtijeva prilagodbu u mnogim aspektima života. Ljudi gube samopoštovanje, postaju emocionalno iscrpljeni, gube nadu i od svakodnevnih briga često iz vidokruga izgube smisao života. Kronične bolesti postaju „teret“ za svaku oboljelu osobu s kojim se mogu ili ne mogu nositi.

Često kronična bolest vodi u samoizolaciju iz više razloga. Jedan od razloga jest smanjena mogućnost kretanja, drugo: smanjeni financijski prihodi – apsentizam, treće: promjena samog fizičkog izgleda, što je ponekad itekako značajno. Osoba koja je vodila normalan, aktivan život to više nije u mogućnosti, posebice ako je sama. U Hrvatskoj ima gotovo 400 000 samačkih domaćinstva (Jurasić 2020). Svjedoci smo sve više samaca u društvu, a to postaje sve teže u bolesti, starosti i nemoći. Nastaje socijalno otuđenje, samoizolacija, ali i izolacija od ljudi u zajednici.

Primjer iz života, socijalna izoliranost i otuđenost. Profesorica klavira (63) oboli se od reumatske bolesti, koja po svom tijeku prvo zahvati male zglobove šaka, stopala. Šake su otečene, bolne, gibljivost gotovo nikakva. Stopala uglavnom imaju iste simptome kao šake (otok, bol) te je svaki i najmanji korak bolan, osim uz uzimanje lijekova. Sama može obaviti osnovne higijenske potrebe i kretati se unutar stana. Živi

sama u većem stanu, ima klavir i daje satove klavira studentima. Nemogućnost pružanja satova klavira smanjuje joj financijske prihode, uz to lišava je druženja s mladim ljudima, postaje sve usamljenija. Uslijed otežanog hoda odlasci na koncerte i druženje rapidno se smanjuju. Ono što se ne smanjuje jesu dospjeli računi. Nalazi se u zatvorenom krugu, bolest napreduje, prepuštena je u najvećoj mjeri sebi samoj i zdravstvenom sustavu. Korak je dijeli do socijalne pomoći. U takvim trenucima po priči profesorice, nadu i utjehu počinje crpiti iz unutrašnjosti iz nematerijalnog, duhovnog, traženju sebe. Pomalo se bolest smiruje uz adekvatnu terapiju i duhovnu njegu koju sama pronalazi, može otići van sama, a i imati po kojeg studenta koji joj donosi dašak snage i vjere u sebe. Ponovo je otkrila život i smisao u nutrini svoga bića.

Kronične bolesti jesu vrlo kompleksne, a njihovo liječenje i skrb o tjelesnom/fizičkom, socijalnom i duhovnom traži određena znanja, vještine i volju za pružanjem cjelovite skrbi/njege, a stalno praćenje potrebe bolesnika otvara nova područja zdravstvene njege koja zahtijevaju i nove obrazovne programe i edukaciju. Traži od zdravstvenih djelatnika/medicinskih sestara kontinuirano educiranje na raznim područjima. Došlo je vrijeme otvoriti područje duhovnosti, kako bi mogli pružiti i duhovnu skrb/njegu.

Bez obzira na činjenicu što se u posljednjih 40 – 50 godina općenito smanjio utjecaj religije (Clark & Schellenberg 2006) utvrdili su kako se značajan dio ljudi uključuje u različite vjerske prakse te kako upravo duhovnost čini važan aspekt njihova života. Osobito je to vidljivo kod onih koji boluju od kroničnih bolesti. Pozitivniji pogled na svijet pomaže lakše prihvatiti bolest. Različitim je studijama utvrđena empirijska povezanost između religije, duhovnosti i zdravlja (Ellison, Fan 2008).

5. Duhovnost, njega i kronične bolesti

Duhovnost se usko povezuje s vjerskim obilježjima, ali i s ishodima koja su rezultat klasičnog liječenja. Vjera i duhovnost u sagledavanju svjetlije, bolje perspektive u poboljšanju kvalitete života i koja su produkt svih elemenata liječenja. Duhovnost podiže životnu energiju koja pospješuje životnu radost i nužna je za sretniji i zdraviji život.

U istraživanjima duhovnosti i kroničnih bolesti naglasak je na praktičnoj duhovnosti, koja u svojim pitanjima traži odgovore o krepostima, manama, preprekama, potrebama.

Thune-Boyle i njezini kolege 2006. proveli su sistematični pregled literature o potencijalnim utjecajima duhovnog i religioznog suočavanja pacijenata s karcinomom čime su dokazali kako bi se poboljšano samopoštovanje i kvaliteta života mogli povezati se religioznošću, odnosno s duhovnošću unatoč tome što postoje određene dvojbe u generaliziranju rezultata s obzirom na različite ishode. Ta svojevrsna neusklađenost ishoda može se pripisati metodološkoj složenosti kao i različitim kriterijima kojima se ispituje blagostanje i zdravlje općenito. Pritom se ističe kako učinkovitost vjerskih i duhovnih varijabli varira s obzirom na pripadnost određenoj religiji, kriterijima kojima se utvrđuje blagostanje, o samoj osobi, situaciji ili društvenom kontekstu te stupnju s kojima se različiti elementi života dobro integriraju u život osobe (Pargament 2009). Istražujući kardiovaskularno zdravlje i pozitivne ishode vezane za kardiovaskularne bolesti Ai, Bruce, Berger (2010) istaknuli su duhovnost i suočavanje s vjerom kao zaštitne čimbenike povezane s medicinskim poboljšanjem mentalnog zdravlja, odnosno smanjenjem tjeskobe i depresije kao posljedicom neuspješnog suočavanja s bolešću. Ovi mehanizmi bili su značajno povezani i s nadom, djelujući motivirajuće na način da se u svojoj budućnosti više orijentiraju na akciju. Zabilježeno je kako su sudjelovanje u molitvama, međusobni kontakti tijekom vjerskih službi, grupne molitve, spoznaja da su uključeni u molitve drugih, susreti sa svećenicima ili razgovori s bolničkim kapelanima bili korisni u suočavanju s različitim emocionalnim tegobama povezanim s kroničnim bolestima. Istraživanja kvalitete života oboljelih od reumatoidnog artritisa (Potter, Zauszniewski 2000), kao i oboljelih od amiotrofične lateralne skleroze pokazali su kako stres uzrokovan svakodnevnim promjenama s kojima se moraju

suočavati ima emocionalne, socijalne i fizičke komponente. Pokazalo se kako najvažniji mehanizmi u suočavanja s lošom prognozom imaju uporište u religiji (Hecht & all 2003). Slične rezultate pozitivne povezanosti duhovnih potreba sa zdravstvenim ishodima utvrđeno je i kod demencija (Bell, Troxel 2001). Međutim, neka istraživanja su pokazala kako se kod određene populacije u suočavanju s kroničnim bolestima mogu pojaviti i smanjenje razine vjerskih ili duhovnih potreba kada pojedinci u suočavanju s bolešću prolaze kroz svojevrsnu vjersku sumnju ili krivnju što je povezano s negativnim ishodom kao što je pad njihova sveukupnog blagostanja, pojačana tjeskoba ili depresija (Fitchett & all 2004). Iako su ovo važne informacije za kliničare, u literaturi se može naći više dokaza o povezanosti religijskih uvjerenja i duhovnih potreba s pozitivnijim ishodima bolesti.

Povezanost religije i zdravlja istraživala su se u mnogim područjima medicine i gotovo u svim istraživanjima dobiveni su pozitivni odgovori na pitanje utjecaja religije na zdravlje. Osobito su istraživana područja kardiovaskularnih bolesti koje su vodeći uzrok smrtnosti.

Odnos karcinoma i religije znanost istražuje od početka 20 stoljeća. Tako su u istraživanju provedenom 1974. na području bivše Jugoslavije dobiveni rezultati koji govore u prilog žena islamske vjeroispovijesti u smanjenom pobolu od karcinoma vrata maternice, koje su se izjašnjavale kao religiozne. Istraživanje je provedeno na dvije grupe ispitanica, islamske i neislamske vjeroispovijesti. Nižu stopu vrata raka maternice imale su ispitanice islamske vjeroispovijesti iz razloga veće vjerske angažiranosti (Kessler, I. I. & al 1974).

Zdravlje je u interesu svih ljudi, svih nacija, boja kože i vjera te se istraživanja o unapređenju zdravlja koriste svim dostupnim resursima – od sofisticirane napredne tehnologije, personalizirane medicine, pametnih lijekova do prirodnih resursa, ali naravno i onih nadnaravnih. Sama definicija Svjetske zdravstvene organizacije navodi: „...Bolesnici i liječnici počeli su uvidati vrijednosti čimbenika kao što je duhovnost, vjera i suosjećanje u procesu izlječenja. Vrijednost ovih duhovnih čimbenika u zdravlju i kvaliteti življenja dovelo je do znanstvenih istraživanja na ovom polju kako bi se došlo do cjelovitijeg razumijevanja ljudskog zdravlja, a koje uključuje i ne – materijalnu dimenziju (spregu uma i tijela)“.

Intenzivirano istraživanje utjecaja religije na zdravlje počinje sredinom 19. stoljeća. Epidemiologija istražuje odnos religije i mortaliteta, istražuju se različite vjerske grupe s karakteristikama o kvaliteti života i prisutnosti određenih bolesti kao što su kronične, ne zarazne bolesti. Prema istraživanjima se zaključilo kako religija ima zaštitni faktor na određene bolesti kao što su psihoorganske bolesti, ali i na smrtnost u populaciji. Povezanost religije i zdravlja istraživana su u mnogim područjima medicine i gotovo u svim istraživanjima dobiveni su pozitivni odgovori na pitanje utjecaja religije na zdravlje. Tako su osobito istraživana područja kardiovaskularnih bolesti, koje su vodeći uzrok smrtnosti (Ellison & Levin 1998).

U drugoj polovici 19. stoljeća psiholozi razvijaju interes za proučavanje religije, promatraju smisao života te dolaze do pojma duhovnosti na osobnom rastu i razvoju. Dakle, utjecajem religije na mentalne bolesti postaje zanimljivo područje za istraživače: epidemiologe, gerontologe, unutar kliničke prakse, ali i sociologe. Zajedničko provedenim brojnim studijama jest manji broj oboljelih od mentalnih bolesti u vjerskim zajednicama. Ovdje možemo pridružiti dobrobit pojedinca, zadovoljstvo životom i osjećaj sreće u psihološkom smislu.

Istraživanja u 20. stoljeću 80-ih i 90-ih godina pokazuju kako utjecaj socijalnih vrijednosti, braka, kontakta s prijateljima, rođacima, formalno i neformalno članstvo u udrugama, crkvenim zajednicama utječu na razinu mortaliteta (Berkman & Syme 1979).

Nove teorije o sestrinstvu i njihova stajališta o duhovnosti (uključujući i stavove humanista) preispituju se i komentiraju. Suvremena literatura upućuje da postoji prostor za razvoj obrazovnih programa medicinskih sestara kojima će moći zadovoljiti duhovne potrebe bolesnika (Narayanasamy 1999).

6. Plan istraživanja duhovnosti kod osoba s kroničnim bolestima

Dugogodišnjim praćenjem osoba s kroničnim bolesnima i uvidom u njihove potrebe može se zaključiti da te potrebe nisu uvijek samo tjelesne prirode već i vrlo osobno specifične, duhovne potrebe. Promišljanja i sagledavanje činjenica kroničnih bolesti vidljive su potrebe stručne/profesionalne pomoći s područja duhovnosti osobama, ali i obiteljima ili zajednici u kojoj ili s kojom žive. Potrebno je sagledati realne potrebe u pogledu duhovne skrbi osoba koje trebaju duhovnu skrb.

Sagledavši stranu potreba osoba s kroničnim bolestima potrebno je medicinske sestre približiti razumijevanju i prakticiranju duhovne skrbi osoba/bolesnika. Sljedeći korak nakon analize upitnika na globalnoj razini biti će izrađen modul „duhovne skrbi“ potreban za edukaciju osoblje o potrebama istih. Stoga, naglašavamo nužnost je provođenja istraživanja koje će približiti potrebe osoba/bolesnika stjecanju znanja i vještine pružatelja zdravstvenih usluga, poglavito medicinskih sestara. Polazi se od pretpostavke da osobe koje boluju od kroničnih, dugotrajnih bolesti imaju potrebu tražiti utjehu, pomoć u netjelesnom u „višoj sili“, u Bogu. Stoga ćemo kroz istraživanje dobiti ili potvrdu tih ljudskih potreba ili će se opovrgnuti razmišljanja o potrebi duhovne skrbi.

Istraživanje o potrebi educiranja o duhovnosti bit će provedeno kod osoba s kroničnim bolestima u više zemalja svijeta. Istraživači su dogovorili podjelu kroničnih bolesti, kako bi uzorak sadržavao različite kronične bolesti sa svojim potrebama. Tako, primjerice, istraživači u Litvi istražuju osobe s kroničnom bolesti /karcinom dojke, istraživači iz Portugala istražuju demenciju. U Hrvatskoj će se istražiti osobe s kroničnim bolestima bubrega i reumatskim bolestima.

Težnja grupe istraživača jest obuhvatiti široki spektar osoba oboljelih od kroničnih bolesti od Brazila, preko Portugala, Njemačke, Litve, Hrvatske, Turske do Irana, kako bi se utvrdile potrebe za oboljelih za duhovnom skrbi/njegovom. Tendencija je istraživanja na širokoj istraživačkoj platformi ustvrditi potrebe osoba s kroničnim bolestima (sudionika u istraživanjima) kako bi se našlo najbolje rješenje za duhovnu skrb/njegu potrebitima. Najbolje programe duhovne skrbi/njege moguće je naći upravo kao odgovor na probleme osoba s koji se susreću s kroničnim bolestima. Uzimajući u obzir istraživanja koja govore u prilog boljoj sveukupnoj kondiciji osoba/bolesnika koji uživaju duhovnu potporu. Istraživanje koje je proveo Royal College of Nursing (McSherry 2011) medicinske sestre studenti govore o potrebi izobrazbe upravo na području duhovnosti.

Hrvatska sudjeluje u projektu istraživanjem potreba za duhovnom skrbi osoba s kroničnim bubrežnim bolestima i reumatskim bolestima koristeći identične upitnike koji su korišteni u svim zemljama sudionicima projekta.

6.1. Metodološki pristup

U istraživanje je uključeno 250 osoba s kroničnim bubrežnim bolestima i 250 osoba s mišićno-koštanim bolestima, starijih od 18 godina. Upitnici su pripremljeni od strane voditelja globalnog projekta PSY-SC, a sastoje se od:

1. Sociodemografski upitnik – podatci o sudionicima istraživanja. Sadržava podatke o spolu, dobi, nacionalnosti, bračnom statusu, vjeri, obrazovanju, zaposlenju, te kliničke karakteristike povezane s kroničnom bolesti: povijest bolesti, trajanje bolesti, simptome, stadij bolesti, prisutnost komorbiditeta
2. SHALOM – upitnik za duhovno blagostanje, odnosi se na dvije dimenzije: procjenu duhovnog zdravlja i procjenu životne orijentacije
3. BMLSS – duhovne potrebe i zadovoljstvo životnim razmjerima, odnosi se na unutarnje dimenzije (sebe, cjelokupni život), socijalne dimenzije (prijateljstva, obiteljski život), vanjsku dimenziju (rad, gdje živim) i dimenziju perspektive (financijska situacija, perspektive budućnosti)

4. BSI – inventar psihopatoloških simptoma (somatizacija, interpersonalna preosjetljivost, depresija, neprijateljstvo..)
5. Morisky skala (portugalska verzija) – pridržavanje propisane terapije

Očekivani znanstveni i praktični doprinos:

Praktični doprinos ovog istraživanja odnosi se na sagledavanje činjenica u pružanju duhovne potpore osobama s kroničnim bolestima. Nastavno na dobivene rezultate kvalitativnom analizom predložit će se potrebne vrste edukacije, kako bi poboljšali odnos na razini duhovne skrbi pružatelja i primatelja usluge. Očekivani znanstveni doprinos bio bi višestruki:

- Istraživanje fenomena duhovne skrbi
- Pronalaženje odgovora na pitanja o prirodi i strukturi duhovne skrbi
- Utvrđivanje fenomena duhovne skrbi u edukaciji
- Razvijanje obrazovanja duhovne skrbi

Izazovi koje se stavljaju ispred istraživača su sve prisutniji jer liječenjem dominiraju medicinsko – dijagnostički – terapijski postupci. Usmjerenost je na „popravljanje“ fizičkog, a ne duhovnog (nedjeljivo od fizičkog), uočena je suštinska potreba istraživanja područja duhovnosti u području zdravstva. Napredne tehnologije ne pridaju važnost duhovnoj, psihičkoj komponenti nastanka i liječenja bolesti tijela, kao da je ljudsko tijelo „stroj“ koji se može „dorodom ili izmjenom dijelova“ vratiti u prvobitno stanje ili da barem služi još neko vrijeme (Komadina 2016).

Čovjek je duhovno biće, uz tjelesno, socijalno postoji i potreba za duhovnom skrbi/njegovom. Stoga će potrebe nastojati prepoznati u rezultatima istraživanja kod osoba s kroničnim bolestima bubrega i reumatskim bolestima za duhovnom skrbi. Sukladno uočenim i analiziranim potrebama pristupiti će se izradi dodatnog edukacijskom modula upravo za proučavanje duhovne skrbi koje su istraživanjem dobivene. Ideja je na globalnom planu izraditi modul duhovne njege/skrbi, te dijeliti na nacionalne razine duhovne skrbi/njege za osoba s kroničnim bolestima. Pred istraživače stavljen je zahtjevan i nadasve zanimljiv rad u istraživanju, analiziranju i implementaciji istog.

7. Zaključak

Nova istraživanja i rasprave o duhovnosti osobito u području zdravstva doprinijeti će boljem razumijevanju bolesnog, ali i zdravog čovjeka: upoznati vrijednosti nematerijalnog u životu, pronaći smisleni život u svakodnevnicu, pomoći bližnjem u trenucima kada je to potrebno. Pred hrvatskim, ali i europskim sestrama postoji veliki izazov u izobrazbi i praksi duhovnosti te provedbi cjelovite holističke njege. Za lakše proučavanje, razumijevanje i primjenu duhovnosti potrebno je istražiti i proučiti što u sestrinstvu znači duhovnost i duhovna njega. Između duhovnosti, njege i kroničnih bolesti postoji neraskidiva veza: čovjek koji je u potrebi sa svim svojim patnjama, bolima, mislima, osjećajima, strahovima. Na koji način i kako moći pružiti duhovnu njegu onima koji je trebaju? Sistematični pristup potrebama proučavanju duhovne skrbi/njege može biti poticaj i za druge zemlje, u podizanju svijesti o duhovnosti u sestrinstvu na globalnoj razini.

Literatura

- Ai Amy L., Bruce L. Rollman, Berger S. Candyce (2010). „Comorbid Mental health Symptoms and Heart Diseases: Can Health Care and Mental Health Care Professionals Collaboratively Improve the Assessment and Management?“. *Health Soc Work*, 35/1: 27–38. <https://doi.org/10.1093/hsw/35.1.27> (posjet 5. ožujka 2020.)
- Ančić, Branko. (2016). *Religija i zdravlje – Vjerska zajednica kao socijalni resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

- Anić, Vladimir. (2004). *Veliki riječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Bell, Virginia & Troxel, David (2001). „The best Friends Approach to Alzheimer s Care“, *Health Communications, Inc.* Deerfield Beach, Florida.
- Berkman Lisa F. & Syme Leonard S. (1979). „Social network, host resistance, and mortality: a nine-year follow-up study of Alameda County residents“. *American Journal of Epidemiology*, 109/2: 186–204. [https:// doi.org/10.1093/ox-fordjournals.aje.a112674](https://doi.org/10.1093/ox-fordjournals.aje.a112674) (posjet 1. ožujka 2020.)
- Bode, Christina & all. (2010). „Body – Self Unity and Self – Esteem in patients With Rheumatic Deseases“. *Psyhol Health Med*, 15/6: 672–684.
- Büssing, A.; Recchia, D.R.; Koenig, H.; Baumann, K.; Frick, E. (2018). Factor Structure of the Spiritual Needs Questionnaire (SpNQ) in Persons with Chronic Diseases, Elderly and Healthy Individuals. *Religions*, 9/13. <https://doi.org/10.3390/rel9010013> (posjet 5. ožujka 2020.)
- Darvishi, Akbar; Masoumeh, Otaghi; Shahram, Mami. (2019). „The Effectiveness of Spiritually Therapy on Spiritu- al Well – Being, Self – Esteem ans Self – Efficacy in Patient on Hemodialysis. *Relig Health* 59/1: 278–288.
- Divković, Mirko. (1997). *Latinsko – hrvatski rječnik za škole*. Zagreb: Naprijed.
- Elisson, Christopher G, & Levin Jefeerey S. (1998). „The religion-health connection: Evidence, theory, and future directions“. *Health Education & Behavior*, 25/700–720. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9813743> (po- sjet 5. ožujka 2020.)
- Ellison, Christopher G., & Fan, Daisy. (2008). Daily Spiritual Experiences and Psychological Well-Being among US Adults. *Social Indicators Research*, 88: 247–271.
- Filej Bojana; Kaučić B. Miha (2019). „Holistička in k pacientu/uporabniku usmerjena opskrba“. www.researchgate.net (posjet 1. ožujka 2020.)
- Fisher, John (2011). „The Four Domains: Connecting Spirituality, Health and Well-Being“, *Religions*, 2/1: 17–28.
- Fitchett, George & all (2004). „Religious Struggle: Prevalence, Correlates and Mental Health Risks in Diabetic, Congestive Heart Failure, and Oncology patients“. *The international Journal of Psychiatry in Medicine*, 34/2: 179–196.
- Hajdnik, Angela & Meglič, Roža (2012). *Sodobna zdravstvena nega*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Zdravstvena fakulteta.
- Hughes, Brian; DeGregory, Cristy; Elk, Ronit; Graham, Dennis; Hall, Eric & Ressallat, Judith. (2017). Spiritual Care and Nursing: A Nurse’s Contribution and Practice. https://www.researchgate.net/publication/325878021_Spiritual_Care_and_Nursing_A_Nurse’s_Contribution_and_Practice (posjet 1. ožujka 2020.)
- Hecht, Martin, J. & all (2003). „Burden of Care in Amyotrophic lateral Sclerosis“. *Palliative Medicine*, 17/4: 327–33.
- Henderson, Virginia (1957). „An overview of Nursing Research“. *Nursing research*, 6: 61–71.
- Herdman, Heather T. & Kamitsuru, Shigemi (2019). NANDA International, Inc. *Negovalne diagnoze: definicije in klasifikacija 2018-2020*, 377–382. Ljubljana: Zbornica zdravstvene in babiške nege Slovenije – Zveza strokovnih društev medicinskih sester, babic in zdravstvenih tehnikov Slovenije.
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2017). „Depresija“, www.hzjz.hr (posjet 1. svibnja 2020.)
- Jacobs, Anne (2013). „Spirituality: History and contemporary developments – An evaluation“. *Koers-Bulletin for Christian Scholarship*, 78/1 (posjet 14. ožujka 2020.)
- Jukić, Jakov (1991). *Budućnost religije*. Split: Matica hrvatska.
- Jurasić, Dijana. (2020). „Čeka nas veliki porst samaca. U EU ih je trećina kućanstava, a kod nas gotovo 400.00 ljudi“. *Večernji list*, 20. 2. 2020., str.11.
- Kessler, Irving I. at all. (1974). „Cervical cancer in Yugoslavia. II. Epidemiologic factor of possible etiologic signifi- cance“. *Jurnal of The national Cancer Institute*, 53/1: 51–60.

- Knoblauch, Hubert (2004). *Sociologija religije*. Zagreb: Demetra.
- Komadina, Ante (2016). „Uloga duhovnosti u liječenju bolesnika i djelovanju zdravstvenih radnika“ *Crkva u svijetu*, 51/4, 615–638.
- Koenig, Harold G. (2011). *Spirituality Health Research, Methods Measurement Statistics and Resources*. West Conshohocken, PA: Templeton Press.
- Matanić, Atanazije (1994). *Uvod u duhovnost*. Zagreb: Hrvatska karmelska provincija, Institut za kršćansku duhovnost KBF-a u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost.
- Matulić, Tonči (2007). „Identitet, profesija i etika sestinstvo“. *Bogoslovska smotra*, 77/3: 727–744.
- Matulić, Tonči (2012). „Oculis spiritualibus – sestinstvo u ogledalu duha. Duhovnost sestinstva iznad procjepa profesije i prakse“. *Bogoslovska smotra*, 82/2: 305–337.
- McSherry Wilfred, Jamieson Stive (2011). An online survey of nurses' perceptions of spirituality and spiritual care. *J Clin Nurs*, 20/11–12: 1757–1767. (posjet 1. svibnja 2020.)
- Merriam-Webster Dictionary, www.merriam-webster.com (posjet 2. siječnja 2020.)
- Montgomery Dossey, Barbara; Keegan, Lynn & Guzzetta, Cathie (2005). Pocket Guide for Holistic Nursing. *American Holistic Nurses Association*, Mission, vision, statement of purpose <http://www.ahna.org/AboutUs/MissionStatement/tabid/1931/Default.aspx> (posjet 10. ožujka 2020.)
- Narayanasamy, Aru (1999). „Learning spiritual dimensions of care fro perspective“. *Nurse Educator Today*, 19/5: 386–395.
- Nikić, Mijo (ur.). (2010). *Bolest i zdravlje u religijama*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut družbe Isusove u Zagrebu.
- Pargament, Kenneth I. (2009). „The Bitter and the Sweet: An Evaluation of the Cost nad benefits of religiousness“. *An International Journal for the Advancement of psychological theory*:168–181.
- Paley, John (2008). „Spirituality and Nursing: A Reductionist Approach“. *Nursing Philosophy*, 9/1: 3–18.
- Peng-Keller, Simon (2017). „Spiritual Care' im Werden. Zur Konzeption eines neuen interdisziplinären Forschungs- und Praxisgebiets“. *Spiritual Care*, 6: 187–193.
- Potter, Mertie L.; Zauszniewski, Jaciene A. (2000). „Spirituality, resourcefulness, and Arthritis impact on Helath perception of Elders with Rheumatoid Arthritis“. *Journal of Holostic Nursing*, 18/4: 311–331.
- Ross, Linda & all (2014). „Student nurses perceptions of spirituality and competence in delivering spiritual care“: A European pilot study. *Nurse Educ Today*, 34/5: 697–702.
- Royal Collage of Nurse (2011). Spirituality in nursing care: a pocket guide. [Www.rcn.org.uk](http://www.rcn.org.uk) (posjet 2. ožujka 2020.)
- Svjetska zdravstvena organizacija; Definicija zdravstvene njege, <https://www.who.int/data/gho/data/major-themes/health-and-well-being> (posjet 3. ožujka 2020.)
- Thune-Boyle, Ingela C. & all (2006). „Do Religious/Spiritual Coping Strategies Affect Illness Adjusment in Patients With Cancer“? A Systematic Review of the Literature. *Soc Sci Med*, 63/1: 151–164.
- Timmins, Fiona & McSherry Wilf (2012). Spirituality: the Holy Grail of contemporary nursing practice. *Journal of Nursing Menagement*, 20: 951–957.
- Waaajman, Kees (2002). *Spirituality: Forms, Foundations, methods*. Leuven: Peeters Publishers.
- Weiher, Erhard (2015). „Seelsorge – das machen doch alle!?! Kompetenzen und Grenzen in Spiritual care“. *Diakonia*, 46: 241–248.
- Zrinščak, Siniša (2008) „Što je religija i čemu religija: sociološki pristup“. *Bogoslovska smotra*, 78/1: 25–37.

SPIRITUALITY AND HEALTH CARE OF PERSONS WITH CHRONIC ILLNESSES

In the last twenty years, the concept of spirituality has been appearing more and more, where the segments of health behavior and health status of a person stand out. Numerous studies show the connection between religion and health, which tends to observe spirituality in context and separately from religiosity without creating a possible connection between one and the other. In this article, the relationship between spirituality and health care of patients with chronic diseases is considered in order to understand the very concept of spirituality as an individual characteristic of an individual that enables the search for the meaning and purpose of life even in the most difficult periods of life such as illness.

When talking about spirituality, one takes into account man's search for the meaning of life, the explanation of his own origin and disappearance, and the values that determine the way of life. There is something at work that every person strives for, and it is higher and greater than it is possible to grasp with the senses or fathom with the mind, and it is in the nature of every human being. Health care is understood as the care of a sick person and their recovery, but it is much more broadly directed towards the health of the individual, family and community, prevention of disease, care for the physically and mentally ill, and care for people with disabilities of all age groups and in all environments. This also includes spiritual care, which provides spiritual support, which means that medical staff, doctors and nurses, in the relationship with the patient in the health system, especially in hospitals, are able to recognize the patient's spiritual needs and respond to them correctly to react. In this article, you can find answers to questions about the phenomenon of spirituality in patients with chronic diseases and the possibilities of raising awareness about the need for a stronger focus on the research of this phenomenon in nursing. In conclusion, the need for education of health personnel, primarily nurses, at the national level, as well as the need to raise awareness of spirituality in nursing at the global level, is highlighted.

Key words: spirituality, chronic diseases, nursing, religion, religiosity, health care

RADNO AKTIVNI NAKON UMIROVLJENJA – ULOGA RADA I VRIJEDNOSTI: OSNOVNI POJMOVI I TEORIJSKI KONCEPTI

Umirovljenje je društvena institucija blisko povezana s pojmom socijalne države. Socijalna je država sustav koji građanima pruža široki raspon socijalnih usluga. Starenje je proces u vremenu i proces postupnih i spontanijih promjena u organizmu uz progresivno slabljenje fizioloških funkcija, propadanje tkiva i organa, a time i organizma u cjelini. U sociologiji je starost socijalni konstrukt i dio je životnog ciklusa u smislu dobnih normi, a počiva na definiranju funkcija i uloga. Dob (i socijalna dob) utječe na različite načine na vrijednosti i možemo govoriti o trima izvorima utjecaja na vrijednosti u odrasloj dobi: utjecaj povijesnih događaja na određene dobne kohorte, kao što je rat ili ekonomska kriza, zatim starenje koje utječe zbog promjena kao što je gubitak fizičke snage ili pamćenja te promjene na životnom putu osobe. Prilagodba umirovljenika novim ulogama mjerljiva je kroz pojam kvalitete života koji u sebi pretpostavlja određenu ulogu rada i poželjnih vrijednosti.

Ključne riječi: starenje, društvena dob, društvena institucija umirovljenja, kvaliteta života, vrijednosti rada

1. Uvod

Namjera je ovog rada predstaviti temeljne pojmove i teorijski okvir rada kojemu je cilj ispitati značenje i ulogu rada te karakteristike kvalitete života radno aktivnih osoba treće dobi nakon umirovljenja. Naglasak će biti na vrijednosnim orijentacijama i motivacijama radno aktivnih umirovljenika u suvremenoj Hrvatskoj.

Starenje je neizbježno i dio je životnog ciklusa. Iako je industrijska revolucija i moderno doba s razvojem medicine i utemeljenjem prava čovjeka donijela nova saznanja koja su posljedično dovela do produženja ljudskog vijeka, starenje je i dalje ostalo pitanje koje si svatko od nas osobno postavlja. Kako zaustaviti starost, kako kvalitetno proživjeti starost, kako živjeti sa smanjenim zdravstvenim mogućnostima ili kako preživjeti uz mirovinu koja je duplo manja od prosječne plaće i na kome je odgovornost za rješavanje postojećeg problema/situacije: na osobi ili državi/sustavu?

Rad daje svrhu i smisao svakodnevnom životu. Ljudi su spremni raditi jer ne žele samo „zaraditi“. Radom dobivaju priliku uzdignuti se u društvu, izgraditi se kao osoba te pridonijeti razvoju zajednice. Radno aktivno starenje jest način starenja koje se javlja u različitim oblicima – od prisilne participacije do intrinzične potrebe za samoostvarenjem. Radna aktivnost nakon umirovljenja nije nova pojava. Ona je posljedica strukturnih demografskih i socijalnih promjena krajem 20. stoljeća pri čemu se misli na opće starenje populacije razvijenih industrijskih društava, utjecaju globalizacije i promjene u shvaćanju uloge socijalne države, odnosno socijalne institucije umirovljenja. Postavlja se pitanje koja je uloga rada u zadovoljstvu životom i posljedično kvaliteti života umirovljenika radno aktivnih nakon umirovljenja. Slijedom navedenog, kvaliteta života radno aktivnih i općenito umirovljenika predstavlja mjernu jedinicu uspješnog starenja i uspješnog društva.

2. Temeljni pojmovi

2.1. Starenje kao proces

Starenje zaokuplja maštu mnogih znanstvenika iz različitih područja nakon što je uvedena gerontologija kao interdisciplinarno znanstveno područje koje proučava starenje i starije osobe, ali i sve fizičke, socijalne i kulturalne čimbenike povezane sa starenjem (Giddens, 2007: 162).

Starenje je, prema Enciklopedija.hr, „proces postupnih i spontanijih promjena u organizmu, koji je obilježen progresivnim slabljenjem fizioloških funkcija, propadanjem tkiva i organa, a time i organizma u cjelini; dovodi do prestanka životnih funkcija. U širem smislu, starenje je proces koji počinje začećem jedinke i događa se tijekom cijeloga njezina života. U užem smislu, starenje započinje nakon rasta i razvoja jedinke, u čovjeka u kasnim dvadesetim godinama (Enciklopedija.hr).“

Razlikujemo više vrsta starenja, a navedena definicija označava biološko starenje. Razlikujemo još kronološko, koje je mjereno protekom vremena, „psihološko koje se odnosi na promjene u psihičkim funkcijama i prilagodba ličnosti na starenje i socijalno, odnosno promjena u odnosu pojedinca koji stari i društva.“ (Despot Lučanin, 2003: 15).

Starost je zajednička svim pojedincima bez obzira na spol, rasu ili socijalni status, ona je posljednje doba koje se može načelno kronološki smjestiti nakon 65. godine. Razlikovati ga možemo „prema socijalnim ulogama ili statusu (npr. nakon umirovljenja) ili prema funkcionalnom statusu (npr. nakon određenog stupnja opadanja sposobnosti)“ (Despot Lučanin, 2003: 15).

Razlikujemo podjelu na primarno i sekundarno starenje. Primarno se naziva i senescencija, a podrazumijeva fiziološke procese koji su određeni unutarnjim biološkim čimbenicima koji su neizbježni i posljedica su sazrijevanja ili proteka vremena. Sekundarno se starenje odnosi na pojavu bolesti, tj. patološke promjene koje su posljedica vanjskih čimbenika i utjecaj okoliša (Lemme, 1995 prema Despot Lučanin, 2003: 17).

U objašnjavanju starenja i promjena povezanih sa starenjem autori Hayslip i Panek (Hayslip i Panek, 1993 prema Despot Lučanin, 2003: 18) navode tri vrste utjecaja na starenje. Prvi su dobno-normativni općeniti čimbenici snažno povezani s kronološkom dobi koji su posljedica bioloških i fizioloških promjena ili okolinskih utjecaja, kao npr. umirovljenje. Drugi su povijesno-normativni utjecaji koju se događaju u određenoj vremenskoj točki ili razdoblju i djeluju na sve pojedince u društvu/kulturi, poput ratova ili epidemija. Kako je pozicija u kojoj je promjena nastala različita za svakog pojedinca jer je zatečen u drugom biološkom, kronološkom ili socijalnom vremenu, dob u tom slučaju ima značajnu funkciju, a ti događaji mogu utjecati na cijele generacije i njihove vrijednosti i stavove. Treći su tip nenormativni utjecaji koji su povezani sa slučajnim vrlo bitnim događajem koji utječe samo na jednog pojedinca (razvod braka, osvajanje lutrije ili automobilske nesreće). Svi navedeni utjecaji povezani su s nekim dijelom životnog vijeka pojedinca pa tako normativni čimbenici utječu prilikom odrastanja i starenja (maturacija i genetska kontrola), a povijesno-normativni imaju najviše utjecaja u adolescenciji ili mladoj odrasloj dobi. Bolest i svi ostali nenormativni čimbenici jačaju s porastom dobi (Despot Lučanin, 2003: 19).

Starenje je proces u vremenu i vrijeme je temeljni element u proučavanju starenja. Potrebno je razlikovati: fizikalno vrijeme koje se mjeri satom ili kalendarom, biološko vrijeme mjereno metaboličkim ritmom, psihološko vrijeme mjereno subjektivnim iskustvom i socijalno vrijeme mjereno očekivanjem društva. Jednako tako izvedena su i doba: kronološka, biološka, psihološka i socijalna dob. Umirovljenje je tako uloga i mjera socijalne dobi povezane s kronološkom dobi (Despot Lučanin, 2003: 19). Norme, pa tako i dobne norme, su se internalizirane tijekom socijalizacije, na način da su pojedinci svjesni koje je pravo doba kada trebaju završiti školu, zasnovati obitelj, otići u mirovinu. Psihologinja Bernice Neugarten ju je nazvala „socijalni sat“ (Hooyman i Kiyak, 1968 prema Despot Lučanin, 2003: 19).

U sociologiji je starost socijalni konstrukt i dio je životnog ciklusa u smislu dobnih normi, a počiva na definiranju funkcija i uloga. Neke koncepcije starosti počivaju na razlikovanju kronološke dobi pa tako razlikujemo terminologiju „mladi-stari” (young-old), „stari-stari” (old-old) i „najstariji-stari” (oldest-old) (Bara, Podgorelec, 2016 prema Neugarten, 1996) dok se druge terminologiju temelje na razlici između starih prema zdravlju i stupnju aktivnosti („mladih-starih” – osobe u dobi između 55 i 75 godina, „starih-starih” – osobe u dobi od 75 i više godina i „najstariji-stari” koji pripadaju dobnoj skupini od 85 i više (Bara, Podgorelec, 2016 prema Suzman i Riley, 1985: 177).

Autori Bara i Podgorelec navode podatke Svjetske zdravstvene organizacije (World Health Organization) prema kojima je većina zemalja „izabrala arbitrarnu kronološku dob od šezdeset ili šezdeset i pet godina za definiranje „stare osobe” (WHO, 2015). Ta je dob izabrana, prije svega, jer u tome razdoblju većina osoba promijeni društvenu ulogu ili status (npr. u industrijski razvijenim zemljama nakon izlaska s tržišta rada)” (Bara, Podgorelec, 2016: 60). Nastavno, autori definiraju umirovljenje „kao proces i životno razdoblje u kojem osoba može biti prisiljena, temeljem zakonskih normi formaliziranih kroz instituciju umirovljenja, uz društvena očekivanja povezana s dobi ili vlastitom željom, izaći iz radne uloge, neovisno o tome je li ona podrazumijevala stalno, povremeno zaposlenje ili volontiranje” (Bara, Podgorelec, 2016: 63).

2.1.1. *Dob*

Dob utječe na različite načine na vrijednosti i možemo načelno govoriti o trima izvorima utjecaja na vrijednosti u odrasloj dobi. Razlikujemo utjecaj nekih važnih povijesnih događaja na određene dobne kohorte¹, kao što je rat ili ekonomska kriza, zatim starenje koje utječe zbog promjena kao što je gubitak fizičke snage ili pamćenja te promjene koje se događaju zbog promjena i događaja na životnom putu osobe. Svi navedeni utjecaji jesu relevantni i utječu na promjene u sustavu vrijednosti odraslih osoba.

Povijesni utjecaji kriza vidljivi su u dominantnim vrijednostima generacija u tzv. kohortnom² učinku. Američki sociolog i politolog R. F. Inglehart dao je jednostavno objašnjenje potkrijepljeno istraživanjima World Values Survey.³ Prema tom istraživanju veća ekonomska nesigurnost tijekom formativnog razdoblja i adolescencije potiče stvaranje materijalističkih vrijednosti i obrnuto, osobe koje odrastaju u vremenima koja su obilježena višim stupnjem ekonomske sigurnosti imaju niže razine na ljestvici materijalističkih vrijednosti. Inglehart zaključuje da su osobe odrasle u zapadnoj Europi 50-ih godina zbog veće sigurnosti i prosperiteta više razvile vrijednosti hedonizma, samoostvarenja i univerzalizma. Te generacije (kohorte) imaju manje prioritete na vrijednostima tradicije, sigurnosti, solidarnosti i skladnosti (Inglehart, 1981: 881).

Starenjem opadaju snaga, energija i mentalne sposobnosti čovjeka, a to dovodi do promjena u prioritetima i vrijednostima. Sigurno i poznato okružje kao vrijednost sigurnosti starenjem biva prioritetnija. Naše se vrijednosti prilagođavaju starenjem pa tako preuzimanje rizika i traženje novih iskustava nisu među našim prioritetima.

Lars Tornstam u alternativnom konceptu „gerotranscendentnost” naglašava komplementarne kvalitete starosti. Gerotranscendentni (zreli) identitet završna je faza procesa individualizacije. On predstavlja pomak u meta-perspektivi od materijalističkog i pragmatičnog pogleda na svijet na jedan novi transcendentni pogled koji je često praćen većim životnim zadovoljstvom. Tornstam naglašava kako je starost vrijeme

¹ Kohorta – pojam koja u sociološkim analizama identificira bilo koju grupu ljudi koji dijele specifično zajedničko iskustvo u određenom vremenu, a prema tome kohortni učinak je zajedničko obilježje, kao što su stavovi ili vrijednosti, koje dijele članovi skupine zbog zajedničkih iskustava (Marshall, 1998: 83).

² Vidi 4.

³ World Values Survey jest globalna mreža istraživača na području društvenih znanosti, koja kontinuirano provodi istraživanja promjene vrijednosti i njihov utjecaj na ekonomski i politički život u skoro 100 država širom svijeta koje čine 90% svjetske populacije.

koje karakterizira povećana samoća i introspekcija, a koji je u suprotnosti s očekivanjima aktivnog i produktivnog starenja. Torstam kritizira „prelijevanje vrijednosti srednjih godina na društvo u cjelini, pa tako i na starost (van Dyk, 2014: 97).

2.2. Umirovljenje

Umirovljenje je društvena institucija. Društvene su institucije relativno stabilni i trajni primjeri društvenog ponašanja. Za autore Bergera i Luckmanna to su ljudski proizvodi koji im omogućuju preživljavanje i međusobnu interakciju. Ljudi razvijaju obrasce djelovanja i interakcije iz prethodnih situacija. Uobičajene akcije tako predstavljaju pozornicu za razvoj institucionalizacije. Berger i Luckmann definiraju instituciju kao vrstu recipročnog odnosa tipizacije, one kontroliraju ljudsko ponašanje propisujući unaprijed obrasce ponašanja. Uloga je bitan pojam za objašnjenje/poimanje socijalne stvarnosti. Uloge su tipizacija onoga što se može očekivati u socijalnim situacijama. Uloga posreduje između kulture i svijesti, između makroskopskih univerzuma značenja objektiviranih u društvu i načina na koji pojedinci stvarno bivaju. Za Bergera i Luckmanna sociologija treba proučavati kontinuirano historijsku i svakodnevnu proizvodnju svijeta. (Ritzer, 1997: 240–241).

Umirovljenje je društvena institucija blisko povezana s pojmom socijalne države. Socijalna je država sustav koji građanima pruža širok raspon socijalnih usluga (Giddens, 2007: 698). Umirovljenje je pak usluga socijalne države i prema Puljizu civilizacijsko dostignuće bez kojeg je nemoguće funkcioniranje modernog društva (Puljiz; 2007: 165). Republika Hrvatska svojim je Ustavom određena kao socijalna država i prema tome su socijalna prava zajamčena Ustavom i zakonima koji se oslanjaju na njega, prvenstveno Zakonom o mirovinskom osiguranju. Osnovna svrha mirovinskog osiguranja kao socijalnog prava je zaštititi one koje su pridonosili razvoju države svojim dugogodišnjim radom, a posljedično i one koje su iz objektivnih razloga nisu mogli sudjelovati ili su sudjelovali u manjem obimu, kao npr. invalidne osobe.

Umirovljenje je dobno-normativni čimbenik koji utječe na starenje, a povezan je s kronološkom dobi. Hrvatska je u tom smislu prihvatila općenito prihvaćenu dobnu granicu od 65 godina kao godinu nakon koje se osobe umirovljuju. Ovogodišnja referendumska inicijativa „67 je previše“ i njezin uspjeh u izmjeni Zakona o mirovinskom osiguranju ističe koliko je uvriježena dobna granica od 65 godina za odlazak u mirovinu i u konačnici koje su vrijednosti i prioriteti, tj. ono čega se ne želimo odreći, u današnjem hrvatskom društvu. Socijalna prava nisu ukinuta, ali su uvjeti podložni promjeni. Socijalne politike nacionalnih država Europe, u skladu s politikama Europske unije, neprekidno se prilagođavaju situaciji s ubrzanim starenjem stanovništva.

Mirovinski je sustav dio državnog sustava socijalnih usluga koji služi u preraspodjeli prihoda i potrošnje tijekom cijelog životnog vijeka te predstavlja „važan oblik individualne i nacionalne štednje koja je važna kako za same građane tako i za društvo u cjelini i ima bitnu funkciju u održanju solidarnosti unutar društva. U okviru mirovinskog sustava odvija se vertikalna redistribucija dohotka od bogatijih prema siromašnijim kategorijama umirovljenika. Isto tako, u mirovinskim se sustavima vrši horizontalna redistribucija dohotka u prilog onim umirovljenicima koji su u posebnoj životnoj situaciji, imaju dodatne troškove pa su im stoga potrebna veća sredstva za život (npr. umirovljenici s ovisnim članovima, hendikepiranim, ili s brojnim obiteljima)“ (Puljiz, 2007: 164).

Preraspodjela prihoda i potrošnje nije ista u zemljama liberalne orijentacije (tako je u Sjedinjenim Američkim Državama manja nego u europskim državama). Preraspodjela je veća u zemljama koje u okviru javnih mirovinskih sustava održavaju visoku razinu socijalne solidarnosti, ublažavajući tako socijalne nejednakosti unutar umirovljeničke populacije. Značenje je mirovinskog sustava u tome što on bitno utječe na ekonomsku sudbinu većine ljudi, a zbog demografskog starenja umirovljenici čine velik i važan dio glasačkog tijela za čije se glasove nadmeću političke stranke koje žele osvojiti vlast (Puljiz, 2007: 165).

Promjene u mirovinskom sustavu Hrvatske jesu nužne, ali uvelike će ovisiti o neposrednim čimbenicima financiranja mirovina, odnosno gospodarskom rastu i zapošljavanju. Hrvatska osjetno zaostaje za Europom (samo za ilustraciju prema podacima Eurostata za 2019. godinu: stopa zaposlenosti starijih radnika u dobi od 55 do 64 godine u Hrvatskoj je 42,8 % a u EU-u (27) zaposleno je 58,7 %).⁴ Autor Vlado Puljiz u tekstu objavljenom kao dio sveučilišnog udžbenika o socijalnim politikama u Hrvatskoj ističe kako će se promjene u mirovinskom sustavu kretati u tri pravca: 1. smjer ispravljanje je dosadašnjih grešaka kao povrat mirovinskog duga ili rješavanje prijevremenih mirovina, 2. smjer prilagodba je mirovinske dobi i načina odlaska u mirovinu – za sada se odustalo od podizanja dobi odlaska u mirovinu zbog uspješno provedene kampanje „67 je previše!“⁵ i 3. smjer obuhvaća promjene u cilju povećanja udjela kapitaliziranih mirovina u ukupnim mirovinskim davanjima,⁶ ali i definiranje nultog mirovinskog stupa – 18. svibnja 2020. godine predan je prijedlog Zakona o naknadi za starije osobe u Sabor (tzv. nacionalnoj mirovini), a primjena je planirana do početka 2021. godine⁷ (Puljiz, 2019: 152–153).

2.3. Vrijednosti

Istraživanja vrijednosti u sociologiji i psihologiji su bazična istraživanja i ono što je definiralo u mnogome sociologiju kao društvenu znanost. Zanimanje za polje vrijednosti intenziviralo se od 50-ih godina prošlog stoljeća, a mnoga razilaženja su pratila definiranje vrijednosti. Autori Schwartz i Bilsky opsežnom su analizom utvrdili pet osnovnih obilježja koja se sustavno povezuju s određenjem pojma vrijednosti: 1. ideje ili vjerovanja, 2. poželjni ciljevi ili ponašanja, 3. koja nadilaze specifične situacije, 4. usmjeruju odabir i procjenu ponašanja i događanja te su 5. hijerarhijski su organizirana s obzirom na njihovu relativnu važnost za pojedinca. Hijerarhijske strukture vrijednosnih prioriteta nazivaju se sustavima vrijednosti (Ferić, 2009: 14).

Usmjeruju li vrijednosti čovjeka da čini ono što misli da bi trebao ili da čini ono što želi činiti? Naime, autorica Rohan postavlja pitanje jesu li vrijednosti odraz poželjnog ili željenog. Rohan zaključuje kako su vrijednosni prioriteti odraz čovjekove procjene važnosti pojedinih želja i potreba s ciljem da ostvari što bolji način života. Jednako tako Rohan zaključuje kako postoji konačan broj „univerzalnih vrijednosti“, a pojedinci i grupe se razlikuju s obzirom na hijerarhiju, odnosno koju im relativnu važnost pridaju. Vrijednosti i prioriteti mijenjat će se s obzirom na okolnosti u kojima čovjek živi jer će se mijenjati i procjena o tome što je za pojedinca ili grupu važno (Rohan prema Ferić, 2009: 15). Recentnije teorijske i empirijske analize postavljaju vrijednosne promjene u središte tranzicijskih i modernizacijskih procesa u Hrvatskoj (Sekulić (ur.), 2016). Prema Rimac, promjena prema vrijednosnom konsenzusu se može dogoditi kada se od ideoloških perspektiva okrenemo prema ekonomskim jer će „ekonomska efikasnost kao racionalna

⁴ Hrvatska je 2012. godine imala jednu od najnižih stopa zaposlenosti starijih radnika u Europskoj uniji (Akrap i sur., 2013), u dobi od 55 do 64 godine bilo je zaposleno 36,7% stanovnika. Uspoređujući s podacima iz 2019. bilježi se povećanje zaposlenosti za više za šest postotnih bodova.

⁵ Inicijativa „67 je previše“ dovela je do Zakona o izmjenama Zakona o mirovinskom osiguranju kojim se odustalo od penaliziranja ranijeg odlaska u mirovinu i povećanja dobne granice za odlazak u redovnu mirovinu. 748.624 građana Hrvatske su dali svoj potpis za referendum o promjenama uvjeta za mirovinu.

⁶ Iako je mirovina definirana kao pravo, mogu se susresti medijski napisi koji govore s jedne strane o starenju bez umirovljenja u smislu povišenja dobne granice umirovljenja ili pak o bojazni i nestanku socijalne države u smislu smanjivanje razine socijalnih usluga države kakve poznajemo. Thomas Piketty u svom djelu *Kapital* govori o nestanku ili teškom opstanku mirovinskog sustava/socijalne države ukoliko se ne uvede progresivno oporezivanje (Piketty; 2014: 565–571). Naime, Piketty objašnjava kako je u sustav generacijske solidarnosti (kakav je i danas u većem dijelu u Hrvatske) nastao u vrijeme demografskog rasta i još većeg rasta produktivnosti. Za razliku od tih vremena, danas je pad stopa rasta nataliteta, i pad stope rasta gospodarstava na prosječno 1,5 %. Nastavlja da bi prema toj logici trebalo sustave generacijske solidarnosti zamijeniti s onima utemeljenima na načelu kapitalizirane štednje, no i ta ideja krije nekoliko grešaka. Prelaskom bi se na tu vrstu štednje jednu generaciju umirovljenika ostavilo potpuno nezbrinutom, što čini prvu grešku, a druga je greška što je stopa od povrata kapitala u praksi vrlo nepostojana i riskantna (Piketty, 2015: 565–571).

⁷ Moja opaska.

upravljačka djelatnost potaknuti inkluziju pojedinaca, korištenje znanja i participaciju u različitim sferama“ (Sekulić, 2016: 134–135).

Teorija univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti autora Shaloma Schwartz⁸ polazi od jednostavne činjenice. Schwartzova teorija vrijednosti usvaja koncepciju vrijednosti koju dijele mnogi teoretičari: 1. Vrijednosti su vjerovanja koja pokreću ljudska djelovanja. 2. Vrijednosti su poželjni ciljevi koji motiviraju na djelovanje. 3. Vrijednosti nadilaze objašnjenje kroz specifične radnje i situacije što ih razlikuje od normi i stavova koji se obično odnose na određene akcije, objekte ili situacije. 4. Vrijednosti služe kao standardi ili kriteriji. 5. Vrijednosti su hijerarhijski strukturirane. 6. Relativni odnos sukobljenih vrijednosti vodi akciju. Bilo koji stav ili ponašanje obično ima implikacije za više od jedne vrijednosti. Sve vrijednosti imaju ova obilježja, a Schwartz definira deset koje se razlikuju u odnosu prema motivaciji koju izražava (Schwartz, 2012: 4).

Schwartzova teorija vrijednosti primjenjuje se na populacijama diljem svijeta, a istraživanja ponavljaju istu kružnu strukturu odnosa među vrijednostima. Posvuda primjećujemo sukob između vrijednosti otvorenosti za promjenu i vrijednosti očuvanja, između moći i univerzalizma, tradicije i hedonizma (Schwartz, 2012: 4).

Radne vrijednosti su opći i relativno trajni ciljevi kojima pojedinci teže u radu, odnosno koje nastoje ostvariti svojom radnom snagom (Šverko, 1991: 17). To su hipotetski konstrukti koji pomažu u analizi ponašanja, ali koji se ne mogu neposredno opažati. Nadalje, vrijednosne orijentacije predstavljaju skup ekstrinzičnih i intrinzičnih vrijednosti koje omogućuju konstruiranje organizacijsko-vrijednosnih modela prvenstva u sustavu vrijednosti.

Za autore Ros, Schwartz i Surkiss, radne su vrijednosti sukladne opće ljudskim vrijednostima. „Radne bi se vrijednosti tako mogle podijeliti na četiri osnovna tipa: 1. ekstrinzične vrijednosti (koje se odnose na materijalne nagrade i povlastice); 2. intrinzične vrijednosti (koje pridonose osjećaju osobnog napretka, poput smislenosti posla, odgovornosti ili korištenja sposobnosti); 3. socijalne vrijednosti (koje se vežu uz odnose sa suradnicima) i 4. vrijednosti prestiža (vrijednosti za čije je ostvarenje potrebna superiornost pojedinca u usporedbi s drugima, poput postignuće napredovanja i statusa). Ros i suradnici (1999) su pokušali empirijski povezati četiri tipa radnih vrijednosti s tipovima općih ljudskih vrijednosti (prema Schwartzovoj teoriji) te su ustvrdili da se četiri tipa radnih vrijednosti organiziraju na dvije bipolarne dimenzije sukladno organizaciji četiriju tipova viših vrijednosti prema Schwartzu (1992). Preciznije, „zadržavanjem tradicionalnih odnosa“, a negativno s „otvorenošću za promjene“ dok su intrinzične radne vrijednosti – upravo suprotno pozitivno povezane s „otvorenošću za promjene“, a negativno sa „zadržavanjem tradicionalnih odnosa“. Za socijalne je, pak, radne vrijednosti utvrđena pozitivna povezanost s vrijednostima „vlastitog odricanja“, a negativna s vrijednostima „vlastitog probitka“ dok je za radne vrijednosti domeni prestiža utvrđena pozitivna povezanost s „vlastitim probitkom“, a negativna s „vlastitim odricanjem“. Autori stoga zaključuju da dimenziju radnih vrijednosti „ekstrinzično-intrinzično“ i „socijalnosti-prestiž“ korespondiraju s dimenzijama općih ljudskih vrijednosti „zadržavanja tradicionalnih odnosa naprama otvorenosti za promjene“ te „vlastitog odricanja naprama vlastitom probitku“, čime je otvorena mogućnost dalje sveobuhvatne integracije radnih i općih vrijednosti“ (Ferić, 2009: 137–139).

⁸ Schwartz razlikuje deset univerzalnih vrijednosti: moći, postignuće, hedonizam, poticaj, nezavisnost, univerzalizam, dobrohotnost, tradicija, konformizam i sigurnost. Vrijednosti su postavljene navedenim redom u polu-pravilni krug tako da se jedne uz druge nalaze vrijednosti koje se podržavaju (npr. moć i postignuće su jedna do druge jer obje naglašavaju uspjeh i probitak pojedinca), nasuprotne su vrijednosti konfliktne. Vrijednosti su za Schwartza univerzalne jer su utemeljene na trima univerzalnim zahtjevima: zadovoljavanje potreba pojedinaca kao biološkog organizama, zadovoljenje potreba pojedinca kao socijalnog bića, te potrebe za preživljavanje grupe čiji je pojedinac član (Schwartz, 2012: 4). Deset motivacijskih tipova vrijednosti Schwartz je potom grupirao u dinamičku strukturu četiri tipa vrijednosti više razine, a to su: vlastito odricanje (univerzalizam i dobrohotnost), vlastiti probitak (postignuće i moć), otvorenost za promjene (nezavisnost i poticaj) i zadržavanje tradicionalnih odnosa (sigurnost, konformizam i tradicija). Sva četiri tipa viših vrijednosti polarno su postavljeni: vlastito odricanje – vlastiti probitak i otvorenost za promjene – zadržavanje tradicionalnih odnosa (Ferić, 2009: 37).

U razvoju koncepta značenja rada, empirijsko istraživanje Mor-Baraka (1995) pokazalo je relevantnost u kontekstu donošenja odluka. Mor-Barakova razvojna teorija kreće od četiriju čimbenika rada – značenja rada: socijalno, osobno, financijsko i generativno značenje rada. Društvena, osobna i financijska značenja rada temelje se na referenci, rastu i egzistencijalnim potrebama (Mor-Barak, 1995). Društveno značenje rada odražava potrebu za društvenim kontaktom s drugima. Osobno značenje rada odražava potrebu za rastom i daljnjim razvojem. Financijsko značenje rada odražava egzistencijalnu potrebu za preživljavanjem. Međutim, kako ljudi postaju stariji, tako razvijaju potrebu dijeljenja svojih iskustava i znanja sljedećoj generaciji što se odnosi na generativno značenje rada. U studiji koju je proveo tim Fasbender, Wang, Voltmer, Deller ispitani su učinci motivacijskih usmjerenja umirovljenika u predviđanju produženja radne aktivnosti kao i umjeren učinak spola na te predvidive učinke. Konkretno, veća je vjerojatnost da će starije odrasle osobe s izraženim višim razinama socijalnih kvaliteta (suradnja s drugima) radije nastaviti raditi nakon umirovljenja od svojih kolega s nižim razinama socijalnih kvaliteta. Jednak učinak na produženje radne aktivnosti primijećen je i u umirovljenika s izraženim generativnim kvalitetama (sklonost poučavanju) (Fasbender, Wang, Voltmer, Deller, 2016: 19–20).

Nalazi studije autora Mor-Baraka iznimno mnogo utječu na pitanje zapošljavanja starijih osoba. Prema rezultatima istraživanja koje je autor proveo u Americi 90-ih godina okruženja u kojem stariji traže posao često su neprijateljski nastrojena. Autor upozorava kako je malo tvrtki pripremljeno programe za zadržavanje ili nova radna mjesta za umirovljenike, dapače postoji više programa (62%) koji podupiru odlazak u prijevremenu mirovinu.⁹ Zadržavanje starijih na poslovima smatra se prednošću zbog specifičnih vrijednosti koje njeguju stariji radnici i velikog iskustva koje stariji radnici imaju. Potrebno je pružiti veću pomoć i potporu starijim odraslim osobama koje traže zaposlenje. Autor smatra da je argument za zapošljavanje starijih u njihovoj vrijednosnoj karakteristici, tj. stariji ljudi pokazuju više rezultate na osi generativnosti. Važnost generativnosti počiva na činjenici kako ono omogućava uspješan kontakt s mlađim osobama i transfere znanja, a mogu biti od posebne vrijednosti starijim odraslim osobama. Na primjer, mogućnosti zapošljavanja za starije odrasle osobe mogu se razviti u skrbi za djecu ili u školskom sustavu kako bi se omogućilo njegovanje i pozitivna razmjena među generacijama (Mor-Barak, 1995: 341).

2.3.1. *Motivacija*

„Potreba je nešto što se smatra potrebnim, posebno nešto što je potrebno za opstanak osobe, organizacije, ili što god.“ (Marshall, 1998: 443). Poseban naglasak se u kontekstu društvenih znanosti stavlja na ljudske potrebe koje obično ne korespondiraju sa željama (Marshall, 1998: 442). Najpoznatiji hijerarhijski uređen koncept ljudskih potreba onaj je autora Abrahama Maslowa. Ljudske su potrebe urodene, a Maslow ih je složio u sustav uzlazne hijerarhije. Prema Maslowljevoj teoriji potreba prvo moraju biti zadovoljene osnovne fiziološke potrebe – hrana, san, zaštita od ekstremnih opasnosti okoliša, potom potrebe za sigurnošću i strukturom u našim životima. Nakon što su ispunjene potrebe druge razine, dolaze potrebe treće razine kojoj pripada ljubav. Četvrta u hijerarhiji jest potreba za samopoštovanjem i poštovanjem drugih ljudi. Peta razina potreba predstavlja potrebu za samoaktualizacijom (samoostvarenjem).

U većem je dijelu tranzicijskih zemalja, paralelno s uvođenjem tržišne ekonomije i višestranačkih sustava, primijećena i promjena u radnim vrijednostima. Naime, vrijednosti bivših socijalističkih zemalja srednje i istočne Europe promijenjene su u smjeru veće važnosti utilitarističkih i individualističkih vrijednosti poput dobre zarade, pravednosti u nagrađivanju plaćama i sigurnosti posla i smanjenje važnosti socijalnih vrijednosti samoaktualizacije. Promjene u vrijednosnim sustavima pripisane su padu životnog standarda i porastom stope zaposlenosti što je bila zajednička karakteristika promatranih zemalja (Topolčić, 1998.; 1999.; Maslić Seršić i Šverko, 2000.; Jemeie i Šverko, 2001.; prema Ferić, 2009). Promjene u

⁹ Na navedeno pitanje nužno je odgovoriti i za Hrvatsku prije provedbe istraživanja.

vrijednosnom sustavu su u skladu s Maslowljevom teorijom motivacije koja apostrofira da se prvo moraju zadovoljiti primarne potrebe, a posao je u tom smislu sredstvo za zadovoljavanje primarnih potreba.

Osujećenost ostvarivanja radnih vrijednosti, posebno ekonomskih, najistaknutija je karakteristika ispitivanih stavova prema poslu. Smatramo kako je ova pojava prije uzrok nego posljedica visokih procjena važnosti pojedinih aspekata posla, kao i dobivene hijerarhije radnih vrijednosti. Doživljaj deprivacije u zadovoljenju potreba odražava se, u skladu s Maslowljevom teorijom motivacije, u visokim procjenama važnosti svih ciljeva rada te u smještaju ekonomskih vrijednosti na sam vrh hijerarhije radnih vrijednosti.

Nemogućnost ostvarivanja individualnih ciljeva rada kao karakteristika je jednako prisutna u privatnom kao i u javnom sektoru. Autori Seršić, Šverko i Galić smatraju ga općim obilježjem tranzicijske Hrvatske i „neovisan je o demografskim karakteristikama zaposlenika. Navedeni nalazi slažu se s podacima koje pružaju makroekonomske analize. Oni su slika tranzicije na individualnoj razini, kao što su to BDP ili stopa nezaposlenosti na socijalnoj razini. Zato i stavovi prema poslu mogu biti mjerilo uspjeha tranzicijskih procesa.“ (Seršić, Šverko, Galić, 2005: 1049–1050).

Dominantne vrijednosti u hrvatskom su društvu utilitarizam na individualnoj razini, revolucionarnost/autoritarnost na nacionalnoj razini i na socijalnoj razini radikalni egalitarizam (Županov, 2011: 145–163). Za Županova je s teorijskog gledišta u uvjetima apsolutne deprivacije i relativne deprivacije najbitniji koncept radikalnog egalitarizma na socijalnoj razini i autoritarnost na nacionalnoj razini. Radikalni je egalitarizam teorija ujednačavanja ljudi prema dolje, teorija jednakih trbuha, ali i intelektualna uravnilovka i anti-profesionalizam. Autor smatra da će radikalni egalitarizam jačati nasuprot vrijednostima tržišne ekonomije i poduzetništva. Prema navedenom, stupanj deprivacije kreiraju vrijednosti, slično kao što zaključuju autori Seršić, Šverko i Galić (2005: 1049–1050).

U projektu *Zaposlimo Hrvatsku* (Vehovec, 2015: 85–87) autorica istraživanjem koje je proveo Ekonomski institut Zagreb ukratko ocrta motive i intenciju radnika koji bi ih zadržali u svijetu rada. Zanimljivo je da 38,6% ispitanika izražava da sigurno hoće ostati na tržištu rada sa 65 godina, a znatno više od pola (63,6%) izražava htijenje za ostanom na tržištu rada sa 65 godina. Kada govori o motivima, prvi je motiv financijska isplativost takvog radnog aranžmana, tako njih 41% ističe financijski interes kao motiv za ostanak na tržištu rada, a odmah poslije toga je motiv dobrog osjećaja na radnom mjestu (30%) i potom mogućnost fleksibilnog radnog vremena (19%). Autorica zaključuje da je iz toga vidljivo kako je nužno potrebno prilagoditi uvjete rada koji bi odgovarali motivima radnika (Vehovec, 2015: 84–87). Usklađenost uvjeta rada i motiva radnika povećat će osjećaj zadovoljstva i slijedno tome opću kvalitetu života radnika u Hrvatskoj.

Poslodavci prema nalazima autorice i istraživanju¹⁰ o stavovima poslodavaca prema starijim radnicima provedenog u Hrvatskoj i Sloveniji cijene vrijednosti koje imaju stariji radnici poput odanosti, opreznosti, kompetentnosti, pouzdanosti, stručnosti i spremnosti na suradnju, no deklarirani stav ne prate i poslovne odluke o zapošljavanju starijih radnika. Autorica Vehovec navodi više razloga koji utječu na takvu odluku, od visine troška rada i posljedično manjeg profita, nepostojanje sustava mjerenja radnih učinaka do razlike u godinama između menadžmenta i starijih radnika koji su iz istog razloga skloniji birati mlađe radnike.

2.4. Kvaliteta života

Ideja o kvaliteti života i njezinom povećanju osnova je mnogih javnih politika, socijalnih programa i političkih programa. Ona je razvojni kogač u cilju poboljšanja ljudskih života. Autorica Kaliterna-Lipovčan

¹⁰ Vehovec, M., I. Ograjenšek, P. Domadenik i T. Radek 2008. „Employer attitudes toward older workers: A comparative study of Croatia and Slovenia“, u knjizi „New perspectives on a longer working life in Croatia and Slovenia“, ur. M. Vehovec, FES, EIZ, Zagreb.

LJ. navodi kako je kvaliteta života nezaobilazan pojam kada se govori o razvoju društva, a potkrepljuje dokumentom Ujedinjenih naroda „Izvjješće o društvenom razvoju“ iz 1990. godine koji započinje definicijom razvoja koja kaže da su ljudi jedino istinsko nacionalno bogatstvo te da je osnovni cilj stvaranje uvjeta u kojim bi ljudi mogli živjeti zdravo, dugo i kreativno. Na početku se krenulo od ekonomskih pokazatelja (visina BDP-a po glavni stanovnika pojedine države) koji su se ubrzo pokazali nedovoljnima jer se kvaliteta života pokazala kompleksnijom kvalifikacijom života građana. Razvijeno je više mjernih instrumenata koji mjere kvalitetu uzimajući u obzir više čimbenika (ekonomske, zdravstvene, socijalne, osobne). Definicije kvalitete života i mjerni instrumenti prilagođavaju se onim grupama čiju kvalitetu mjere. Tako je kombinacijom testiranih koncepata autorica Huges objedinila elemente za istraživanje kvalitete života starih ljudi. Hughes objedinjuje sljedeće koncepte: 1. individualne karakteristike starih ljudi: primjerice funkcionalne sposobnosti, tjelesno i mentalno zdravlje, stupanj (ne)ovisnosti, spol, rasa, nacionalnost; 2. fizičke čimbenike okoline poput prostora u kojem osoba živi, standard stanovanja, kontrola okoline, udobnost, sigurnost, način provođenja slobodnog vremena, pravila života; 3. socijalne čimbenike okoline: razine društvenih i rekreacijskih aktivnosti, obitelj i društvena mreža kontakata; 4. socioekonomski status u cjelini; 5. čimbenike osobne samostalnosti: mogućnost vlastita izbora, mogućnost utjecaja starijih na okolinu i njezinu promjenu; 6. subjektivno zadovoljstvo životom i 7. čimbenike osobnosti: psihološko blagostanje, moral, zadovoljstvo životom, sreća (Hughes, 1993, prema Podgorelec, 2008: 53). Zemlje razvijenog zapadnog svijeta, a posebno Europa redovito prate i izvještavaju o kvaliteti života. Autorica Kaliterna-Lipovčan LJ. ističe kako je Europa u tom slučaju u privilegiranom položaju te ističe Europsku studiju vrednota (EVS), Europsko društveno istraživanje (ESS), Eurobarometar koji prate ne samo subjektivno zadovoljstvo, već sve ostale indikatore kvalitete života, a od hrvatskih ističe Pilarov barometar hrvatskog društva periodičnog istraživanja u kojem su uključeni i indikatori subjektivne dobrobiti (Kaliterna-Lipovčan, Brajša-Žganec, 2017: 140).

3. Radno aktivni nakon dobne granice za umirovljenje („65-te“)

U kontekstu teme, razlikujemo rad i radnu aktivnost. Rad je svjesno organizirana, svrsishodna djelatnost ljudi radi postizanja nekoga korisnog učinka koja zadovoljava određenu pojedinačnu ili društvenu potrebu. Osnovni je uvjet opstanka i razvoja društva. Svojestven je svakoj ljudskoj zajednici, a u pojedinim povijesnim razdobljima mijenjaju se uvjeti obavljanja rada, njegova plodotvornost i vrijeme u kojem se obavlja (Enciklopedija.hr).

Prema radnoj aktivnosti razlikujemo stanovništvo. Radno aktivno stanovništvo predstavlja dio stanovništva koji obavljaju neka zanimanja radi stjecanja sredstava za život.¹¹ Obavljanje nekog rada, ili nekog zanimanja oznaka je ekonomske aktivnosti i karakteristika radne snage. Ekonomsko aktivno stanovništvo jest sadašnje aktivno stanovništvo koje uključuje (1) sve zaposlene osobe, na puno ili nepuno radno vrijeme, (2) sve osobe koje nisu zaposlene ali obavljaju određeno zanimanje (poljoprivrednici), (3) nezaposlene koje traže zaposlenje ili su tek ušli na tržište rada i (4) osobe koje su prekinule rad (zbog ispunjenja vojne obaveze ili izdržavanja kazne). Uz radno aktivno stanovništvo razlikujemo i radno neaktivno (1. osobe koje primaju mirovnu,¹² socijalnu pomoć, koje se školuju za buduća zanimanja, osobe koje ne traže posao, 2. uzdržavane osobe kao djeca do 14 godina, kućanice, osobe nesposobne za rad, bolesni (Peračković, 2010: 135–136). Radna aktivnosti ili neaktivnost predstavlja status prema kojem razlikujemo: radno aktivne koji primaju sredstva iz sadašnjeg rada, stanovništvo koje ima prihode po drugim osnovama i uzdržavano stanovništvo (Peračković, 2010: 137).

¹¹ Autor koristi definicije i razdiobe demografkinje Alice Werthamer-Baletić.

¹² Prema navedenom, umirovljenici koji primaju mirovinu su neaktivne osobe, ali prema definiciji Međunarodne organizacije rada, nezaposlenima koji su prema definiciji dio aktivnog stanovništva, pripadaju i osobe u prijevremenoj mirovini koje traže posao.

Nastavno, može se reći da su radno aktivni umirovljenici: (1) umirovljenici koji su zamrznuli svoj status umirovljenika ili ga nisu ni aktivirali već rade puno osmosatno radno vrijeme, (2) umirovljenici koji su uz mirovinu odlučili raditi u određenom obimu i (3) umirovljenici koji traže dodatni radni angažman u svrhu stjecanja sredstava za život bez obzira o kojem obliku plaćanja se radi.

Pravo na mirovinu, mandatna dob za ulazak u mirovinu, uvjeti i način ostvarivanja su mijenjani ovisno o ekonomskoj i društvenoj situaciji društva – od poticanja ulaska i „guranja“ u mirovinu do povećanje dobne granice odlaska u mirovinu. Isključivo pravo za uvođenje promjena leži na državama i zakonodavnom reguliranju istih procesa, no unutar kulturalnih i naslijeđenih povijesnih okvira. Prema Baloković, Republika Hrvatska naslijedila je sustav mirovinskog osiguranja kreiran u Hrvatskoj kao federalnoj jedinici unutar SFRJ koji je kreiran nakon Ustavnih amandmana 1971. godine. Uz ostvarenje prava na starosnu mirovinu ostvarena su prava na prijevremenu starosnu mirovinu u svrhu nagrađivanja onih koji su ostvarili 30 – 35 godina radnog staža, a nisu imali uvjete za starosnu mirovinu u dobi od 50 do 55 godina. Naslijeđene odredbe često su poslužile za rješavanje problema tranzicijskog razdoblja. „Prema statističkim podacima Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje udio prijevremenih umirovljenika u ukupnom broju korisnika mirovina u 2009. godini iznosi 7,66%, dok je udio korisnika prijevremene starosne mirovine u broju korisnika koji su pravo ostvarili u 2009. godini iznosio 21,86%.“ (Baloković, 2011: 62). Baloković dalje ističe kako su sve europske države zbog demografskog opterećenja i utjecaja starenja stanovništva izmijenile uvjete umirovljenja (podizanjem dobne granice starosnog i prijevremenog umirovljenja) te promijenile mirovinski sustav kako bi osigurale financijski i društveno održiv sustav (Baloković, 2011: 70).

Prema podacima iz Ankete o radnoj aktivnosti¹³ koje je obradio Institut za javne financije pokazuje se kako je tek 8% neaktivnih osoba iz starijeg radnog kontingenta (od 50 do 69 godina) kao razlog svog ulaska navelo gubitak posla, ostali su jednostavno otišli u mirovinu. Tri četvrtine neaktivnih iz starijeg radnog kontingenta ne traže posao jer su umirovljenici. Naravno, postoje i drugi razlozi neaktivnosti: 11% obiteljski i osobni razlozi većinom žena jer se skrbe o nekome. Tek osmini tog kontingenta zdravlje ne dozvoljava daljnju radnu aktivnost, a tek 5% bi dalje željelo raditi. Autor Teo Matković zaključuje kako je u pitanju nezanemariv broj od 25.000 osoba, gotovo jednak broju nezaposlenih u toj dobnoj skupini i veličinom jednak polovici generacije mladih koja godišnje izlazi na tržište rada i koje vrijedi pokušati aktivirati.

Rad nakon umirovljenja čest je fenomen u zemljama zapadne Europe. Razlozi su različiti za ostajanje radno aktivnim i nakon umirovljenja. Kako općenito stari stanovništvo, zapošljavanje nakon umirovljenja predstavlja novi i značajan način povećanja radne aktivnosti stanovništva za koji se smatra da bi pomogao smanjiti napetost između nedostatnih umirovljeničkih fondova i manjka radne snage kao rezultata demografskih procesa. Nalaze li se razlozi rada nakon umirovljenja više u potrebi da se nešto zaradi i na taj način „popravi kućni ili osobni budžet“ ili u potrebi da se ostane aktivan građanin ili da se nastavi profesionalna karijera.

Prema podacima Eurostata za 2018. godinu objavljenim u tabličnom prikazu pod nazivom „Ageing Europe – statistics on working and moving into retirement“ u ukupnom broju radno aktivnih osoba je 2,6 % osoba u dobi od 65 i više godina. Među muškarcima, spomenuta dobna grupa čini 8,6% skupa radno aktivnih muškaraca, a među ženama dobna grupa od 65 i više godina čini 4,1% skupa radno aktivnih žena. Među radno aktivnim muškarcima dobne grupe 65 i više godina povremeno je zaposleno 49,8% muškaraca, a među radno aktivnim ženama iste grupe povremeno je zaposleno 64,1% žena. Zbirni podatci za Europu govore kako u dobnoj grupi od 65 do 74 godine, 68,5% osoba odlazi u redovnu mirovinu, a njih 14,5% odlazi u prijevremenu mirovinu, 5,8% zbog bolesti, 4,4% zbog tehnološkog viška, 2,1% zbog

¹³ Anketa o radnoj snazi, agregirani podatci za period od 2006. do 2008. godine.

isteka ugovora o radu i svega 0,5% zbog obiteljskih razloga. Zbrojeni podaci na razini Europe za 2018. godinu govore o 31,5% umirovljenika (gotovo trećina) koji ne odlaze u redovnu mirovinu.

Podatci za Hrvatsku prema navedenom izvoru Eurostata za 2018. godinu (podatci za Hrvatsku su označeni s oznakom niže pouzdanosti) pokazuju kako 5,7% zaposlenih čini dobna grupa od 65 i više godina, ali je 2003. godine činila 12,3 % zaposlenih. Žene u dobnoj skupini 65 i više godina rade nešto kraće, prosječno 24,1 radni sat tjedno, u odnosu na muškarce iste dobne skupine koji rade prosječno 30,3 sata tjedno. Iako uz napomenu niske pouzdanosti podataka za rezultate iz Hrvatske, navodimo kako je u Hrvatskoj 19% umirovljenih osoba dobne skupine od 50 do 69 godina izrazilo stav da su nastavile raditi iz nefinancijskih razloga (kao što je zadovoljstvo), a 59,8% umirovljenih u Hrvatskoj dobne skupine od 50 do 69 godina izrazilo je kako rade jer žele dostatno zaraditi (materijalni razlozi). Za usporedbu, prosječne vrijednosti za EU iznose 37,5% za materijalne razloge i 29,2 % za nematerijalne razloge.

Novi Zakon o mirovinskom osiguranju (NN 115/2018) stupio je na snagu 1. 1. 2019., a u Hrvatskoj je prema službenim statistikama Hrvatskog zavoda za mirovinsko osiguranje ponovno radno aktivno ili ostalo radno aktivno 8.269 osiguranika uz zadržavanje prava na mirovinu radom na četiri sata dnevno (Krstičević, 2019: 19). Navedenim zakonom stvorena je mogućnost odlaska u mirovinu i zadržavanje prava na mirovinu uz rad na pola radnog vremena. Navedene brojke o radno aktivnim umirovljenicima svakako treba uzeti s rezervom, naime one su vjerojatno puno veće zbog visine neprijavljenog rada u Hrvatskoj. Prema podacima objavljenim u izvještaju pod nazivom „The employment and social situation in Croatia“ autori Tomić, Rubil, Nestić, Stubbs navode kako je većina analitičara suglasna kako je u Hrvatskoj u pitanju značajni opseg „sive ekonomije“. Prema istraživanju Eurobarometra iz 2013. oko 7% ispitanika je izrazilo kako ima neprijavljene plaćene poslove izvan redovnog zaposlenja, relativno više ispitanika reklo je da poznaje ljude koji rade bez prijave (dijela) svojih prihoda: 42% u Hrvatskoj i 32% u EU-u. „Neprijavljeni rad se povećao tijekom recesije, a u to će se uključiti vjerojatnije fizički radnici, nezaposleni i umirovljenici i niskokvalificirani muškarci – vjerojatnije su da će se uključiti u njega (Franić i Williams, 2014). Neprijavljeni rad u Hrvatskoj motiviraju čimbenici poput percepcije o raširenoj prirodi neprijavljenog rada, nedostatku povjerenja u formalne institucije, visokoj nezaposlenosti i niskom mirovinskom dohotku (Stefanov i sur., 2017)“ (Tomić, Rubil, Nestić, Stubbs, 2019: 15).

4. Teorije starenja

Sociološke teorije starenja nastoje objasniti promjene u odnosu između pojedinca i društva do kojih dolazi tijekom starenja. Tako razlikujemo socijalne makroteorije koje proučavaju starenje u kontekstu demografskih i društvenih promjena i socijalne mikroteorije koje proučavaju starenje na razini pojedinca i njegove prilagodbe prema socijalnom statusu i ulozi koje ima te socijalno povezujuće teorije koje proučavaju interakciju između struktura i pojedinca (Despot Lučanin, 2003: 24).

Općenito se smatra da su i gerontologija (kao interdisciplinarno područje usmjereno na proučavanje psiholoških, zdravstvenih i socijalnih problema starenja) jednako kao i teorije starenja više fokusirane na potrebe starijih, ali unutar svojih objašnjenja uključivale su i objašnjenje institucije umirovljenja i posljednji utjecaj institucija i uloga na osobnu kvalitetu života i zadovoljstvo životom.

4.1. Teorije starenja – mikroteorije

Teorija uloga počiva na premisi da su dobne norme internalizirane tijekom socijalizacije tako da su pojedinci svjesni koje je pravo doba kada trebaju završiti školu, zasnovati obitelj, otići u mirovinu. Psihologinja Bernice Neugarten ju je nazvala „socijalni sat“ (Hooyman i Kiyak; 1968 prema Despot Lučanin; 2003:19). Socijalne uloge starijih osoba mijenjale su se ovisno o društvu, a prilagodba starenju i „umirovljenju je stresno razdoblje“ (Myers 1992; Alavinia i Burdorf 2008 prema Bara, Podgorelec, 2015: 64).

Tranzicija prema umirovljenju može značiti ne samo promjenu uloge, nego i redefiniranje i preispitivanje prethodnih uloga u karijeri što možemo označiti kao period potencijalne krize. „Iz perspektive teorije uloga, angažman obitelji, volonterske aktivnosti te interakcije s prijateljima mogu biti jaki prediktori zdrave prilagodbe na umirovljenje“ (LaBauve i Robinson 1999 prema Bara, Podgorelec, 2015: 64). U kontekstu teorija starenja možemo citirati i Županova koji naglašava kako je ekonomska situacija 90-ih godina postavila *scenu*, ali i *ulogu* umirovljenicima, koji su trebali prihvatiti smanjenje mirovina i najveći teret stabilizacije, a što su dodijelili neki drugi akteri (vlada, institucije, mediji) (Županov, 2002: 138–143).

„Prema *teoriji kontinuiteta*, pojedinci imaju tendenciju starjeti na načine koji su konzistentni s obrascima osjećaja i ponašanja tijekom ranijih razdoblja života i žele zadržati postojeće obrasce unatoč izraženim promjenama u osobnom okruženju“ (Atchley 1999b, prema Bara, Podgorelec, 2015:64). Unutar teorijskog okvira kontinuiteta, Robert Atchley je razvio model „umirovljenja koji se može promatrati kao niz prilagodbi predstavljenih u osam etapa“ (1989, 1999a, 1999b, prema Bara, Podgorelec, 2015: 64). Konceptualni pristup olakšava razumijevanje umirovljenja i promjena s kojima se pojedinci prilagođavaju. Radna je uloga važna uloga osoba srednje dobi, a prema rezultatima provjere Atchleyevog modela prilagodbe nedavno umirovljene osobe osjećaju češće trenutno razdoblje neugodnim, za razliku od onih koji su već duže umirovljene. „Pretpostavka je da će se na umirovljenje teže prilagoditi pojedinci uglavnom isključivo orijentirani na radnu ulogu jer će završetkom radno aktivnog razdoblja ostati s malo identifikacijskih (i materijalnih) resursa i izvora zadovoljstva“ (O’Rand 2003, prema Bara, Podgorelec, 2015: 64). Fleksibilno radno vrijeme tako djeluje kao postupni prelazak između radnog doba i doba umirovljenja, a isto je prihvatljivije za starije radnike (Rau, 2005, prema Bubaš i dr., 2009: 108). „Važan aspekt umirovljenja može se definirati na temelju samoidentifikacije osobe – prihvaća li ona ulogu umirovljenika ili ne. Sukladno iznesenom, status neke osobe može varirati ovisno o brojnim objektivnim i subjektivnim čimbenicima“ (Atchley 1989, 1999a, 1999b, prema Bara, Podgorelec, 2015: 63).

Teorija kontinuiteta tako se temelji na pretpostavci da će starije odrasle osobe koje u mirovini sačuvaju sličan način života kao i prije imati višu razinu psihološkog blagostanja. Za razliku od naglog prijelaza povezanog s teorijom isključenja, teorija kontinuiteta prepoznaje nedostatke potpunog prestanka rada bez drugih težnji. Stoga se ovaj model umirovljenja bavi životnom fazom i prepoznaje da je dobrobit povezana s uravnoteživanjem posla i zadovoljstva životom. Unatoč razvijanju novih modela umirovljenja (bridge employment), ova se teorija umirovljenja i dalje usredotočuje na to kako odluke starijih osoba utječu na njihovo blagostanje. Autori Penezić, Lacković-Grgin i Bačinić provjerili su 2006. godine putem novo-konstruiranog u tu svrhu anketnog upitnika Atchleyev model prilagodbe na uzorku od 76 umirovljenika s područja Hrvatske i BiH (u dobi između 40 i 90 godina). Rezultati su potvrdili postojanje faza: pripreme, medenog mjeseca, faze razočaranja, faze stabilnosti i terminalne faze. Nije potvrđena faza reorijentacije, nego je identificiran čimbenik radne reaktivacije bez ponovnog zaposlenja sa svrhom zarađivanja za život (siva ekonomija). Autori objašnjavaju takav način kao reakciju na prisilno umirovljenje zbog tranzicijskih promjena, a i kao prilagodbu na situaciju u kojoj su novi poslovi prijevremeno umirovljenim osobama često nedostupni, a tretirani su kao višak radne snage“ (Penezić, Lacković-Grgin i Bačinić, 2006: 69–70).

Teorija smanjene aktivnosti apostrofira smanjenje mogućnosti i želje za aktivnošću starijih/umirovljenih. Prema teoriji stariji se ljudi povlače iz svojih socijalnih i društvenih uloga paralelno sa starenjem i prolaženjem kroz životne faze (Cumming i Henry 1961:14, prema Bara, Podgorelec, 2015). Prema političko-ekonomskom kritičkom viđenju društveno se isključenje događa u ekonomsko i socijalno nepovoljnim vremenima, a društvo starije umirovljuje te ih čini ovisnima (Estes 1979; Walker 1981; Townsend 1981, prema Bara, Podgorelec, 2015). Teorija smanjene aktivnosti doživjela je svoju kritiku i kroz pozicioniranje nove teorije produktivnog starenja, no i dalje je aktualna. Lars Tornstam kritizira tradicionalnu podjelu između teorija smanjene aktivnosti i teorija produktivnog starenja koja je postala mainstream

teorija starenja. Za Torstama je teorija smanjene aktivnosti jedina istinita teorijska perspektiva. Autor Torstam kritizira rad znanstvenika koji primjenjuju vlastite standarde na starije osobe, pa rad u slobodno vrijeme i mjere održavanja kondicije i zdravlja smatraju “normalnim” prioritetima kasnijeg života (Sylke van Dyk, 2014: 97).

Teorije produktivnog starenja naslanjaju se na koncept produktivnog starenja koji je prvi uveo Robert Butler na Salzburškom seminaru 1982. godine „kada je govorio o produktivnosti starijih kao načinu borbe protiv tada prevladavajućeg mišljenja da je starost razdoblje ovisnosti i tereta za društvo.“ (Bara, Podgorelec; 2015: 66). Koncept produktivnog starenja koristi se naizmjenično s pojmovima „pozitivno“ i „uspješno“ starenje te je od izuzetne važnosti u kontekstu demografskih i ekonomskih promjena te očuvanja ljudskog kapitala. Znatno utjecaj ima na vrijeme odlaska u mirovinu, kao npr. djelomično-aktivno umirovljenje ili potpuno umirovljenje. Uspješno starenje promatra se u četirima područjima aktivnosti: plaćeni rad, kućne aktivnosti, skrb za druge i način provođenja slobodnog vremena (Bara, Podgorelec, 2015: 66). Teorije aktivnog starenja i pripadajuće socijalne politike potiču samostalnost i dostojanstvo starih ljudi na nekoliko načina: produženjem radnog vijeka osoba starije dobi, cjeloživotnim obrazovanjem kako bi se prilagodili novim radnim i životnim uvjetima te jačanjem kulturnog i društvenog angažmana starijih osoba. Nastavno navedenom, radno aktivno starenje je uspješno starenje i kao takvo je osnova za promoviranje novih socijalnih politika kreirane od znanstveno istraživačkih timova širom svijeta od Eurostata, Eurobarometra, Eurofounda, itd. Teoriju produktivnog starenja svakako treba staviti u kontekst trenutnih političko-ekonomskih društvenih promjena, onako kako to čini dobno-stratifikacija teorija i teorija kritičke gerontologije.

4.2. Dobno-stratifikacijska teorija

Socijalna dob odlaska u mirovinu je socijalni konstrukt, ali sa stvarnim učincima na ljudske živote. Vrijeme za školu, rad, zasnivanje obitelji i umirovljenje socijalni su konstrukti prema kojim pojedinci u dobno stratificiranom društvu¹⁴ usklađuju svoja očekivanja. Razlika između očekivanja sustava i očekivanja pojedinca je zaostajanje. Teorijska koncepcija strukturnih odnaka autorice Matilde White Riley govori o razlici između dobi kao vlasništva pojedinaca i dobi kao vlasništva društvenih sustava i međusobnom utjecaju strukturnih ekonomskih, političkih promjena na načine starenja pojedinaca, ali i utjecaj ljudi na iste strukture, npr. zatvaranje tvornice, ali i pokretanje novih obrazovnih programa u cilju prekvalifikacije (Dannefer, Uhlenberg, Foner, Abeles, 2005: 300). Autorica Riley ističe kao najdramatičniji strukturni odmak povećanje broja i različitost starijih ljudi u populaciji što predstavlja revoluciju u životima starijih ljudi u odnosu na prethodna razdoblja. Članovi kohorti koji sada ulaze u starost žive dulje i zdravije od prethodnih, ali tu promjenu ne prati jednako promjena u društvenim organizacijama, kao npr. fleksibilizacija radnih uvjeta ili pak pronalaženje prilagođenih aranžmana za dugoročnu skrb (Dannefer, Uhlenberg, Foner, Abeles, 2005: 300).

Napetost između života ljudi i društvenih struktura stvaraju pritiske za daljnje promjene u ljudima i strukturama. Nositelji su promjena ljudi, bilo da djeluju individualno, kolektivno ili putem institucija, a fokus je u promjeni stavova i ponašanja koji će dovesti do novih normi i promjene u institucijama (Dannefer, Uhlenberg, Foner, Abeles, 2005: 300).

Analize koje počinju od teorijskih postavki temeljenih na iskustvu kohorti, fizičkom starenju i socijalnim konstruktima životnih faza pokazuju pozitivnu povezanost između vrijednosti i dobi.

¹⁴ Dobno stratifikacijska teorija starenja koja počiva na tri ključna pojma: kohorte dobnih skupina, dobne norme i strukturni odmaci (Riley, Kahn i Foner, 1994).

4.3. Kritička gerontologija

Kritička gerontologija stoji na poziciji gdje ulogu države vidi kao regulatora i distributera šansi tijekom životnog puta koji u konačnici producira nejednakosti vidljive u starijoj dobi (Estes&Associates, 2001; prema Phillipson 1322). Globalizacija su društveni, ekonomski, politički i kulturni procesi koji „bitno mijenjaju životne uvjete svih ljudi, te vode sve većoj povezanosti i međuovisnosti pojedinih dijelova suvremenoga svijeta“. Globalizacija je kao proces u društvu uvelike utjecala na sociološke teorije pa tako i teorije starenja, prije svega zbog utjecaja na položaj pojedinca i zanemarivanju dosadašnjih rutina i institucija nastalih u prvoj fazi modernizacije (Giddens 1991; prema Phillipson 1319). Umirovljenje je jedna od zanemarenih društvenih institucija, iako s rastućom važnosti, uzevši u obzir starenja stanovništva i broj korisnika mirovine kao socijalne usluge. Osnovna ideja koju ističe kritička gerontologija je ideja da je starenje socijalno konstruirano iskustvo i proces, a značajnu ulogu u socijalnom konstruiranju starenja ima država i ekonomija (Walker, 1981; prema Phillipson 1320).

Do sredine 70-ih godina zapadna su društva upravljala porastom starih osoba kroz institucije umirovljenja i razvitak države blagostanja. Dotadašnje teorije starenja su razvijane i građene u kontekstu društva organiziranog rada. Za starije osobe, mirovina je nagrada za cjeloživotni rad, a očekivano je njihovo prihvaćanje mirovine uz preporuku i nastavak aktivnog života (Estes, 2003; prema Phillipson 1325). Od 70-ih godina utiru se novi putevi u konstruiranju starenja zbog opadanja radne aktivnosti muškaraca (Künemund & Kolland, 2007; prema Phillipson 1325). Nasuprot dotadašnjem organiziranom kapitalizmu uspostavlja se svijet „neorganiziranog kapitalizma“ u kojem se mijenjaju postojeći obrasci zaposlenja, raste sektor servisnih usluga koji zapošljava obično žene i neke socijalne grupe te raste broj osiromašenih starih osoba. Novi kapitalizam podriva sigurnost dotadašnjih društvenih institucija i socijalnih relacija (Urry, 1987; prema Phillipson 1325). Navedenu nestabilnost direktno povezuju s globalizacijom.

Kritička gerontologija ističe kreiranje konstrukcija poput „konstrukcija krize, krizni menadžment i kreiranje socijalnih politika prema starenju“ koje obično adresiraju i naglašavaju probleme vezane uz visinu državnih izdavanja za mirovine i socijalnu sigurnost (Estes & Associates, 2001; prema Phillipson 1327). Adresant je tih politika obično Međunarodni monetarni fond s ciljem promicanja politika i poslovne kulture u kojoj bi se smanjilo opterećenje države blagostanja, a pri tome povećalo privatnu inicijativu nekim novim poslovnim oblicima socijalnih usluga (Yeates, 2001; prema Phillipson 1327). Globalizacija donosi nejednakosti unutar i između država što je posljedično proizvedeno kao posljedica pada relativne potražnje za nekvalificiranom radnom snagom i općenito smanjenim mogućnostima radne organizacije u očuvanju stabilnosti i neovisnosti (Glyn, 2007; prema Phillipson 1327).

Na kraju, kritička gerontologija prepoznaje globalizacijski proces koji premješta odgovornost starenja sa socijalne/kolektivne razine na individualnu pomicanje odgovornosti unatoč pozitivnim pomacima kao što je produženje životnog vijeka, povećanje ekonomskog blagostanja (Disney & Whitehouse, 2002; prema Phillipson 1327). Na taj način očuvanje sigurnosti stvara svakodnevni stres. Rizici su prebačeni sa socijalnih institucija, i u konačnici države, na leđa privatnih osoba i pri tom starijih i ranjivijih (Bauman, 2000; O’Rand, 2000; Dannefer 2000; prema Phillipson 1328).

5. Učinci tranzicije na hrvatsko društvo i kreiranje socijalnih politika

U Hrvatskoj smo se u proteklih tridesetak godina suočili s promjenama pravnog sustava uslijed tranzicijskih promjena. Tranziciju iz komunističkog u demokratsko društvo dodatno su opteretila ratna razaranja 90-ih. Prema Cifriću tranzicija je u Hrvatskoj kotač promjene na socijalnoj, ekonomskoj i opće društvenoj razini, a najviše na razini sustava vrijednosti i načina života (Barbić (ur.), 2012: 14–15). Za proces tranzicije u Hrvatskoj, Katunarić koristi pojam višestruke modernosti koji dopušta otklone od ideal-tipski pretpostavljenih modernizacijskih procesa dok neki autori za procese modernizacije i tranzicije koriste

pojmove poput nedovršena ili polumodernizacija (Čengić), jednostrana osujećena nedovršena modernizacija (Kalanj), paradoksalna modernizacija (Rogić), opisi koji definiraju modernizaciju u Hrvatskoj kao otklon od pravilne zadane modernizacijske putanje kretanja društva (Sekulić (ur.), 2016: 134–135). Tranzicija¹⁵ se veže uz pojam modernizacije koja u Hrvatskoj počinje na kraju 19. stoljeća. Prema Rogiću razlikujemo tri hrvatske modernizacije, (1.) 1868. do 1945., (2.) od 1945. do 1990. i (3.) od 1991. godine (Črpić, 2011: 376–377). Autori Stubbs i Zrinščak govore za treću hrvatsku modernizaciju koja traje od 1991. do danas i socijalne politike navedenog razdoblja kao vrijeme koje definiraju „uzastopni valovi reformi, te prisutnost i utjecaj različitih vrsta međunarodnih aktera uvijek su, naravno, radeći u implicitnom ili eksplicitnom savezu s nacionalnim snagama, proizveli neku vrstu neusklađenog socijalnog složenca.“ (Stubbs, Zrinščak, 2006: 85). Suvremena hrvatska socijalna politika za autore jest proizvod četiriju povijesnih ostavština: (1) austro-ugarskog i jugoslavenskog komunističkog nasljeđa, (2) produkt rata, privatizacije, autoritarnog nacionalizma te demografskog te humanitarnog kompleksa, (3) strukturnog prilagođavanja povezanog s neoliberalnom globalizacijom i, posebice, utjecajem Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda i (4) odgođeni proces europeizacije (Stubbs, Zrinščak, 2006: 85–86).

Puljiz smatra da su navedeni čimbenici snaženo utjecali na kreiranje socijalnih politika u Hrvatskoj. Puljiz razlikuje tri razvojne faze suvremene hrvatske socijalne politike: „socijalnu politiku Hrvatske nakon stjecanja neovisnosti možemo pratiti kroz tri razvojne faze. Od 1991. do 1995. godine obilježio je rat, stradanja stanovništva, drastičan pad gospodarskih aktivnosti, pretvorba i privatizacija društvenog vlasništva, veliki socijalni problemi. U to je vrijeme na djelu krizna socijalna država (emergency welfare state), pretežno usmjerena na zbrinjavanje velikog broja ugroženih građana, posebno prognanika i izbjeglica. U drugoj fazi, od 1995. do kraja 1999. godine, postupno se stabiliziraju političke i gospodarske prilike u zemlji te počinju reforme sustava socijalne politike po pokroviteljstvom međunarodnih financijskih institucija Svjetske banke i MMF-a. U trećoj fazi, nakon 2000. godine, gospodarske se i socijalne prilike poboljšavaju, socijalne se reforme nastavljaju i dopunjuju. U drugom dijelu tog razdoblja opada utjecaj globalnih financijskih institucija, a postupno raste utjecaj Europske unije (Puljiz, 2019: 27–28).

U kontekstu teme ovog rada istaknut će se neke promjene socijalnih politika koje su važne za razumijevanje promjena u mirovinskom sustavu i radnom zakonodavstvu.

„Rat, masovno preseljavanje stanovništva, pretvorba i privatizacija društvenog vlasništva, ekonomska kriza i pad nacionalnog dohotka, visoka inflacija, porast nezaposlenosti, ugroženost velikog broja stanovnika, posebno prognanika i izbjeglica“ (Puljiz, 201: 34), sve su to problemi kojima su usmjerene socijalne politike prve razvojne faze. U cilju je rješavanja navedenih problema Republika Hrvatska 1993. usvojila stabilizacijski program, kojim je imala za cilj suzbiti visoku inflaciju i stabilizirati gospodarske prilike. Tim je programom ograničen rast mirovina i zaustavljeno daljnje usklađivanje s plaćama prema Zakonu o mirovinskom osiguranju. Spor pred Ustavnim sudom koji su podigle umirovljeničke udruge razriješen je tek 1998. godine prema odluci istoimenog suda o obvezi vraćanja duga. Županov razloge za takvo ponašanje pronalazi u „uvjetima vladina voluntarizma i administrativne inkompetencije“ kada se može očekivati da određena prava budu administrativnom odlukom suspendirana, socio-ekonomski položaj korisnika ugrožen, a mogućnost zaštite njihovih prava dokinut (Županov, 2002: 138).

Druga razvojna faza socijalne politike okrenuta je saniranju posljedica rata i prilagodbu mirnodopskim uvjetima. Rat i postsocijalistička tranzicija osiromašili su značajan broj stanovnika, „koje u novoj konstelaciji hrvatskog društva možemo nazvati „gubitnicima“ (Puljiz, 2019: 35). Puljiz ponajprije govori o stradalnicima rata, nezaposlenima i umirovljenicima kojima su osjetno smanjene mirovine. Prema tada provedenim istraživanjima, snažan osjećaj „subjektivnog siromaštva“¹⁶ kao oblik subjektivnog nezado-

¹⁵ Tranzicija u bitnom promovira samo tri društvena procesa: demokratizaciju, privatizaciju i civilnost i stoga ne može osigurati cjelovitu preobrazbu suvremenog hrvatskog društva jer mu nedostaje razrada dvaju bitnih procesa „industrijski i urbanizacijski“.

¹⁶ Istraživanje Svjetske banke iz 1998. godine, a posije DZS (Šućur, 2002).

voljstva građana, uz stvarno (objektivno) siromaštvo, te globalizacijski pritisak i pritisak međunarodnih financijskih institucija poput Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda, doveo je do ključnih socijalnih promjena, među njima i reforme mirovinskog sustava. Naime, sve manji broj zaposlenih, uz povećanje broja umirovljenika, omjer je tada iznosio 14 zaposlenika na 10 zaposlenika te očekivano umirovljenje *baby boom* generacije otvorilo je vrata reformi mirovinskog sustava (Puljiz, 2019: 38–39). Reforma koju je predvodila Svjetska banka ponudila je mirovinski model s više mirovinskih stupova. Umjesto jednog javnog stupa, uveden je sustav s tri stupa, javni – sustav tekuće štednje, odnosno međugeneracijske solidarnosti i kapitalizirane mirovinske štednje kroz obavezni drugi i dobrovoljni – treći stup. U modelu se naglašava potreba za uštedama za budućnost kao privatnom odgovornošću za socijalnu sigurnost. Privatni mirovinski fondovi bili su važan novi igrač na tržištima kapitala, reforma je predstavljena kao poticanje gospodarskog rasta i izgradnja novonastalih tržišta postkomunističke Europe (Puljiz, 2007:189–191; Stubbs, Zrinščak, 2006: 89–90). U Hrvatskoj nije postojalo protivljenje reformskim planovima, a Europska unija nije bila aktivna u politikama u Hrvatskoj, jednako kao niti Međunarodna organizacija rada (Stubbs, Zrinščak, 2006: 90).

U trećoj razvojnoj fazi socijalne politike bitno je istaknuti u kontekstu rada da su nastavljene promjene u mirovinskom sustavu, te je promijenjen Zakon kojim se regulira tržište rada i zapošljavanja, čime je smanjena razina zaštite zaposlenih i povećana mogućnost fleksibilizacije radnih odnosa. Zaključno je da se u trećoj fazi nastavio trend smanjivanja uloge države u distribuciji socijalne dobrobiti te povećanje utjecaja tržišta, obitelji i organizacija civilnog društva. U razdoblju od 2000. do 2003. godine Hrvatska je potpisala Pakt o stabilizaciji i pridruživanju Europskoj uniji (stupio na snagu 2005.) a kandidaturu za članstvo je predala 2003. godine (od 2004. do 30. 6. 2013. kandidatkinja). Iste godine donesen je Zakon o provođenju Odluke Ustavnog suda o vraćanju duga umirovljenicima nastao 90tih godina. Problem koji je poslije aktualiziran je razlika između visine mirovna, starih i novih umirovljenika uslijed promijenjenog obračuna mirovina (Puljiz, 2019: 47–51).

Za Hrvatsku kao članicu Europske Unije obvezujuće su sve uredbe i odluke EU, a direktive je potrebno implementirati u nacionalno zakonodavstvo i o tome izvijestiti Komisiju. U kontekstu teme i teorijskog okvira istaknut ćemo Odluku Europskog parlamenta te Vijeća Europske unije od 14. rujna 2011. koja je godinu 2012. proglasila godinom „Aktivnog starenja i međugeneracijske solidarnosti“.¹⁷ Cilj Odluke jest poticanje produljivanja radnog vijeka i radne sposobnosti putem: (1) promicanjem i podržavanjem zdravih načina života, (2) postizanjem viših stopa zaposlenosti muškaraca i žena starije životne dobi kroz odgovarajuće poticaje vezane uz sustav oporezivanja i sustav socijalne sigurnosti, otvaranje radnih mjesta prilagođenih ovoj dobnoj skupini, fleksibilne rasporede radnoga vremena, informiranje, programe obuke i obnavljanja znanja i vještina prilagođenih dobi te mjere zbrinjavanja starijih osoba poduzete u javnome i privatnome sektoru, (3) kreiranjem politika tržišta rada utemeljenih na znanstvenim dokazima, u okviru kojih je prepoznato da politike zapošljavanja mladih i starijih osoba moraju biti komplementarne i na dobrobit sviju, promicanjem pozitivnih stavova prema starijim zaposlenicima i borbom protiv diskriminacije prema dobi na tržištu rada, (4) iznalaženjem fleksibilnijih načina umirovljenja i poticanjem duljeg ostanka u aktivnom radnom statusu sukladno potrebama i težnjama pojedinca, (5) provođenjem reformi mirovinskoga sustava u cilju prilagođavanja produljenju životnoga vijeka i rastućem broju starijih osoba koje rade „na crno“, potičući pritom, shodno prilikama, produljenje zdravoga radnoga vijeka i održavajući međugeneracijski reciprocitet i međugeneracijsku jednakost, promičući održivost i primjerenost mirovinskoga sustava kako u javnom, tako i u privatnom sektoru te osiguravajući posvemašnju pokrivenost ovakvim sustavima, i (6) promicanjem uloge starijih radnika kao prenositelja znanja i iskustva na mlađe radnike (Središnji državni portal, zdravlje.gov.hr).

¹⁷ Već je Europska ministarska konferencija, održana u Berlinu 2002., usvojila je deklaraciju „Društvo za sve“ u UNECE regiji (UNECE – (Gospodarska komisija Ujedinjenih naroda za Europu)).

Autori Zrinščak, Vehovec i Čengić ističu da su u skladu s procesom postkomunističke transformacije, a posebno s procesom “europeizacije”, na hrvatsku političku i društvenu scenu ušli koncepti aktivnog starenja, ravnopravnosti spolova, kvalitete radnog vijeka i produženog radnog vijeka no bez jasno kreirane socijalne politike, a za realizaciju iste potrebno je pružiti više podataka, istraživanja i javnih rasprava (Zrinščak, Vehovec, Čengić 2020: 201).

Apostrofiranje, kreiranje, provedba i evaluacija socijalne politike nameće se kao pitanje kapaciteta u administrativnoj mjerodavnosti (kompetenciji) državne/javne uprave koju je tražio Josip Županov (Županov, 2002: 138), ali i u preuzimanju aktivne uloge u kreiranju boljeg i humanijeg društva koju bi trebali prihvatiti i nositi ozbiljni vjernici (Mardešić, prema Črpić 2011: 383).

6. Zaključak

Socijalna je dob odlaska u mirovinu socijalni konstrukt prema kojemu pojedinci u dobno stratificiranom društvu usklađuju svoja očekivanja. Razlika između očekivanja sustava i očekivanja pojedinca strukturni je odmak. Dob kao vlasništvo pojedinaca i dob kao vlasništvo društvenih sustava u neskladu su uslijed strukturnih, ekonomskih i političkih promjena. U odnosu na prethodna razdoblja, najdramatičniji strukturni odmak je povećanje broja i različitost starijih ljudi u populaciji u odnosu na prethodna razdoblja. Članovi kohorti koji sada ulaze u starost žive dulje i zdravije od prethodnih, ali tu promjenu ne prati jednako promjena u društvenim organizacijama, kao npr. fleksibilizacija radnih uvjeta ili pak pronalaženje prilagođenih aranžmana za dugoročnu skrb (Dannefer, Uhlenberg, Foner, Abeles, 2005: 300). Napetost između života ljudi i društvenih struktura stvaraju pritiske za daljnje promjene u društvu.

Radno aktivno umirovljenje jedan je od vidova produktivnog starenja, a kvaliteta je života pritom mjerna jedinica uspješnosti. U predstojećem istraživačkom radu, ulogu rada i vrijednosti u radno aktivnom umirovljenju promatrat će se s nekoliko teorijskih polazišta: (1) umirovljenje je socijalni konstrukt koji ima vrijednosno-normativni karakter s polazišta dobno-stratifikacijske teorije, (2) snažna orijentacija na radnu ulogu otežava prilagodbu na umirovljenje bez obzira je li motivacija materijalni interes ili zadovoljstvo u radu s pozicije teorije kontinuiteta kao mikroteorije starenja i (3) teorije o tranziciji i modernizaciji u Hrvatskoj kao socijalno-povijesnom okviru u kojem je nemogućnost ostvarivanja individualnih ciljeva rada kao karakteristika jednako prisutna u privatnom i javnom sektoru pri čemu su radne vrijednosti mjerilo uspjeha tranzicijskih procesa (Seršić, Šverko, Galić, 2005; Županov, 2011).

Literatura

- Akrap, Anđelko i sur. (2013). *Ekonomika starenja u Hrvatskoj (rezultati istraživanja)*. https://www.efzg.unizg.hr/UserDocsImages/MGR/ssmolice/ESTARENJA/ekonomika_starenja_web.pdf (posjet 9. 10. 2020.)
- Baloban, Stjepan, Črpić, Gordan, Petrović Štefanac, Dubravka (ur.). (2014). *Kultura rada u Hrvatskoj Peti hrvatski socijalni tjedan*. Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve – Kršćanska sadašnjost.
- Baloković, Snježana. (2011). „Prijevremeno umirovljenje u Republici Hrvatskoj“. *Revija za socijalnu politiku*, 18/1: 61–76. <https://doi.org/10.3935/rsp.v18i1.976> (posjet 23. 11. 2019.)
- Bara, Mario; Podgorelec, Sonja. (2015). „Društvene teorije umirovljenja i produktivnog starenja“. *Etnološka tribina*, 45/38: 58–71. <https://doi.org/10.15378/1848-9540.2015.38.02> (posjet 1. 12. 2019.)
- Barbić Jakša, (ur.) (2012). *Vrijednosti suvremenog društva – Hrvatska u XXI. stoljeću*. Okrugli stol održan 20. ožujka 2012. u palači Akademije u Zagrebu. Zagreb. HAZU
- Bežovan, Gojko, Puljiz, Vlado, Šučur, Zoran, Babić, Z., Dobrotić, Ivana, Matković, T., Zrinščak, Siniša. (2019). *Socijalna politika Hrvatske*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Bubaš, Maria; Milošević, Milan; Knežević, Bojana; Mustajbegović, Jadranka. (2009). Stres u starijih radnika. *Sigurnost*, 51/2: 105–111.

- Castells, Manuel. (2000). *Informacijsko doba, Ekonomija, društvo i kultura. Svezak 1., Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Črpić, Gordan. (2011). „Mogućnosti i poteškoće modernizacije hrvatskog društva u perspektivi Mardešića, Rogića i Županova“. *Nova prisutnost*, 9/2: 375–390.
- Dannefer, Dale; Uhlenberg, Peter; Foner, Anne; Abeles, Ronald P. (2005): „On the Shoulders of a Giant: The Legacy of Matilda White Riley for Gerontology“. *The Journals of Gerontology*, Series B, Volume 60, Issue 6, November 2005: S296–S304. <https://doi.org/10.1093/geronb/60.6.S296> (posjet 19. 6. 2020.)
- Despot Lučanin, J. (2003). *Iskustvo starenja*. Zagreb: Naklada slap.
- Despot Lučanin, Jasminka. (2003). *Iskustvo starenja*. Zagreb: Naklada slap.
- Eurostat. (2019). Ageing Europe BASIC TERMS AND THEORETICAL CONCEPTS statistics on working and moving into retirement. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Ageing_Europe_-_statistics_on_working_and_moving_into_retirement (posjet 3. 4. 2020.)
- Ferić, I. (2009). *Vrijednosti i vrijednosni sustavi: psihologijski pristup*. Zagreb: Alinea.
- Giddens, Anthony. (2007). *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Haralambos, Michael. (1980). *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Inglehart, Ronald. (1981). „Post-Materialism in an Environment of Insecurity“. *The American Political Science Review*, 75/4: 880–900. doi:10.2307/1962290 (posjet 18. 6. 2020.)
- Institut za javne financije. *Analiza mirovinskog sustava*. (2011) Zbornik radova s okruglih stolova održanih tijekom 2011. godine. Zagreb: <https://www.ijf.hr/upload/files/file/AMS/zbornik.pdf> (posjet 21. 9. 2020.)
- Kaliterna-Lipovčan, Ljiljana; Brajša-Žganec, Andreja. (2017). „Kvaliteta življenja, sreća i životno zadovoljstvo u Hrvatskoj i zemljama EU, te usporedbe sjeverozapadne i ostalih dijelova Hrvatske“. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 28: 139–153.
- Kohli, Martin. (1988). „Ageing as a Challenge for Sociological Theory“. *Ageing and Society*, 8: 367–394. doi:10.1017/S0144686X00007169 (posjet 25. 7. 2020.)
- Krstičević, Goran (ur.) (2019). Statističke informacije Hrvatskog zavoda za mirovinskog osiguranje, XVII./3: 139BASIC TERMS AND THEORETICAL CONCEPTS153., <http://www.mirovinsko.hr/default.aspx?ID=723> (posjet 20. 5. 2019.)
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža. (n. d). Enciklopedija. Preuzeto, 30. studenog 2019., s <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57840>
- Marshall, Gordon. (1998). *A Dictionary of Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Orešković, Stjepan. (1994). „Koncepti kvalitete života“. *Socijalna ekologija*, 3/3–4: 263–274.
- Penezić, Zvezdan; Lacković-Grgin, Katica; Bačinić, Andrijana. (2006). „Proces umirovljenja: pokušaj provjere Atchleyeva modela prilagodbe“. *Medica Jadertina*, 36/3–4: 63–71.
- Peračković Krešimir. (2010). *Zašto raditi u postindustrijskom društvu?* Zagreb. Alinea.
- Petrović Štefanac, Dubravka. (2014). „Nezaposlenost u svjetlu ljudskog dostojanstva“. U: Baloban, Stjepan, Črpić, Gordan, Petrović Štefanac, Dubravka (ur.) „Kultura rada u Hrvatskoj Peti hrvatski socijalni tjedan“, 277–287. Zagreb: Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve – Kršćanska sadašnjost.
- Phillipson C. (2009). *Reconstructing Theories of Aging: The Impact of Globalization on Critical Gerontology in Handbook of Theories of Aging*. Second Edition by Vern L. Bengtson (2009) Springer Publishing Company, LLC. Preuzeto s <https://www.scribd.com/read/18437578/Handbook-of-Theories-of-Aging-Second-Edition> (posjet 30. 6. 2020)
- Phillipson, Christopher. (2009). „Reconstructing Theories of Aging: The Impact of Globalization on Critical Gerontology“ u: Silverstein, Merril; Bengtson, Vern L.; Putnam, Michelle; Putney, Norella M.; Gans, Daphna (ur.). *Handbook of Theories of Aging*. New York: Springer Publishing Company, LLC. <https://www.scribd.com/read/18437578/Handbook-of-Theories-of-Aging-Second-Edition> (posjet 30. 1. 2020.)

- Piketty, Thomas. (2014). *Kapital*. Zagreb: Profil International.
- Podgorelec, Sonja. (2008). *Ostarjeti na otoku. Kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Puljiz, V. (2016). „Starenje stanovništva – izazov socijalne politike“, *Revija za socijalnu politiku*, 23/1: 81–98. <https://doi.org/10.3935/rsp.v23i1.1281> (posjet 20. 9. 2020)
- Puljiz, Vlado. (2007). „Hrvatski mirovinski sustav: korijeni, evolucija i perspektive“. *Revija za socijalnu politiku*, 14/2: 163–192. <https://doi.org/10.3935/rsp.v14i2.698> (posjet 3. 9. 2019.)
- Riley, Mathilda White; Kahn, Robert L.; Foner, Anne; Mack, Karin A. (ur.). (1994). *Age and structural lag: Society's failure to provide meaningful opportunities in work, family, and leisure*. John Wiley & Sons.
- Ritzer, George. (1997). *Suvremena sociološkijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Schwartz, Shalom. H. (2012). „An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values“. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2/1. <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1116> (posjet 17. 6. 2020.)
- Sekulić, Duško (ur.) (2016). Vrijednosti u hrvatskom društvu. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo s <https://tripalo.hr/wp-content/uploads/2017/01/VRIJEDNOSTI-U-HRVATSKOM-DRU%C5%A0TVU.pdf> (Datum pristupa: 13. 7. 2020.)
- Središnji državni portal. Ministarstvo zdravstva. <https://zdravlje.gov.hr/vijesti/medjunarodni-dan-starijih-osoba/596>
- Stubbs, Paul; Zrinščak, Siniša. (2007). „Croatia“. U: Deacon, Bob; Subbs, Paul (ur.). *Social Policy and International Interventions in South East Europe*. 85–102. Cheltenham, UK, Northampton USA. Edward Elgar. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.708.2594&rep=rep1&type=pdf> (posjet 20. 9. 2020.)
- Šućur, Zoran. (2006). „Objektivno i subjektivno siromaštvo u Hrvatskoj“. *Revija za socijalnu politiku*, 13/3–4: 237–255. <https://doi.org/10.3935/rsp.v13i3.410> (Posjet 20. 9. 2020.)
- The United Nations Economic Commission for Europe (UNECE) (2019), Active ageing Index (AAI): analytical report. Giovanni Lamura & Andrea Principi. http://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/Active_Ageing_Index/Stakeholder_Meeting/01_Lamura_Principi_2018_AAI_-_17_June_2019_-_final.pdf
- Tomić, Iva; Rubil, Ivica; Nestić, Daniel; Stubbs, Paul. (2019). The employment and social situation in Croatia. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/642345/IPOL_STU\(2019\)642345_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/642345/IPOL_STU(2019)642345_EN.pdf) (posjet 3. 4. 2020.)
- United Nations. Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2019). *World Population Prospects 2019. Highlights*. https://population.un.org/wpp/Publications/Files/WPP2019_Highlights.pdf (posjet 15. 11. 2019.)
- Van Dyk, Sylke. (2014). „The appraisal of difference: Critical gerontology and the active-ageing-paradigm“. *Journal of Aging Studies*, 31: 93–103 (posjet 20. 6. 2020.)
- Vehovec, Maja. (2015). „Produljiti radni vijek“. U: *Zaposlimo Hrvatsku. Strateške smjernice za rast zaposlenosti*, 83–93. Zagreb: Hrvatska gospodarska komora.
- Vodopivec, M., i Dolenc, P. (2008). „Živjeti dulje, raditi dulje: kako taj cilj ostvariti na tržištu rada?“. *Financijska teorija i praksa*, 32/1: 65–82.
- Zrinščak, Siniša; Vehovec, Maja; Čengić, Drago. (2020). „Croatia“. u: Léime, Áine Ní; Ogg, Jim; Rašticová, Martina; Street, Debra; Krekula, Clary; Bédiová, Monika; Madero-Cabib; Ignacio (ur.). *Extended Working Life Policies International Gender and Health Perspectives Policies*. 195–204. Springer Open. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-40985-2> (posjet 23. 6. 2020.)
- Županov, Josip. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Županov, Josip. (2011). „Hrvatsko društvo danas – kontinuitet i promjena“. *Politička misao, časopis za politologiju* 48/3: 145–163.

WORKING ACTIVE AFTER RETIREMENT – THE ROLE OF WORK AND VALUES: BASIC TERMS AND THEORETICAL CONCEPTS

Retirement is a social institution closely related to the notion of the welfare state. The welfare state is a system that provides citizens with a wide range of social services. Ageing is a process over time and a process of gradual and spontaneous changes in the body with a progressive weakening of physiological functions, deterioration of tissues and organs, and thus the body as a whole. In sociology, age is a social construct and is part of the life cycle in terms of age norms, and rests on the definition of functions and roles. Age (and social age) affects values in different ways. We can talk about three sources of influence on values in adulthood: the impact of historical events on specific age cohorts, such as war or economic crisis, then ageing affected by changes such as loss of physical strength or memory and changes in a person's life path. The adaptation of retirees to new roles is measurable through the notion of quality of life, which presupposes the certain role of work and desirable values.

Key words: aging, social age, social institution of retirement, quality of life, values of work

TRANSFORMACIJA ORGANIZACIJA I VODSTVO NAKON COVID-19 PANDEMIJE

Svijet nakon Covid-19 pandemije uvjetovan je vrlo kompleksnom i nepredvidljivom okolinom, iznenada te izuzetno snažno zakoračio u iznimno brzu transformaciju i višeslojnu organizacijsku strukturnu promjenu. U post pandemij-skom, Covid-19, svijetu koji je više nego ikad postao nepredvidljiv, neizvjestan, složen i dvosmislen (iz engleskog jezika *volatile, uncertain, complex and ambiguous* – VUCA world) promjena je postala konstanta. Svijet je tijekom pandemije suočen s nepremostivim preprekama koje su nametnule imperativ transformacije postojećih organizacija. Transformacija koja je postala nužna i u tom trenutku potpuno neizbježna. Posljedično je došlo do promjene paradigme vodstva, stila kojeg vođe primjenjuju te strategije i struktura organizacija s jednostavnim ciljem preživljenja. Transformacija donosi opsežnu stratešku i strukturiranu promjenu organizacijama koje prolaze kroz nju te zahtijeva vođe koji ju mogu ne samo voditi, već i do kraja uspješno provesti. Današnji post Covid-19 svijet jako se brzo i nepredvidljivo mijenja te vođe u njemu imaju obvezu izgraditi agilne, transparentne, koherentne i otporne organizacije koje će uspješno preživjeti buduće izazove, koje post Covid-19 svijet zahtijeva.

Ključne riječi: Transformacija, post pandemijski Covid-19 svijet, vođe i vodstvo

1. Uvod

Cilj rada jest dati osvrt na promjenu paradigme vodstva, generalno nakon pandemije Covid-19, s osvrtom na žensko vodstvo. Sama Covid-19 kriza, kao do sad najdrastičniji primjer VUCA svijeta, jest kao i sve prijašnje krize o kojim smo učili kroz povijest, ukazala na niz društvenih manjkavosti, organizacijskih te onih sa strane vođa i njihovog vodstva. Covid-19 pokazao je da je cijeli svijet povezan i više nego što bi vođe i nekih zemalja, organizacija htjeli ikad priznati te da granice država i kontinenta za pandemiju ne znače ništa. Ono čemu nas je Covid-19 kriza i današnji post Covid-19 svijet naučio jest da način na koji pronalazimo kvalitetna rješenja u kriznim i nepredvidljivim situacijama kao što je borba protiv Covid-19 pandemije i njezinih dalekosežnih posljedica u svijetu nakon pandemije, definira naš opstanak. Brzina prilagodbe na nove uvjete, organizacija vitalnih segmenata društva, transformacija i organizacijske prilagodbe te ozbiljno pogledati koliko snažne lidere imamo na ključnim položajima i kakvo vodstvo koriste, jer o tome ovisi naša budućnost. Vođe su arhitekti budućnosti, trebaju djelovati sada, u ovom trenutku, da bi bili u mogućnosti pripremiti organizacije za izazove koji im dolaze u budućnosti. Organizacije u sljedećim godinama ispred nas će biti manje, agilne, transparentne, s vrlo raznolikim samo organizirajućim timovima, jasnom vizijom i vrijednostima, gdje ljudi dragovoljno surađuju i daje im se puno povjerenje za samostalno donošenje odluka. Kako bi dosegli željeni cilj, treba nam vrijeme za provesti proces transformacije, vizija, i osobna želja za transformacijom.

2. Temeljni pojmovi rada

U ovom poglavlju navest ću temeljne pojmove u ovom preglednom radu da razjasnim i objasnim značenje navedenih pojmova u radu.

- 2.1. VUCA svijet jest akronim iz engleskog jezika *volatile, uncertain, complex and ambiguous* – VUCA svijet, a na hrvatskom jeziku značenja nepredvidljiv, neizvjestan, složen i dvosmislen svijet. VUCA koncept je prvo bio predstavljen od strane vojske Sjedinjenih Američkih Država nakon hladnog rata te je opisivao stajne svijeta koje je vrlo teško za predvidjeti i osloniti se na njega, oblikovan nepredvidljivošću, neizvjesnošću, složenošću i dvosmislenošću (Shambach 2004: 1).

Nepredvidljivost opisuje stopu promjene (obično brze) i uzorak dinamike opažene u društvenom okruženju (Schick 2017: 1). Živimo u svijetu koje se stalno mijenja, postajući sve nepredvidljivijim i promjena se događa svakim danom sve brže nego dan prije. Neizvjesnost karakterizira nedostatak predvidljivosti i mogućosti iznenađenja (Schick 2017: 1). Postaje sve teže predvidjeti događaje ili predvidjeti kako će se stvari odvijati i postaje teško ili potpuno nemoguće planirati. Složenost se odnosi na složenu i opsežnu mrežnu strukturu i dinamiku putanje koja postoji među komponentama sistema (Schick 2017: 1). Dvosmislenost je najapstraktniji dio VUCA-e. Povezuje se s maglovitošću stvarnosti i mogućnošću krivog tumačenja, predstavlja dvosmislena značenja stanja i pomiješane ishode aktivnosti (Schick 2017: 1).

- 2.2. Promjena je čin ili proces kojim se zamjenjuje nešto s nečim novim ili drugačijim (online Oxford rječnik, pristupljeno 3. 6. 2020.). Uzroci promjene mogu biti različiti, za trenutak u kojem živimo, nabrojimo samo nekoliko: Promjene prirodnog okruženja mogu rezultirati klimatskim promjenama, prirodnim katastrofama ili širenje zaraze (Form 2019, pristupljeno 3. 6. 2020.). Demografske promjene kao što su porast populacije i povećana gustoća populacije, predstavljaju demografske oblike društvenih promjena. Porast populacije moguće vodi u geografske ekspanzije društva, vojne konflikte i miješanje kultura (Form 2019, pristupljeno 3. 6. 2020.).
- 2.3. Transformacija je potpuna promjena u vidu karaktera ili nekog ili nečeg, pogotovo ako se ta osoba ili stvar popravi (online Cambridge rječnik, pristupljeno 4. 6. 2020.)
- 2.4. Vodstvo je umjetnost mobiliziranja drugih koji se žele boriti za zajedničku težnju (Kouzes 1995: 29).
- 2.5. Vođa je osoba koji odabire, oprema, trenira i utječe na sljedbenike koji imaju različite sposobnosti i vještine, te ih fokusira na organizacijsku misiju i ciljeve, tako da sljedbenici dragovoljno, entuzijastično i na koordiniran način dostižu organizacijsku misiju i ciljeve. Vođa postiže ovaj utjecaj predstavljajući viziju budućnosti jasnim pojmovima koji odjekuju kod sljedbenikovih vjerovanja i vrijednosti na način da sljedbenik može razumjeti i interpretirati budućnosti u svojim koracima u sadašnjem vremenu. U ovom procesu vođa komunicira jasnu viziju u suprotnosti sa sadašnjim stanjem i koristi kritičko razmišljanje, uvide, intuiciju i upotrebljava pri tom uvjerljivu retoriku i međuljudsku komunikaciju uključujući aktivno slušanje i pozitivan diskurs, olakšava rad i dolazi do mogućnosti, mišljenja i uvjerenja sljedbenika. Vođa je sposoban pokrenuti pomak sljedbenika od dvosmislenosti prema jasnoći razumijevanja i prihvaćanja budućeg stanja organizacije kao željeno stanje koje je vrijedno predavanja osobnih i organizacijskih resursa da bi se ostvarilo željeno postignuće. Vođa prepoznaje različitosti sljedbenika i postiže jedinstvo zajedničkih vrijednosti i smjerova poštujući individualnost. U ovom procesu vođenja, vođa, podržava sljedbenikovo inovativno ponašanje i dopušta sljedbeniku da uči iz svojih ili tuđih uspjeha, grešaka ili čak neuspjeha kroz proces ispunjavanja organizacijskih ciljeva. Na ovaj način vođa gradi povjerenje sa sljedbenikom kroz međusobnu interakciju i povratnu komunikaciju, koja oblikuje sljedbenikove vrijednosti, stavove i ponašanja prema riziku, neuspjehu i uspjehu. Čineći ovo vođa gradi osjećaj kod ljudi koliko su vrijedni i učinkoviti, te postaju voljni i spremni poduzimati kalkularane rizike u donošenju odluka s ciljem dostizanja zajedničkih ciljeva (Winston 2006: 7–14).

3. Pregled stanja

Danas još uvijek često vidimo statičke organizacije s jasnim granicama i hijerarhijom, gdje ljudi odskaču i odbijaju se unutar umjetno stvorenih zidova svojih kocaka u kojima rade i nastoje održavati male kotačiće da se stalno okreću, u skladu sa željama i nešto vizije koju njihovi pretpostavljeni imaju. Naša „stara garda“ statičkih organizacija i vođa koji „sve znaju najbolje“, imaju velika ega, voze u svakom ciklusu svoje vladavine sve veće i veće automobile, okružili su se vođama koji su daleko slabiji od njih

samih, s autoritetom od vrha prema dolje, koji im je uvijek bilo lako kontrolirati. Donošenje odluka za njih bio je uvijek vrlo lak i jednostavan posao, način komunikacije sa zaposlenicima sveden na fax ili mail od tajnika ili tajnice s porukom od strane Uprave, jednostran, bez diskusije, mogućnosti postavljanja pitanja ili objašnjenja. Donosili su odluke na osnovi svoje statičke perspektive s vrha, koja je, ako istinski pogledate svijet oko sebe, u potpunosti zastarjela. Kako se „stara garda“ nema namjeru mijenjati, tijekom njihovog divljenja svakodnevnom pogledu na svijet s vrha poslovnih zgrada, svijet se u međuvremenu u potpunosti promijenio i jednostavno ih iznenadio.

Organizacije koje se nisu transformirale na vrijeme i nastojale držati ritam sa svijetom, po putu su izgubile utakmicu s VUCA svijetom i jednostavno nestale. Zbog toga vrlo je jasno, tko god ili što god nas je dovelo danas tu, do ovog trenutka, neće nas odvesti dalje, zato došlo je trenutak da se transformiramo. Za uspjeh transformacije i uvođenje nove organizacijske strukture u post Covid-19 svijetu, potrebni su najbolje vođe i autentični vizionari, bez obzira od kud dolazili. Rod i kultura utječu na vođe, preko rodne uloge s kojom se vođa identificira i vrijednostima koje ima (Ayman 2010: 157–166). Učinkovitosti muškaraca i žena vođa su sličnije u posljednjim vremenima nego u prošlosti; žene vođe su nešto učinkovitije percipirane u ženskim organizacijama kao što su škole i državni aparat, ali su percipirane jednako učinkovitima na svim razinama vodstva te su žene vođe ocjenjene kao učinkovitije kad je grupa ljudi koja ih je ocjenjivala po spolu bila izbalansirana (Paustian-Underdahl 2014: 1–9). Isto tako je potvrđeno da žene sebe ocjenjuju lošije nego muškarci prilikom samo ocjenjivanja, međutim događa se promjena u percepciji učinkovitosti žena vođa i za očekivati je da bi se žene vođe u budućnosti trebali susretati s manje predrasuda o njihovoj učinkovitosti (Paustian-Underdahl 2014: 1–9) te izjednačiti se i nadmašiti percepciju sposobnosti muških kolega (Zengen 2019: 3). Društvo je općenito imalo velike koristi od prisutnosti žena u društvenim i političkim sferama, ali manje impresivna je zastupljenost žena na pozicijama moći (Catalyst 2020, pristupljeno 16. 6. 2021.). Iako je još uvijek uznemirujući podatak iz 2012. godine, koji se do danas nije značajno promijenio, postotak žena na mjestima izvršnih direktora (starije vodstvo) u poslovnom svijetu iznosi samo 4,9 % od Fortune 500 Glavnih izvršnih direktora i 2 % od S&P 500 Glavnih izvršnih direktora (Zengen 2019: 2). Ipak, sve se više žena uspijeva probiti kroz takozvani „stakleni strop“ i zauzeti vodeće pozicije (Eagly 2007: 183). Uspješne poslovne žene su često najprisutnije na pozicijama koje su rizične i nesigurne, te je to fenomen koji nazivamo staklena litica (Ryan 2005: 81–90, 2007: 549–572). Inicijalni dokazi o fenomenu staklene litice prikupljeni su u studiji iz 2005. godine čiji su rezultati otkrili da postavljanje žena vođa u vrijeme pada burza nije rezultiralo padom učinkovitosti poslovanja tvrtke (Ryan 2005: 81–90). Kad se muškarci imenuju na pozicije vođa organizacija obično te organizacije imaju stabilno poslovanje, dok kad se imenuju žene na te iste pozicije unatrag pet mjeseci od njihova postavljanja, organizacije su imale konstantni pad vrijednosti dionica. Za vrijeme lošeg poslovanja organizacija, kriznih stanja i različitih skandala žene imaju prednost u vodstvu i uvijek će biti odabrane pred muškim kolegama za vođe organizacija s lošim poslovanjem, jer time se dioničarima šalje poruka o strateškom zaokretu u samoj organizaciji (Brady 2011: 84–85). Žene koje vode organizacije koje loše posluju i prihvaćaju pozicije na staklenoj litici, nisu postavljene na tu poziciju samo zato što se misli da mogu stvari preokrenuti na bolje, nego služe i kao žrtveno janje – ako stvari ne idu po planu. Kako žene dobivaju pozicije koje su rizične tako ih prati biljeg vođa organizacija koje loše posluju i sužava im daljnje mogućnosti napretka u karijeri te bivaju u većem postotku, do 38%, otpuštane s vodećih pozicija upravo zbog toga što češće rade na staklenim liticama (Ryan 2015: 453). Kad žene bivaju otpuštene u tako visokim postotcima s vodećih pozicija nažalost potvrđuju se stereotipovi da žene nisu za vodeće pozicije. Vidljivo je da je staklena litica fenomen i značajna karakteristika organizacijskog pejzaža za žene koje dosegnu vodeće pozicije. Staklena litica je kompleksni pojam s više varijabli te je vrlo teško razlučiti jesu li žene vođe na staklenim liticama jednostavno bile nedorasle pozicijama koje su obnašale ili su bile stavljene u bezizlazne situacije i okruženja. Isto tako činjenica je da muškarci dobivaju povlaštene pozicije, takozvani „stakleni jastuk“, tako da možda problem muškog i ženskog vodstva leži u

privilegiranom pristupu muškaraca boljim pozicijama od onih koje se nude ženama (Silva 2012: 15–17). Kako bi žene uspjele sići sa staklene litice, treba se suočiti i fokusirati na privilegirani pristup muškaraca „staklenom jastuku“ (Ryan 2016: 447–455). Kad žene dobiju priliku, one će biti jednako uspješne na visokim pozicijama, kao i muškarci (Zenger 2019: 5), ono što ih sputava nije nesposobnost, već nedostatak prilika.

Gledajući u karakteristike ženskog i muškog vodstva zamjećujemo razlike.

Glavne karakteristike muškog vodstva jesu (Pološki 2003: 38–54):

1. Autokratski, transakcijski stil vođenja kojem su glavna obilježja zapovijedanje i kontrola, pri čemu je sav autoritet centraliziran.
2. U suradnicima vide konkurente u borbi za položaj i prevlast te ih potiče želja za pobjedom.
3. Moć crpe iz formalnih položaja u organizaciji, od iznimne važnosti su im pozicija i status u organizaciji te formalni autoritet.
4. Instrumentalni odnos prema zaposlenicima, koji im služe samo kao sredstvo za postizanje osobnih ciljeva, napredovanje i stjecanje moći u organizaciji. Izraziti fokus je na ispunjavanju zadataka, bez poklanjanje pozornosti na proces i ljude koji provode te procese.
5. Sklonost kritici više nego pohvalama, gdje se zaposlenici rijetko pohvaljuju za posao koji je dobro obavljen, jer se to smatra normalnim, dok se promašaji ili pogreške kritiziraju bez presedana.

Glavne karakteristike ženskog vodstva jesu (Pološki 2003: 38–54):

1. Demokratski, participativni, transformacijski, kolegijalan, prijateljski, interaktivan, suradnički stil, pri čemu potiču zaposlenike da svoje vlastite interese transformiraju u interese grupe sa širim ciljevima. Interakcije sa zaposlenicima imaju pozitivnu konotaciju i osnažuje ih se za njihovu kontribuciju i donošenje odluka.
2. Suradnja je preferirani oblik ponašanja u organizaciji s ciljem izbjegavanja natjecanja među zaposlenicima što može imati negativne konotacije na atmosferu u organizaciji.
3. Poznavanje zaposlenika, da bi mogli pravovremeno za svakog člana tima odabrati tip vodstva za određenu situaciju, kako bi mogao najučinkovitije pridonijeti organizaciji.
4. Visoko razvijene međuljudske vještine.
5. Poticanje participacije.
6. Oslanjaju se na osobni utjecaj, međuljudske vještine i rad, što ih odmiče od formalnog autoriteta i pozicije moći u organizaciji.
7. Dijeljenje moći i informacija.
8. Poticanje samopoštovanja kod zaposlenika.
9. Poticanje entuzijazma i zadovoljstva poslom kod zaposlenika.
10. Vlastitim primjerom daju uzor pozitivnog, željenog, ponašanja u organizaciji.
11. Potiču timski rad

Sa svim navedenim možemo utvrditi, vrijeme je da pogledamo današnji post Covid-19 svijet, kakav doista i je, nepredvidljiv, složen i pun promjena. Naša percepcija organizacija se mora promijeniti, moramo ih početi percipirati kao žive sustave, ali isto tako uloga svakog pojedinca i percepcija uloge svakog pojedinca, kao i naše svrhe u ovom VUCA svijetu se treba promijeniti. Trebamo percipirati, usvojiti i prigrliti okruženje u kojem se nalazimo. Na svakom pojedincu je da individualno započne s transformacijom, napravi iskorak, uhvati korak i ritam svijeta oko sebe i uživa u vožnji, novi izazovi i iskustva koji su ispred nas će nas učiniti boljim vođama, osobama, osnažiti nas znanjem i omogućiti nam da živimo u boljem društvu. Situacija je postala toliko složena da trebamo sposobne ljude, neformalne vođe, kroz cijele or-

ganizacije, koje su postale toliko dinamične da ih par pojedinaca jednostavno ne može više u potpunosti kontrolirati i s tim možemo zaključiti da je vrijeme za transformaciju došlo i do naših vrata. Posljedično smo došli do vodstva koji podržava transformaciju.

3.1. Karakteristike leadera i njihov utjecaj na grupe

Svijet treba vođe koji istinski slušaju i brinu o ljudima koji ih okružuju. Ni jedan vođa bez obzira koliko sposoban bio, ne može potpuno sam pokrenuti organizaciju i obaviti sav posao bez ljudi, vođe u punom smislu riječi ovisi o drugim ljudima. Vođe koji su sposobni odgovoriti na izazove VUCA svijeta posjeduju slijedeće (Bradberry 2012: 205–252):

- 3.1.1. Vizija je vodina inspiracija i vođe svih nivoa moraju biti vizionari. Vođe postavljaju hrabre vizije s višom svrhom za organizaciju kao cjelinu, te su ljudi u njima voljni prenositi tu viziju. Na primjer u agilnim organizacijama, koje su spremnije za izazove VUCA svijeta, vizija je odgovornost koji svi dijele i ljudi se mogu s njom povezati, vizija im se ne nameće od vrha, ona proizlazi iz slušanja ljudi i njihovih potreba. Vođe pokazuju put i kreiraju viziju koja treba biti jasna, jednostavna, zadovoljiti potrebu i odzvanjati kod ljudi, kao i kod svih uključenih dionika. Moramo imati stalno na umu da je kreiranje vizije proces.
- 3.1.2. Integritet i transparentnost su kraljeznica vodine prakse i vođa, govori ono što misli i misli ono što govori“, s tim prezentira predanost poštenju i nedostatak skrivenih namjera.
- 3.1.3. Hrabrost i znatiželja su osnove da bi vođa vodio na način koji stvara pravi pozitivni utjecaj, podržava inovaciju i kreativnost, omogućava autentičnost i povezuje se s ljudima u organizacijama
- 3.1.4. Poniznost i autentičnost su temelji svakog odnosa. Vođe moraju poštivati sve ljude, bez obzira na njihovu poziciju, ulogu ili titulu. Vođe su svjesni da je povjerenje u svim smjerovima ključ izvrsnog vodstva, zajedno s jasnim izražavanjem onog što vođa uistinu jest.
- 3.1.5. Podučavanje i građenje sposobnosti je vođin svakodnevni posao. Organizacije su živi sustavi ili čak živi organizmi i vođe moraju prenositi viziju u rezultate koji ljudima znače. Vođe trebaju stalnu interakciju s ljudima te pri tom stvaraju i oblikuju poželjna razmišljanja i stavove.
- 3.1.6. Fokus i „velika slika“ vođin su interni kompas. Uloga vođe je i cjelovita procjena ekosistema u kojem djeluje, te kakve međusobne interakcije imaju interni i eksterni dijelovi ekosistema. Vođe stvaraju jasnoću i uklanjaju sve prepreke koje se nalaze na putu njihovih timova.
- 3.1.7. Osnaživanje ljudi i podržavanje različitosti su snaga organizacija. Vođe i podržavaju timove da se samo organiziraju, jasno određuju prioritete i diskutiraju, a pri tom sebe nastoje držati van kontrole procesa.

Vođe mogu voditi i utjecati na grupu na različite načine i postoji par stilova kako se to radi (Lewin 1939: 269). Prvi od spomenutih je Laisse Fair ili pristup „bez ruku“ dobro funkcionira u visoko motiviranim, vještom i učinkovitim okruženju. Drugi je stil demokratični, s podijeljenom odgovornošću za donošenje odluka među članovima grupe. U ovom slučaju članovi grupe moraju provesti značajnu količinu vremena dijeleći i slušajući različita mišljenja i mjereći učinke istih. Grupe organizirane na ovaj način su predane ishodom, kreativne i visoko participativne. Treći je stil autokratski, vođe u tom slučaju održava maksimalnu kontrolu nad grupom i donosi unilateralne odluke bez ikakvih konzultacija s grupom. Ali da bi uspjeli odgovoriti izazovima VUCA svijeta trebamo više demokratičnih vođa koji su sposobni transformirati organizacije u poželjne Laisse Fair. Vođa se nastoji izuzeti iz svakodnevnog donošenja odluka i u biti posao vođe je da se naprave suvišnima. Jesu li istinski vođe nesebične osobe koji podržavaju ostale? Trebaju li istinske vođe titule da bi se ponašali kao vođe, ili su vođe budućnosti više neformalni vođe? Kako bilo, definitivno, vođe su ljudi koji slušaju potrebe ljudi koje vođe, čine druge ljude snažnijima, organizacije s njima prosperiraju na dobrobit svih ljudi uključenih u proces, a ne samo odabranih. Vođe

budućnosti trebaju biti vizionari, udaljiti se i napustiti reaktivno ponašanje i mjesta straha, moraju uvijek gledati u veću sliku i misliti više na ljude oko sebe nego na sebe same.

3.2. Tip vodstva za buduću organizacijsku strukturu

Sila koja pokreće izvrsne vođe je osjećaj duboke osobne svrhe. Kad vidimo iznimno dobro i uspješno vodstvo, vidimo osobe koje predstavljaju nešto što je za njih vitalno i od ekstremne važnosti, te postaje njihova životna svrha. Oni posvećuju svoje živote stvarajući ono što najviše za njih znači i to je jedina sila koja ih pokreće. S pogledom u budućnost dolazimo do kreativnog vodstva.

Kreativno vodstvo znači vođenje ljudi kroz zajednički proces ili metoda pronalaženja i definiranja problema, rješavanje istih i implementaciju novih inovativnih rješenja. Kreativni vođe su vješti u vođenju ljudi i timova na fluidan ali vrlo uređen način kroz kreativni proces. Kreativni vođe potiču druge da usredotoče proces i procesne vještine na suočavanje sa svojim izazovima. Oni postaju konzultanti i facilitatori u procesu rješavanja izazova više nego da daju naredbe ili sami odrađuju posao. Kako su transformirali vlasništvo nad procesima, mogu pomoći ostalima da postignu svoje ciljeve i istovremeno potiču ljude da budu kreativni, što je samo po sebi motivirajuće. Potičući ljude na kreativnost, vođa istovremeno potiče unutrašnju motivaciju (Basadur 2004: 105–108). Kreativno vodstvo omogućava rast organizacije s konstantnim povezivanjem trenutnog stanja i vizije.

Još jedan tip vodstva treba izdvojiti kao vodstvo budućnosti a to je servilno vodstvo. Servilno vodstvo apostrofira pojedince i decentraliziranu organizacijsku strukturu, koja je usredotočena na osnaživanje zaposlenika i potiče inovaciju. To znači da tijelo koje upravlja organizacijom dijeli ključno donošenje odluka sa zaposlenicima koji direktno rade s klijentima, kupcima, glasačima, odnosno krajnjim korisnicima; jer oni najbolje znaju što se događa na „prvim linijama“ i što je potrebno da bi bili i ostali konkurentni i kompetitivni. Servilno vodstvo ima holistički pristup na organizacije i sve osobe u njima, te ih štiti i brine o njihovom blagostanju (Fuhrmann 2020, pristupljeno 11.06.2020.). Kad se vođe, kao servilni lideri, usredotoče na potrebe svojih sljedbenika, to može imati pozitivan utjecaj na rad i postizanje rezultata i ciljeva organizacije (Lee 2020: 1–4).

Kad imamo kreativni i servilno vodstvo u organizacijama, kakvu strukturu je poželjno imati u njima? Pogledavši dublje u strukturu organizacija možemo razlikovati 4 organizacijska modela koja danas postoje (Laloux 2016: 13–41). Crveni, impulzivni model kojeg karakterizira podjela rada, autoritet od vrha prema dole, ljepilo koje povezuje je odanost, prisutna je vladavina straha i zastrašivanja, nestabilan, visoko poduzetnički i reaktivni model u kaosu. Primjeri crvenog modela su mafija, narko karteli i manje do srednje tvrtke u kojima su osnivači ujedno i direktori. Jantarni, konformistički model kojeg karakterizira stabilnost i sigurnost, ponavljajući procesi, stabilne organizacijske sheme. Krivnja i sram su društveno ljepilo i ljudi provode svoje živote nastojeći se uklopiti noseći ispravnu odjeću, misleći ispravne misli i radeći ono što se od njih očekuje. Primjer jantarnog modela su tradicionalne organizacije kao religijske institucije, vojska, državne agencije, školski sustav i sveučilišta. Narančasti, postignućima orijentiran model kojeg karakteriziraju inovacija, odgovornost i zasluge, su okrutno inovativne i učinkovite mašine u potjeri za maksimalnim profitima. Primjer narančastih organizacija su banke s Wall Street-a i velike korporacije kao Nike, Coca-Cola, GE, Walmart, MBA programi i većina rukovoditeljskih praksi. Zeleni, pluralistički model karakteriziraju osnaživanje zaposlenika, kultura motivirana vrijednostima i dobrobiti dioničara, izgled „mekog“ rukovođenja i percepcija organizacije kao obitelji. Primjeri zelenog modela su ne profitne organizacije i ne vladine udruge, socijalno poduzetništvo i danas se sve više pojavljuju u korporativnom svijetu, pa imamo primjere kao Southwest Airlines i Ben & Jerry's. Slijedeći organizacijski nivo, evolucijski, plavo-zeleni model koji podržava autentičnost, odvajanje od ega, otpuštanje kontrole, gdje se ljudi ne nastoje uklopiti. U ovom modelu vidimo povećano povjerenje u timove i ljude, te je u potpunosti prihvatljivo griješiti, donošenje odluka je bazirano na našim vrijednostima i služi kao naš unutarnji kom-

pas. U plavo zelenom modelu ljudi teže cjelovitosti, povezivanju u cijelosti sa samim sobom i drugima, svim oblicima života i prirode. Karakteristike modela su cjelovitost, samo vođenje i samo organiziranost, te se mijenja i percepcija organizacija, na koje gledamo kao na žive sustave ili žive organizme. U ovom modelu nisu svi jednaki, ali su svi jednako snažni, kao na primjer u proizvodnji, zdravstvu, maloprodaji, profitnim i neprofitnim organizacijama (AES, Patagonia, Buurtzorf). Složenost našeg svijeta se ubrzano povećava, tako hijerarhije i piramide moći jednostavno to ne mogu više pratiti, postaju zastarjele i sukladno tome sve više nailazimo na više manjih prirodnih hijerarhija (Laloux 2016: 91–131). Ako pogledamo sve prikazane modele i njihovu perspektivu, možemo zaključiti da ćemo u budućnosti gledati sve više u zelenih i plavo zelenih modela, gdje će nas kreativno i servilno vodstvo i vođe voditi prema učinkovitijoj, agilnijoj i uspješnijoj organizacijskoj budućnosti s visokom angažiranošću zaposlenika.

Tablica 1. Tablični prikaz organizacijskih struktura (Laloux 2016: 13–41)

Boja	Opis	Vodeća metafora	Ključni značaj	Primjeri
CRVENA	Stalno pokazivanje sile i snage od strane šefa da bi pješadija bila ustojena. Visoko reaktiven, fokus na kratke staze. Dobro funkcioniraju u kaotičnom okruženju.	Čopor vukova	Podjela rada Zapovjedni autoritet	Organizirani kriminal Ulične bande Plemenska pripadnost
JANTARNA	Izrazito formalne uloge u hijerarhijskoj piramidi. Zapovjedanje i kontrola s vrha. Budućnost je ponavljanje prošlosti.	Vojska	Formalne uloge (stabilna, predodređena hijerarhija) Stabilni i ponavljajući procesi	Katolička crkva Vojska Većina vladinih organizacija (javne škole, policija)
NARANČASTA	Cilj je pobijediti konkurenciju; ostvariti profit i rast. Vodstvo po ciljevima (zapovjed i kontrola nad ŠTO, sloboda nad KAKO)	Stroj	Inovacija Odgovornost Zasluge	Multinacionalne kompanije Investicijske banke MBA programi
ZELENA	Fokus je na kulturi i osnaživanju, s ciljem podizanja motivacije zaposlenika. Primarna svrha je dioničare zamijeniti dioničima	Obitelj	Oснаživanje Meko, izjednačeno vodstvo Model dionika	Tvrtke poznate po idealističkim principima (Ben&Jerry's) SouthWest Airlines Starbucks Zappos
PLAVO-ZELENA	Samo vođenje zamjenjuje hijerarhijske piramide. Organizacije su viđene kao živi entiteti, orijentirani dostizanju svojih potencijala	Živi organizam	Samo vođenje Cjelovitost Evolucijska svrha	Pionirski primjeri u proizvodnji, zdravstvu, maloprodaji Profitne Neprofitne organizacije

4. Promjena paradigme vodstva u post Covid-19 svijetu

U ovom radu prikazana je opsežna promjenu vodstva i organizacijske strukture, ali pitanje koje se postavlja je, zašto u ovom post Covid-19 svijetu trebamo novi pristup vodstvu? Vođe organizacija ne ispunjavaju očekivanja, zahtjeve i potrebe društva u kojem živimo. Prilično je lako postići dogovor oko toga da svijet treba bolje vođe. Ali, koja je promjena u vodstvu potrebna i kako ćemo pripremiti bolje vođe za budućnost? Možemo se složiti da naš trenutni pristup ne daje željene rezultate.

Uspješne vođe sposobni su detektirati željeni pravac transformacije, postaviti viziju i dati podršku procesu za koji trebaju vrijeme, promjenu načina razmišljanja i ponašanja, da bi bili u mogućnosti sprovesti ovako opsežnu transformaciju.

Uspješne vođe stvaraju okruženje i uvjete da bi ljudi mogli dati svoj najbolji doprinos i rad, te da bi se mogli duboko i snažno povezati sa svojom svrhom. Izvrsne vođe uče kako voditi i vode na način koji daje svrhu, usklađenost i sjajnu izvedbu. Ali promjene se ne događaju bez da postoji želja i volja za transformacijom i ništa se neće promijeniti ako vođe samo jednostavno nastave ponavljati ljudima jedno te isto, a to je transformirajte se i transformirajte se. Isto tako ako vođe zloupotrebljavaju svoju poziciju i obasipaju ljude kojima služe lažnim obećanjima, bez da poduzimaju konkretne korake u željenom i obećanom smjeru, jednostavno gube kredibilitet i svoj pozitivan utjecaj na ljude koji ih slijede. Transformacija organizacija i vodstvo koje podržava takve transformacije počinje od dana „nula“ i prvim interakcijama s ljudima, i to je proces koji nikad ne završava, koliko god to čudo zvučalo. Organizacije su živi sustavi, čak možemo reći živi organizmi, koji se trebaju i moraju prilagoditi novom okruženju, ali koji i posjeduju tu sposobnost adaptacije na novo okruženje ili na novo normalno. Zadak vođa u ovako opsežnim tran-

sformacijama jest da podržavaju procese koji će organizacije odvesti od samog početka, takozvanog dana „nula“ do novog željenog stanja u budućnosti.

Vizija vođa, model vodstva, te željena, odabrana i prihvaćena transformacija organizacija moraju i trebaju biti usklađene, jednostavno jedan bez drugog nemaju smisla, neće polučiti nikakve rezultate, a kamoli one priželjkivane pozitivne rezultate i toliko željno iščekivane promjene. U ovom slučaju od iznimne važnosti jest da vodstvo i transformacija budu usklađeni da bi uspjeli pokrenuli ljude s vizijom i vrijednostima koje oni žele dijeliti u budućnosti.

Ako razmislimo malo o željenim modelima vodstva za budućnost, kako su kreativno i servilno vodstvo percipirani i prihvaćeni?

Kreativno i servilno vodstvo jesu još uvijek percipirani kao modeli ili stilovi vodstva za postizanje osrednjih rezultata, dok je na žalost još uvijek vodstvo usredotočeno na sebe, čiji su predstavnici velika ega, percipirano kao i rezervirano za postizanje vrhunskih rezultata i za vođenje jako uspješnih organizacija. Ljudi involvirani u proces transformacije, koji se ne mogu povezati s priželjkivanom vizijom i vrijednostima. Takvi ljudi obično na kraju dragovoljno napuštaju organizacije koje se transformiraju, jer jednostavno se njihove osobne vrijednosti i vizija ne podudaraju s organizacijskim, oni pronalaze druge prilike i izazove koje su u skladu s njihovim vrijednostima.

Različitosti i raznolikosti u organizacijama ljudi koji su voljni učiti i razvijati se, te koji dijele zajedničku viziju i vrijednosti jesu ključ uspjeha i snaga svake transformacije, zajedno s točno određenim ritmom kojim se transformacija provodi, transparentnim fazama, te kristalno jasnom komunikacijom o napretku transformacije. Organizacije kojima nedostaje usklađenost vodstva i željene transformacije neće polučiti željeni cilj i neće uspjeti u ovom presudnom i vrlo zahtjevnom procesu. U budućnosti će biti interesantno pratiti i istražiti koliko dugo će kreativni i servilni vodstvo biti u mogućnosti u potpunosti odgovoriti potrebama ovog našeg post Covid-19, VUCA svijeta, u kojem danas živimo.

Post Covid-19 svijet nas je sve promijenio i ostavio neizbrisiv i dubok trag na društvu u cjelini. Susreli smo se s socijalnom distancom, nošenjem maski, zabranom kretanja u zemlji i zabranom putovanja izvan granica zemlje u kojoj živimo. Osvijestili smo da zdravstven sustav i javno zdravstvo imaju svoja ograničenja u smislu dovoljnog broja obrazovanih ljudi koji nam mogu pomoći unutar tog sustava. Vrijednosti u društvu su se izmijenile, kao i naše ponašanje. Ovo su činjenice koje treba u skoroj budućnosti istražiti i pratiti trend i dinamiku društvenih promjena.

5. Zaključak

U post Covid-19 svijetu svjedočimo promjeni paradigme vodstva i organizacijske strukture. Predvidljiv i stabilan svijet s vođama koji su usredotočeni na sebe te vodstvo koje ide od vrha prema dolje, a čiji su tipični predvodnici velika ega i strogo definirane strukture, u potpunosti je zastario te što je još važnije, više nije produktivan. Samim tim postaje stvar prošlosti i povijesnih istraživanja vodstva i vođa. Suvremene vođe pripremaju organizacije kao i ljude u njima za buduće izazove u sljedećim periodima ispred njih, te svojim pravovremenim djelovanjem u sadašnjem trenutku pripremaju se za budućnost koju post Covid-19 svijet donosi. Post Covid-19 društvo zahtijeva autentične, demokratične vizionare vođe te agilne organizacije koje se odmiču od zastarjelog koncepta autokratskog vodstva, kontrole i fokusa na zadatke. U post Covid-19 svijetu svjedočimo promjeni paradigme u vodstvu te postavljanju novih standarda, gdje su demokratični vođe ti koje trebamo u budućnosti. Vođe današnjice utjelovljuju svoje vizije i posljedično donose bolje sutra, bolju budućnost organizacijama koje vode, samim time blagostanje i prosperitet za sve pojedince uključene u ekosistem, uvijek imajući na umu široku perspektivu, takozvanu „veliku sliku“ s pozitivnim utjecajem na cijelo društvo. Trend koji oblikuje budućnost vodstva, ide prema kreativnom i servilnom vodstvu, dok iz organizacijske perspektive i strukture, gledamo u transparentne, agilne, razno-

like i samo organizirajuće timove, koji su potpuno osnaženi za donošenje odluka. Buduće organizacije će biti sposobne reorganizirati se jako brzo, naravno ovisno u okruženju u kojem se nalaze i djeluju, ali u svakom slučaju puno brže nego što su to mogle napraviti u prošlosti. Time ćemo imati predstavnike otpornih, dugoročnih, različitih, samoodrživih, transparentnih organizacija koje imaju zajedničke vrijednosti i viziju.

Literatura

- Ayman, R., Korabik, K. (2010). Leadership, Why Gender and Culture Matter, *American Psychological Association* 65/3: 157–170.
- Basadur M. (2004). Leading others to think innovatively together: Creative leadership. *The Leadership Quarterly* 15: 103–121.
- Bradberry, T., Greaves, J. (2012). *Leadership 2.0*. San Diego: Talent Smart.
- Brady, D., Isaacs, K., Reeves, M., Burroway, R., & Reynolds, M. (2011). Sector, size, stability and scandal. *Gender in Management: An International Journal* 26: 84–85.
- Cambridge Dictionary* online izdanje (pristupljeno 4. 6. 2020.) <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/transformation>
- Catalyst, Quick Take: *Women in Management* (August 11, 2020). (pristupljeno 16. 6. 2021.) Women Business Leaders: Global Statistics (catalyst.org)
- Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). *Through the labyrinth: The truth about how women become leaders*. Harvard Business Press. <http://dx.doi.org/10.5860/choice.45-6881>
- Form W., Wilterdink N. (2019). Social Change, *Encyclopaedia Britannica*, dostupno na <https://www.britannica.com/topic/social-change> (pristupljeno 3. 6. 2020.)
- Fuhrmann R. (2020). What is Servant Leadership?. *Investopedia*. Dostupno na <https://www.investopedia.com/articles/financialcareers/10/servant-leadership.asp> (pristupljeno 11. 6. 2020.)
- Kouzes, J. M., Posner, B. Z. (1995). *The Leadership Challenge*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Lee A., Lyubunikova, J., Tian, A. W., Knight, Caroline. 2020. Servant leadership: A meta-analytic examination of incremental contribution, moderation, and mediation. *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 93: 1–44.
- Lewin K., Lippitt R., White R. K. (1939). Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally Created „Social Climates”. *The Journal of Social Psychology* 10: 269–308.
- Laloux F. (2016). *Reinventing Organizations* Published by Nelson Parker.
- Oxford Dictionary, online izdanje dostupno na (pristupljeno 3. 6. 2020) https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/american_english/change
- Paustian-Underdahl, S.C., Walker, L.S., & Woehr, D. J. (2014, April 28). Gender and Perceptions of Leadership Effectiveness: A Meta-Analysis of Contextual Moderations. *Journal of Applied Psychology*.
- Poloski N. (2003). Ženski stil vođenja – empirijsko istraživanje primarnih nositelja u Hrvatskim poduzećima. *Ekonomski pregled* 54/1–2: 38–54.
- Ryan, M. K., & Haslam, S. A. (2005). The glass cliff: Evidence that women are over-represented in precarious leadership positions. *British Journal of Management* 16: 81–90. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8551.2005.00433.x>.
- Ryan, M. K., & Haslam, S. A. (2007). The glass cliff: Exploring the dynamics surrounding women’s appointment to precarious leadership positions. *Academy of Management Review* 32: 549–572. <http://dx.doi.org/10.5465/amr.2007.24351856>.
- Ryan, M. K., & Haslam, S. A. & Bellenca, F. (2015) *Responding to the Glass Cliff: How men and women explain the precariousness of women’s leadership positions*. Unpublished manuscript, University of Exeter.

- Ryan, M. K., & Haslam, S. A. (2016). Getting on top of the glass cliff: Reviewing a decade of evidence, explanations, and impact. *The Leadership Quarterly* 27: 446–455.
- Schick, A., Hobson, P., Ibsch, P. (2017). Conservation and sustainable development in a VUCA world: the need for a systemic and ecosystem based approach. *Ecosystem Health and Sustainability* 3/4: 1–12.
- Shambach, C. S. A. (2004). *Strategic leadership primer*. Pennsylvania: United States Army War College.
- Silva, C., Carter, N. M., & Beninger, A. (2012). *Good intentions, imperfect execution: Women get fewer of the 'hot jobs' Needed to advance*. New York: Catalyst.
- Winston, B., Patterson, K. (2006). An Integrative Definition of Leadership. *International Journal of Leadership Studies* 1/2: 6–66.
- Zengen J., Folkman, J., Research. (2019). Women Score Higher Than Men in Most Leadership Skills. *Harvard Business Review* 25: 1–7.

TRANSFORMATION OF ORGANIZATION AND LEADERSHIP AFTER THE COVID-19 PANDEMIC

Post Covid-19 world shaped by very complex environment, suddenly and extremely stepped in one of the fastest transformations and multilayer organizational structural change. In post covid-19 world which has more than ever become volatile, uncertain, complex and ambiguous – VUCA world change has become our constant and our reality. We are constantly saying that we live in a new normal, we adopt new behaviours, and economies around the world are suffering, todays organizations are broken and we are not sure how our tomorrow will look. Let's stop for a moment and take a good look at the change we are living and transformation that has become a necessity and we can say in this moment of time completely inevitable. We are going to take a deep dive in transformation and leadership dimension and strategy. Transformation brings to organizations that are implementing it a structured change and needs leaders that can lead it and successfully finish the process of transformation in this post Covid-19 world of ours. Today's post Covid-19 world is changing rapidly and unpredictably and leaders have the responsibility and the privilege to build agile, transparent, coherent, and resilient organizations that will successfully survive future challenges that post covid-19 world will for sure prepare for us.

Keywords: Transformation, post Covid-19 world, leaders and leadership

TEORIJSKI ASPEKTI STARENJA U KONTEKSTU SOCIOLOŠKE MIKROTEORIJE

Sociološke se teorije starenja, ovisno o pristupu, dijele u tri kategorije: sociološke makroteorije, sociološke mikroteorije i sociološke povezujuće teorije. Sociološke makroteorije starenje promatraju u svjetlu demografskih i socioloških promjena. Sociološke mikroteorije u središte stavljaju pojedinca te istražuju kako pojedinci doživljavaju starenje. Sociološke povezujuće teorije kao središnju točku znanstvenoga istraživanja uzimaju povezanost pojedinca (tj. starijih osoba) s društvom na razini sustava. Tema su ovoga preglednoga rada teorijski aspekti starenja u kontekstu sociološke mikroteorije. Teorija uloga, teorija smanjene aktivnosti, teorija aktivnosti te teorija kontinuiteta pojavljivale su se kronološki od 1942., a svaka se nastavljala jedna na drugu te je svaka od njih pokušavala objasniti što se događa pojedincima pri prelasku u treću životnu dobi te u samoj starosti. Ideal starosti, i današnjega, ali i svih društava povijesti, jest zadovoljstvo koje bi osobe treće životne dobi trebale osjetiti kao svojevrsnu nagradu za sve proživljeno tijekom života. Kronološki prateći sociološke mikroteorije moguće je dobiti detaljan uvod u razvoj ideje o starenju i individualnim promjenama koje doživljava pojedinac tijekom procesa starenja, ali i uvid u razvoj ideje/koncepta produktivnoga, aktivnoga, zdravoga te naposljetku i uspješnoga starenja kao ostvarenja ideala.

Ključne riječi: sociološke mikroteorije starenja, teorija uloga, teorija smanjene aktivnosti, teorija aktivnosti, teorija kontinuiteta, produktivno i uspješno starenje

1. Uvod

Stanovništvo svijeta ubrzano stari. Iako postoje nacije koje su po demografskim kriterijima mlade ili se nalaze u fazi zrelosti, napredak medicine te opće poboljšanje društvenih i gospodarskih uvjeta u post tranzicijskim zemljama, a od nedavno i u tranzicijskim zemljama, doveli su do porasta broja staroga stanovništva. Poboljšanje kvalitete života dovelo je do smanjivanja stope mortaliteta te stoga u cijelome svijetu raste očekivani prosjek trajanja života te općenito udio starije populacije u ukupnom stanovništvu. Stoga i sociologija, ali i druge znanosti poput prirode i biologiju sve više istražuju starenje kao proces i starost kao životno razdoblje, a s ciljem pomaganja starijim osobama u što bezbolnijoj tranziciji u treću životnu dob.

Tema su ovoga rada teorijski aspekti starenja u kontekstu sociološke mikroteorije. Kao uvod u rad predstaviti će se pojmovi starenja i starosti iz sociološkog aspekta te će se ukratko predstaviti sva tri pristupa starenju: pristup sociologije, pristup društvenih znanosti te pristup prirodnih znanosti. Središnji dio rada obuhvaća sociološke mikroteorije starenja.

Sociološke mikroteorije u središte stavljaju pojedinca te istražuju kako pojedinci doživljavaju starenje. One starenje proučavaju i objašnjavaju na razini pojedinca, njegovoga socijalnoga statusa i uloga koje mu društvo određuje i na temelju kojih on određuje svoju vrijednost, a najpoznatije su mikroteorije teorija uloga, teorija smanjene aktivnosti, teorija aktivnosti te teorija kontinuiteta koje će se predstaviti u središnjem dijelu rada. Suvremeni sociolozi, za razliku od sociologa 20. stoljeća, uglavnom nisu iznosili nove sveobuhvatne teorije koje bi objašnjavale starost i starenje. Umjesto toga, fokusirali su se na navedene teorije te su ih potvrđivali ili osporavali istraživanjima, a također su iznijeli pojmove zdravoga, aktivnoga, uspješnoga i produktivnoga starenja oko kojih su organizirali vlastita shvaćanja starenja pojedinca. Dakle, suvremena se sociologija, umjesto pokušavanja postavljanja sveobuhvatnih teorija, fokusira na čimbenike koji starenje i starost čine sretnim i zadovoljnim razdobljem u životu pojedinca, te istražuje navedene pojmove. Stoga će se u zadnjem dijelu rada navedeni pojmovi i predstaviti te detaljnije objasniti.

2. Starenje i starost

Napredak medicine te opće poboljšanje društvenih i gospodarskih uvjeta u posttranzicijskim zemljama, a od nedavno i u tranzicijskim zemljama, omogućili su znatno produljenje životnoga vijeka. Iako postoje nacije koje su po demografskim kriterijima mlade ili se nalaze u fazi zrelosti, većina se nacija, posebice u zapadnim društvima, ipak svrstava u stare nacije. No i mlade nacije stare – a s obzirom na to kako stanovništvo svijeta sve ubrzanije stari, proučavanje starenja i starosti više nije stvar isključivo znanosti i znanstvene zajednice, već i politike i javnoga interesa.

Starenje nije jedinstven proces i ne može se jednoznačno definirati jer ovisi o nizu individualnih bioloških i psiholoških čimbenika te o društvenim čimbenicima. Također, granice između pojedinih dobnih skupina društveno su konstruirane te su stoga i arbitrarne (Phillipson 1998 prema Bara, Podgorelec 2015: 59–60). Stoga su se, kako bi se promjene u procesu starenja mogle što točnije proučavati, razvili pojmovi starenja i starosti; fizikalnoga, objektivnoga, biološkoga, psihološkoga i socijalnog vremena; kronološke, biološke, psihološke i socijalne dobi te primarnoga i sekundarnoga starenja (Despot Lučanin 2003: 17–19). Sa svrhom što točnijega definiranja procesa starenja, sam je pojam starenja razdvojen na pojmove primarnoga i sekundarnoga starenja. Pod pojmom primarnoga starenja podrazumijeva se fiziološko starenje (senescencija) i fiziološki procesi koji su determinirani unutarnjim biološkim čimbenicima organizma. Primarno je starenje neizbježno i posljedica je sazrijevanja te protoka vremena, a ogleda se u usporavanju aktivnosti središnjega živčanoga sustava ili npr. u menopauzi kod žena. Sekundarno je starenje uzrokovano vanjskim faktorima. Vanjski faktori, poput bolesti i okolinskih utjecaja s vremenom dovode do patoloških promjena – na primjer, konstantno izlaganje buci s godinama će dovesti do slabljenja sluha (Despot Lučanin 2003: 17).

Četiri su aspekta dobi i starenja: kronološki, biološki, psihološki te socijalni. Kronološki se aspekt odnosi na kronološki broj godina koje pojedinac ima (Barkan 2011: 423), a UN stariju životnu dob definira od kronološke dobi 65 ili više godina (UN 2015: 71). Biološko se starenje odnosi na fizičke i biološke promjene organizma koje prate starenje, a odnose se „usporavanje“ i otežalo obavljanje svakodnevnih aktivnosti. Psihološko se starenje odnosi na psihološke promjene koje se događaju tijekom starenja, prije svega na promjenu u mentalnom funkcioniranju i osobnosti. Također se ističe kako se psihološka i biološka dob ne moraju nužno podudarati s kronološkom dobi – najbolji primjer za to su osobe koje izgledaju i djeluju kao da imaju npr. 50 godina, a kronološke su dobi od npr. 60 godina (Barkan 2011: 423). Četvrti je aspekt starenja društveni. Budući da su ljudi društvena bića te odrastaju i razvijaju se unutar društva, nemoguće je zanemariti društvenu datost starenja. Socijalni aspekt starenja razlikuje se i od pojedinca do pojedinca te od jedne društvene skupine do druge, no ključna su mu obilježja promjena uloga unutar odnosa, unutar mreže rođaka i prijatelja te unutar formalnih organizacija. Percepcija starenja sastavni je dio društvene kulture. Ako društvo pozitivno gleda na starenje, socijalno starenje koje doživljavaju pojedinci u tom društvu pozitivnije je i ugodnije nego u društvu koje negativno gleda na starenje (Barkan 2011: 423).

Pri definiranju starosti potrebno je definirati vrijeme. S obzirom na to što se mjeri postoji nekoliko kategorija vremena. Fizikalno vrijeme odnosi se na objektivno vrijeme i mjerljivo je satom ili kalendarom. Biološko se vrijeme odnosi na biološke promjene organizma te se mjeri metaboličkim ritmom. Psihološko se vrijeme odnosi na subjektivni doživljaj vremena i njegovoga trajanja, a mjeri se subjektivnim iskustvom vremenskoga trajanja. Posljednje, socijalno vrijeme, mjeri se očekivanjima društva kada će se nešto dogoditi u životu (Despot Lučanin 2003: 19).

Iako se svi slažu kako je starenje i starost nipošto nisu jednoznačni pojmovi, razni su sociolozi na različite načine definirali oba pojma. U sljedećoj će se tablici (Tablica 1.), kao uvod u temu, prikazati najznačajnije definicije starosti i starenja.

Prilog 1. Definicije starosti i starenja

Autor	Definicija
Jasminka Despot Lučanin (Despot Lučanin, 2003: 15)	Starost je posljednje razvojno razdoblje u životnom vijeku pojedinca, a defini- ra se prema kronološkoj dobi (npr. nakon 65 godine života), prema socijalnim ulogama ili statusu (npr. nakon umirovljenja) ili prema funkcionalnom statu- su (npr. nakon određenog stupnja opadanja sposobnosti). Starost je razdoblje prema kojem se odvija razvoj svakoga pojedinca, bez obzira na spol, rasu i ekonomski status.
Robert Atchley (Bara, Podgorelec, 2015: 60)	Starost na „životnoj pozornici“ karakterizira fizička slabost koja je obično jav- lja u kasnim sedamdesetim godinama.
James E. Birren (Despot Lučanin, 2003: 16)	Starenje podrazumijeva pravilne ili redovite promjene reprezentativnih orga- nizama u reprezentativnoj okolini koje se zbivaju s protokom vremena.
Yates (Despot Lučanin, 2003: 16)	Starenje je svaka vremenski ovisna promjena nekoga objekta ili sustava. Pro- mjena, prema prosudbi promatrača, može biti dobra, loša ili neutralna.
Jasminka Despot Lučanin (Despot Lučanin, 2003: 16)	Starenje je promjena struktura i funkcija organizma koja rezultira opadanjem samoregulatorajućih bioloških, socijalnih i psihičkih sposobnosti.

Izvor: izrada autora prema Despot Lučanin, 2003: 16 i Bara, Podgorelec, 2016: 60

Budući da je starenje kompleksan proces koji obuhvaća biologiju, psihu te društveni položaj pojedinca, razne znanosti iz različitih aspekata proučavaju starenje. Također, svaka znanost pokušava definirati starenje iz svoje perspektive, stavljajući naglasak na aspekt koji ona proučava. Sveobuhvatno gledajući, mnoštvo je teorija starenja koje se, s obzirom na ishodišne znanosti iz kojih su proizašle, generalno mogu svrstati u tri kategorije: biološke teorije starenja, psihološke teorije starenja te sociološke teorije starenja.

2.1. Biološke teorije starenja

Biološkim teorijama starenja ishodišna je znanost biologija, a pri objašnjavanju i definiranju starenja naglasak stavljaju na biološki proces starenja stanica, organa te na koncu i organizma kao cjeline. Dvije su glavne skupine bioloških teorija starenja programirane teorije te stohastičke teorije (Despot Lučanin 2003: 23).

Programirane se teorije nazivaju još razvojne ili genetičke teorije jer starenje smatraju sastavnim, programiranim dijelom razvoja svakoga organizma koje je upisano u gene i kao takvo je neizbježno. Iako programirane teorije smatraju kako se genetski određen plan starenja aktivira odmah nakon postizanja reproduktivne zrelosti, ipak ostavljaju mogućnost utjecanja na plan starenja kontrolirajući varijable iz okoline. Programirane teorije naglasak stavljaju na specifične gene koji su odgovorni za dužinu života, a starenje se ogleda u raznim biološkim promjenama metaboličkoga, endokrinoga te imunološkoga sustava koje pak dovode do opadanja različitih funkcija organizma (Despot Lučanin 2003: 23).

Stohastičke teorije također starenje i starost proučavaju iz aspekta biološke znanosti, ali, za razliku od programiranih teorija koje smatraju kako je starenje upisano u genetskom kodu, stohastičke ili slučajne teorije, kako se još nazivaju, naglasak stavljaju na razna „oštećenja“. Ta „oštećenja“ uzrokovana su slučajnim događajima iz samoga života – na primjer, bolesti, ozljede, štetne tvari i slično. Bolesti i ozljede nešto su što čovjek ne može izbjeći tijekom života, a akumuliranje tih „oštećenja“ dovode do starosti. Dakle, prema stohastičkim teorijama, starenje je rezultat samoga života i oštećenja koje mogu rezultat unutarnjih ili vanjskih faktora. „Oštećenja“, koja su rezultat unutarnjih i vanjskih faktora, mogu dovesti i do promjena molekula proteina, do promjena DNA u tjelesnim stanicama ili u spojevima slobodnih radikala s molekulama u organizmu čime tijelo neminovno stari (Despot Lučanin 2003: 23–24).

2.2. Psihološke teorije starenja

Psihološkim je teorijama starenja ishodišna znanost psihologija, no, iako postoji niz teorija koje pokušavaju dati cjelokupno viđenje psihologije starenja, ne postoji nijedna integrativna teorija. Temeljna su pitanja psihologije starenja (Despot Lučanin 2003: 26):

- Kako dolazi do organizacije ponašanja s vremenom?
- U kojim okolnostima dolazi do dezorganizacije ponašanja s vremenom?

I dok su rana psihologijska istraživanja nastojala utvrditi od kojih je temeljnih elemenata ponašanje sačinjeno, današnja se istraživanja fokusiraju na međusobne odnose tih temeljnih elemenata u protoku vremena. Osim toga, psiholozi proučavaju i opadanja sposobnosti u procesu starenja, posebice dezorganizaciju ponašanja (Despot Lučanin 2003: 26).

Psihološke teorije starenja mogu se klasificirati u, uvjetno rečeno, dvije skupine:

- teorije životnoga vijeka te
- ostali teorijski pristupi.

Teorije životnoga vijeka ili životnoga ciklusa počele su se razvijati 1970-ih godina, no poznate su i preteče razvoja ovih teorija. Jedan od prvih začetnika bio je američki psiholog Daniel J. Levinson. Teorije životnoga vijeka naglasak stavljaju na promjene kojima smatraju urođenim čimbenicima, a koje utječu na rast i razvoj pojedinca u različitim razdobljima životnoga vijeka. Te su promjene, prema teoretičarima životnoga vijeka, normativne, povezane s kronološkom dobi, i, najvažnije od svega, predvidljive. Tijekom života događa se izmjena razvojnih razdoblja, a da bi pojedinac bio uspješan u određenome životnome razdoblju, nužno je uspješno savladavanje „prepreka“ prethodnoga razdoblja (Despot Lučanin 2003: 26–27).

Ostali teorijski pristupi preteče imaju u teorijama nastalima 1980-ih i 1990-ih, dakle, nakon razvijanja teorija životnoga vijeka. Ostali teorijski pristupi uglavnom naglasak stavljaju na tumačenja prilagodbi ličnosti na starenje (Despot Lučanin 2003: 35).

Radi lakšega pregleda u Tablici 2. donosi se pregled psiholoških teorija starenja.

Prilog 2. Pregled psiholoških teorija starenja

Skupina teorija	Autor	Naziv teorije
Teorije životnoga vijeka	Charlotte Bühler	Teorija toka ljudskoga života
	Carl Gustav Jung	Teorija životnih razdoblja
	Robert Havighurst	Razvojni zadaci
	Erik Erikson	Teorija psihosocijalnoga razvoja
	Daniel Levinson	Teorija životnoga ciklusa
	Klaus Riegel	Dijalektička analiza razvoja
	Paul Costa i Robert McCrae	Kontinuitet i promjena kroz životni vijek
Ostali teorijski pristupi	Urie Bronfenbrenner	Teorija ekoloških sustava
	Hans Thomaе	Kognitivna teorija starenja
	J. Brandstätter	Kognitivna teorija prilagodbe starenju

Izvor: izrada autora prema Despot Lučanin, 2003: 26–37

2.3. Sociološke teorije starenja

Socijalna gerontologija i društvene znanosti općenito problemu starosti ne pristupaju isključivo sa stajališta kronološke dobi i funkcionalnih sposobnosti, već se naglasak stavlja na odnos kvalitete života, sustava vrijednosti i obilježje sredine u kojoj osoba živi. Tijekom starenja pojedinac doživljava razne promjene, i na osobnoj, i na društvenoj razini. Različite sociološke teorije starenja kao početnu točku uzimaju različite promjene te na temelju njih grade teze o starenju i starosti. Te, početne i središnje točke istraživačkoga rada mogu biti društvene promjene koje prate starenje, promjene koje se tiču društvenih aktivnosti starijih osoba, njihovih interakcija i uloga koje zauzimaju unutar društva ili odnosi između osobnoga iskustva starijih osoba i društvenih institucija (Bara 2019). Teorije se starenja klasificiraju ovisno o tome što uzimaju kao središnju i početnu točku istraživačkoga interesa. Generalno, teorije se starenja mogu klasificirati u tri kategorije unutar kojih se nalazi niz zasebnih teorija, a koje međusobno, unutar svoje kategorije, imaju povezujuće točke s obzirom na to što stavljaju u središte znanstvenoga interesa. Te su kategorije sljedeće (Despot Lučanin 2003: 24):

- socijalne makroteorije,
- socijalne mikroteorije,
- socijalne povezujuće teorije.

Socijalne makroteorije polaze od šire slike: one starenje promatraju u svjetlu demografskih i socioloških promjena te proučavaju kakva je interakcija između starije populacije, institucija i društva na razini sustava. Pri tome pojedinca, odnosno stariju osobu koja je predmet istraživanja, postavljaju u pasivno stanje smatrajući kako su pojedinci (odnosno stare osobe) pasivno izložene kulturnim i društvenim teorijama. Najpoznatije socijalne makroteorije jesu strukturalizam, teorija modernizacije, teorija interesnih grupa (Despot Lučanin 2003: 24), dobno stratifikacijska teorija, političko ekonomska teorija, feminističke teorije te teorija životnoga ciklusa (Bara 2019).

Socijalne mikroteorije u središte stavljaju pojedinca te istražuju kako pojedinci doživljavaju starenje. Starenje se objašnjava na razini pojedinca, njegovoga socijalnoga statusa i uloga koje mu društvo određuje i na temelju kojih on određuje svoju vrijednost. Najpoznatije socijalne mikroteorije jesu teorija uloga, teorija razmjene, teorija kontinuiteta (Despot Lučanin 2003: 24), teorija aktivnosti te teorija smanjene aktivnosti (Bara 2019).

Socijalne povezujuće teorije kao središnju točku znanstvenoga istraživanja uzimaju povezanost pojedinca (tj. starijih osoba) s društvom na razini sustava. Budući da društvo pojedincima koji stare može naglasiti društvenu aktivnost ili im tu aktivnost uskratiti, naglasak se stavlja na aspekte uzajamne interakcije među starijima i društvom/sustavom, ali i na uloge koje društvo dodjeljuje pojedincima na temelju njihove dobi. Najpoznatije socijalne povezujuće teorije jesu subkulturalna teorija te teorija razmjene (Bara 2019).

Radi lakšega pregleda u Tablici 3. donosi se pregled socioloških teorija starenja.

Prilog 3. Sociološke teorije starenja

Skupina teorija	Autor	Naziv teorije
Makroteorije		Strukturalizam
	Cowgill, 1974.	Teorija modernizacije
		Teorija interesnih grupa
	Riley, Kahn i Foner, 1994.	Dobno stratifikacijska teorija
	Estes, 1979.; Walker, 1981. i Townsend, 1981.	Političko ekonomska teorija

		Feminističke teorije
	Elder, 1985.	Teorija životnoga ciklusa
Mikroteorije	Cottrell, 1942.	Teorija uloga
		Teorija razmjene
	Atchley, 1989., 1999.	Teorija kontinuiteta
	Havighurst, Neugarten i Tobin, 1968.	Teorija aktivnosti
	Cumming i Henry, 1961.	Teorija smanjene aktivnosti
Povezujuće teorije	Rose i Peterson, 1965.	Subkulturalna teorija
	Dowd, 1975.	Teorija razmjene

Izvor: izrada autora prema Bara, 2019.

3. Sociološke mikroteorije starenja

3.1. Teorija uloga

Teorija uloga jedna je od prvih teorija koja je pokušala objasniti kako se pojedinci prilagođavaju starenju. Teoriju je postavio L. S. Cottrell 1942., a teorija objašnjava kako pojedinci igraju različite društvene uloge tijekom života: to su uloge studentice/studenta, majke/oca, supruge/supruga, kćeri/sina, poslovne žene/poslovnoga čovjeka, bake/djeda itd. (Hooyman, Asuman Kiyak 2007: 307). Te uloge podrazumijevaju osobu kao društveno biće te se navodi kako se određena uloga uvijek postavlja u određenom kontekstu koji određuju drugi, odnosno društvo (Cottrell 1942: 618).

U većini društava, posebno zapadnih, kronološka dob koristi se za određivanje podobnosti za različite položaje, procjenu prikladnosti različitih uloga i oblikovanje očekivanja ljudi u socijalnim situacijama. Neke od njih imaju razumnu biološku osnovu koja se odnosi na dob (npr. uloga majke), ali mnoge mogu ispuniti osobe šireg dobnog raspona (npr. uloga volontera). Starost mijenja ne samo uloge koje se očekuju od ljudi, već i način na koji se očekuje od njih. Na primjer, obiteljska očekivanja od 32-godišnje majke razlikuju se od očekivanja koje ima majka u dobi od npr. 72 godine. Samo prilagođavanje starenju zapravo ovisi o tome koliko dobro pojedinac prihvaća promjenu uloga karakterističnu za kasnije godine. U tom slučaju, dobne norme pretpostavke su sposobnosti i ograničenja, a služe otvaranju ili zatvaranju uloga koje pojedinac može igrati. Na primjer, ako 76-godišnja udovica počne izlaziti s mlađim muškarcem, društvo će smatrati kako to nije primjereno njezinoj dobi. Dobne se norme mogu formalno izraziti socijalnim politikama i zakonima, no najčešće djeluju neformalno (Hooyman, Asuman Kiyak 2007: 307)

Pri postavljanju teorije, autor je postavio dva moguća problema do kojih može doći pri igranju uloga (Cottrell 1942: 618–619):

- Prilagođavanje ulozi društvene kategorije, odnosno dobi u kojoj se pojedinac trenutno nalazi;
- Prilagođavanje promjeni uloge do koje dolazi prelaskom iz jedne društvene kategorije (dobi) u drugu.

Cottrell smatra kako stupanj prilagođavanja ulogama ovisi o velikom broju faktora. Na primjer, stupanj prilagođavanja ulozi za trenutnu dob izravno ovisi o jasnoći definiranja tih istih uloga, a jasnoća definicije uloge smanjuje se razlikama u usmenim i praktičnim očekivanjima, kontaktima među članovima subkulturnih skupina koji imaju različite uloge za iste starosne kategorije te nedosljednošću odgovora i očekivanja koje društvo iznosi pojedincu. Ako društvo dodijeli više uloga određenoj dobnoj kategoriji, stupanj prilagođavanja ulogama ovisi o kompatibilnosti uloga. Pritom je moguće i da uloge budu nekompatibilne

– u tom slučaju stupanj prilagođavanja ovisi o tome postoje li, i u kojoj mjeri, sredstva za minimiziranje preklapanja situacija koje zahtijevaju nespojive uloge. Također, stupanj prilagođavanja ulogama ovisi i o tome je li društvo omogućilo ostvarenje ciljeva karakterističnih za tu dobnu skupinu. Ako se cilj karakterističan za određenu dobnu skupinu ne može ostvariti, zadovoljstvo je pojedinca narušeno te se može uspostaviti ostvarivanjem nove uloge ili dostupnošću zamjenskih zahvalnica (Cottrell 1942: 618–619).

Stupanj prilagodbe prelaska u buduću ulogu također ovisi o više faktora. Ovisi, prije svega, o stupnju jasnoće kojom se definira buduća uloga. Također, stupanj prilagođavanja ovisi i o emocionalnim kontaktima s kojima će se pojedinac koji dobiva novu ulogu moći poistovjetiti, ali i o mogućnosti zamišljene ili početne probe buduće uloge te mogućnošću vježbe buduće ulogu kroz sličnu aktivnost. Stupanj prilagodbe budućoj ulozi ovisi i o stupnju važnosti i definitivnosti prijelaznih postupaka koje društvo koristi u određivanju promjene uloge. Osim toga, ovisi i o cjelovitosti promjene u odgovorima i očekivanjima koje je društvo iskazalo pojedincu u njegovoj ulozi (Cottrell 1942: 619).

3.2. Teorija smanjene aktivnosti

Teoriju smanjene aktivnosti postavili su Elaine Cumming i William Henry 1961., a teorija se još naziva i disengagement theory. Teorija je nastala kao rezultat istraživanja 1950-ih u Kansas Cityju. Naime, nakon Drugoga svjetskoga rata neki su fakulteti željeli pokrenuti istraživanja koja će odgovoriti na pitanja i probleme starenja te zaposlenja, zdravlja, društvene uključenosti i angažmana i zadovoljstva životom starijih osoba. Preliminarni rad na fakultetu u Kansasu tako je postao osnova za šire istraživanje koje je rezultiralo postavljanjem teorije u članku *Growing Old* 1961. (Achenbaum, Bengtson 1994: 757–758).

Prema toj teoriji starenje je neizbježni proces, a uz starenje dolazi i do uzajamnog povlačenja i isključenja iz dotadašnje životne svakodnevice, što pak rezultira padom interakcije između starijih osoba i ostalih u društvenom sustavu kojemu osobe pripadaju. Teorija je postavila devet osnovnih postulata (Cumming i Henry 1961: 213–218 prema Achenbaum, Bengtson 1994: 758):

- Iako se pojedinci razlikuju, očekivanje smrti je univerzalno, a smanjenje sposobnosti je vjerojatno. Stoga će se uzajamno raskidanje veza odvijati između osobe i drugih u njenom društvu.
- Budući da interakcije stvaraju i potvrđuju norme, smanjenje broja različitih interakcija dovodi do povećane slobode od kontrole normi koje upravljaju svakodnevnim ponašanjem. Posljedično, kada jednom započinjanje odstupanja započne, ono postaje ili kružni ili samotrajni proces.
- Budući da je središnja uloga muškaraca u američkom društvu instrumentalna, a središnja uloga žena socioemocionalna, proces razdvajanja razlikovat će se između muškaraca i žena.
- Životni ciklus pojedinca usmjeren je promjenama ega – na primjer, starenje je obično praćeno smanjenjem znanja i vještina. Istodobno, uspjeh u industrijskom društvu temelji se na znanjima i vještinama te je stoga važan osiguravajući čimbenik društva ocjenjivanje prema dobi. Ocjenjivanje prema dobi omogućava ne samo da mladi budu dovoljno dobro obučeni i da kao takvi preuzmu autoritet, nego i da stariji članovi društva odu u mirovinu prije nego što izgube vještine. U Americi, razrješenje, odnosno isključenje (disengagement) može pokrenuti pojedinac zbog promjena ega ili društvo zbog organizacijskih imperativa. Također je moguće ga istovremeno pokrenu i jedna i druga strana.
- Isključenje starijih događa se kada su i pojedinac i društvo spremni za isključenje. Ako je pojedinac spreman, a društvo nije, dolazi do disjunkcije, odnosno razdvajanja u očekivanjima pojedinca i članova društva, no obično se proces isključenja ipak događa. Ako je društvo spremno, a pojedinac nije, svejedno dolazi do disjunkcije, a rezultat disjunkcije najčešće je isključenje.
- Zbog napuštanja glavnih životnih uloga – onih radnih za muškarce te uloga unutar braka i obitelji za žene – isključivanje rezultira drastičnim smanjivanjem društvenoga životnoga prostora. To pak

rezultira krizom i gubitkom morala osim ako pojedincima koji se isključuju nisu dostupne nove, različite uloge prikladne isključenom stanju.

- Spremnost za isključenje također je proces, a započinje onda kada pojedinac postane svjestan kratkoće života i oskudice preostalog vremena. Pri tome sve manje sagleda vlastiti život, a raspoloživa energija ega mu se smanjuje.
- Smanjenje interakcije i gubitak središnjih uloga rezultiraju promjenom kvalitete odnosa u ostalim ulogama.
- Isključivanje je koncept koji postoji neovisno o kulturi kojoj pripada pojedinac, ali oblik i način kako će se isključivanje odvijati nužno je vezan za kulturu kojoj pojedinac koji se isključuje pripada.

3.3. Teorija aktivnosti

Teoriju aktivnosti iznijeli su 1961. Robert J. Havighurst, Bernice L. Neugarten i Sheldon S. Tobin, i to prvenstveno kao kritiku teorije smanjene aktivnosti. Naime, prateći rezultate istraživanja starenja koji su se provodili u Kansas Cityju, a istodobno provodeći vlastita istraživanja, Havighurst, Neugarten i Tobin primijetili su kako rezultati njihovog istraživanja ne mogu potvrditi teoriju smanjene aktivnosti. Prateći nekoliko stotina osoba u dobi od 50 do 80 godina u razmaku od šest godina, Havighurst, Neugarten i Tobin otkrili su pozitivnu povezanost između opsega socijalne interakcije i psihološkog blagostanja, a ta je korelacija bila još i veća u dobnoj skupini +70 u odnosu na skupinu 50 – 70 godina. Stoga su postavili teoriju aktivnosti čiji je osnovni koncept da su starije osobe, koje su izrazito angažirane u društvu i imaju različite društvene uloge, uglavnom zadovoljnije životom u odnosu na one koji imaju niži društveni angažman i igraju manje društvenih uloga. No, njihova su istraživanja potvrdila kako odnos društvenoga angažmana i zadovoljstva životom ne mora uvijek biti proporcionalan. Moguće je su neki pojedinci, bez obzira na niski društveni angažman, svejedno zadovoljni kvalitetom života, ali i je moguće i obratno: da su osobe s visokim društvenim angažmanom nezadovoljne. Stoga su te razlike objasnili postavljanjem hipoteze o osobnosti. Hipoteza je pretpostavljala kako se ljudi s godinama relativno malo mijenjaju te kako su određeni tipovi osobnosti generalno zadovoljni životom, što se ne mijenja ni u kasnoj dobi. Drugi pak tipovi osobnosti proces isključivanja doživljavaju s velikom nelagodom te se kod njih pokazuje pad zadovoljstva životom. Dakle, osobnost je važna varijabla, odnosno žarište oko koje su organizirane ostale varijable. Stoga na zadovoljstvo životom osoba starije dobi, prema teoriji aktivnosti, utječu 2 stavke (Neugarten, Havighurst i Tobin 1996: 264–265):

- tip osobnosti te
- opseg društvenih aktivnosti i raznolikost društvenih uloga koju pojedinac igra

Sukladno istraživanjima na osobama između 70 i 79 godina, Havighurst, Neugarten i Tobin postavili su četiri tipa osobnosti (Neugarten, Havighurst i Tobin 1996: 265):

- oni koji su integrirani (the integrated),
- oni koji se brane (the defended),
- oni koji su pasivno-ovisni (the passive-dependent),
- dezintegrirane ličnosti (disintegrated personalities).

Te su osobnosti dalje razradili stvorivši model s osam obrazaca, a na temeljima provedenih istraživanja. Dakle, osobnost pojedinca, opseg društvenih aktivnosti te njegov stupanj zadovoljstva životom, prema Havighurstu, Neugartenu i Tobinu, može se svrstati u jedan od osam obrazaca koji su, radi preglednosti, prikazani u Tablici 4. (Neugarten, Havighurst i Tobin 1996: 266–268).

Prilog 4. Obrasci ponašanja i tipovi osobnosti prema teoriji aktivnosti

Tip osobnosti	Obrazac	Objašnjenje
Oni koji su integrirani	Reorganizirani (Re-organiser)	Osobe koje stvaraju nove aktivnosti kao nadomjestak za izgubljene. Kada se umirove, slobodno vrijeme posvećuju zajednici, crkvi ili nekoj drugoj društvenoj organizaciji. Te osobe reorganiziraju svoje obrasce aktivnosti.
	Fokusirani (Focused)	Integrirane ličnosti s visokim životnim zadovoljstvom, ali srednjom razinom aktivnosti. Takve osobe u starosti postaju selektivne u svojim aktivnostima te svoju energiju posvećuju samo nekolicini aktivnosti i životnih uloga iz kojih crpe veliko zadovoljstvo (npr. uloga bake/djeda, hobiji poput vrtlarenja).
	Oslobođeni (Disengaged)	Integrirane ličnosti s visokim životnim zadovoljstvom, ali sa slabom aktivnošću. Slaba aktivnost nije odgovor na vanjske gubitke ili fizički deficit nego vlastita preferencija, a takve se osobe dobrovoljno povlače iz društvenih aktivnosti i uloga. Takve su osobe najčešće orijentirane na sebe, iako nisu plitke, a starost odlučuju provoditi zadovoljno, smireno i povučeno.
Oni koji se brane	Oni koji se drže (Holding on)	Osobe koje starenje doživljavaju kao prijetnju te, kako bi se „održale“, pokušavaju što duže zadržati obrasce ponašanja iz srednje dobi. Prilično su uspješni u svojim pokušajima, a visoku razinu životnoga zadovoljstva održavaju srednjom ili čak i visokom razinom aktivnosti.
	Stisnuti (constricted)	Osobe koje se grčevito brane od starenja te koje su preokupirane gubicima i deficitima. Od starenja se brane tako što sužavaju svoje socijalne interakcije. S obzirom na to da organiziraju vlastiti život kako bi se zaštitili od nečega što bi, prema njihovom mišljenju, uzrokovalo trenutni kolaps, njihova je aktivnost u zajednici i igranju uloga niska. No, bez obzira na to, uspijevaju održati srednju ili visoku razinu životnoga zadovoljstva.
Oni koji su pasivno-ovisni	Ovisni o traženju brizi (Succorance-seeking)	Osobe koje imaju snažno izraženu potrebu za drugima. Takve osobe održavaju srednju razinu aktivnosti te imaju srednju razinu zadovoljstva životom. Razina zadovoljstva životom održava se sve dok imaju barem jednu ili dvije druge osobe na koje se mogu oslanjati i na taj način zadovoljavati svoje emocionalne potrebe.
	Apatični (Apathetic)	Osobe kod kojih je pasivnost upečatljiva osobina ličnosti i koje igraju malo uloga u svojem društvenom okruženju. Također, njihovo je životno zadovoljstvo srednje ili slabo. Apatični obrazac najčešće se pojavljuje kod osoba koje su bile pasivne i u srednjoj dobi – kod njih je starenje najvjerojatnije samo pojačalo dugogodišnje obrasce pasivnosti i apatije.
Dezintegrirane ličnosti	Neorganizirani (Disorganized)	Neintegrirane ličnosti koji slijede obrazac neorganiziranog starenja. To su osobe koje karakterizira nedostatak u psihološkim funkcijama te nedostatak kontrole nad emocijama, a tijekom starenja doživljavaju pogoršanje misaonih procesa. Tijekom života njihova je društvena aktivnost bila mala, kao i broj uloga koje su igrali te se stoga može reći kako su se više „održavali“ u zajednici nego što su bili njezin aktivni član.

Izvor: izrada autora prema Neugarten, Havighurst i Tobin, 1996: 266–268

3.4. Teorija kontinuiteta

Teoriju kontinuiteta iznio je krajem 1980-ih Robert Atchley, koji je proučavao kako se ljudi prilagođavaju promjenama povezanim sa starenjem. Teorija pokušava objasniti zašto je kontinuitet ključni element u procesu razvoja odraslih u srednjem životu i kasnije. Za razliku od nekih drugih teorija o ljudskom razvoju, teorija kontinuiteta nastala je na temelju studija prilagodbe osoba srednjega staleža i starijih odraslih

osoba. Prema Atchleyu, teorija kontinuiteta razvijena je kako bi objasnio zajednički nalaz svih istraživanja – naime, veliki je dio starijih osoba, unatoč značajnim promjenama u zdravlju, funkcioniranju i socijalnim okolnostima, i dalje pokazivao znatnu dosljednost u obrascima ponašanja, profilima aktivnosti, životnom uređenju i društvenim odnosima (von Bonsdorff, Ilmarinen 2013: 73).

Dugoročni kontinuitet koji je zamijećen u istraživanjima i koji je postao temelj teorije zamišljen je kao snažna vjerojatna veza između prošlih, sadašnjih i očekivanih obrazaca mišljenja, ponašanja i društvenih uređenja. Budući da kontinuitet može značiti ili nepostojanje promjena ili evoluciju povezanu s prošlošću pojedinca, njegova upotreba u gerontologiji bila je dvosmislena. U nekim studijama, kontinuitet se izjednačava s apsolutnom stabilnošću ili nedostatkom promjena, a u drugima se definira kao postepeni razvoj i povezanost s vremenom (Atchley 2001: 246).

Teorija kontinuiteta uključuje četiri elementa: unutarnju strukturu, vanjsku strukturu, postavljanje ciljeva i održavanje prilagodljivih kapaciteta (Atchley 2001: 246).

Unutarnja struktura odnosi se na ideje, mentalne vještine i informacije pohranjene u umu koje se organiziraju u labave strukture kao što su samo-koncept, osobni ciljevi, pogled na svijet, filozofija života, moralni okvira, stavovi, vrijednosti, uvjerenja, znanja, vještine, temperament te postavke i strategije za rješavanje problema. Te opće strukture predstavljaju različite dimenzije koje, kada se kombiniraju, tvore jedinstvenu cjelinu koja razlikuje jednu osobu od druge. Donoseći životne odluke i prilagođavajući se promjenama, ljudi su motivirani za održavanje unutarnjih struktura, a neprekidni kontinuitet psiholoških struktura pojedinac doživljava kao važan preduvjet psihološke sigurnosti (Atchley 2001: 246)

Vanjska struktura odnosi se na društvene uloge, aktivnosti, odnose te životna okruženja koji su također organizirani u čovjekovom umu. Kao rezultat određivanja prioriteta i selektivnog ulaganja tijekom odrasle dobi, u odrasloj dobi većina ljudi ima jedinstvene i dobro preslikane vanjske životne strukture ili način života koji razlikuje jednu osobu od druge. Većina ljudi pokušava odrediti prioritete i izvršiti selektivna ulaganja koja će im donijeti najveće moguće zadovoljstvo s obzirom na njihova ograničenja. Kao rezultat toga, svoju evoluirajuću strukturu života vide kao važan izvor socijalne sigurnosti. Također, kontinuitet aktivnosti i okruženja koncentrira ljudsku energiju u poznata područja u kojima praksa često može spriječiti ili umanjiti socijalne, psihološke i fizičke gubitke u koje kulturni pojmovi starenja mogu dovesti. Kontinuitet odnosa čuva mrežu socijalne podrške koja je važna za stvaranje i održavanje čvrstih koncepata o sebi i načinu života (Atchley 2001: 246–247).

Postavljanje ciljeva odnosi se na pretpostavku kako odrasli imaju ciljeve za razvojni smjer: ideje o sebi, svojim aktivnostima, odnosima i svom okruženju prema kojem se žele razvijati. Teorija također pretpostavlja kako na specifične razvojne ciljeve, ako ih ljudi imaju, utječe i socijalizacija i položaj u društvenoj strukturi – obiteljske veze, spol, društvena klasa, organizacijsko okruženje itd. Također, na te ciljeve može utjecati i životno iskustvo. Odrasli koriste životna iskustva kako bi donijeli odluke o selektivnim ulaganjima: na koje će aspekte sebe usmjeriti, kojim će se aktivnostima baviti, koju će karijeru nastaviti, kojoj se skupini pridružiti, koje će zajednice biti dio i slično (Atchley 2001: 246–247).

Održavanje prilagodljivih kapaciteta odnosi se na to da odrasli, kako se nastavljaju razvijati, također imaju sve jasnije ideje o tome što im pruža zadovoljstvo u životu. Stoga pročišćavaju vanjsku životnu strukturu (koja nadopunjava njihove unutarnje strukture) kako bi dobili maksimalno moguće životno zadovoljstvo s obzirom na okolnosti. Ideje koje odrasli imaju o prilagođavanju životu rezultat su cjeloživotnog učenja, prilagođavanja, osobne evolucije i selektivnog ulaganja, a sve u interakciji ili pregovorima s vanjskim (društvenim i fizičkim) okruženjem/okruženjima. Stoga teorija iznosi kako odrasli, u prilagodbi na sve promjene, pa tako i na promjene u životnoj fazi, reagiraju nastavljajući koristiti unutarnje i vanjske obrasce na koje su potrošili toliko vremena i energije razvijajući se (Atchley 2001: 247).

Također, teorija kontinuiteta dijeli kontinuitet na dva odvojena tipa: unutarnji i vanjski. Unutarnji se kontinuitet temelji na stabilnim mentalnim strukturama i psihološkim aspektima svijesti, a zahtijeva od pojedinca postojanje sjećanja koja će prošlost povezati sa sadašnjošću. Dakle, unutarnji se kontinuitet odnosi na unutarnje obrasce kao što su ideje, mentalne vještine, samo-pojmovi, osobni ciljevi, svjetonazor, životna filozofija, moralni okvir, stavovi, vrijednosti, uvjerenja, znanje, vještine, temperament, sklonosti te strategije suočavanja. Stabilnost u tim obrascima posebno je važna za psihološku sigurnost i dobrobit, a nedostatak unutarnjega kontinuiteta može se vidjeti kod pacijenata s Alzheimerovom bolešću ili amnezijom koji nisu u stanju koristiti memoriju za predstavljanje kontinuiteta identiteta i sebe (von Bonsdorff, Ilmarinen 2013: 76).

Prema teoriji kontinuiteta pojedinci su motivirani održavati unutarnji kontinuitet zbog različitih pritisaka iznutra. Ta motivacija može biti sljedeća (von Bonsdorff, Ilmarinen 2013: 76):

- Služi kao temelj svakodnevnom odlučivanju. On je također usko povezan sa znanjem, što je od vitalne važnosti za tumačenje i predviđanje događaja.
- Ključan je za osjećaj cjelovitosti ega.
- Pomaže u zadovoljavanju potreba za samopoštovanjem. Pojedinci koriste svoje percepcije i uspjeha i očekivanja kako bi definirali svoje samopoštovanje, uzrokujući potrebu za unutarnjim kontinuitetom.
- Može proizlaziti i iz potrebe da se zadovolje važne osnovne potrebe kao što su hrana, smještaj, prihod itd.

Osim toga, pojedinci koji pokazuju unutarnji kontinuitet općenito se doživljavaju kao privlačne, ugodne i predvidljive osobe (von Bonsdorff, Ilmarinen 2013: 76).

Vanjski kontinuitet odnosi se na dosljednost tijekom vremena u društvenim ulogama, aktivnostima te načinu života i odnosima koji čine svojstven način života. Vanjske životne situacije i stil života jedinstven za pojedince obično se formiraju najkasnije u srednjoj dobi i obično su izvor socijalne sigurnosti. Stoga su pojedinci skloni težiti održavanju kontinuiteta vanjskih konstrukata. Motivacija za održavanje vanjskoga kontinuiteta može biti sljedeća (von Bonsdorff, Ilmarinen 2013: 76):

- Očekuje se da se pojedinci predstave na način koji je vezan za njihove prijašnje uloge. Te se uloge formiraju u kontekstu radnog i obiteljskog života i mogu se razlikovati po složenosti. Te se uloge mogu promijeniti tijekom životnoga puta.
- Vanjski kontinuitet odnosa motiviran je željom za predvidivom socijalnom potporom iz unutarnjeg kruga uže obitelji i prijatelja. Ti odnosi mogu zaštititi pojedinca od potencijalne ovisnosti o institucijama.
- Vanjski kontinuitet povećava izgled točnoga predviđanja povratne informacije drugih o vlastitom samo-konceptu. Na taj se način pojedinac može koncentrirati na interakciju s onima koji potvrđuju svoj pogled na sebe.
- Vanjski kontinuitet pojedinci vide kao važan način suočavanja s fizičkim i mentalnim promjenama koje uzrokuje starenje.
- Vanjski kontinuitet teži smanjenju zbrke osobnih ciljeva koji mogu pratiti životne promjene (npr, udovstvo, umirovljenje ili prazno gnijezdo).

4. Novi sociološki pristupi starenju stanovništva

Zahvaljujući napretku medicine i općenitom napretku društva, ljudi suvremenoga društva žive puno duže u odnosu na svoje pretke. Također, u odnosu na društva iz prošlosti, suvremeno je društvo sve više fokusirano na to da dodatne godine života starijim ljudima budu što je moguće više ugodnije i sretnije. Te težnje društva odražavaju se i u znanosti koja sve više proučava što točno određuje i koji sve faktori utječu na

sreću u starijim godinama. Stoga su razvijeni pojmovi kojima se pokušavaju ustanoviti razni elementi sreće starijih članova društva, a ti će se pojmovi – kvaliteta života, produktivnost aktivno i zdravo starenje te uspješno starenje – definirati u ovome poglavlju.

Kvaliteta života koncept je koji veliku pozornost i široku primjenu u raznim područjima javnoga života i društvenim znanostima doživljava tijekom šezdesetih godina 20. stoljeća. Složenost koncepta, njegova višedimenzionalnost i različit pristup u različitim društvima nisu rezultirali postojanjem općeprihvaćene definicije ili standarda za njegovo mjerenje. Kvaliteta života danas se uglavnom upotrebljava kao skraćeni pojam za kolektivno blagostanje skupina ljudi, ali i sažeti opis posebnosti individualnih života, a pojam je postao svojevrsna pokretačka snaga u osmišljavanju usluga i ukupnoj procjeni na područjima medicine i socijalne zaštite. Iako ne postoji konsenzus između istraživača koji proučavaju kvalitetu života, opće je prihvaćeno kako postoje dvije osnovne razine pri određivanju pojma kvalitete života. Prva razina obuhvaća indekse kojima se pokazuje relativno blagostanje cijele populacije i koji se zajedno nazivaju mjere o stanju države. Drugu pak razinu čine mjerljivi aspekti pojedinačnih subjektivnih iskustava koji se iskazuju indeksom stanja pojedinca (Podgorelec 2008: 40).

Porast zanimanja za širu skalu mjerenja stanja države javio se kao element bolje organiziranosti državnih socijalnih, ekonomskih i demografskih informacija koje su se u zapadnim društvima javile tijekom prosvjetiteljstva. Koncept kvalitete života stvoren je kao alternativa sve upitnijem konceptu društva obilja te je postao novi, ali i znatno složeni i višedimenzionalni cilj društvenoga razvoja. Ispočetka, u prvoj polovini 20. stoljeća, kvaliteta života na razini društva ili države mjerila se materijalnom razinom života, najčešće stvarnim BDP-om po glavi stanovnika. Šezdesetih godina 20. stoljeća odnos prema pojmu kvalitete života mijenja se pod utjecajem raznih istraživanja koja počinju zahtijevati oblikovanje pokazatelja koji obuhvaćaju širi aspekt kvalitete života (Podgorelec 2008: 40–41).

S obzirom na to kako je rasprava o kvaliteti života na razini pojedinca bila mjesto velikih rasprava i neslaganja u relativnoj kratkoj povijesti postojanja pojma, ovdje će se donijeti samo najbazičniji pristup pojmu: kvaliteta života starih ljudi višedimenzionalni je pojam međusobno povezanih elemenata određenih objektivno prihvaćenim standardima i subjektivnim iskazom zadovoljstva pojedinca (Podgorelec 2008: 53). Ti su elementi prikazani u sljedećoj tablici (Tablica 5.).

Prilog 5. Elementi kvalitete života i njihovi dijelovi

Elementi kvalitete života	Odnose se na:
Osobna autonomija	Izbor; donošenje odluka; kontrola; privatnost
Kulturni čimbenici	Dob; spol; klasa; rasa; religija
Društvena integracija	Društvene veze; obiteljske veze; društvene uloge; državljanstvo
Izraženo zadovoljstvo	Životno zadovoljstvo; osjećajna ravnoteža; psihološko zadovoljstvo (blagostanje); pozitivno samodoživljavanje
Smislene aktivnosti	Svakodnevne aktivnosti; rekreacija; rad; interesi
Tjelesno i mentalno blagostanje	Tjelesno zdravlje; opterećenje; funkcionalne sposobnosti; ovisnost
Socioekonomski status	Prihod; bivše zaposlenje; materijalni status; stanovanje; životni standard; prehrana
Kvaliteta okoliša	Toplina; osjećaj ugode; sigurnost; osobni prostor; uređenje prostora; udobnost; navike i pravila

Izvor: izrada autora prema Podgorelec, 2008: 55

Pojam produktivan uobičajeno se upotrebljava u odnosu na stvarne, odnosno određene proizvode i usluge koji se mijenjaju za novac. Iako nije uobičajeno da stariji ljudi proizvode dobra i usluge koje prodaju za novac, mnoge od njihovih aktivnosti nedvojbeno mogu biti određene kao produktivne jer takve bi bile kada bi ta dobra i/ili usluge proizvodili pojedinci ili tvrtke i prodavali ih. Na primjer, rad u kućanstvu, čuvanje unučadi, ali i aktivnosti poput prijenosa znanja i vještina – sve su to produkti koje proizvode starije osobe. Pojam produktivnost podrazumijeva rad, a u slučaju starijih osoba riječ je o neplaćenom radu (Podgorelec 2008: 35). Dvije su različite, ali kompatibilne dimenzije produktivnog ili vitalnog koncepta starenja (Kaye, Butler i Webster 2003: 203 prema Podgorelec 2008: 35):

- vanjski, utilitarni pogled, koji naglašava konkretne društvene doprinose učinjene drugima, bilo da su to pojedinci, obitelji, skupine, organizacije ili zajednice te
- unutarnji, doživljajni pogled, koji naglašava osobnu ili humanističku filozofiju posebice ugrađenu u nečije osobno blagostanje i kvalitetu života.

Teorijski, te dvije dimenzije ponašanja u starosti temelje se na proširenom shvaćanju osnovnih postulata teorije aktivnosti prema kojoj aktivno sudjelovanje osnažuje samopoštovanje starije osobe, osjećaj životnoga zadovoljstva i sposobnost prilagodbe novim situacijama. Suvremeni autori proširuju mogućnost ostvarenja produktivne starosti uključivanjem u vrlo raznolike aktivnosti, koje ne utječu samo na oblikovanje osobnosti pojedinca nego i na njegov socioekonomski status, zdravlje te način života. Pritom naglašavaju kako aktivnosti u koje se stariji ljudi mogu ili žele uključiti ne moraju nužno biti vezane uz stečeni status, prije zacrtane ciljeve ili uloge slične onima iz prijašnjih životnih etapa. Suvremena definicija produktivnoga starenja definira produktivnu staru osobu kao pojedinca uključenog u aktivnosti kojima se može potvrditi kao osoba, koje su smislene, koje pružaju osobno zadovoljstvo te koje pozitivno utječu na živote drugih (Kaye, Butler i Webster 2003: 204 prema Podgorelec 2008: 35). Pojam produktivnoga starenja prvi je uveo 1982. Robert Butler na Salzburškom seminaru kada je govorio o produktivnosti starijih kao načinu borbe protiv tada prevladavajućeg mišljenja kako je starost razdoblje ovisnosti i tereta za društvo. Naglasak je stavljen na zaokret sa zabrinutosti zbog troškova za društvo i (nastale) ovisnosti u starosti na pozitivnije stajalište koje pretpostavlja potrebu mobilizacije proizvodnog potencijala starih u društvu. Izraz je usko povezan s pojmovima „aktivno starenje“ i „zdravo starenje“, a inspiriran je i promoviran od strane Svjetske zdravstvene organizacije i Ujedinjenih naroda. Svi navedeni pojmovi često se rabe naizmjenično s „pozitivnim“ ili „uspješnim starenjem“, i to na razne načine i s različitim pretpostavkama (Bara, Podgorelec 2015: 66). Pri analizi aktivnog, produktivnog ili uspješnog starenja promatraju se četiri područja aktivnosti (Bara, Podgorelec 2015: 66):

- plaćeni rad,
- kućne aktivnosti,
- skrb za druge
- način provođenja slobodnoga vremena (pasivni i aktivni oblici slobodnog vremena).

Suvremeni način života u kojem dominira tehnologija i informatizacija iz ljudskog funkcioniranja potiskuje fizički rad, a nastavak takve tendencije može se predvidjeti i u budućnosti. Stoga je potrebno tražiti nadomjestak i alternativne načine održavanja psihofizičkoga aktiviteta, a rekreativno bavljenje sportovima, planinarenje, pješaćenje ili aktivnosti slobodnoga vremena koje sadrže fizičku aktivnost dobri su primjeri nadomještanja manjka fizičke aktivnosti u suvremenom životu. Osim toga, fizička aktivnost može biti medij preko kojega pojedinac može ostvariti socijalnu interakciju. Baveći se grupnom fizičkom aktivnošću, pojedinac stječe sve dobrobiti fizičke aktivnosti, ali mu je istovremeno fizička „aktivnost“ u društvenu mrežu. Također, osjećaj dobre pokretljivost i fizičke snage jača samopouzdanje što je jedan od važnih preduvjeta zadovoljstva samim sobom. Zdravo i aktivno starenje podrazumijeva stil života koji sadrži široki spektar fizičkih, psiholoških i socijalnih aktivnosti koje pozitivno utječu na

procesu starenja. Osim fizičke aktivnosti, zdravo i aktivno starenje podrazumijeva odgovarajuće prehrambene navike, pravovremenu i adekvatnu dostupnost zdravstvene službe, dobre obiteljske i šire psihosocijalne povezanosti, ekonomsku stabilnost, izbjegavanje stresa te ekološki očuvanu okolinu. Vježbanje, odnosno preporuke za fizičku aktivnost predstavljaju poželjan model funkcioniranja osoba starije životne dobi u skladu s teorijom aktivnog i zdravog starenja (Maček i sur. 2016: 147).

Kao što je već objašnjeno, pojmovi produktivnoga, aktivnoga i zdravoga starenja često se upotrebljavaju kao sinonimi s pojmovima pozitivno i uspješno starenje. Svaki od navedenih pojmova podrazumijeva jedan od koncepata starenja, odnosno pristupa starenju. S obzirom na to da je svaki od navedenih pojmova usmjeren na samo jedan aspekt starenja, mnogi su znanstvenici skloni kombinirati pojmove pri razvijanju vlastitih definicija starenja. I dok koncepti/pojmovi zdravoga i uspješnoga starenja stavljaju naglasak na fiziološke funkcije i optimiziranje mogućnosti za zdrav život u starijoj dobi, koncepti/pojmovi aktivnoga i produktivnoga starenja fokusiraju se na angažman pojedinca u društvu neovisno o prirodi tih aktivnosti (Bara, Podgorelec 2015: 66). Uspješno starenje definira se kao izbjegavanje bolesti i invalidnosti, održavanje visokih tjelesnih i kognitivnih funkcija te trajni angažman u društvenim i produktivnim aktivnostima (Rowe, Kahn 1997: 439 prema Bara, Podgorelec 2015: 66). Koncept uspješnoga starenja nužno je povezan i s ranije objašnjenim produktivnim starenjem, a oba pojma naglasak stavljaju na angažman i aktivnosti pojedinaca u starijoj životnoj dobi. Teorijski koncept potvrdila su i istraživanja: tako je, na primjer, istraživanje o uspješnom starenju Johna Rowea i Roberta Kahna 1997. potvrdilo važnost produktivnog angažmana za nastavak dobrog zdravlja i blagostanja starijih osoba (Bara, Podgorelec 2015: 66).

5. Zaključak

Starenje i starost, kao sastavni dio ljudskoga života, nemoguće je izbjeći. No razne promjene koje su zahvatile moderno društvo dovele su do nezamislivoga razvoja i poboljšanja kvalitete života te do, do prije nekoliko stoljeća također nezamislivoga, produženja ljudskoga života. Kontinuirano poboljšavanje prevencije i liječenja bolesti te industrijalizacija za posljedicu imaju sve veći broj staroga stanovništva.

Tako je, na primjer, stanovništvo Europe počelo stariti 50-ih godina 20. stoljeća, a to je ujedno i razdoblje kada je pojavljuje prva sociološka mikroteorija starenja. Naime, teoriju uloga postavio je L. S. Cottrell 1942., a teorija objašnjava kako pojedinci igraju različite društvene uloge tijekom života: ulogu studentice/studenta, majke/oca, supruge/supruga, kćeri/sina, poslovne žene/poslovnoga čovjeka, bake/djeda. Važnu ulogu u teoriji imaju dobne norme, koje postavlja društvo u obliku nepisanih pravila, a starost je razdoblje u kojem dolazi do promjene ne samo uloge koje se očekuju od ljudi, nego i načina ostvarivanja te uloge.

Teoriju smanjene aktivnosti postavili su Elaine Cumming i William Henry 1961., a teorija ima poprilično negativno gledanje na starost i starenje. Naime, teorija pretpostavlja starenje kao neizbježni proces, no također pretpostavlja kako uz starenje dolazi i do uzajamnog povlačenja i isključivanja iz dotadašnje životne svakodnevice. To pak rezultira padom interakcije između starijih osoba i ostalih u društvenom sustavu kojemu osobe pripadaju.

Teorija aktivnosti pojavila se kao odgovor na teoriju smanjene aktivnosti. Naime, prateći rezultate istraživanja starenja koji su se provodili u Kansas Cityju, a na temelju kojih je postavljena teorija smanjene aktivnosti, te istodobno vršeći vlastita istraživanja kojima bi potvrdili teoriju, autori Robert J. Havighurst, Bernice L. Neugarten i Sheldon S. Tobin primijetili su kako rezultati njihovoga istraživanja ne mogu potvrditi teoriju smanjene aktivnosti. Stoga su 1961. prezentirali teoriju aktivnosti. Teorija aktivnosti naslanja se na obje prije iznesene teorije, ali ih i proširuje. Osnovni je koncept da su starije osobe koje su izrazito angažirane u društvu i imaju različite društvene uloge, uglavnom zadovoljnije životom u odnosu na one koji imaju niži društveni angažman i igraju manje društvenih uloga.

Teoriju kontinuiteta iznio je krajem 1980-ih Robert Atchley, a osnovna je ideja ta da kod ljudi postoji dugoročni kontinuitet koji se prenosi iz srednje u staru dob. Dakle, prema teoriji kontinuiteta, veliki dio starijih osoba, unatoč značajnim promjenama u zdravlju, funkcioniranju i socijalnim okolnostima, i dalje pokazuje znatnu dosljednost u obrascima ponašanja, profilima aktivnosti, životnom uređenju i društvenim odnosima.

Kronološki prateći teorije i njihovo pojavljivanje moguće je steći uvid u razvoj ideje o tome kako sretno ostariti. Već su 1961. u teoriji aktivnosti Havighurst, Neugarten i Tobin opisali „reorganizirane“ (Re-organiser) kao one koji idealno stare, barem po kriterijima američkoga društva. No ne teži samo američko društvo za ispunjenim i sretnim životom starijih osoba – ta se težnja može pripisati svim društvima svijeta u svim povijesnim razdobljima. Svaka od navedenih teorija ima svoju važnost i daje jednu od mogućih perspektiva na komplicirani proces starenja, no niti jedna teorija (izuzev možda teorije aktivnosti, ali ne u potpunosti) nije ponudila objašnjenje koji bi elementi utjecali na zadovoljstvo i sreću starijih osoba. I tu možda leži manjkavost svih navedenih teorija, ali i razlog zašto suvremena sociologija, za razliku od sociologije 20. stoljeća, uglavnom nije postavljala sveobuhvatne teorije kojima bi objasnila svaki aspekt starenja i starosti. Umjesto toga, suvremeni su se sociolozi fokusirali na istraživanje kvalitete života i zadovoljstva istim kod starijih osoba, a s ciljem utvrđivanja faktora koji utječu na navedene.

U skladu s tim tendencijama, razvijeni su i pojmovi kvalitete i zadovoljstva životom te pojmovi produktivnoga, uspješnoga, zdravoga i aktivnoga starenja koji su se dalje teorijski proširivali i na temelju kojih se i danas rade sociološka istraživanja.

Literatura

- Achenbaum, W. Andrew; Bengtson, L. Vern. (1994). „Re-engaging the Disengagement Theory of Aging: On the History and Assessment of Theory Development in Gerontology“. *The Gerontologist*, 34/6: 756–763. The Gerontological Society of America.
- Atchley, Claude Robert. (2001). Continuity theory, u: George L. Maddox (ur.). *The encyclopedia of aging*, 266–268. New York: Springer Publishing Company, Inc.
- Bara, Mario; Podgorelec, Sonja. (2015). „Društvene teorije umirovljenja i produktivnoga starenja“. *Etnološka tribina*, 45/38: 58–71. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta.
- Bara, Mario. (2019). *Stanovništvo i starenje (sociološki aspekti)*. Powerpoint prezentacija s predavanja Stanovništvo i starenje održanog u ak. god. 2018./2019. na Hrvatskom katoličkom sveučilištu. Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Barkan, Steve. (2011). *Sociology: Understanding and Changing the Social World*. Minneapolis: University of Minnesota Libraries Publishing.
- Cottrell, Leonard Slater. (1942). „The adjustment of the individual to his age and sex roles“. *American Sociological Review*, 7: 617–620. Washington, D. C. :American Sociological Association.
- Despot Lučanin, Jasminka. (2003). *Iskustvo starenja: Doprinos teoriji starenja*. Zagreb: Naklada Slap.
- Hooyman, Nancy; Asuman, H. Kiyak. (2007). *Social Gerontology: A Multidisciplinary Perspective*. Boston, New York, San Francisco, Mexico City, Montreal, Toronto, London, Madrid, Munich, Paris, Hong Kong, Singapore, Tokyo, Cape Town, Sydney: Pearson Education, Inc.
- Maček, Zdravko; Balagović, Ivan; Mandić, Mario; Telebuh, Mirjana; Benko, Snježana. (2016). „Fizička aktivnost u zdravom i aktivnom starenju“. *Physiotherapia Croatica*, 14/1: 146–149. Zagreb: Hrvatski zbor fizioterapeuta.
- Neugarten, Levin Bernice; Havighurst, Robert James; Tobin, S. Sheldon. (1996). Personality and Patterns of Aging. U: *The Meaning of Age: Selected Papers of Bernice L. Neugarten*, ur. Dail A. Neugarten, 264–269. Chicago, London: The University of Chicago Press.

- Podgorelec, Sonja. (2008). *Ostarjeti na otoku: Kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- UN, Department of Economic and Social Affairs: Population Division (2015). *World Population Ageing 2015*. New York: United Nations. Preuzeto 16. siječnja 2020. s https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WPA2015_Report.pdf.
- Von Bonsdorff, Monika; Ilmarinen, Juhani. (2013). Continuity Theory and Retirement. U: *The Oxford Handbook of Retirement*, ur. Mo Wang, 73–87. Oxford University Press: Oxford Library of Psychology

THEORETICAL ASPECTS OF AGING IN THE CONTEXT OF SOCIOLOGICAL MICRO THEORY

Sociological theories of aging, depending on the approach, are divided into three categories: sociological macro theories, sociological micro theories, and sociological theories of connection. Sociological macro theories are observing aging in the light of demographic and sociological changes. Sociological micro theories put the individual as the middle point and explore how individuals experience aging. Sociological theories of connection, as a central point of scientific research, take the connection of the individual (i.e., the elderly) with society at the systemic level. The topic of this review paper is the theoretical aspects of aging in the context of sociological micro theory. Role theory, reduced activity theory, activity theory, and continuity theory have been appearing chronologically since 1942, each continuing one over the other, trying to explain what happens to individuals during the transition to the third life stage and in old age itself. The ideal of old age, both today and in all historical societies, is the satisfaction that the elderly should feel as a kind of reward for everything they have experienced during their lives. Chronologically following sociological micro theories it is possible to get a detailed introduction on the development of the idea of aging and individual changes experienced by the individual during the aging process, but also insight into the development of the idea / concept of productive, active, healthy and ultimately successful aging as the realization of ideals.

Key words: sociological micro theories of aging, role theory, reduced activity theory, activity theory, continuity theory, productive and successful aging

TEORIJSKI PRISTUPI MIGRACIJAMA: PRIMJER PROFESIONALNIH MIGRACIJA MEDICINSKIH SESTARA/TEHNIČARA

Migracije stanovništva fenomen su koji je prisutan od pojave čovjeka do danas, a teorijski pristupi i definicije migracija, obzirom na kronološki, ali i znanstveno multidisciplinarni pristup fenomenu migracija, ovise o znanstvenoj disciplini koja se istima bavi. Prema Međunarodnoj organizaciji za migracije one predstavljaju kretanje osobe/osoba preko međunarodnih granica ili unutar granica jedne zemlje. Profesionalne migracije jesu poseban entitet u širokoj lepezi pristupa fenomenu migracija i obuhvaćaju znanstveni pristup migracijama određenih skupina profesionalaca čija su znanja i vještine deficitarne u zemljama imigracije, ali vrlo često i zemljama iz kojih navedeni profesionalci migriraju. Jedna od profesija koja izaziva interes istraživača profesionalnih migracija jest sestrinstvo kao profesija koja obuhvaća specijalizirane vještine i znanja. Interes za istim povezuje se s povećanom potrebom za ovom profesijom u svim društvima svijeta, a povećanje potreba objašnjava se starenjem stanovništva, povećanjem udjela kronično oboljelih, palijativnih i drugih bolesnika, tehnološkim razvojem u medicini, ali i povećanom potrebom za participacijom medicinskih djelatnika u preventivnim i aktivnostima zdravstvenog odgoja što dovodi do deficita medicinskih sestara u većini zemalja bez obzira na stupanj njihova razvoja. Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji u svijetu je trenutno oko 28 milijuna medicinskih sestara/tehničara, a nedostaje ih oko 6 milijuna. Prepoznavši ove probleme kao jedne od primarnih u zdravstvenom sektoru, Svjetska zdravstvena organizacija godinu je 2020. proglasila *Godinom medicinskih sestara i primalja*, a Hrvatska komora medicinskih sestara donijela je Strateške smjernice razvoja sestrinstva u Republici Hrvatskoj za razdoblje 2017. – 2027. u kojima upozorava na prijeteeće masovnije migracije medicinskih sestara iz Republike Hrvatske i moguće implikacije istih na zdravstvenu zaštitu u budućnosti. Pitanje kreiranja politika koje će utjecati na smanjenje broja medicinskih sestara/tehničara koji iseljavaju iz Republike Hrvatske jest pitanje očuvanja stabilnosti zdravstvenog sustava i zdravlja svih građana kojima će usluge medicinskih djelatnika biti potrebne u budućnosti, a samim tim i očuvanja hrvatskog društva u cjelini.

Ključne riječi: migracije, teorije migracija, profesionalne migracije, migracije medicinskih sestara/tehničara

1. Uvod

Kretanje stanovništva kroz različite prostore i u različitim vremenskim odmacima, ali i zbog različitih uzroka fenomen je prisutan od postojanja čovjeka. Migracije nisu fenomen koji utječe samo na osobu koja migrira nego ostavlja posljedice i na užu i širu okolinu emigracijskog i imigracijskog područja. Iz tog razloga prvi dio ovog rada definirat će pojam migracija i prikazati povijesni pregled migracija. Drugi dio rada predstaviti će neke od brojnih teorija migracija. Treći dio rada prikazat će tipologiju migracija i ukratko obrazložiti profesionalne migracije kao poseban entitet u migratornim perspektivama. Poseban interes ovog rada su migracije medicinskih sestara/tehničara kao profesije koja zbog promjena u zdravstvenim potrebama u cijelome svijetu, postaju tražene na tržištima rada u svim razvijenim zemljama, a s obzirom na navedeno dolazi i do značajnog nedostatka istih u zemljama koje su „migratorni bazeni“ ove profesije. Osvrt na ovu problematiku uz zaključne premise bit će prikazan u četvrtom, završnom dijelu rada.

1.1. Definiranje migracija

Međunarodna organizacija za migracije definira migracije kao pojam koji obuhvaća prostorno kretanje ljudi, bez obzira na duljinu trajanja, sastav ili uzroke, uključuje migracije izbjeglica, raseljenih osoba, ekonomskih migranata i osoba koje se kreću iz drugih razloga, uključujući i spajanje obitelji. Wertheimer-Baletić (1999: 282) smatra da „neku mobilnost možemo smatrati migracijom u užem smislu potrebno je ispuniti dva uvjeta: prvo, da se prilikom preseljenja radi o prijelazu određene, za migraciju, signi-

fikantne granice relevantne administrativno-teritorijalne jedinice i drugo, da se radi o trajnijoj promjeni mjesta boravka. Mesić (2002: 241) navodi da: svaka migracija uključuje kretanje, ali svako kretanje nije migracija. Kretanje u prostoru ili teritorijalna mobilnost, nesumnjivo je nadređujući, superordinirani pojam u definiranju migracijskog fenomena. Međutim, on svakako nije dovoljan da bi se migracije razdvojile od drugih oblika prostornog kretanja ljudi, kao što je, primjerice, obično putovanje. Migracije se razlikuju u odnosu na druga kretanja kroz četiri ključne dimenzije, a to su prostor, stanovanje, vrijeme i aktivnosti (Standing 1984: 32–38, prema Mesić 2002). „Uz fizičko kretanje iz jednog prostora u drugi na manjoj ili većoj razdaljini za definiranje migracija potrebno je navedenome pridružiti i ekonomski i socijalni aspekt migracija. Pojam migracija pretpostavlja dalje kretanje da bi se prebivalo ili stanovalo (stay) negdje drugdje, što otvara pitanje „prebivanja“ i njegove trajnosti“ (Mesić 2002: 242).

U sociološkim definicijama uz pojam udaljenosti i trajnosti ističe se procesni i društveno-kulturalni karakter migracija (Mesić 2002: 247). Definicije migracija kao i kontekst u kojem su one promatrane ovise o disciplini koja iste istražuje ili se bavi njima pa će tako naprimjer demografija gledati na emigracijski i imigracijski saldo te njihov utjecaj na ukupno kretanje stanovništva, ekonomija će pak promatrati uloženo i dobiveno migracijama, a sociologija gleda društveni kontekst migracija na mikro, povezujućoj i makro razini, promatrajući promjene u pojedincu, okolini, ali i društvu općenito koji nastaju pod utjecajem migracija. S obzirom na različitost gledišta na migracije, različite su i definicije istih, a neke će biti prikazane u nastavku.

Prilog 1. Definicije migracija

Mangalm 1968 (Mesić 2002: 248)	Relativno trajni odlazak pojedinaca ili grupa, iz jedne geografski određene lokacije prema drugoj, kojemu prethodi proces odlučivanja pojedinca, zasnovan na hijerarhijski uređenim skupovima vrednota i želja, koji rezultira promjenom interakcijskog sistema migranta.
Albrecht 1972 (Jonjić 1985: 63)	Prostorna pokretljivost stanovništva koja se posebno intenzivira razvitkom tržišta, komunikacija i bržim informacijskim tokovima, po nekim autorima jedna od centralnih kategorija društvenih promjena.
Baker 1960 (Mesić 2002: 244)	Čin seljenja iz jedne prostorne jedinice u drugu.
Fairchild 1976 (Mesić 2002: 247)	Oblik populacijskog kretanja, koji tijekom kulturne evolucije slijedi disperziju. Sudionici su dovoljno napredni u ekonomskoj kulturi, inteligenciji i zemljopisnom znanju, tako da su svjesni prave destinacije. Kretanje je planirano, svrhovito i namjerno...
Sinha i Ataullah 1987 (Mesić 2002: 247)	Kretanje od jednog mjesta na drugo, trajno ili polutrajno, koje vodi kulturnoj difuziji i integraciji.
Ronzani 1980 (Mesić 2002: 248)	Prelazak pojedinca iz jednog društvenog sistema u neki drugi, čime se neposredno ili posredno u obadva sistema induciraju promjene odnosa i struktura.

Izvor: izrada autora prema Mesić 2002 i Jonjić 1985.

Migracija utječe na oblikovanje i preoblikovanje društva, čineći ih raznolikim i složenijim. Članovi društva u koja se migrira podijeljeni su na one koji prihvaćaju potrebu za migrantima i njihov ekonomski i kulturni doprinos koji daju i one koji im se protive, a takvi često preuveličavaju broj imigranata i utjecaj migracija na negativne pojave u društvu. Podatci Odjela za populaciju Ujedinjenih naroda govore da na svijetu, od 2010. godine, postoji 214 milijuna međunarodnih migranata – to jest ljudi s prebivalištem u zemlji različitoj od one u kojoj su rođeni. Kada bi se svi ti migranti smjestili u vlastitu zemlju, bila bi to peta po veličini na svijetu. Druga strana „migracijske kovanice“ daje drugačiju perspektivu. ‘Zaliha’ 214 milijuna međunarodnih migranata u svijetu danas predstavlja samo malo dio od 3 posto globalnog sta-

novništva; drugim riječima, 97 posto svjetske populacije nisu međunarodni migranti (King 2012: 5). Isti autor (2012: 5) propituje „paradoks nepokretnosti“ koji najveći dio svjetske populacije čini sedentarnim unatoč potisnim i privlačnim čimbenicima koji govore u korist migracije te navedeni paradoks objašnjava: „Ironija globalizacije je da roba, kapital, znanje, poduzetništvo i mediji mogu slobodno ići preko granica, ali rad, onaj drugi presudni faktor proizvodnje, nema tu slobodu. Činjenica je da su sada svi ljudi manje slobodni migrirati nego prije stotinu godina. Dakle, inače privlačan pojam ‘doba migracije’ treba kvalificirati: migracija za neke, ali ne za druge.“

1.2. Povijesni pregled migracija

Kretanje stanovništva zbog različitih razloga i u različitim oblicima zabilježena su od postanka čovjeka. Mesić (2002: 18) navodi da su „vjerojatno potraga za hranom u kratkim vremenskim odsječcima i klimatske promjene u dugim bili glavni poticaj prvobitnim ekološkim migracijama.“ Migracije su utjecale i na nastanak najstarijih civilizacija kod kojih je uslijed migracija došlo do ubrzanog razvitka, transfera tehničkih i drugih dostignuća. King (2012: 4) navodi da je instinkt lutanja svojstven ljudskoj prirodi: potreba za traženjem hrane i resursa; želja za putovanjem i istraživanjem; ali i potreba za osvajanjem i posjedovanjem. Pokreti stanovništva bili su nositelji inovacija iz jedne regije u drugu. Osim razvojnog utjecaja migracija, pojedine migracije kao što je provala barbara dovodile su do kulturne regresije. Mesić je 2002. migracijske tokove podijelio na pretpovijesne migracije, premoderne, moderne i suvremene. Osnovne značajke svake od nabrojanih prikazane su u nastavku.

Prilog 2. Migracije kroz povijest

Pretpovijesne	Premoderne	Moderne	Suvremene
Vezane za nastanak i razvitak ljudske vrste te nastanak i razvitak civilizacija	Od početka pisane povijesti do nastanka modernih država Zapada (15. stoljeće)	Pojava modernih država, međunarodne migracije	Dvije faze nakon Drugog svjetskog rata: do 1973/74. i poslije
Razvojem oruđa i kontrolom vatre migracije u sjevernija, hladnija područja	Kolonizacija u koju ide višak stanovništva, razvoj pomorskih kolonizacija	Veliki rast stanovništva, povećanje prekomorskih migracija	Do 1973/74. slobodne migracije, nakon toga restriktivni zakoni, osim u SAD i Kanada
Uzrokovane kretanjem radi lova i skupljanja plodova i porastom broja stanovnika na određenom području	Uzrokovane iscrpljenošću zemlje i pretjeranim rastom ljudskih zajednica, transfer umijeća, umjetnika i zanatlija	Potaknute europskom ekspanzijom na područje Novoga Svijeta i industrijalizacijom	Za prvu fazu tipične rotirajuće i migracije samaca, maskulizirane, a za drugu trajne migracije, obiteljske, feminizirane
Razvojem poljodjelstva dolazi do sesilnosti, pojava nomadstva	Deportacije i evakuacije, egzil i prisilna repatrijacija, prisilni transferi	Razvoj željeznice i parobroda ubrzao migracijske tokove	Radni migranti i izbjeglice, češće ilegalne migracije

Izvor: izrada autora prema Mesić 2002.

Iako je većina ljudskog roda sedentarna, migracije od prapovijesti do sadašnjosti oblikovale su svijet i učinile ga ovakvim kakav je danas. Osvrćući se na povijesni značaj migracija Mesić (2002: 24) navodi: „Migracijama su ljudi nesumnjivo prenosili civilizacijska i kulturna dostignuća iz jednog područja u druga. Same migracije nisu svakako jedini, a ni najvažniji čimbenik civilizacijskog i kulturnog napretka u pojedinim dijelovima svijeta, ali su često imale aktivirajući, odnosno inovirajući učinak u (pret)povijesnoj dinamici ljudskih skupina s novom fizičkom okolinom i drugim različitim ljudima“.

2. Teorije migracija

S obzirom na različite pristupe migracijama, različiti autori daju svoje viđenje migracija pa su zbog toga različite perspektive i teorijski pristupi. King tvrdi da je migracija previše raznolika i višestruka da bi se mogla objasniti u jednoj teoriji (2012: 11). Prema Friganoviću (1989: 22) u pristupu proučavanja migracija javljaju se različiti modeli što autor smatra shvatljivim jer su polazišta pojedinih struka različita, a ni ciljevi im nisu isti. Promotri li se minucioznije, svaki bi migrant mogao biti model. Penava se referira na Sjaastada i predstavlja migraciju kao ulaganje u ljudski kapital. Odluka o migraciji stavlja se u okvir maksimiziranja neto koristi ostajanja ili migracije. On je također prvi odijelio čimbenike na nadnične i nenadničke koristi i troškove, a u cijeli kontekst je uveo i kategoriju vremena (2011: 113–114). Mesić (2002: 284) smatra da su istraživanja migracija uska i teško usporediva i ponavljaju probleme, paradigma migracijskih istraživanja nije općeprihvaćena, te iz tog razloga, a uz nastojanje da sistematizira i usporedi osnovne konceptualne okvire predlaže tradicionalnu i novu perspektivu koje povezuju dosta različitih koncepata istraživanja koji imaju u osnovi neka zajednička polazišta. Iako je „migracijska literatura praktički nepregledna, i u sve većoj ekspanziji... tek manji dio radova ima teorijsku relevantnost“ (Mesić 2002: 283). Osnovne Mesićeve ideje o perspektivama migracija prikazane su u nastavku.

Prilog 3. Perspektive migracija

	Tradicionalna perspektiva	Nova perspektiva
Nastale	Početak 20. st. i prije	70-ih godina
Koncepti	Funkcionalistička teorija društvene ravnoteže, zakoni tržišta	Strukturalno konfliktne teorije
Karakteristike	Izostanak političke analize, induktivni pristup, ekonomsko-liberalni svjetonazor, optimistične spram migracija, asimilacija	Opisuju konflikt između emigracijskih i imigracijskih zemalja, migracije pri tome produbljuju jaz
Teorije	Push-pull (Lee, 1969), Teorije ravnoteže (Sounders, 1956), (Hoffmann-Nowotny, 1970), Neoklasična ekonomija (Massey i sur., 1993)	Teorija podklase (Castles i Kosack, 1973), Teorija centra i periferije (Amin, 1974), Teorija segmentiranog tržišta rada (Piore, 1979)

Izvor: izrada autora prema Mesić 2002.

Prema istom autoru „migracijske teorije mogu težiti općenitosti ili posebnosti, ali se teško može i zamisliti teorija koja bi nastojala obuhvatiti baš sve vrste migracija – dobrovoljne i nedobrovoljne, unutarnje i međunarodne, povijesne i suvremene. Migracijske teorije mogle bi se složiti u niz koji ide od vrlo specijaliziranih teorija, koje se unutar određene discipline bave jednom podvrstom ili jednim aspektom migracija, preko složenijih teorija o različitim migracijskim pitanjima, do vrlo općenitih teorija (Mesić 2002: 283–284).

Prve teorijske postavke migracija donio je Ravenstein (1885, 1889) u svojim „zakonima migracije“ (prema Mesić 2002: 273–274):

- a) „Veliki dio naših migranata prijeđe samo kratku distancu“ i „migranti nađeni u određenom centru apsorpcije“ rasti će tim sporije što se povećava razdaljina do tog mjesta
b) „migranti koji prelaze duge razdaljine općenito preferiraju odlazak u neki od velikih centara trgovine i industrije“
- a) „Konzekventno se događa univerzalno pokretanje i razmještaj populacije, proizvođači „migracijske struje“ usmjerene k velikim centrima trgovine i industrije koji apsorbiraju migrante“

b) „Stanovništvo u neposrednoj okolini nekog brzo rastućeg grada nahrupi u njega; tako nastale praznine u ruralnoj populaciji ispunjavaju se migrantima iz udaljenijih okruga, sve dok se privlačna sila nekog od naših naglo rastućih gradova ne počne osjećati, korak po korak, u najudaljenijim kutovima kraljevstva“

c) „Proces disperzije obrnut je procesu apsorpcije, i pokazuje slične karakteristike“

3. „Svaki glavni tok migracija proizvodi kompenzirajući kontratok“
4. „Stanovnici gradova manje su migratorni nego stanovnici ruralnih dijelova zemlje“
5. „Pokazuje se da su žene predominantne među migrantima na kratke staze“
6. „Našao sam da je napredak sredstava transporta i razvitak proizvodnje i trgovine vodio porastu migracija“
7. „Loši i opresivni zakoni, veliki porezi i neprivlačna klima, neprihvatljiva društvena okolina, i čak prisila (trgovina robljem, transportiranje) svi su proizvodili i još uvijek proizvode migracijske tokove, ali nijedan od tih tokova ne može se komparirati u obimu s onim koji proizlazi iz želje inherentne većini ljudi da si „poboljšaju“ materijalno stanje“

Jedan od starijih pogleda na migracije jest i Turnerov Melting pot (lonac za topljenje) u kojem je funkcija granice formiranje složenog nacionaliteta američkog naroda... U loncu za topljenje useljenici su se amerikanizirali, oslobađali i fuzionirali u miješanu rasu, koja nije engleska ni po nacionalitetu niti po karakteristikama (Mesić 2002: 276). Sociologija migracija kao posebna sociologija počela se konstruirati s pojavom čikaške škole koja je posebnu pažnju usmjeravala integraciji migranata u SAD. Čikaški istraživači, koje je predvodio Robert Park, bili su pod utjecajem teorija evolucije, prvenstveno Herberta Spencera. Usvojili su organicistički model društva, u kome sukob i konkurencija za rijetke resurse nekog okruženja vodi u konačnici asimilaciji useljenika i etničkih manjina (Mesić 2002: 278–279). Park u svojem pristupu migracijama upozorava, za razliku od njegovih suvremenika, da topljenje etničkih različitosti neće ići brzo, a proces akulturacije i asimilacije, te popratne amalgamacije rasnih loza se ne odvija jednakom brzinom i lakoćom u svim slučajevima. Što su grupe koje dolaze u kontakt migracijama različite kulture i rase, navedeni procesi će se odvijati sporije (Mesić 2002: 281).

2.1.2. Teorije ravnoteže

Harold Sounders (1956) promatrajući masovno raseljavanje stanovništva u vrijeme Drugog svjetskog rata i nakon njega upozorava na razliku pritiska stanovništva i vidi u njima moguće političke opasnosti i tvrdi da bi migracija mogla barem kratkoročno riješiti taj društveni problem. On polazi od postavke da do neravnoteže dolazi kad je standard života niži od razine zahtjeva stanovništva neke zemlje i to dovodi do pritiska stanovništva, a taj pritisak izaziva mehanizme i procese koji nastoje smanjiti populacijski pritisak. Smanjenje pritiska postiže se snižavanjem standarda, podizanjem razine života ili kombinacijom ova dva čimbenika (Mesić 2002: 287). Svaka osoba koja osjeća neravnotežu između životnog standarda i razine zahtjeva, mogući je migrant. Prema Soundersu čimbenici o kojima ovisi hoće li ta osoba zaista postati migrant jesu: mobilitet (koji može ovisiti o razvoju transporta, ali i o psihičkoj spremnosti potencijalnog migranta da raskine sve postojeće veze), mogućnost dobivanja informacija o potencijalnim sredinama imigracije (najviše o realnim materijalnim i psihičkim benefitima). Mesić (2002: 288) kao kritiku Soundersovom pristupu navodi da teorija pretpostavlja savršeni mobilitet koji ovisi o: savršenim transportnim i komunikacijskim mogućnostima, rastakanju svih običajnih veza koje će dovesti do inercije kod potencijalnog migranta i izostanak ograničenja migracije nametnut od osoba ili grupa na vlasti. U ovoj grupi teorija je i Hoffmann-Nowotnyjeva (1970) teorija koja govori da strukturalne napetosti koje proizlaze iz nejednake raspodjele i dostupnosti društvene moći i prestiža izazivaju reakcije koje će smanjiti napetosti. Jedna od mogućih reakcija je i vanjska migracija u strukturalno opuštenije društvo. Eisenstad (1954) pak

smatra da je svaka migracija motivirana osjećajem nesigurnosti i osujećenosti. Nemogućnost dostizanja određene razine aspiracija motivirat će pojedinca na migraciju.

2.1.3. *Neoklasična ekonomija*

Massey i sur. (1998: 18–21) ističu da neoklasični model djeluje i na makro i na mikro razini. Makro-ekonomski, migracija je rezultat neravnomjerne prostorne raspodjele rada u odnosu na ostale faktore proizvodnje, prije svega kapitala. U nekim zemljama i regijama radna snaga je obilna, a kapital oskudan, tako da je razina plaća odgovarajuće niska. U drugim zemljama je suprotno: obilni kapital, manjak radne snage i visoke plaće. Rezultat toga je da radnici prelaze iz ekonomija s niskim plaćama u gospodarstva s visokom plaćom. Pri tome, međutim, mijenjaju dinamiku ponude i potražnje radne snage na oba mjesta, što u konačnici dovodi do uklanjanja razlika u plaćama, a samim tim i do migracije. Na mikro razini migracija je rezultat odluka koje donose pojedinačni racionalni akteri koji procjenjuju prednosti i nedostatke odlaska u odnosu na ostanak, a temelje se na obilnim informacijama o mogućnostima (King 2012: 13). Neoklasični model smatra da se migracija samopopravlja, što dovodi do nove ravnoteže u kojoj se migracija više ne događa jer su stope plaća izjednačene. Kritičari neoklasične teorije pitaju se zašto tako malo ljudi zapravo migrira, usprkos očiglednim poticajima za to; i zašto neke zemlje imaju visoku stopu vanjske migracije, dok druge, pod istim strukturnim ekonomskim uvjetima, imaju vrlo niske stope. Nedostatci ove teorije su ne uzimanje osobnih, obiteljskih ili sociokulturnih čimbenika; izuzimanje političke stvarnosti višestrukih prepreka međunarodnom kretanju; ne davanje značaja raznolikoj povijesti kolonijalizma koja je povezala određene zemlje zajedno, a ne druge; i uključivanje u sistemsko strukturiranje svjetske ekonomije u smislu ovisnosti i nerazvijenosti. Kao nedostatke King također navodi determinizam, funkcionalizam i ahistoricizam koji su ga, po nekim kritičarima, učinili nedostojnim i udaljenim od migracijske stvarnosti koja se i sama mijenjala u godinama nakon naftne krize kasnih 1970-ih i šire. Svi navedeni nedostaci potaknuli su znanstvenike da potraže druge teorijske okvire (King 2012: 14).

2.2. *Nove perspektive*

Nove perspektive istraživanja migracija pristup su kojim Mesić (2002) obuhvaća strukturalno-konfliktne perspektive, a odgovor su na tradicionalni pristup migracijama koji se temeljio na ravnoteži i asimilaciji. Tradicionalne perspektive su na međunarodne migracije gledale kao na „obična agregatna kretanja ljudi koji time odgovaraju na razlike u prilikama između mjesta porijekla i odredišta“ (Mesić 2002: 330). Protufunkcionalistički (novi) pristupi gledaju na međunarodne migracije iz strukturalne perspektive i smatraju da postoji sukob interesa između zemalja emigracije i imigracije. Sve teorije obuhvaćene ovim naslovom naglašavaju nejednakost i dominaciju zemalja iz kojih migranti iseljavaju i onih u koje useljavaju. Migracije tu nejednakost i jaz produbljuju između zemalja „centra“ i „periferije“ pridonoseći razvoju i jačanju dominantnih emigrantskih zemalja, a prema ovim teorijama daleko je manji njihov doprinos jačanju (pod)centara perifernih zemalja slanja migranata. Teorije koje će biti поближе prikazane iz ove skupine su teorija podklase, teorija centra i periferije, teorija segmentiranog tržišta rada, teorija svjetskog sistema, teorija mreža, teorija institucija i teorija kumulativne kauzalnosti.

2.2.1. *Teorija podklase*

Ova teorija Stephana Castlesa i Godulea Kosacka iz 1973 daje kritiku tradicionalnom pristupu migracijama u Velikoj Britaniji i kontinentalnoj Europi. Autori tvrde da je radna imigracija karakteristika poslijeratnog europskog kapitalističkog razvitka. Imigrantski rad je strukturalna potreba zapadnoeuropskih gospodarstava pri čemu imigranti na tržište rada ulaze na njegovom dnu i tu i ostaju formirajući poseban sloj, tj. podklasu (Mesić 2002: 331–332).

2.2.2. Teorija „centra“ i „periferije“

Samir Amin 1974. u ovoj teoriji smatra da kapitalistička akumulacija u svijetu počiva na odnosima razmjenjene između kapitalizma centra i kapitalizma periferije. Socioekonomske formacije centra nastoje nametnuti kapitalistički način proizvodnje te dezintegriraju pretkapitalističke oblike proizvodnje, a socioekonomske formacije periferije ne teže pretvaranju u isključivi kapitalistički način proizvodnje iako je isti dominantan (Mesić 2002: 332). Geografski se raspored centra i periferije mijenjao kroz različite epohe kapitalizma, ali napredni oblici proizvodnje i kontrola svjetske trgovine koncentrirana je u centru, a periferija ima ulogu snabdjevača radnom snagom i određenom robom i tržište je za industriju centra. Amin upozorava da zemlje periferije nisu ostale nerazvijene nego su podrazvijene. Migrantski rad samo je jedan od načina snaženja centra budući da periferija snosi troškove obrazovanja i obučavanja radne snage. Također Amin tvrdi da se migracije ne mogu objasniti funkcionalističkim konceptima pojedinaca i grupa koje migriraju jer prema njenu niti jedna emigracijska regija, nema šanse za razvitak jer emigracija od periferije stvara periferiju periferije. Emigracijom dolazi do siromašenja regije i nestaje mogućnost strukturnog preobražaja koji je potreban za razvoj. Emigracijska društva radi obrane od nametnutih vanjskih promjena učvršćuju tradicionalne strukture društva nastojeći ih na taj način održati. Zbog ovakve reakcije društva dolazi do migracije agilnijeg i kreativnijeg djela stanovništva koje bi moglo biti kreator promjena (Mesić 2002: 332–333).

2.2.3. Teorija dualnog ili segmentiranog tržišta rada

Prema ovoj teoriji do imigracije dolazi zbog potreba za određenom vrstom radne snage u ekonomski razvijenim industrijskim društvima. M. J. Piore (1979) u svojoj utjecajnoj knjizi *Birds of Passage* tvrdi da međunarodnu migraciju radne snage prvenstveno pokreću pull faktori, a ne push. Dominantna sila jest strukturna snaga potražnje za određenim vrstama jeftine i fleksibilne radne snage. To je povezano s prisutnošću dualnog tržišta rada u naprednim industrijskim zemljama: primarno tržište rada sigurnih, dobro plaćenih poslova za domaće radnike; i sekundarno tržište rada (poslovi označeni kao 3D (dirty, dangerous, difficult)) nisko kvalificiranih, nesigurnih i loše plaćenih i općenito neugodnih poslova u tvornicama i uslužnom sektoru, prepuno uglavnom radnika migranata jer takve poslove izbjegavaju lokalni radnici. Zapravo, sama prisutnost radnika–migranata pojačava nepoželjnost ovih radnih mjesta za domicilnu radnu snagu, što poslodavcima omogućuje još više smanjivanje plaća i radnih uvjeta. Strani radnici prihvaćaju ove siromašne i sve lošije radne niše jer nemaju pregovaračku moć (pogotovo ako su ilegalni) i zato što su takve plaće i radna mjesta još uvijek povoljniji od siromaštva i nezaposlenosti koja ih čeka kod kuće. U mjeri u kojoj se sekundarno tržište rada može podijeliti na pododjeljke zapošljavanja prema spolu, rasi ili nacionalnosti, ono postaje segmentirano (King 2012: 16).

2.2.4. Teorija svjetskog sistema

Oslanjajući se na Immanuela Wallersteina (1974.) koji je klasificirao zemlje prema svojem položaju u globalnoj tržišnoj ekonomiji na: dominantne kapitalističke sile (Sjeverna Amerika, Europa, Japan, Australija i Novi Zeland) koje su činile ‘jezgru’ o kojoj su potpuno ovisile siromašne zemlje u ‘periferiji’, kroz asimetrične veze trgovine, prodor kapitala i migracije. „Polu-periferija“ se sastojala od zemalja koje su posredne u pogledu bogatstva i međuzavisnog statusa unutar „nove međunarodne podjele rada“. Portes i Walton 1981. i Sassen 1988. godine razvijaju teorije koje izvore međunarodnih migracija povezuju sa strukturama svjetskih tržišta. Prema njima prodor kapitalističkih ekonomskih odnosa u periferiju dovodi da spremnosti stanovništva nekapitalističkih društava da migriraju van domicilne države. Prema ovima autorima emigracija je prirodan produkt disrupcije i dislokacije koje se događaju u procesu kapitalističkog razvoja. Poduzetnici iz kapitalističkih zemalja investiraju u siromašna društva kako bi ovladali radom, tržištima, sirovinama i zemljom i na taj način postigli još veći profit i bogatstvo. Uvođenjem

mehanizacije i monokultura u poljoprivredu, dolazi do urušavanja tradicionalnih ekonomskih odnosa na selu koji su se temeljili na samodovoljnosti i zajedničkom korištenju resursa kao što su pašnjaci, livade i slično. Dolazi do propadanja malih zemljišnih gospodarstava i stvara se „višak“ radne snage koji postaje mobilan. Sličan učinak ima i kapitalistička eksploatacija sirovina za premoderne lokalne zajednice. Kapitalistički odnosi koji proizvode migrante u periferiji, privlače iste u razvijene zemlje. Prema ovima teorijama, međunarodne migracije obrnuto slijede, ali u suprotnom smjeru, međunarodne tokove roba i kapitala. Teoretičari ove škole (Castles 1989, Sassen 1991) u novije vrijeme naglašavaju ulogu globalnih gradova koji usmjeravaju i kontroliraju glavne tokove svjetskih investicija i razvitak moderne tehnologije. Karakteristike globalnih gradova jesu ubrzana deindustrijalizacija i nagli rast servisnog sektora, a što se pak oslanja na povećanu upotrebu migrantske radne snage (Mesić 2002: 345). Da bi se gradovi deindustrijalizirali, dolazi do prebacivanja teške industrije u periferiju, a ostaci industrijske proizvodnje koji se ne mogu automatizirati u globalnim gradovima najčešće ovise o jeftinoj imigrantskoj radnoj snazi. U isto vrijeme dolazi do ekspanzije elektronske industrije i telekomunikacija i uslužnih djelatnosti (među kojima je i zdravstvo) što dovodi do povećane potražnje na tržištu rada za ovim profilima radnika. Visokokvalificirani domicilni stručnjaci i „brain drain“ migranti zauzimaju poslove gornjem djelu radne piramide i u vrhu su statusne hijerarhije, domaći radnici nižih kvalifikacija zauzimaju, sve manji broj, radnih mjesta na srednjoj razini ili isti napuštaju globalne gradove, a imigrantima ostaju slabo plaćeni, neprestižni poslovi u zaostaloj industriji i uslužnim djelatnostima (Mesić 2002: 345).

2.2.5. *Teorija mreža*

Migrantske mreže mogu se odrediti kao „setovi interpersonalnih veza između migranata, prijašnjih migranata i ne- migranata u područjima porijekla i odredišta. Mreže počivaju na odnosu srodstva, prijateljstva ili zajedničkog mjesta porijekla te povećavaju vjerojatnost migracija snižavanjem troškova i rizika migracije i povećanjem očekivanih dobitaka. Mreže su oblik društvenog kapitala na koji se ljudi mogu osloniti prilikom migracije, povećanjem broja migranata unutar mreže, raste vjerojatnost dodatnih migracija. Migracija se zaustavlja tek kada se u mrežu (isplativo) uključe svi potencijalni migranti koji to žele i mogu pomoću mreža. Za razliku od strukturno konfliktnih, ali i neoklasicističkih teorija po ovoj teoriji migracija kada je jednom započeta sve je neovisnija o čimbenicima (individualnim ili strukturalnim) koji su je potaknuli“ (Massey i sur. 1993: 448–450).

Joaquín Arango, koji je inače kritičan prema slaboj i fragmentiranoj teoretizaciji međunarodne migracije, oduševljen je mrežama te smatra da je važnost mreža za migraciju teško precijeniti, one se svrstavaju među najvažnije objašnjavajuće čimbenike migracije“ (2004: 28). Ukratko, migrantske mreže su skup međuljudskih veza koje povezuju migrante. Osobne i društvene mreže, koje su očigledno relativne, predstavljaju „ključnu mezo razinu“ između mikro i makro formulacija migracije, pomažući nam da se nađemo izvan bezlične mehanike gravitacije i push-pull teorija migracije i povežemo pojedinačne i socio-strukturne razloge migracije (King 2012: 21).

2.2.6. *Teorija institucija*

Ova teorija obrazlaže pojavu dvije vrste institucija koje su se pojavile kao odgovor na restrikcije imigracija u razvijene zemlje, a koje podržavaju imigraciju. Prve institucije jesu one profitno privatnog poduzetništva koje nude legalne, a često i nelegalne posredničke usluge migrantima. Ove djelatnosti nazivaju se još i „migracijska industrija“, a bave se pronalaženjem zaposlenja i smještaja, kreditiranjem migracije, dogovaranjem fiktivnih brakova radi dobivanja vize, ali i krijumčarenjem preko granica, tajnog prebacivanja unutar države imigracije i krivotvorenjem isprava. Druga vrsta organizacija koje nastaju da bi pomogle migrantima jesu dobrovoljne, humanitarne i crkvene ustanove koje migrantima pružaju privremeni smještaj, pravnu zaštitu, socijalne usluge i pravnu i drugu pomoć kako bi regulirali svoj status. Migranti se preko mreža i kontakata informiraju o jednim i drugima i iste svojim postojanjem potiču migracije

koje postaju institucionalizirane i autonomne od izvornih čimbenika koji su migracije pokrenuli. Takve migracije sve se teže mogu kontrolirati od službenih politika (Mesić 2002: 353–354).

2.2.7. *Teorija kumulativne kauzalnosti*

Prema Masseyu, jednom pokrenute migracije nastoje se održati i proširiti i postaju sve neovisnije o uzrocima koji su ih pokrenuli u početku, time nova kretanja postaju sve vjerojatnija i taj proces nazvao je kumulativnom kauzalnošću. Kauzalnost je kumulativna jer svaki čin migracije mijenja društveni kontekst u kojem se donose iduće migracijske odluke i to na način da su nove migracije vjerojatnije. Socioekonomski čimbenici koji su pogođeni migracijama u kumulativnom vidu su: raspodjela dohotka, raspodjela zemlje, organizacija poljoprivrede, kultura, regionalna raspodjela ljudskog kapitala i društveno značenja rada (Massey i sur. 1993: 451–454).

Teorijski pristupi migracijama razlikuju se s obzirom na preferencije istraživača, ali i tip migracije koju isti proučava, ali se može zaključiti da svaka od tih teorija objašnjava pojedine migracije, ali za druge tipove nije primjenjiva. Tako Mesić navodi da „premda tvrdnje i pretpostavke pojedinih teorija nisu inherentno kontradiktorne, njihove implikacije na migracijsku politiku vrlo su različite, a imajući u vidu svu složenost suvremenih (globalnih) migracijskih tokova, potraga za uspješnom formulom migracijske kontrole sve je teža, kako na nacionalnoj tako i na međunarodnoj razini“ (2002: 358). Uz navedene teorijske pristupe Mesić se osvrće na teorije koje je također uvrstio u nove perspektive, a odnose se na integraciju migranata. Jedna od teorija iz ove skupine jest teorija pluralističkih obrazaca integracije koja kritizira asimilacijsko stajalište temeljeno na iskustvima imigranata iz Srednjoistočne Europe i Mediterana u Ameriku. Kritika koju ova teorija donosi jest da asimilacijski model nije uspio objasniti iskustva grupa koje se nisu uspjele asimilirati, a ni povratne tokove. Portes i Bórcz 1989. donose istraživanje koje se temelji na tri temeljne dimenzije: uvjeti izlaza koja se tiče političkih uvjeta pod kojima skupina migranata napušta domicilnu zemlju (razlikuju političke izbjeglice od najamnih radnika); klasu izvora (razlikuju klasu ruralnih i urbanih radnika, profesionalno-menadžersku klasu i poduzetničku klasu); i kontekst primitka (prvi tip je obilježen negativnim stavom prema migrantima, općim predrasudama, vladin aparat pokušava smanjiti dotok ili ga potpuno zaustaviti; drugi tip idealno-tipske situacije obilježen je prihvaćanjem imigranata, ali ne i ohrabrivanjem njihova dolaska; treći tip odnosi se na strance koji dobivaju zakonsku zaštitu i materijalnu pomoć i povoljna je javna recepcija. Prema njima integracija uvelike ovisi o ove tri dimenzije. Na kraju svog razmišljanja o teorijama migracija Mesić se dotiče i teorije turbulencije Nikosa Papastergiadisa koja pokušava sistematizirati i rekonceptualizirati temeljne migracijske probleme. Teorija turbulencije donosi kritički osvrt na dva konkurentne teorijska modela. Model potisnih i privlačnih čimbenika kritizira jer po njemu su migracije isključivo stvar individualnih racionalnih kalkulacija troškova i koristi, a strukturalističko politekonomski pristup pak rasu (etnicitet) i rod (spol) podređuje konceptu klase. Prema njemu i konzervativno-funkcionalistički, ali i marksističko-progresivni pristup migracijama prikazuju migracije kao sistem pumpanja vode u kojem potrebe industrije generiraju pokretanje radne snage, a vlade otvaranjem ili zatvaranjem ventila reguliraju migracijske tokove (2002: 381). „Turbulencija za Papastergiadisa nije puka metafora o nestabilnosti svjetske politike. Metamorfoze s kojima se suočava sadašnji svijet ne mogu se razumjeti tek kao promjene obrazaca unutar danih struktura. Sam sistem, odnosno njegove strukture, zahvaćeni su prijelaznim i nepostojanim promjenama. Dinamiku turbulencije karakterizira visok stupanj međuovisnosti različitih sila promjene, kao i neizvjesnost. Primijenjen na globalne migracije ovaj model, dakle, objašnjava zašto su one nesvodive na jednu teoriju. Naime, praktički su nestali jasno strukturirani obrasci međunarodnih migracija s neposrednim uzrocima i posljedicama“ (Mesić 2002: 381).

Nakon svih prikazanih teorijskih pristupa migracijama i osvrćući se na retoričko pitanje koje postavlja Mesić (2002), a odnosi se na teoriju turbulencija uz koju se pita da li je to kraj teorija međunarodnih mi-

gracija, možemo zaključiti da će tek vrijeme i novi obrasci i tipovi migracija i istraživanja istih donijeti neke od odgovora, a možda i novih koncepata, teorija ili perspektiva migracija

3. Tipologija migracija

Uzroci su migracija raznovrsni, kao i razlozi zbog kojih osoba odlučuje ostati u zemlji porijekla. Penava (2011: 113) te je uzroke podijelila na: prirodne (razne epidemije, vremenske nepogode), društvene (ratovi, politička nestabilnost, vjerska netrpeljivost) i ekonomske (glad, siromaštvo, mogućnost boljeg zaposlenja, stjecanje većeg dohotka, bolji životni uvjeti i slično). Pristup klasificiranju i tipologiji migracija ovisi od autora do autora, ali većina autora slaže se da se migracije odvijaju u vremenu i prostoru (Malmberg 1997 prema King 2012) i stoga se definirane u odnosu na pragove udaljenosti i „vrijeme u migraciji” (Cwerner 2001 prema King 2012). Mesić (2002: 250) kao najjednostavniju univerzalnu podjelu dijeli migracije na dobrovoljne i nedobrovoljne ili prisilne, ali se i pita: „Koja je to razina ekonomskih nedaća koje ljudi danas mogu (dobrovoljno) trpjeti, a da nisu prisiljeni promijeniti svoje prebivalište? Ako ljudi nisu neposredno progonjeni, ali ne žele živjeti u totalitarnim i autokratskim režimima, u koju vrstu migranata spadaju?”.

Mesić (2002: 251) donosi i podjelu na unutarnje i vanjske migracije (obzirom na državnu granicu), na kratku i dugu razdaljinu (obzirom na udaljenost) i uzimajući kriterij vremena trajanja na dugoročne i sezonske. Jedna od podjela koju donosi King (2012: 8), ali je i propituje i smatra da je „korisna, ali u praksi se može raščlaniti“ glasi: unutarnja nasuprot međunarodnoj, privremena nasuprot stalnoj i regularna naspram neregularnih migracija. Još jedna važna, a opet problematična podjela jest ona na dobrovoljne i prisilne migracije, na primjer ‘ekonomskih’ migranata nasuprot izbjeglicama. Isti autor navodi tri skupine koje su dominirale u istraživanjima migracija, a to su: privremeni radni migranti, doseljenici i izbjeglice (King 2012: 9). Appleyard (1991: 22–23) donio je podjelu suvremenih međunarodnih migracija na: permanentne (naseljenike), uključujući migrante u spajanju obitelji; privremene radnike na ugovor, obično niže kvalificirane; privremene profesionalne tranzitante; prikrivene ili ilegalne radnike; tražitelje azila i izbjeglice. Jedna od tipologija koje se najčešće spominju je Petersenova tipologija koja migracije dijeli u pet glavnih grupa: primitivne, prisilne, iznuđene, slobodne i masovne migracije, a svaku od njih na dvije potklase, ovisno o nakanama migranata: inovacijske, kada se migracije koriste za unapređenje životnih uvjeta, odnosno konzervativne, čija je svrha spriječiti promjenu, tj. zadržati kvalitetu života kakva je do tada postojala (Petersen, 1969: 289–293 prema Bara, Lajić 2009: 340). Isti autori donose podjelu prema kriteriju uzroka ili motiva na ekonomske ili neekonomske, prema kriteriju voljnosti na dobrovoljne ili nedobrovoljne, prema kriteriju administrativnih granica na vanjske i unutarnje te prema kriteriju organiziranosti na organizirane i neorganizirane, to jest spontane ili stihijske migracije (Bara, Lajić 2009: 340). Friganović migracije definira s obzirom na trajanje (interval), domet (distanca), uzrok (kauzalnost) i brojnost (masa). S obzirom na interval navodi dnevne, tjedne, sezonske, povremene, privremene i konačne migracije; obzirom na distancu na mjesne ili lokalne, međumjesne ili općinske, međuopćinske ili regionalne, zemaljske ili unutrašnje, međunarodne ili vanjske i međukontinentske ili svjetske; obzirom na kauzalnost na ekonomske ili egzistencijalne, socijalno-psihološke, političke, vjersko-etničke i druge; osim toga moguća je distinkcija na (ne)dobrovoljnost na dobrovoljne i prisilne i ne(organiziranost) na spontane i organizirane (1989: 20). King u svojem radu navodi i: „međunarodne migracije povezane s ponovnim spajanjem obitelji i brigom o djeci, migracije iz braka, migracije studenata, migracije umirovljenja, visokokvalificirane migracije i odljev mozgova, ekološke migracije te trgovinu ljudima i seksualno iskorištavanje“ i to nikako nije cijeli popis po njegovom mišljenju (2012: 9). Iz svih navedenih podjela migracija može se zaključiti da kao što ne postoji jedinstvena definicija i teorija migracija tako ne postoji niti jedinstvena klasifikacija migracija te odabir empirijski valjane tipologije ovisi o gledištu istraživača

migracija. S obzirom na interes ovog rada za profesionalnim migracijama medicinskih sestara/tehničara, navedeni tip migracija bit će opširnije opisan u nastavku rada.

4. Profesionalne migracije

Migracije nisu jednokratni događaji koji završavaju nagodbom, već trajni proces koji se tijekom životnog puta više puta preispituje (King 2012: 30). Prema Međunarodnoj organizaciji za migracije radne migracije su kretanje osoba iz jedne države u drugu ili unutar vlastite zemlje boravišta, a u svrhu zapošljavanja. Radne migracije se uglavnom reguliraju migracijskim zakonima, a neke države preuzimaju i aktivnu ulogu u reguliranju izlazne migracije i traženja poslovnih mogućnosti za svoje državljane u inozemstvu. Migracije profesionalaca ostavljaju duboke posljedice na zemlje primitka koje zadovoljavaju svoje potrebe za željenim kadrom, ali i na zemlje iz kojih stručnjaci bilo kojih profesija emigriraju ostavljajući često siromašnije zemlje s još manjim brojem stručnjaka. S druge strane migracije stručnjaka mogu biti i „dobitne“ za obje zemlje, ali i migranta koji poboljšavajući svoj ekonomski status i profesionalna znanja i vještine, može kroz novčane doznake ili povratkom u zemlju emigracije pridonijeti njenom razvitku, a radeći u zemlji primitka doprinijeti svojim radom napretku profesije ili smanjenju deficita željenog kadra. Prema podacima Ujedinjenih naroda 2000. gotovo 175 milijuna ljudi, živjelo je izvan svoje zemlje rođenja duže od jedne godine. Od toga je oko 65 milijuna ekonomski aktivnih. UN donosi podatak da je udvostručen broj od 1965. do 2000. godine, ali s obzirom na ukupnu zastupljenost migrantskog stanovništva narasle su s 2,3% na 2,9%. Profesionalne migracije nisu novi fenomen, ali brojke i trendovi se ubrzano mijenjaju.

4.1. Teorijski pristupi profesionalnim migracijama

Iredale raspravlja o nekoliko teorijskih pristupa profesionalnim migracijama pa prema teoriji o ljudskom kapitalu, ljudi kreću kako bih pronašli zaposlenja i naknade koje su primjerenije njihovom formalnom obrazovanju i osposobljavanju. Kritizira ovaj pristup na mikro razini jer ne uvažava neformalnu obuku ili ulogu institucionalnih faktora, diskriminacije i drugih čimbenika koji dovode do nesavršenosti na tržištu rada. Drugi teorijski strukturalistički neo-marxistički makrorazinski pristup omogućuje utjecaj spola, rase i klase, kao i utjecaj razlike između bogatih centara i perifernih nacija, ali ne dopušta institucionalne čimbenike kao što su etničke ili druge mreže, razne vrste agenata ili uloga profesionalnih / industrijskih sindikata (Iredale 2001). Potreban je teoretski okvir za kvalificiranu migraciju kako bi se profesionalne migracije proučavale kroz makro i mikro elemente, uključujući novu međunarodnu prostornu podjelu rada, prirodu karijere, ulogu tržišta rada unutar poduzeća i pomoć agencijama za zapošljavanje i premještanje.

4.2. Tipologija profesionalnih migracija

Migranti sa specifičnim visokorazvijenim vještinama predstavljaju veliki dio svjetskih migracijskih tokova. Visoko kvalificirani radnici se obično definiraju kao oni imaju visoku stručnu spremu ili veliko/ekvivalentno iskustvo u određenom području. Mnoge zemlje smatraju kvalificiranu migraciju sredstvom za popunjavanje nedostatka kvalificirane radne snage kako bi se osiguralo da ekonomski rast ne bude ometen u kratkom roku. Druge zemlje koriste iskusne migrante da općenito poboljšaju „zalihe“ mozga (Iredale 2001). Tipovi profesionalne mobilnosti uključuju: trajno naseljavanje u velikim zemljama koje primaju imigrante, privremene migracije unutar i izvan multinacionalnih korporacija, protok izbjeglica i ponovno spajanje obitelji. Iredale (2001) uvidom u literaturu predlaže tipologiju profesionalnih migracija po kojoj je pet tipologija ili načina kategorizacije profesionalnih migranata iz kategorije visoko kvalificiranim migracijama, a koji će ukratko biti prikazani u nastavku.

Prilog 4. Tipologija profesionalnih migracija

Prema	Tip
Motivaciji	„prisilni egzodus“, „etička emigracija“, „odljev mozgova“, „inducirana od vlade“, „vođena industrijom“
Prirodi izvora i odredišta	Iz manje razvijenih zemalja u razvijene, ali i iz razvijenih u manje razvijene
Kanalu ili mehanizmu	interna tržišta rada multinacionalnih kompanija; tvrtke s međunarodnim ugovorima koje premeštaju osoblje radi pružanja svojih usluga van baze; i međunarodne agencije za zapošljavanje koje upravljaju velikim brojem migracija; bezbroj malih agenata ili etničkih mreža; zapošljavanje putem drugih mehanizama, poput interneta.
Duljina boravka	Stalni; cirkulacijski; privremeni
Načinu uključenja	kontekst prijema u nepovoljnom položaju; „neutralan“ kontekst; „povoljnija situacija“

Izvor: izrada autora prema Iredale (2001: 16–20)

Uz ovu tipologiju Iredale (2001) predlaže i šesti tip koji se odnosi na nacionalnu/međunarodnu profesiju ili prirodu profesije kao vrlo važan faktor u objašnjavanju profesionalnih migracionih tokova. Buduća istraživanja trebaju istražiti specifične trendove i obrasce u nizu profesija. Nekoliko zemalja prima visokokvalificirane stručnjake za stalno, ali mnoge ih traže privremeno, navodno kako bi zadovoljile nedostatak stručnjaka dok ne stvore vlastitu zalihu kvalificiranih radnika. Ova povećana razina mobilnosti jedna je od manifestacija internacionalizacije profesija ili profesionalnog tržišta rada (Iredale 2001: 8).

5. Migracije medicinskih sestara/tehničara

„Medicinski radnici i medicinske sestre/tehničari predstavljaju mali dio visoko kvalificiranih radnika koji migriraju, ali gubitak ljudskih resursa u zdravstvenim sektorima u razvoju može značiti da je sposobnost zdravstvenog sustava da pruži zdravstvenu zaštitu na jednak način značajno ugrožena. Malo je vjerojatno da će migracija prestati s obzirom na napredak u globalnim komunikacijama i razvoj globalnih tržišta rada u nekim područjima koja sada uključuju sestriinsku skrb“ (Stilwell i sur. 2004: 595).

Sestrinstvo je primjer profesije koja je podvrgnuta internacionalizaciji. Neadekvatna obuka medicinskih sestara/tehničara u pojedinim zemljama, s populacijom koja brzo stari, stvaraju zahtjeve koji se moraju popuniti migracijom (Iredale 2001: 14). Iako medicinske sestre/tehničari u Republici Hrvatskoj po svojem obrazovanju najvećim brojem ne pripadaju kategoriji visokoobrazovanih migranata i znanstvenika (unatoč sve većem broju onih koje završavaju obrazovanje do razine doktora znanosti, još uvijek je najveća zastupljenost ove profesije srednje stručne spreme) zbog povećanih potreba za ovom profesijom, ali i obrazovanja koje je u većini zemalja iznad srednjoškolske razine može ih se gledati iz kroz prizmu Brain draina o čemu pišu Pittman, Aiken i Buchan 2007. Isti autori navode da postoji zabrinjavajući obrazac po kojem siromašne nacije s najmanjim brojem medicinskih sestara/tehničara gube ove profesionalce koji migriraju u bogate zemlje s njihovim najvećim brojem.

5.1. Migracije medicinskih sestara/tehničara na globalnoj razini

Donedavno se migracije zdravstvenih radnika nisu temeljito proučavale. Važno istraživanje koje je Svjetska zdravstvena organizacija provela na ovom polju bio je sredinom 1970-ih, kada su Meija i sur. otkrili da 6% liječnika i 5% medicinskih sestara živi izvan svoje zemlje rođenja (1979). Većina autora koji se nastoje sustavno baviti istraživanjem migracija medicinskih sestara i tehničara i danas kao i prije nailaze na problem da podatci o migracijama nisu sustavni i usporedivi zbog nedorečenosti i neujednačenosti

praćenja ovog fenomena, ali i činjenice da u većini zemalja iz kojih sestre migriraju je nemoguće doći do barem okvirnih brojeva medicinskih sestara emigrantica. Neujednačenost broja medicinskih sestara/tehničara na 1000 stanovnika neke zemlje pokazatelj je neujednačenosti kvalitete zdravstvenog sustava jer logično je da mala zastupljenost ove profesije zasigurno smanjuje i mogućnost pružanja usluga koje sestre trebaju pružiti. Pozivajući se na podatke Svjetske zdravstvene organizacija 2006., Pittman, Aiken i Buchan 2007. donose podatak da je omjer u Zambiji 0,22 medicinske sestre/tehničara na 1000 stanovnika, a u Sjedinjenim Američkim Državama je taj omjer četrdesetak puta veći.

Prema procjenama Nacionalnog centra za analizu zdravstvene radne snage 2002., predviđao se do 2020. godine manjak 400 000 do 800 000 medicinskih sestara u Sjedinjenim Američkim Državama. Svjetska zdravstvena organizacija 2006. je obznanila kritičan nedostatak medicinskih sestara i tehničara te je rješavanje tog problema postavila kao prioritet. Globalni nedostatak medicinskih sestara opisan u studijama slučaja ukazuje na potrebu za međunarodno koordiniranim političkim odgovorom (Pittman, Aiken i Buchan 2007).

Izješće o stanju u sestrinstvu 2020. Svjetske zdravstvene organizacije donosi podatak prema kojem je 28 milijuna medicinskih djelatnika u svijetu što iznosi 36,9 medicinskih sestara/tehničara na 10 000 stanovnika, ali omjeri su različiti u raznim regijama svijeta pa je tako u Americi 83,4 medicinske sestre/10000 stanovnika, a u Africi je taj omjer 8,7 medicinskih sestara/10000 stanovnika. Isti izvor navodi da je 81% medicinskih djelatnika u svijetu zaposleno u tri regije (Amerika, Europa i Zapadni Pacifik) u kojima je ukupno 51% svjetskog stanovništva. Zemlje iz kojih medicinske sestre/tehničari odlaze, zainteresirane su za prepoznavanje i provedbu inovacija koje će pomoći zadržavanju medicinskih sestara/tehničara. Razvijene nacije prijema također snose odgovornost za slabljenje privlačnih faktora. S obzirom na ogromne nejednakosti dohotka između bogatih i siromašnih država koje pokreću želju za migracijom, politike za povećanje domaće proizvodnje i zadržavanje medicinskih sestara/tehničara u bogatim zemljama više nisu samo nacionalni imperativ; one su također međunarodna odgovornost. Postoje različiti razlozi nedostatka medicinskih sestara/tehničara i reakcija politike na fenomen nestašice i migracije medicinskih profesionalaca. Nekoliko ključnih varijabli definira raznolikost situacija, uključujući umirovljenje medicinskih sestara/tehničara i stope nezaposlenosti, uzroke nestašica, razinu obrazovanja medicinskih djelatnika koje napuštaju zemlju, sposobnost obrazovanja medicinskih sestara/tehničara i, naravno, političku volju za zadržavanjem i „proizvodnjom“ više medicinskih djelatnika i reakcije politike na samu migraciju.

Prilog 5. Prikaz migracijskih obrazaca medicinskih sestara u svijetu

SAD	UK i Kanada	Kina, Indija, Filipini	Karibi	Podsaharska Afrika
Gube malo	Migracije u SAD i druge razvijene zemlje	Države „izvoznice med. sestara“	Migracije u SAD, UK, Kanadu	Znatna migracije unutar regije
Nedostaje im 400000 do 800000 medicinskih sestara	Povećane potrebe za med. sestrama	Slabo razvijeni zdravstveni sustav	Dobro razvijeni zdravstveni sustav	Slabo razvijeni zdravstveni sustav
Dobri uvjeti, velike potrebe	Ciklička imigracija nadoknađuje nedostatak	Mali omjer medicinskih sestara	Omjer med. sestara veći od većine zemalja u razvoju	Najmanji omjer med. sestara
Ne školuju dovoljno	Povećali ulaganje u obrazovanje da bi smanjili nestašicu med. sestara	Školovanje med. sestara na privatnim školama lakše i pojačano nego na javnim sveučilištima	Povećanje statusa med. sestara i upravljanje migracijama	Porast stope slobodnih radnih mjesta radi velike migracije

Izvor: izrada autora prema Pittman, Aiken i Buchan (2007).

5.2. Migracije medicinskih sestara/tehničara u Europi

Europa kao kontinent koji mnogi nazivaju i „Starom damom“ suočena je s ubrzanim starenjem stanovništva, a samim time i povećanom potrebom za zdravstvenom skrbi. Visoko razvijene zemlje Europe kontinuirano povećavaju broj medicinskih djelatnika u svojim zdravstvenim ustanovama, pa tako zemlje poput Finske, Belgije, Irske, Danske, Islanda, Švicarske, UK i dr. razvijaju svoje zdravstvene sustave upravo povećanjem broja medicinskih sestara/tehničara koji u tim zemljama dostiže i više od 1500 medicinskih sestara na 100 000 stanovnika pri čemu se navedene zemlje ne razlikuju bitno po broju liječnika od onih manje razvijenih nego po broju medicinskih sestara/tehničara (Mihajlović 2014: 32–33). Isti autor osvrće se na zaključke projekta PROMETHEUS koji govori o mobilnosti zdravstvenih djelatnika u EU, a koji zaključuje da se mobilnost ubrzala ulaskom zemalja u EU, brzim razvojem novih tehnologija, povećanjem pristupačnosti transporta i komunikacija i nesrazmjernom između ponude i potražnje za zdravstvenim profesionalcima. Prema projektu PROMETHEUS, sustavne mjere zadržavanja zdravstvenih djelatnika u domicilnim zemljama mogle bi biti povećanje plaća i bolji radni uvjeti i implementacija reformi koje se odnose na upravljanje i planiranje ljudskih resursa u zdravstvu, ali se navodi da te mjere nisu razvijene u dovoljnoj mjeri. I dok se visoko razvijene zemlje Europe prilagođavaju povećanim potrebama za medicinskim sestrama donoseći strateške smjernice u kojima se nastoji razviti dovoljno domicilnog obrazovnog kapaciteta da bi se zadovoljile potrebe, u državama jugoistočne Europe planiranje potreba za radnom snagom nije dovoljno razvijeno što Mihajlović (2014: 30) objašnjava nedostatkom sustavnog i strateškog planiranja koje ne uzima u obzir migracije medicinskih djelatnika; nesagledavanja zdravstvenih potreba stanovništva prilikom planiranja fiksnog broja zdravstvenih djelatnika; nedostatkom koordinacije među institucijama uključenim u planiranje potreba i pitanjem učinkovitosti ljudskih resursa u zdravstvenoj zaštiti. Europska komisija 2012. je procijenila manjak od milijun kvalificiranih zdravstvenih djelatnika u EU do 2020. Iz navedenog razloga osnovana je inicijativa „Zdravstveni radnici za sve i svi za zdravstvene radnike“ koja razvija dijalog na razini EU i prati na koji način države članice predviđaju manjak zdravstvenih djelatnika u budućnosti i prema tome planiraju potrebe iz perspektive održivosti domaće radne snage (Mihajlović 2014: 30).

5.3. Migracije medicinskih sestara/tehničara u Republici Hrvatskoj

Razlozi migracija iz Republike Hrvatske prema istraživanju Tade Jurića, a koje je rađeno na hrvatskim iseljenicima u Njemačkoj, pokazuje da se Hrvati iseljavaju zbog „predodžbe da u Hrvatskoj nisu institucionalizirane vrijednosti radne etike i uopće poštenja. Percepcija je iseljenika da se hrvatsko društvo moralno slomilo.“ (2017: 362). Prema istom istraživanju „jasna je veza između političke etike, slabih institucija i iseljavanja. Većina ispitanika slaže se da Hrvatska nije društvo koje svojim građanima osigurava dostojan život i perspektivu, odnosno pravnu sigurnost, ekonomski prosperitet i mogućnost profesionalnog razvoja.“ (Jurić 2017: 362). Raspravljajući o razlozima migracija zdravstvenih djelatnika Barić i Smolić ističu: osobne/obiteljske/profesionalne čimbenike koji povećavaju vjerojatnost mobilnosti relativno mlađih i/ili obrazovnijih radnika; organizacijske čimbenike kao npr. previše posla uz neadekvatnu plaću, nedostatak medicinske opreme, loše upravljanje u zdravstvu, slabe mogućnosti za izgradnju karijere, itd.; čimbenike zdravstvenog sustava kao što su nedostatak strategije razvoja i planiranja ljudskih resursa u zdravstvu, nedostatno financiranje zdravstvene zaštite; okolinske i opće čimbenike kao loša gospodarska situacija, visoka inflacija, niske stope gospodarskog rasta, klimatske promjene, i sl., te ostale čimbenike koji uključuju npr. zakonsku regulativu (npr. licenciranje liječnika, priznavanje diploma), uvjete pristupa tržištu rada, itd (2012: 216). Najbrojniju profesionalnu skupinu unutar zdravstva RH čine medicinske sestre-med. tehničari, kojih je 31.151, što je 43,6% od ukupno zaposlenih zdravstvenih radnika i suradnika. U skupini medicinskih sestara/tehničara, 12,5% su muškarci. Prema podacima o zanimanju tj. prema radnom mjestu, koje dostavljaju zdravstvene organizacijske jedinice, medicinskih sestara/tehničara visokog stupnja stručnog obrazovanja bilo je 380, prvostupnika/prvostupnica sestriinstva 7.248, a onih

sa srednjim stupnjem stručnog obrazovanja 23.523 (HZJZ 2018). Broj medicinskih sestara/tehničara na 1000 stanovnika u Republici Hrvatskoj je 2016. prema podacima Europske komisije iznosio 5,8% za razliku od prosjeka članica EU koji je iznosio 8,4%. Prema Strateškim smjernicama razvoja sestrinstva u RH za razdoblje 2017. – 2027. neki od potisnih čimbenika migracija medicinskih sestara/tehničara su otežano pružanje zdravstvene njege sukladno zahtjevima struke, osobna, ekonomska i profesionalna nesigurnost, ne priznavanje stupnja obrazovanja, neadekvatan broj sestara... Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju, Direktivom 2005/36/EZ i 2013/55, omogućeno je zapošljavanje medicinskih sestara/tehničara u zemljama Europske unije čime se stvorila mogućnost većeg deficita ove profesije u Hrvatskoj. Prema podacima dobivenim na osobni zahtjev iz Hrvatske komore medicinskih sestara u razdoblju od 1. 1. 2016. do 2. 12. 2019. izdano je 1438 potvrda za rad u inozemstvu licenciranim medicinskim sestrama/tehničarima iz Republike Hrvatske. Vlačić iz svog istraživanja o stavovima medicinskih sestara o profesionalnoj karijeri i migraciji iz Republike Hrvatske donosi podatak da se 83,9% ispitanika slaže ili u potpunosti slaže s tvrdnjom da su medicinske sestre i tehničari opterećeni poslom, a 83,4% ih smatra da medicinske sestre i tehničari nisu dovoljno cijenjeni u zdravstvenom sustavu Republike Hrvatske (2017: 16). U istom istraživanju autorica donosi da 31% ispitanika želi otići u inozemstvo zbog loših međuljudskih odnosa na radnom mjestu i nezadovoljstva stanjem u Republici Hrvatske. Hrvatsko društvo koje neminovno stari, uz povećanje broja kronično oboljelih, ali i palijativnih bolesnika je pred imperativom poboljšanja statusa medicinskih sestara/tehničara koji zbog multikauzalnih razloga traže profesionalnu aktualizaciju u zemljama s bolje uređenim zdravstvenim, ali i vrijednosnim sustavom u kojem će se usluge koje pružaju pravedno vrednovati. Stručnjaci s područja zdravstva, ekonomije, sociologije, gerontologije, ali i drugih profesija upozoravaju na potrebu kreiranja zdravstvenih politika, ali i društvenog okruženja koje će pozitivno utjecati na smanjenje potisnih čimbenika profesionalnih migracija. Smatraju da će se izostankom adekvatnih mjera broj medicinskih sestara/tehničara u Republici Hrvatskoj nastaviti smanjivati dok će se razvijenije zemlje s uređenijim sustavima, koje navedeno znanje i vještine trebaju i cijene, dugoročno nastaviti snažiti s potrebnim kadrovima.

6. Zaključak

Migracije medicinskih sestara/tehničara u novije vrijeme privlače sve više pažnje istraživača različitih znanstvenih disciplina, što možemo objasniti povećanim potrebama i „manjkom“ ovih profesionalaca na svjetskim tržištima rada. Kao što su migracije općenito pitanje koje je predmet istraživanja sociologije, demografije, ekonomije, psihologije, djelatnika zdravstvenih profesija i mnogih drugih, tako bi trebalo biti i s migracijama medicinskih sestara/tehničara jer je sestrinstvo profesija koja može i mora utjecati na zdravlje pojedinca, skupina i društva u cjelini i može ga učiniti zdravijim, produktivnijim i kvalitetnijim. Teorijski pristupi migracijama općenito nisu jedinstveni i ovise o tipologiji migracija koja se istražuje, ali i o kronološkom dobu u kojem su se migracije odvijale. Sustavni pristup migracijama još uvijek nije donesen, a isti problem se javlja i u odabiru teorijskog okvira migracija medicinskih sestara. Pristupi migracijama ovise i o tome istražuje li se emigracija ili imigracija i njihovi utjecaji na društvo prihvata ili odašiljanja. Sociologija svakako može i mora dati svoj doprinos pronalaženju odgovarajućeg teorijskog okvira za istraživanje migracija medicinskih sestara/tehničara jer istraživanjem „samo“ potisnih i privlačnih čimbenika ili pristupom u kojem se daje značaj samo utjecaju na zemlju odašiljanja i primitka medicinskih djelatnika ne dobivaju se cjeloviti podatci o fenomenu migracija medicinskih sestara/tehničara. Kako se potreba za medicinskim djelatnicima sve više povećava, potrebno je ovaj fenomen istražiti koristeći najprihvatljiviji teorijski pristup kojim će se dobiti najbolji mogući rezultati, a koji će pomoći u rješavanju problema nedostatka medicinskih sestara.

Literatura

- Appleyard, Reginald. (1991). *International Migration: Challenge for the Nineties*. Geneve: IOM.
- Arango, Joaquín. (2004). „Theories of International Migration“. In: Daniele Joly (ed.), *International Migration and the New Millennium*, 15–36. Aldershot: Ashgate.
- Bara, Mario; Lajić, Ivan. 2009. „Prisilne, iznuđene i organizirane migracije u etnodemografskom oblikovanju Hrvatske: primjer Slavonije“. *Migracijske i etničke teme*. 25/4: 337–362.
- Friganović, Mladen. (1989). „Migracije kao konstanta geoprostora“. *Radovi*. 24/24: 19–30.
- Jonjić, Pavao. (1985). „Teorijski aspekti migracija“. *Migracijske teme*. 1/1: 63–76.
- Jurić, Tado. (2017). „Suvremeno iseljavanje Hrvata u Njemačku: karakteristike i motivi“. *Migracijske i etničke teme*. 33/3: 337–371.
- King, Russell. (2012). *Theories and typologies of migration: an overview and a primer*. Working Paper. Malmö University, Malmö. Dostupno na: > <https://www.mah.se/upload/Forskningscentrum/MIM/WB/WB%203.12.pdf>, Datum pristupa: 15. 3. 2020.
- Massey, Douglas at al. (1993). „Theories of International Migration. A Review and Appraisal“. *Population and Development Review*. 19/3: 431–466.
- Massey, Douglas at al. (1994). „The Evaluation of International Migration Theory: The North American Case.“ *Population and Development Review*. 20/4: 699–752.
- Massey, Douglas at al. (1998). *Migration at the End of the Millennium*. Oxford: Clarendon.
- Mesić, Milan. (2002). *Međunarodne migracije tokovi i teorije*. Zagreb: Societas.
- Papastergiadis, Nikos. (2000). *The Turbulence of Migration, Globalization, Deterritorialization and Hybridity*. Cambridge: Polity Press.
- Penava, Marija. (2011). „Utjecaj migracija na europsko tržište rada“. *Ekonomski misao i praksa*. 20/2: 336–362.
- Pittman, Patricia; Aiken, Linda; Buchan, James. (2007). „International migration of nurses: Introduction“. *Health services research*. 42/3 II: 1275–1280.
- Portes, Alejandro; Böröcz, József. (1989). Contemporary immigration: Theoretical Perspectives on Its determinants and Models of Incorporation. *IMR*. 23/43: 606–629.
- Špadina, Helga. (2013). *Radne migracije državljana trećih država u EU: Pravni okvir, problemi i perspektive*. Doktorska disertacija. Osijek: Doktorska škola društveno-humanističkih znanosti Sveučilišta Josipa Strossmayera u Osijeku.
- Wertheimer-Baletić, Alica. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate.
- <https://doi.org/10.1111/1468-2435.00169>, Datum pristupa: 20. 3. 2020.
- <https://econpapers.repec.org/scripts/redir.pf?u=http%3A%2F%2Fweb.efzg.hr%2FRePEc%2Fchapters%2Fchapter11-07.pdf;h=repec:zag:chaptr:11-07>, Datum pristupa: 21. 4. 2020.
- <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/37260/9241560592.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, Datum pristupa: 1. 7. 2020.
- <https://www.who.int/bulletin/volumes/82/8/595.pdf?ua=1>, Datum pristupa: 21. 4. 2020.
- https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2019/10/Ljetopis_Yearbook_2018.pdf, Datum pristupa: 21. 4. 2020.
- https://ec.europa.eu/health/sites/health/files/state/docs/2019_chp_hr_croatian.pdf, Datum pristupa: 20. 4. 2020.
- https://www.researchgate.net/publication/316088297_STRATEGIJA_LJUDSKIH_RESURSA_U_HRVATSKOM_ZDRAVSTVU-IZAZOVI_ULASKA_U_EUROPSKU_UNIJU, Datum pristupa: 20. 3. 2020.
- <https://repozitorij.mef.unizg.hr/islandora/object/mef:295/preview>, Datum pristupa: 20. 3. 2020.

<https://repositorij.mefos.hr/islandora/object/mefos%3A670/datastream/PDF/view>, Datum pristupa: 20. 3. 2020

<https://apps.who.int/iris/handle/10665/331677>, Datum pristupa 20. 7. 2020.

THEORETICAL APPROACHES TO MIGRATION: THE EXAMPLE OF PROFESSIONAL MIGRATION OF NURSES/TECHNICIANS

Human migration is a phenomenon that has been present since the beginning of mankind up to nowadays. Theoretical approaches and definitions of migration, take into consideration the chronological and scientific multidisciplinary approach to the phenomenon of migration, and depend on the migration theory. According to the International Organization for Migration, migration denotes the movement of a person/ people across international borders or within the borders of a country. The migration of professionals is a special kind of migration included in a wide range of approaches. It indicates a scientific approach to migration of certain groups of professionals whose knowledge and skills are most in demand in countries of destination, as well as in countries of origin. One of the professions which raises the interest of professional migration researchers is nursing which encompasses specialized skills and knowledge. Increasing interest for this topic is associated with a great demand for this profession in all societies around the world. The increasing demand is explained by the aging population, increased proportion of chronically ill, palliative and other patients, technological developments in medicine, but also greater need for participation in preventive and health education activities. These factors lead to a shortage of nurses in most countries, regardless of their stage of development. According to the World Health Organization, there are currently about 28 million nurses in the world, furthermore, the estimated nursing shortage has reached 6 million. Recognizing these problems as overriding in the health sector, the World Health Organization has designated 2020 as *The International Year of Nurses and Midwives*, and the Croatian Chamber of Nurses adopted *Strategic Guidelines for the Development of Nursing in the Republic of Croatia* for the period 2017–2027 which points out the threatening mass migrations of nurses from the Republic of Croatia and the possible implications for health care in the future. The issue of creating policies that will reduce the number of nurses/technicians emigrating from the Republic of Croatia is crucial for preserving the stability of the health system and the health of all citizens who will need medical services in the future, and thus preserving Croatian society as a whole.

Key words: migration, migration theory, the migration of professionals, the migration of nurses

GRADSKA TRŽNICA JUČER, DANAS, A SUTRA? TRANSFORMATIVNI POTENCIJALI TRŽNICE U KONTEKSTU POSTMODERNE PARADIGME GRADA

Gradska tržnica tipičan je prizor u brojnim europskim gradovima. Osim što je prepoznata kao specifičan gradski fenomen u smislu *fizičkog*, kroz klasičnu i suvremenu urbanu sociologiju stječe se novo čitanje tržnice, u ekonomskom, društvenom i identitetskom smislu. Iako su dosadašnja istraživanja utvrdila višestruku funkcionalnost tržnice za svakodnevni gradski život, suvremeni društveni trendovi mijenjaju identitetsku osnovu grada i prostora što mijenja interpretaciju i doživljaj gradske tržnice. U posljednjih dvadesetak godina gradske tržnice se prenamjenjuju, izmještaju iz gradskog centra na periferiju, privatiziraju ili trajno zatvaraju. S druge strane, sve više jača ideja o postmodernoj paradigmi grada čija se vrijednosna osnova temelji na ekonomskom, ekološkom i socijalno održivom razvoju gradova. S obzirom na neraskidivu povezanost gradske tržnice kao tradicionalne urbane institucije o ekonomskim, društvenim i političkim procesima nekog društva, s pravom se postavlja pitanje hoće li gradska tržnica u kontekstu postmoderne paradigme grada (1) iskazati rezistentnost na suvremene urbane procese, (2) transformirati se s ciljem očuvanja identitetske osnove, ili (3) transformirati se s ciljem brisanja identitetske, simboličke, kulturne i socijalne osnove? Kako bi bilo moguće odgovoriti na postavljena pitanja potrebno je prikazati nastanak, razvoj i povezanost tržnice sa širim društvenim kontekstom, s kratkim osvrtom na pandemiju uzrokovanu virusom COVID-19, što može poslužiti kao osnova za buduća istraživanja. Rad se sastoji od nekoliko poglavlja: uvodnog dijela, zatim slijedi problematiziranje tržnice kroz prizmu klasičnog, suvremenog i postmodernog pristupa nakon čega slijede i zaključna razmatranja.

Ključne riječi: gradska tržnica, tradicionalna urbana institucija, urbana transformacija, rezistencija, postmoderna paradigma

1. Uvod

Gradska svakodnevnica i gradski život organizirani su nizom institucionaliziranih postupanja koji omogućuju repetitivnost aktivnosti društvenog života. No, što uopće podrazumijevamo pod pojmom grada? Osim u fizičkom i prostornom smislu, grad treba promatrati kao stanje svijesti, prirodni proizvod, unutar kojeg su uklopljeni vitalni procesi ljudi. Jednako tako, pod pojmom grada podrazumijevamo *urbs* i *civitas* koji su nerazdvojni elementi urbanosti i specifičnog strukturiranog konteksta za djelovanje. Institucije koje tvore urbanu strukturu reguliraju društvenu interakciju, koordiniraju odnose među akterima, reguliraju alokaciju resursa i strukturiraju konflikte (Čaldarović i Šarinić, 2015: 8). Gradske institucije, kao i institucije općenito, mogu ostvarivati nekoliko bitnih funkcija: ekonomsku, političku, religijsku, socijalnu, simboličku, kulturnu, identitetsku ili ekološku (Abercrombie, Hill i Turner, 1994: 211). S obzirom na to da su tržnica, trg, ulica ili gradski park dio urbane baštine često ih nazivamo tradicionalnim urbanim institucijama. Takva naslijeđena gradska struktura nije značajna samo zbog svoje fizičke pojavnosti, već zbog toga što omogućava repetitivnost aktivnosti društvenog i stvara osjećaj sigurnosti i predvidljivosti gradskog života (Mumford, 1970: 220). No, iako govorimo o institucijama, pogrešno bi ih bilo promatrati statički – gradske institucije ukorijenjene su u društveni, ekonomski i politički kontekst, stoga je priroda gradskih institucija fluidna, promjenjiva i dinamička.

Urbana se sociologija krajem 20. i početkom 21. stoljeća, zbog strukturnih promjena koje karakteriziraju suvremena urbana društva, počinje baviti odnosom starog i novog, tradicijskog i inovacijskog te novim urbanim procesima, primjerice gentrifikacijom (preuređenje starijih dijelova grada, iseljavanje siromašnijeg i naseljavanje imućnijeg stanovništva), odnosno procesima koji mijenjaju predodžbe o gradskom prostoru (Čaldarović i Šarinić, 2015: 77). Bilo da je spomenuta dinamika procesa izazvana iznutra ili

izvana, zbog sve izraženijih globalizacijskih pritisaka, sve promjene koje se događaju drugdje utječu i na najudaljenije krajeve planete (Čaldarović i Šarinić, 2015: 12). Iz istih razloga unutar urbane sociologije sve više raste interes za javnim gradskim prostorom, kao konkretnim mjestima i osnovnim elementima gradske strukture koja se preoblikuje i mijenja, zbog čega se postavlja pitanje o potencijalima njezine transformacije. Konkretni prostori ili mjesta (poput tržnice) imaju za urbanu sociologiju nekoliko posebnosti: to su realni i fizički prostori kojeg koriste stanovnici nekog grada, međusobno su slična, iako mogu biti vrlo različita s obzirom na značenje, simboliku i identitet, određena su praksama života njihovih stanovnika, omogućavaju društveni život, utječu na stvaranje socijalnih kontakata i na interakciju stanovnika, te su pogodni turistički ambijent zbog svoje (stvarne ili izmišljene) živopisnosti (Čaldarović i Šarinić, 2015: 197).

S promjenom paradigme unutar urbane sociologije na prijelazu stoljeća, započeo je i interes za proučavanjem gradske tržnice (Vecchio, 2009: 4). No, usprkos općem znanstvenom interesu, svjedočimo znatnim promjenama na gradskim tržnicama, poput privatizacije (Salinas Arreortual, 2016: 3), zatvaranja (Hernandez Cordero, 2017: 166), izmještanja iz centra na periferiju (Janssens i Sezer, 2013: 249) ili pak njihove zamjene za supermarkete (Luque i Xavier, 2013: 184). No, da bismo razumjeli navedene procese, promjena paradigme mora označavati i promjenu pristupa u analizi grada i gradskog prostora. Konkretna mjesta, poput tržnica, ne možemo promatrati više odvojeno od globalnog konteksta jer su u suvremenim uvjetima pojmovi globalnog i lokalnog neraskidivo povezani. Pravu sliku možemo steći tek ako promotrimo dinamički aspekt njihova odnosa (Čaldarović i Šarinić, 2015: 12). Stoga grad i gradski prostor istovremeno treba analizirati kao prostor tokova i prostor mjesta, s naglaskom na mrežama koje se stvaraju kao posljedica njihova utjecaja.

S obzirom na to kako je narav urbane sociologije refleksivna i ovisna o promjenjivom društvenom okviru cilj ovog rada je prikazati načine na koji se tržnica interpretirala kroz povijest do danas, upotrebom klasične, suvremene i postmoderne urbane sociologije, odnosno prikazati razvoj i promjene društvenih okvira koje ostavljaju posljedice na gradske tržnice.

Rad se sastoji od tri poglavlja. Prvo poglavlje problematizira tržnicu iz perspektive klasične urbane sociologije. Kroz klasičnu urbanu sociologiju utvrđujemo tržnicu kao važan element urbane strukture te njezinu ekonomsku značajnost za širu društvenu zajednicu. U drugom se poglavlju gradska tržnica promatra kroz prizmu suvremene urbane sociologije. Naime, osim u prostornom smislu, gradska tržnica je u „srcu od grada“ i u društvenom smislu. Fokus promatranja prelazi s makro na mikro razinu analize, koja otkriva značajnost tržnice za svakodnevni život grada i njegovih stanovnika. Treće poglavlje bavi se (u skladu s promjenom paradigmatskog pristupa unutar urbane sociologije) temama starog i novog, tradicijskog i inovacijskog, odnosno procesima koji mijenjaju gradske tržnice, ne samo fizički i prostorno, već u simboličkom, kulturnom i identitetskom smislu. Također se isprepliću teme globalnog i lokalnog, te makro i mikro razina analize, s kratkim osvrtom na utjecaj globalne pandemije uzrokovane virusom COVID-19, koja je demonstrirala inovacijski i razvojni potencijal gradskih tržnica. Na kraju slijedi zaključak s ciljem postavljanja nove osnove za buduća istraživanja kompleksnih gradskih fenomena, kao što je i sama tržnica.

2. Tržnica srce grada ili značaj tržnice iz perspektive klasične urbane sociologije

Tržnica je gradski prostor *per se*. O funkcijama i karakteristikama gradske tržnice moguće je donositi zaključke na temelju radova onih sociologa koji su se jednim dijelom bavili problematikom urbanog ili pak ruralnog, zbog čega je bilo neizbježno barem jednim dijelom dotaknuti se fenomena tržnice. Tržnica se uglavnom izjednačavala s pojmovima grada, grčke agore ili rimskog foruma, srednjovjekovnog gradskog trga, odnosno s prostorima na kojima se odvijao politički, gospodarski i društveni život ondašnjeg društva (Mumford, 1970: 35). Premda je opus klasičnih teoretičara teško iscrpiti i njihovu misaonu bašti-

nu cjelovito obuhvatiti, nameće se zaključak kako se gradska tržnica uglavnom pojavljivala u kontekstu specifične prostornosti. Tržnica u klasičnoj urbanoj sociologiji prepoznata je prvenstveno kao element tipične srednjovjekovne gradske strukture. Tipična tržnica smještena je u samom centru grada i okružena je institucijama moći – gradskom vijećnicom, sudom, samostanom, katedralom i trgovačkim udruženjima (Weber, 1958: 155). S obzirom na to da se u urbanoj sociologiji njeguje socio-prostorni pristup, specifičnu poziciju tržnice unutar gradske strukture ne možemo prihvatiti samo kao odraz prostornosti u smislu „fizičkog“, već u vezi s ekonomskim, političkim i drugim društvenim zbivanjima.

Značaj tržnice posebno je istaknuo Max Weber kroz historijsko – komparativnu analizu u potrazi za karakteristikama idealtipskog grada. U potrazi za distinktivnim karakteristikama gradskog života, osim naseljenosti, gustoće stanovništva i veličine mjesta, Weber (1958: 55) kao specifičnost gradskog načina života ubraja i odvijanje redovite razmjene dobara. Odvijanje redovite razmjene na tržnici za Webera postaje bitan element razvoja Zapadnog grada i civilizacije (Weber, 1958: 155). Značajnost tržnice ogleđa se i kroz kompleksnost društvenih odnosa koji iz nje proizlaze. Kroz fenomen tržnice Weber otkriva specifičnosti koje su vodile k racionalizaciji karakteristične za Zapadna društva. Kako bi se grad uspostavio kao tržišno naselje bilo je potrebno prethodno ujedinjavanje političke i ekonomske moći, suprotstavljenih interesa različitih društvenih aktera, čijim su se djelovanjem ostvarivale vojne i ekonomske funkcije grada. Drugim riječima, „postojanje tržišta najčešće se zasniva na ustupku i obećanju zaštite koju daje vlastelin ili vladar“ (Weber, 1958: 67). Nositelji ekonomskog razvoja i društvenih promjena u srednjovjekovnim gradovima bili su trgovci, koji su kroz redovitu razmjenu dobara i organizaciju trgovine jačali svoj društveni status i s vremenom formirali novu društvenu klasu tzv. „stalež slobodnih građana“ (Weber, 1958: 193). Uvidjevši koristi od redovite razmjene dobara, vladar, kroz težnju za ekonomskim pogodnostima osigurava različite privilegije trgovcima (Weber, 1958: 68). Trgovci, sad već slobodni građani, potom su radili na sustavnoj organizaciji trgovine u kojoj su uočeni elementi organizacije koju danas nazivamo „poduzetničkim duhom“ (Weber, 1958: 67). Kroz dane privilegije trgovcima, kao što su mogućnosti udruživanja, autonomija i autokefalnost, trgovci su jačali svoj društveni i ekonomski status što je mijenjalo strukturu društvenih odnosa, dok su istovremeno trgovačke aktivnosti i ubiranje poreza vodile k ubrzanom razvoju i širenju gradova, gradske administracije i birokracije. Trgovci kao udruženi i slobodni građani potaknuli su razvoj onog što danas nazivamo idealtipskim srednjovjekovnim gradom na Zapadu. I upravo je iz tih razloga za Webera priča o tržnici istovremeno priča o stvaranju specifične strukture grada i racionalizacije načina života i Zapadne civilizacije u cjelini.

Osim Webera, kroz povijesnu analizu Mumford je istaknuo kako su razvoj i procvat života u gradovima kao i institucionalna struktura grada nastali iz unaprjeđenja poljoprivrede na selu što ističe tvrdnjom kako „srednjovjekovni grad nije bio samo u zemlji, već i iz zemlje“ (1970: 24). Nastanak gradova ponajprije se povezivao s potrebom za zaštitom koja je kulminirala u srednjovjekovnom gradu te iz političkih i dijelom ekonomskih razloga koje je, kako je već prethodno spomenuto, prepoznao Weber. Iako tržnica nije bila glavni poticaj razvoja za grad u potrebi za zaštitom i dalje je bila neobično važan element gradskog života, ponajprije u kulturnom smislu. U potrazi za značenjskim elementima gradskog života koja nude autentičan doživljaj, osjećaj sigurnosti i nose specifičan „duh“ nekog mjesta Mumford (1970:18, prema Critchley, 2004: 2) se osvrnuo na prostore gradskih tržnica. Aktivnosti koje su se odvijale na gradskoj tržnici kao i postojanje tržnog mira (Mumford, 1970: 18) bili su odraz svakodnevice koja je ulijevala osjećaj predvidljivosti i sigurnosti gradskog života. Riječima Lewisa Mumforda (1970: 18) „te pijace, pod nadzorom samostana, bile su vjerojatno starije od zidova koje su kasnije pružali sigurnost jednog višeg poretka“. Kao urbana institucija tržnica je pružala osjećaj smislenosti gradskog života i služila kao model po kojemu su se odvijale svakodnevne gradske aktivnosti. Idealtipski grad za Mumforda bio je onaj koji je prilagođen ljudskim potrebama i koji potiče reciprocitet i socijalnu interakciju među gradskim stanovnicima, što ponovno vraća fokus na gradsku tržnicu na kojoj se odvijala ukupnost srednjovjekovnog društvenog života (Mumford, 1970: 16).

Tržnica promatrana kao gradska institucija iz klasične funkcionalističke perspektive institucija je koja izvršava nekoliko bitnih funkcija. To se prema autorici Unly Yucesoy (2013: 195) ponajprije odnosi na njezinu ekonomsku (razmjena dobara, ubiranje poreza) i socijalnu funkciju (mjesto javnog okupljanja i socijalne interakcije). No, u kontekstu klasičnih funkcionalističkih teoretičara potrebno je spomenuti Ferdinanda Tonniesa, koji je u svom djelu „Koncept Gemeinschafta“ detaljno usporedio život u zajednici/selu i društvu/gradu (1971: 212, prema Čaldarović, 2012: 53). Tonniesov govor o gradskom životu zapravo je govor o nostalgiji za ruralnim životom i društvenim odnosima tipičnim za život na selu. Iako ne koristi sam pojam tržnice, iz Tonniesove analize moguće je izvući nekoliko zaključaka. Tonnies je tvrdio kako grad, usprkos potpuno drugačijoj logici razvoja, ostaje trajno ovisan o selu. Ovisnost društva/ grada o zajednici/selu prikazao je pomoću niza konceptualnih pojmova na primjeru ekonomskog života, u kojima je prvi član uvijek stariji, odnosno prethodi drugome: mali grad – metropola, osnovna zemlja – kolonija, primarna proizvodnja – sekundarna proizvodnja, proizvodnja – trgovina, domaćinstvo – tržište, pretkapitalistički način proizvodnje – kapitalistički način proizvodnje (Tonnies, 1971: 214, prema Čaldarović, 2012: 5). Iako se danas mogu pronaći tvrdnje kako grad u evolucijskom smislu predstavlja napredak u odnosu na selo, njegovo postojanje gubi smisao ako mu se oduzme njegova povezanost s prvim članom: „prvi član u horizontalnom smislu uvijek je stariji, a drugi mlađi jer se razvija od prvog“ (Čaldarović, 2012: 22–23). Mumfordovim rječnikom grad i tržnica uistinu jesu „iz zemlje“, a njihov odnos u suvremenim uvjetima gradskog života postaje možda važniji nego ikad.

Na kraju kratkog pregleda klasično-sociološkog pristupa fenomenu gradske tržnice, moguće je izvesti nekoliko bitnih zaključaka. Značenje gradske tržnice povezana je s njezinom važnošću za ekonomske aktivnosti stoga je uglavnom percipirana kao mjesto redovite razmjene dobara. Uspješno funkcioniranje tržnice u gradskom okruženju pridonijelo je ujedinjavanju političke i ekonomske moći, a njezin daljnji razvoj i utjecaj na gradski način života na Zapadu popraćen je društvenim i političkim procesima i afirmiranjem nove društvene klase – trgovaca, obrtnika i slobodnih građana (Weber, 1958: 193). Iako se društvena funkcija tržnice tek počinje precizirati, tržnice su osim u prostornom smislu, „srce grada“ i vitalnosti i u društvenom smislu. Društveni život u srednjovjekovnim gradovima uglavnom se odvijao na središnjem gradskom trgu i sajmovima, stoga je tržnica osim mjesto zadovoljavanja svakodnevnih potreba ujedno i poprište svakodnevne socijalne interakcije i susreta (Mumford, 1970: 16). Činjenica da se na gradskim tržnicama okupljala većina gradskih stanovnika, pa i onih koji su živjeli izvan grada, ponekad je išla na ruku gradskim vladarima kao što je to prethodno uočio Weber (1958: 193). Stoga je tržnica djelovala i kao institucija socijalne kontrole (Seale, 2017: 20) – s obzirom na to da su tržnice bile najposjećenija gradska mjesta često su se, s ciljem jačanja političke moći, upravo na njima provodila javna kažnjavanja i sramoćenja.

Na osnovi prethodnih zaključaka tržnica se može kategorizirati kao značajan gradski prostor s obzirom na sljedeće funkcije: (1) redovita razmjena, (2) susret i interakcija i (3) socijalna kontrola. Iako je redovita razmjena preduvjet postojanja i funkcioniranja tržnice, ekonomske aktivnosti koje su naglašavane u klasičnom pristupu nisu odvojene od specifičnog socijalnog konteksta, što navodi na zaključak kako bi bez značaja tržnice u društvenom smislu opstojnost ekonomskih aktivnosti bila upitna.

3. Tržnica kao kontrapunkt gradske svakodnevne

Kroz klasičnu urbanu sociologiju naviknuti smo razmišljati o tržnici kao specifičnom gradskom fenomenu „u srcu od grada“. Ta sintagma zasigurno više ne djeluje i ne zvuči epohalno. Slika tržnice „u srcu od grada“ tipičan je prizor i element tradicionalne urbane strukture brojnih gradova s drugim javnim prostorima poput ulice, trga ili gradskog parka. No, sredinom 20. stoljeća u sociologiji su primjetne težnje od bavljenja makrostrukturama i društvom općenito prema proučavanju tema koje su orijentirane na svakodnevne i konkretne situacije među ljudima (Spasić, 2004: 11–13). Sociologija se tako počinje baviti uo-

bičajnim odvijanjem društvenog života. U kontekstu urbane sociologije, grad postaje makrosociološka tema, a tržnica kao prostor svakodnevnog gradskog života postaje inspiracija za znanstveno proučavanje kao prostor s funkcijom društvenosti, na kojemu se odvijaju značajni susreti i interakcije među gradskim stanovnicima. U razumijevanju značenja i funkcija tržnice iz perspektive suvremene urbane sociologije koristit ćemo se teorijom simboličkog interakcionizma i dramaturškom teorijom Ervinga Goffmana¹.

Simbolički interakcionisti usmjereni su na proučavanje svakodnevnog života ljudi pokušavajući zahvatiti njihovo viđenje društvene stvarnosti. Prema Ritzeru (2011: 369) principi simboličkog interakcionizma mogu se sažeti na sljedeći način: (1) društvo se sastoji od aktera koji su uključeni u svakodnevne aktivnosti i slijede određeni pravac djelovanja, (2) za funkcioniranje društva ključno je refleksivno ponašanje i tumačenje vlastitog i tuđeg ponašanja, (3) fizički, društveni i apstraktni objekti imaju značenje koje proizlazi iz socijalizacije i socijalne interakcije, (4) ljudsko djelovanje usmjereno je u pravcu zadovoljavanja praktičnih potreba. Važan preduvjet nesmetanog odvijanja tržnih aktivnosti je redovita razmjena dobara. U ekonomskom smislu, gradska tržnica je mjesto nabavke i opskrbe kućanstava lokalnim i svježim proizvodima što bi značilo da su aktivnosti koje se odvijaju na tržnici usmjerene zadovoljavanju praktičnih potreba. No, svrhovito djelovanje može biti usmjereno i postizanju društvenih potreba i ciljeva. Među njima su i potrebe za socijalizacijom i socijalnom interakcijom putem kojih ljudi svakodnevno osmišljavaju svijet oko sebe. Na tržnici je moguće identificirati različite oblike socijalne interakcije (dovikivanje, usputno čavrljanje, dugi razgovori) te je skoro nemoguće napustiti prostor tržnice bez susreta i interakcije s barem jednim posjetiteljem ili prodavačem (Watson, 2009: 1579). Također, moguće je susreti se s ljudima koji se razlikuju po svim sociodemografskim karakteristikama (spolu, dobi, rasi, klasi) koje istovremeno gube smisao, jer na tržnici djeluje „princip formalne jednakosti“ (Unlu Yucesoy, 2013: 193), što bi značilo da prostor gradske tržnice nije unaprijed pripisan pojedinim društvenim grupama. Iz istog razloga kažemo da gradske tržnice imaju kohezijsku funkciju i doprinose kolektivnom i autentičnom osjećaju gradskog života. Riječima De Certeaua (1984: 107) tržnica je „prostor fluktuirajuće kompleksnosti i raznolikosti svakodnevnog života koje djeluju poput društvene vrpce“. Gradsku tržnicu možemo promatrati i kao proizvod nepisanih socijalnih normi i pravila po čijem modelu pojedinci ulaze u socijalnu interakciju (uzmimo u obzir samo žargone i dijalekte na gradskim tržnicama, način odnošenja ljudi jednih prema drugima, uzajamna značenja koja posjetitelji i prodavači dijele kroz verbalnu i neverbalnu komunikaciju). Tržnica stoga nije samo fizički prostor ili društvena činjenica već kolektivni i javni prostor koji se (društveno) oblikuje kroz međusobnu interakciju pojedinaca / korisnika gradske tržnice. William White (2007: 384) opisao je funkciju javnih trgova (među njima i tržnice) na sljedeći način: „Gradska tržnica je ogledalo gradske kulture i gradskog života. Ona je mjesto uzajamnog dijeljenja, življenja i pripadanja“. Ukupnost ritualiziranih aktivnosti koje se odvijaju na prostorima gradske tržnice zapravo su ekspresija identiteta neke kulturne grupe ili zajednice. Meadovim riječima (2003: 64), tržnica je pozornica na kojoj se odvija društvena interakcija, iz koje se razvijaju kultura, norme, pravila, sjećanja i primjereni tipovi ponašanja. S jedne strane, društveno ponašanje oblikovano je prostorom, dok s druge strane prostor biva oblikovan društvenom interakcijom i značenjem koje iz te interakcije proizlazi.

Osim u kontekstu teorije simboličkog interakcionizma moguće je izdvojiti nekoliko empirijskih istraživanja koja potvrđuju društveni značaj tržnice. Tako su nakon provedenog istraživanja o navikama, motivima i preferencijama posjetitelja gradskih tržnica u Hrvatskoj, autori Kovačić, Radman i Haas (2002: 211–212) identificirali nekoliko vrsta posjetitelja: (1) entuzijasti – osobe koje posjećuju tržnicu zbog ponude svježeg voća i povrća kao i zbog toga što je tržnica mjesto susreta i socijalne interakcije, (2) praktični posjetitelji – preferiraju lokalnu proizvodnju, no odluke o kupovini donose na temelju cijena

¹ Osim spomenutih teorija, korisne su se pokazale teorija racionalnog izbora i teorija razmjene čiji teorijske poznanje u ovom radu neće biti detaljnije precizirane. Naime, obje teorije naglašavaju važnost odvijanja ekonomskih aktivnosti u socijalnom okruženju te ističu društvenu funkciju tržnice (Storr, 2008) koja će biti prikazana detaljnije kroz simbolički interakcionizam i dramaturšku teoriju.

proizvoda, (3) tradicionalni posjetitelji – imaju negativne stavove prema proizvodima iz uvoza te svoju prehranu baziraju pretežito na voću i povrću zbog čega često posjećuju tržnicu te (4) ravnodušni posjetitelji – njihova se prehrana bazira na mesu zbog čega rijetko posjećuju tržnicu, no ističu kako je tržnica mjesto s funkcijom društvenosti. Prema navedenom istraživanju više od polovice ispitanika (entuzijasti i ravnodušni posjetitelji) istaknulo je tržnicu kao mjesto društvenosti usprkos razlikama u učestalosti posjećivanja tržnice. Drugo zanimljivo istraživanje provedeno je na uzorku posjetitelja gradske tržnice u Singapuru. Nakon terenskog opažanja i intervjua s posjetiteljima istraživači su zaključili kako su tržnice ključna mjesta društvenosti – uzajamne socijalne interakcije među članovima obitelji, prijateljima, poznanicima i strancima. Autori Mele, Ng i Chim (2015: 108) navode kako su na njihovim tržnicama uočene tri dimenzije društvenosti: spontane interakcije, uobičajene interakcije s poznanicima i drugim posjetiteljima te interakcija među pripadnicima različitih društvenih skupina koja doprinosi razvoju socijalnog kapitala, povjerenja i odanosti izvan obiteljskih odnosa (odnosi sa susjedima, poznanicima i slično). Istraživanje gradskih tržnica u SAD-u također je rezultiralo sličnim zaključcima. Sophia Watson (2006: 29) nakon terenskog opažanja i intervjua s posjetiteljima navela je kako su temeljni motivi odlaska na tržnicu s jedne strane raznolikost proizvoda, dok se kao drugi značajan faktor istaknula mogućnost neformalnog susreta i interakcije (zbog toga su posebno bila važna mjesta poput klupica za odmor, kafići i restorani). Konačno, analiza stanja na gradskim tržnicama u studiji „Studija stanja i perspektive razvoja Tržnice d.o.o. Osijek“ (2018: 5) koja se temeljila na višegodišnjim istraživanjima u Europi i SAD-u pokazala je kako su glavni elementi uspješne tržnice: (1) prodavači (svježi i domaći proizvodi), (2) lokalitet (privlačnost, vizualna prepoznatljivost, dostupnost), (3) javni prostor (udobnost, ugodnost) te (4) društvenost (umreženost, okupljanje).

Osim kroz prizmu simboličkog interakcionizma gradsku tržnicu možemo analizirati s aspekta dramaturške teorije Ervinga Goffmana. Erving Goffman mišljenja je kako je društvena interakcija poseban dio društvene stvarnosti koja funkcionira relativno autonomno od determinirajućih učinaka makrostruktura. Svakodnevni život sastoji se od konkretnih odnosa između konkretnih pojedinaca (Goffman, 2000: 8–9). Doprinos razumijevanju društvene interakcije koja se svakodnevno odvija na prostoru gradske tržnice je Goffmanova ideja da društvenu interakciju i cjelokupni društveni život uspoređi s kazališnom izvedbom koja se sastoji od glavnih društvenih aktera (glavnog glumca) i aktera prema kojima je izvedba usmjerena (publika). Glavni glumci svoju predstavu izvode na prednjem planu i to najčešće na već utvrđen i predvidljiv način. Za uspješnu izvedbu glavnom glumcu (prodavaču) potrebna je fizička scena ili pozornica (štant na prostoru tržnice) te osobni plan (izgled glumca koji otkriva društveni status izvođača, ulogu i ponašanja koja se u skladu s tim statusom očekuju). Cilj svakog izvođača je prezentacija idealizirane slike o samima sebi (Goffman, 2000: 23). Uz to, kako bi izvedba bila uspješna potrebno je ostaviti dojam da je glavni glumac bliži publici nego što uistinu jest, što se postiže kroz korištenje različitih dramaturških tehnika (Goffman, 2000: 49). Iako se tržnica na prvu doima kao prostor spontane društvenosti, tržnica je prostor čije se aktivnosti odvijaju na predvidljivom mjestu i vremenu (pozornica s glavnim glumcem i publikom), pravilima i konvencijama odnosa između prodavača i kupaca (Unlu Yucesoy, 2013: 193). Prodavač igra glavnu ulogu te usmjerenom komunikacijom (dobacivanjem, pošalicama, uzvicima) i privlačenjem kupaca (publike) otvara čin kupovine. Iako interakcija između glavnog glumca i publike djeluje neposredna, ona se odvija na bazi anonimnosti, kroz poštivanje „principa formalne jednakosti“ (Unlu Yucesoy, 2013:193) i socijalne distance koja je potrebna za uspješnu izvedbu. I prodavači i kupci odlaskom na tržnicu pripremljeni su i upoznati s pravilima interakcije licem u lice, i iako su odnosi direktni, socijalna distanca je očuvana zbog privremene i prolazne prirode kontakta. Odlazak na tržnicu također podrazumijeva svjesnost o prisutnosti drugog kao i znanje o tome što i od koga možemo očekivati, što još nazivamo lokalizacijskom socijalizacijom (Unlu Yucesoy, 2013: 199). Potrebni elementi za uspješnu izvedbu uloge su pozornica (štant), rekviziti (proizvodi), glavni glumac (prodavač) i publika (posjetitelji). Izvedba započinje usmjerenom komunikacijom prema potencijalnim kupcima kroz upotrebu dra-

maturških tehnika – žargona, dijalekta, provokacija, pošalica, dobacivanja. Nakon okupljanja publike za štand, prodavač prelazi na drugi stadij izvedbe u kojoj se ponovno mora služiti dramaturškim tehnikama s ciljem prodaje proizvoda – iniciranjem degustacije, razgovorom o cijeni (inicirano od strane prodavača, ponuda cijene, mogućnost cjenjkanja što je karakteristično za gradsku tržnicu), znakovnim (geste, stav, osmijeh, način hoda, sjedanja, stajanja) i lingvističkim ponašanjem. Ako su tehnike bile uspješne potrebni su završni elementi – mjerenje, naplata, pakiranje te čavrljanje s ciljem ponovnog susreta s publikom. Izvedba završava uzajamnim pozdravom prodavača i kupca. Drugim riječima, tržnicu možemo opisati kao „organizirani kaos“ (Seale, 2017: 12).

Kroz pregled suvremene sociološke teorije možemo zaključiti ono što u klasičnoj teoriji nije bilo prisutno, a to je značaj tržnice u smislu javnog gradskog prostora koji ima društveno i šire simboličko i kulturno značenje. Kao prostor gradske svakodnevice, tržnica je javno dobro i izraz kulture i specifičnog načina gradskog života neke zajednice. Ključne karakteristike tržnice kao javnog gradskog prostora su društvenost (prostor u kojem se odvijaju susreti i socijalna interakcija i razvija socijalni kapital), dinamičnost (dinamičnost odnosa, frekvencija posjećivanja, razina uključenosti posjetitelja) i osjećaj ugone (vizualna atraktivnost, mogućnost provođenja slobodnog vremena, predvidljivost). Stoga osim ekonomske funkcije tržnice (razmjena dobara i opskrba kućanstva) koja je posebno precizirana u klasičnoj sociološkoj teoriji kažemo da tržnica ima socijalnu (kontrapunkt gradske svakodnevice) i simboličku funkciju (odraz kulture, načina života i identiteta neke zajednice)

4. Postmoderna paradigma grada i transformativni potencijali gradske tržnice

Mišljenje da je tržnica povezana s društvenim, političkim i ekonomskim okvirima nekog društva povezano je s mišljenjem o konstantnoj mijeni gradske tržnice. Gradsku tržnicu pogrešno bi bilo tumačiti kao stanje, nju prije treba tumačiti kao proces. Ako uzmemo u obzir tezu o postojanju prostora tokova i prostora mjesta, prostori tokova oblikuju konkretna mjesta gradske svakodnevice koja su u podređenom položaju u odnosu na tokove, ali pritom se ne smije zanemariti ljudska kreativnost u prihvaćanju različitih elemenata koje ti isti tokovi nameću (Castells, 2000: 494, prema Čaldarović, i Šarinić, 2015: 33). Kada tvrdimo da je gradska tržnica tradicionalna urbana institucija, to tvrdimo zbog dosadašnje fleksibilnosti tržnice na društvene, ekonomske i političke promjene koje su mijenjale način na koji se tržnica doživljava i interpretira, ali i na rezistentnost tržnice u identitetskom i funkcionalnom smislu. Iako se mijenjala u detaljima, tržnica je zadržala svoju osobitost, sve do posljednjih dvadesetak godina kada tržnice počinju doživljavati promjene koje mijenjaju prostorni i socijalni identitet gradskih tržnica kakve poznajemo. Iako je tržnica tradicionalni element urbane strukture, na svjetskoj razini zabilježeno je nekoliko trendova: (1) privatizacija gradskih tržnica (gubitak svojstva javnog gradskog prostora) (Salinas Arreortual, 2016: 3), (2) izmještanje tržnica iz gradskog centra na periferiju (gubitak tradicionalne gradske strukture) (Janssens i Sezer, 2013: 249), (3) zamjena tržnica za supermarketete (Luque i Xavier, 2013: 184) ili (4) trajno zatvaranje (Hernandez Cordero: 2017: 166).²

Kako bismo razumjeli procese zbog kojih dolazi do promjena na gradskim tržnicama kao potrebno je shvatiti karakteristike suvremenog urbanog društva u kojem živimo. Recentna istraživanja (Čaldarović i Šarinić, 2015: 12) na području urbane sociologije pokazala su da se (gradski) život odvija u nizu proturječnosti koje zadiru u fizičke, socijalne i identitetske sastavnice grada i gradskog prostora. Proturječni procesi koji transformiraju gradski prostor su odnosi između (1) globalnog i lokalnog, (2) javnog i privatnog, (3) socijalne uključenosti i socijalne isključenosti ili (4) tradicije i inovacije. Odnos globalnog i lokalnog odnosi se na prilagođavanje globalizacijskim procesima koji vode k uniformnosti gradova uz pak istovremenu potragu za autentičnim i lokalnim rješenjima (Knox i Taylor, 1995: 258). S druge strane, sve

² U vrijeme pandemije uzrokovane COVID-om 19 tržnice su u manje od 24h uspješno premještene u virtualni prostor (online platforme). Premještanje tržnica u virtualni prostor otvara nova pitanja i mogućnosti za buduća istraživanja.

se češće naglašava važnost javnog i otvorenog prostora koji se ipak najčešće privatizira. Naime, u gradovima sve češće svjedočimo kombinacijama polujavnih ili pseudojavnih prostora (Aubert-Gamet i Cova, 1999: 40). Jednako tako, iako se sve češće naglašava važnost socijalne dimenzije gradova, participacije i socijalne uključenosti često su zabilježeni suprotni trendovi – nemogućnost istinskog sudjelovanja koja vodi k socijalnom isključivanju pojedinih društvenih skupina iz dominantnih obrazaca društvenog ponašanja (poput potrošnje ili zabave) (Castells, 1977: 397). Na kraju, važno pitanje postaje odnos tradicije i inovacije. Riječ je o pokušajima revitalizacije tradicije i tradicionalnih gradskih prostora koji nerijetko rezultiraju krajnjom preobrazbom njihove identitetske specifičnosti. Često se tradicija revitalizira sa svrhom potrošnje odnosno tako da se zanemaruju estetske, simboličke ili identitetske vrijednosti iste (Hernandez Cordero i Eneva, 2016: 166). Ključno obilježje proturječnih odnosa je ono što iz njih proizlazi – beskonačnost varijacija te rađanje hibridnih formi koje transformiraju gradski prostor na dosad neviđen način u fizičkom, socijalnom, kulturnom, identitetskom i simboličkom smislu (Knox i Taylor, 1995: 136). Svjesnost o kompleksnosti proturječnih procesa u urbanoj sociologiji započinje s idejama o postmodernoj paradigmi grada koja je povezana s pojmovima revitalizacije, urbane renesanse, urbane obnove, kreativnim gradovima i gentrifikacijom (Seale, 2017: 15). Svi navedeni pojmovi zapravo su odgovori ili pokušaji odgovora na globalizacijske procese. Ljudi diljem svijeta postali su svjesni načina na koji ih percipiraju drugi – turisti, investitori, mediji i potrošači. Kao rezultat toga prostori se renoviraju, redizajniraju, tematski osmišljavaju i nude kao potrošna roba (Seale, 2017: 43). U postmodernoj paradigmi grada ključna postaju pitanja poput: kako se treba odnositi prema lokalnom identitetu? Što treba transformirati, a što čuvati i zaštititi? Koja je uloga javnog prostora, kome je taj prostor namijenjen i čemu služi?

Sva navedena pitanja kompleksna su te nije moguće dati precizan i jednoznačan odgovor. No, s obzirom na to da se koncept gentrifikacije sve više koristi kao analitički okvir urbanih transformacija i posljedice ovih procesa moguće je interpretirati kroz fenomen gentrifikacije (Luque i Xavier, 2012: 184). Dosadašnjim pregledom literature na temu gentrifikacije tržnica možemo istaknuti kako se uglavnom naglašavaju negativni aspekti gentrifikacije, a ona se definira kao postupak putem kojeg se tržnica koja ima funkciju opskrbljivanja lokalnog stanovništva transformira u prostor koji je namijenjen osobama specifičnog stila života ili visokog dohotka tzv. novoj srednjoj i kreativnoj klasi (yuppies) u potrazi za autentičnim iskustvom koji socijalni identitet izražavaju kroz potrošnju ili specifičnim stilom života (Salinas Arreortua, 2016: 2). Privlačenje spomenutih društvenih skupina, lokalne vlasti kao i privatni investitori vide kao značajan izvor profita. S druge strane, privlačenje osoba s višim dohotkom i specifičnim stilom života na gradske tržnice može imati prednosti i za same prodavače – povećanje cijena, poslovanja i ostvarivanje većeg profita. Istovremeno, pokazalo se da takvi procesi mijenjaju osobitost gradske tržnice, gubi se sadržajnost i opremljenost klasične gradske tržnice i vrijednost tog mjesta za lokalnu zajednicu (primjerice, na tržnicama se uglavnom prodaju voće i povrće, a gentrifikacijom se uvodi prodaja suvenira i drugih proizvoda namijenjeni turistima) (Salinas Arreortua, 2016: 8). Ekonomski, učinci gentrifikacije uglavnom imaju pozitivne aspekte, dok se u sociokulturnom smislu uglavnom ističu njene negativne posljedice, jer dovodi do „umjetne reinencije autentičnosti nekog mjesta“ (Seale, 2017: 46) i pretvaranja gradskih tržnica u muzeje na otvorenom (Hernandez Crotezo i Eneva, 2016: 155). Gentrifikacija se odvija i zbog višestrukih procesa koji se odvijaju istovremeno: pad tradicionalnog oblika kupovine i porast kupovine u supermarketima, revitalizacija tradicionalnog prostora i povećanje njegove vrijednosti, komodifikacija te korištenje specifične hrane i prehrane kao turističkog proizvoda i životnog stila (Panozzo, 2013: 4). Tržnica se stoga koristi kao prostor za inovacije koje neosporno vode k društvenim konfliktima i sukobima oko pitanja kakva bi uloga gradskih tržnica kao javnih gradskih prostora trebala biti.

Spomenuto je kako se postmoderna paradigma grada prepoznaje kroz prisutnost proturječnih procesa koji neupitno mijenjaju gradski prostor (Oz i Eder, 2012: 297). Postmoderna paradigma grada oblikuje se i kroz težnju i potragu onih modela gradskog razvoja koji će osigurati ravnomjeran, kvalitetniji i održivi ekonomski, ekološki i socijalni razvoj. Gradska tržnica u ekonomskom smislu vidjeli smo, znatno

doprinosi ekonomskoj vitalnosti gradova, kroz radna mjesta, potrošnju te poticanje lokalne proizvodnje. S aspekta socijalne održivosti, gradska tržnica je mjesto raznolikosti s funkcijom susreta, druženja i socijalne interakcije. Zbog toga često kažemo da tržnica ima demokratski potencijal jer potiče socijalnu uključenost, jednakost i pravednost. No, pitanje rezistentnosti (u identitetskom i funkcionalnom smislu) gradske tržnice postaje sve zanimljivije u kontekstu naglašavanja ekološke dimenzije održivog razvoja (Thorns, 2002: 203), odnosno modela gradskog razvoja koji bi trebao proizaći iz spomenute postmoderne paradigme grada (Čaldarović i Šarinić, 2015: 15). Pritom težnju za ekološkom modernizacijom gradova najbolje dokazuje rađanje novih konceptualnih pojmova s ciljem oblikovanja poželjnog modela gradskog razvoja (Thorns, 2002: 11): zeleni grad, čisti grad, vrtni grad, ekološki grad i slično. Usprkos mnoštvu različitih pojmova moguće je istaknuti njihove zajedničke karakteristike ili vrijednosti za koje se zalažu: (1) očuvanje ekologije u gradovima, (2) promocija fizičkog i mentalnog zdravlja i sigurnosti stanovnika, (3) ekološka učinkovitost kroz upotrebu obnovljivih izvora energije, (4) socijalna kohezija, (5) socijalni kapital (Pickett i sur., 2013: 513). Zapravo, riječ je o interdisciplinarnom pristupu s ciljem rješavanja problema u gradovima 21. stoljeća imajući u vidu vrijednosti raznolikosti, participacije, zdravlja, sigurnosti, dostupnosti i ekološke osviještenosti iz koje proizlaze različiti stilovi života. Intenzivnija rasprava o ekološkim rješenjima započela je 2000. godine kada je zabilježen porast znanstvenih članaka na temu socioekoloških sustava. Rasprava o ekološki održivom razvoju gradova poklapa se i s intenzivnijim praćenjem i istraživanjem gradskih tržnica (Bubinas, 2011: 154–155). Od 2000. godine sve više jača briga o vlastitom zdravlju te svjesnost o ekološkim dilemama koje imaju šire društvene implikacije. S tog aspekta, gradske tržnice počinju djelovati kao „lokalna žarišta“ za promociju zdrave prehrane i specifičnog stila života (Panozzo, 2013: 16). Istraživanja su pokazala sve veću popularnost tržnica među gradskim stanovnicima kao mjesta koja podržavaju ekonomski održiv razvoj grada, doprinose socijalnoj pravednosti i afirmaciji zdravog načina života (Michaelidou i Hassan, 2008: 3). Također, istraživanja su pokazala rast pozitivnih stavova i mišljenja o potrošnji organskih, svježih i domaćih proizvoda koji se prodaju na gradskim tržnicama (Michaelidou i Hassan, 2008: 5). Prema tome, briga o vlastitom zdravlju i senzibilizacija javnosti prema ekologiji i okolišu mogu potaknuti određene potrošačke navike usmjerene prema gradskim tržnicama koje mogu osigurati njihovu opstojnost. Senzibilizacija javnosti prema ekologiji, okolišu i zdravoj prehrani postala je izraženija za vrijeme pandemije koja je uzrokovana virusom COVID-19. Usprkos zabranama okupljanja na javnim prostorima, potražnja za proizvodima na tržnicama nije se zaustavila. Upravo suprotno, zbog velike potražnje (što je bio slučaj u svim hrvatskim gradovima), prodavači su na vlastitu inicijativu putem društvenih platformi oglašavali i prodavali svoje proizvode, čime možemo reći da su domaći proizvodi završavali u rukama kupaca u doslovnom smislu poznate sintagme „od polja do stola“.³ Jednako tako, na društvenoj platformi „Facebook“, sami su kupci, osim prodavača, zbog potražnje za lokalnim, provjerenim i zdravim proizvodima organizirali lokalne/kvartovske grupe unutar kojih su mogli razmijenjivati informacije o proizvodima, prodavačima i drugim iskustvima.⁴ Osim neformalnih kanala, zbog spomenute potražnje i fokusa na samim tržnicama, stožer civilne zaštite bio je primoran regulirati rad tržnica i uglavnom dopustiti njihov rad pod odgovarajućim mjerama (Narodne novine br. 82/15, 118/18 i 31/20). No, ipak možemo zaključiti da je dinamika tržnica i njihova prilagodba prije proizašla iz njihove unutarnje fleksibilnosti, prije nego vanjskih faktora, s obzirom da su se prve „virtualne“ tržnice organizirale čak unutar 24 h nakon službenog proglašenja izvanrednog stanja (Barišić, 2020). U širem svjetskom kontekstu, organizirane su i pop-up tržnice čiji je rad također reguliran pod odgovarajućim mjerama na otvorenim javnim prostorima (Project For Public Spaces, 2020). Kako utjecaj pandemije na tržnice ne bi ostao nezapaženo, provedeno je istraživanje pod nazivom „Plac(a), pijac(a), pazar: tržnice kao javni gradski prostori“ (2020) u sklopu projekta „Socio-kulturni aspekti tržnica

³ Jedan od poznatijih slogana Europske komisije za prelazak na zdraviji i održiviji prehrambeni sustav EU-a i temelj europskog „zelenog“ plana. Za više informacija posjetiti https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/actions-being-taken-eu/farm-fork_hr.

⁴ Primjerice grupe pod nazivom „Virtualni zagrebački plac“ ili „Prodaja domaće hrane – Zagreb i okolica“.

u hrvatskim gradovima – tradicijski javni prostor kao element inovativnih urbanih politika“, u kojemu je sudjelovalo 680 ispitanika. Rezultati spomenutog istraživanja pokazuju kako je 43,2% ispitanih iskoristilo mogućnosti online kupovine namirnica koje inače kupuju na tržnici. Čak 58,8% ispitanih složilo se s tvrdnjom kako su im komentari drugih članova online zajednice važni prilikom donošenja odluke o kupnji određenog proizvoda, dok je 46,1% ispitanih istaknulo da ima povjerenja u prodavače/ice koji prodaju svoje proizvode online. Na odnos online i tradicionalnih tržnica ispitanici su istaknuli (njih 50%) kako se online tržnice neće nastaviti razvijati nakon pandemije. Da online tržnice mogu funkcionirati paralelno s tradicionalnim tržnicama slaže se 64,9% ispitanika, dok ih je 48,2% istaknulo kako online tržnice ne mogu dugoročno zamijeniti tradicionalne tržnice (Plac(a), pijac(a), pazar, 2020).

S obzirom na još uvijek neizvjesnu situaciju glede pandemije ostaje vidjeti na koji će način pojava online tržnice utjecati na tržnicu u smislu fizičkog i javnog prostora te kakav će njihov odnos biti u budućnosti, imajući na umu interese šire zajednice – lokalnih vlasti, prodavača i krajnjih korisnika.

Usprkos pandemiji, o tome kakve nas tržnice budućnosti očekuju, između rezistencije i reinvecije, najbolje govori analiza koju je provela autorica Seale (2017: 52). Čini se da će se budućnost tipične gradske tržnice oblikovati sukladno njezinim percipiranim slabostima i prednostima. Nakon provedene analize postojećih istraživanja gradskih tržnica možemo reći kako su slabosti gradske tržnice sljedeće: više cijene u odnosu na supermarket, nedostatak parkinga, nepovoljno radno vrijeme (posebice za zaposlene na puno radno vrijeme te roditelje s djecom), ovisnost o vremenskim uvjetima (posebno važan aspekt u hrvatskom kontekstu u kojem je tipična tržnica otvorenog tipa), zastarjela infrastruktura, sporo prilagođavanje inovacijama u prodaji i marketingu te nemogućnost plaćanja karticom (Seale, 2017: 52).⁵ Osim slabosti, moguće je istaknuti i snage gradskih tržnica: prepoznatljivost i značaj kojeg imaju za širu društvenu zajednicu, poticanje lokalnog poduzetništva, promocija zdrave hrane i zdravog načina života te ekološka osviještenost (hrana rasterećena nepotrebne ambalaže, kraći transport, ekološki otisak smanjen) (Caramaschi, 2014: 1193–1194). I upravo se u pojedinim aspektima spomenutih snaga i prednosti gradskih tržnica kriju ključni aspekti rezistencije tržnice kao tradicionalne urbane institucije u suvremenim društvenim uvjetima.

Zbog navedenih strukturnih promjena u gradovima pitanje o budućnosti gradskih tržnica postaje važnije no ikada prije. Globalizacijski pritisci i sve češća privatizacija javnog prostora, zasigurno jesu potencijalne prijeteće gradskim tržnicama. Iako se spomenuti procesi pokušavaju prevladati reinvecijom ili obnovom prostora s ciljem naglašavanja autentičnosti i lokalnog, nerijetko takvi pokušaji rezultiraju promjenom njegove identitetske i simboličke osnove. S druge strane, transformativni potencijali s očuvanjem identitetske osnove gradske tržnice leže u inkorporiranosti tržnice u vrijednosnu osnovu novog paradigmatškog pristupa gradu. Vrijednosna osnova novog paradigmatškog pristupa gradu obuhvaća njegov ekonomski, ekološki i društveni aspekt. Ekonomska i socijalna funkcionalnost tržnice za grad u fizičkom i socijalnom smislu neupitna je i može se potvrditi teorijskim i praktičnim znanstvenim spoznajama. Transformativni potencijali tržnice u trenutnoj konjunkturi vremena izvire iz vrijednosne osnove na kojoj počiva nova vizija razvoja gradova (time i društva, politike i ekonomije). Vrijednosnu osnovu novog paradigmatškog pristupa (ujedno postmodernog pristupa gradu) čine vrijednosti poput kvalitete života, afirmacije zdravog stila života, svjesnost o ovisnosti o prirodnim ekosustavima, osobno zdravlje i zdravlje čitave zajednice. S obzirom na to da se istovremeno s raspravom o ekološkoj dimenziji gradova povećao interes znanstvene zajednice i šire javnosti za gradske tržnice njezina rezistencija i transformacija s očuvanjem identiteta i funkcionalnosti ovisit će interpretaciji tržnice šire društvene zajednice kao gradskog prostora koji uistinu doprinosi ostvarenju sveukupnog održivog razvoja. Također, treba imati na umu i skupinu društvenih aktera koji će biti nositelji novih trendova. Kao što su nekada trgovci bili glavni nositelji društvenih

⁵ Istraživanja su provedena prije pandemije uzrokovane virusom COVID-19, koja je pokazala fleksibilnost tržnice u korištenju tehnološki zasnovane komunikacije, online marketinga i prodaje.

promjena koji su se kroz tržnicu afirmirali u novu društvenu klasu i time oblikovali društvene odnose, tako će danas biti ključna nova srednja klasa (yuppies) koja kroz potrošački mentalitet i afirmaciju zdrave prehrane kao stila života može oblikovati novo „značenje“ tržnice za šire društvo.

5. Zaključak

Cilj je ovog rada bio prikazati načine interpretacije tržnice kroz prizmu klasične, suvremene i postmoderne urbane sociologije, odnosno prikazati njezin razvoj i promjene društvenih okvira koje utječu na percepciju grada, gradskog prostora, pa time i na percepciju same tržnice.

U klasičnoj urbanoj sociologiji gradska tržnica se afirmirala kao glavni pokretač ekonomskog razvoja i racionalizacije srednjovjekovnog Zapadnog grada. Također, gradsku tržnicu možemo promatrati kao ogledalo slojevitosti društvenih odnosa kroz koju se afirmirala nova društvena klasa – trgovci, obrtnici i slobodni građani (Weber, 1958: 193). Iako je ekonomska aktivnost preduvjet ustoličenja institucije gradske tržnice, ona je duboko ukorijenjena u širi društveni kontekst.

U suvremenoj urbanoj sociologiji jasnije se daje iščitati važnost tržnice za gradsku svakodnevnicu. Ključna karakteristika tržnica, stoga nije samo svakodnevna opskrba kućanstava različitim proizvodima, već mogućnost susreta i socijalne interakcije koja je karakterističan element gradskog života. Tržnica je srce grada jer se s prostora tržnice dadu iščitati kultura ali i mjesto konstrukcije identiteta neke regije, grada, mjesta, kvarta ili zajednice.

Iako je tržnica mjesto koja doprinosi vitalnosti gradskog života, društvo u kojem živimo i sve jači globalizacijski pritisci mijenjaju kulturnu, simboličku i identitetsku osnovu grada te dovode u pitanje njezinu opstojnost. Iako su tržnice karakterističan element gradske strukture, u posljednjih dvadesetak godina tržnice se izmještaju iz gradskog centra na periferiju, prenamjenjuju u prostore potrošnje i zabave ili trajno zatvaraju. No, globalizacija je potaknula i suprotne trendove. Naime, sve jači globalizacijski pritisci jačaju potrebu za naglašavanjem autentičnosti i lokalnog identiteta. Novi društveni zahtjevi mijenjaju doživljaj i sliku gradova u kojima želimo živjeti. Pritom nova vrijednosna osnova urbanog planiranja postaje kriterij ekonomske, socijalne i ekološke održivosti koji je osjetljiv na lokalni kontekst. Gradska tržnica koja se tradicionalno bazira na prodaji voća i povrća integrirana je u vrijednosnu osnovu i ideju održivosti u kontekstu postmoderne paradigme grada. Tonnies vjerojatno nije bio svjestan koliko bi mogao biti u pravu dokazujući ovisnost grada (tržnice) o selu (Tonnies, 1971: 214, prema Čaldarović, 2012: 5). Također, danas se jednako možemo složiti s Mumfordom (1970: 18) kada je tvrdio da je gradski prostor onaj koji odgovara ljudskim potrebama. Intenziviranje rasprave o važnosti gradske tržnice paralelno s idejom ekološki održivog razvoja, koja je dodatno naglašena u kontekstu pandemije uzrokovane virusom COVID-19, govori i o društvenoj važnosti gradskih tržnica u zadovoljavanju javnih potreba, a gledajući kroz trenutnu konjunkturu vremena radi se o potrebama za povjerenjem, zdravljem i sigurnošću. Pandemija, koja je zahvatila sve dijelove svijeta, pokazala je unutarnje inovacijske potencijale i fleksibilnost tržnice u uvjetima promjenjive javno-zdravstvene i ekonomske stvarnosti.

Ako je tržnica „srce grada“ tada pitanje u kakvim gradovima želimo živjeti jednako je kao pitanje kakve gradske tržnice želimo imati. Da bismo mogli odgovoriti na postavljena pitanja osnova svakog budućeg istraživanja ovog kompleksnog gradskog fenomena mora započeti pristupom tržnici kroz dijalektiku: kao gradski prostor tržnica utječe na ponašanje i društvene odnose jednako kao što je rezultat ponašanja kroz kojeg ljudi mijenjaju prostor sukladno potrebama i željama. Tržnica se mijenjala, mijenja se i mijenjat će se zbog svoje kompleksnosti i povezanosti s društvenim, ekonomskim, ekološkim, političkim i kulturnim kontekstom nekog društva. Stoga, ako želimo razumjeti procese koji oblikuju gradske tržnice onda ponajprije moramo razumjeti društvo u kojemu živimo.

Literatura

- Abercrombie, Nicholas; Hill, Stephen; Turner, Bryan. (1994). *Dictionary of Sociology: Third Edition*. London: Penguin Books.
- Aubert-Gamet, Veronique; Cova Bernard. (1999). Servicescapes: From Modern Non Place to Postmodern Common Places. *Journal of Business Research* 44/1: 37–45.
- Barišić, Ivana. (2020). *Istražili smo gdje možete kupiti proizvode s OPG-ova koje će vam dovesti na kućni prag*. Tportal. Preuzeto, 30. srpnja 2020., s <https://www.tportal.hr/biznis/clanak/istrazili-smo-gdje-mozete-kupiti-proizvode-s-opg-ova-koje-ce-vam-dovesti-na-kucni-prag-foto-20200403>
- Bubinas, Kathleen. (2011). Farmers Markets in the Post-Industrial City. *City and Society* 23/2: 154–172.
- Čaldarović, Ognjen. (2012). *Čikaška škola urbane sociologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Čaldarović, Ognjen i Šarinić, Jana. (2015). *Suvremena sociologija grada*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Caramaschi, Sara. (2014). Public markets: Rediscovering the centrality of markets in cities and their relevance to urban sustainable development. *Sustainable City* 2/9: 1187–1197.
- Castells, Manuel. (1977). *The Urban Question. A Marxist Approach*. Bath: The Pitman Press.
- Critchley, Peter. (2004). *Lewis Mumford and the search for the harmonious city. The Architectonics of an ecological regionalism*. E-academia.
- De Certeau, Michel. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Los Angeles: University of California.
- Europska komisija. (n. d.). Europa.eu. European green deal. *Europska komisija*. Preuzeto 30. srpnja 2020., s https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/actions-being-taken-eu/farm-fork_hr
- Goffman, Erving. (1956). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburch, Social Sciences Research Centre.
- Hernandez Cordero, Adrian. (2017). Los mercados publicos: Espacios urbanos en disputa. *Iztapalapa Revista de Ciencias Sociales y Humanidades* 83/38: 165–186.
- Hernandez Cordero, Adrian; Eneva Stoyanka. (2016). Mercados, museos o malls? La gentrificación de los mercados municipales en Barcelona y Madrid. *EntreDiversidades* 1/6: 143–173.
- Janssens, Freek; Sezer, Ceren. (2013). „Flying Markets“ Activating Public Spaces in Amsterdam. *Built Environemnt* 39/2: 245–260.
- Knox, Paul; Taylor, Peter. (1995). *World cities in a world-system*. Cambridge: University of Cambridge.
- Kovačić, Damir; Radman, Marija; Haas, Rainer. (2002). Segmentation of city market customers in Croatia – Towards a marketing strategy for fruit and vegetable markets. *Bodenkultur* 53/4: 207–216.
- Local products for the people (2018). *Studija stanja i perspektiva razvoja Tržnice d.o.o. Osijek u kontekstu afirmiranja vrijednosti definiranih u projektu 'Domaća hrana za domaće ljude' i globalnih trendova inoviranja zelenih (seljačkih tržnica)*. Osijek: Dokument Sustavi d. o. o.
- Luque, Medina; Xavier, Fco. (2013). Mercados y espacio publico: transformacion y renegociacion de nuevas demandas urbanas. Analisis comparativo de casos (Barcelona, Budapest, Buenos Aires). *Zuinak. Cuadernos de Antropologia-Etnografia* 36: 183–200.
- Mead, George Herbert. (2003). *Mind, Self and Society: form the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: University of Chicago.
- Mele, Christopher; Ng, Megan; Chim, May Bo. (2015). Urban markets as a “corrective” to advances urbanism: The social space of wet markets in contemporary Singapore. *Urban Studies* 52/1: 103–120.
- Michaelidou, Nina; Hassan, Louise. (2008). The Role of Health Consciousness, Food Safety Concern and Ethical Identity Attitudes and Intentions Towards Organic Food. *International IJC* 32/2: 1–27.

- Mumford, Lewis. (1970). *The Culture of Cities*. San Diego, New York: Harcourt Brace Jovanovich London.
- Narodne novine br. 82/15, 118/18 i 31/20. (2020). *Odluka o posebnom načinu rada tržnica za vrijeme trajanja proglašenja epidemije bolesti COVID-19*. Narodne novine. Preuzeto 30. srpnja 2020., s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2020_04_43_901.html
- Oz, Ozlem; Eder, Mine. (2012). Rendering Istanbul's Periodic Bazaars Invisible: Reflections on Urban Transformation and Contested Space. *International Journal of Urban and Regional Research* 36/2: 297–314.
- Panozzo, Fabrizio. (2013). *Central Markets Project: Policy Paper on the role of Urban Markets for Local Development and Urban Regeneration*. Preuzeto 26. lipnja, 2020., s <https://www.semanticscholar.org/paper/Policy-Paper-on-the-role-of-Urban-Markets-for-Local-Panozzo/c93c62a2409dca1bfbf5c913a237a6edbd3265b0>
- Pickett, Steward i sur. (2013). Ecological science and transformation to the sustainable city. *Cities* 32: 10–20.
- Plac(a), pijac(a), bazar. (2020). Istraživanje provedeno u sklopu projekta: *Socio-kulturni aspekti tržnica u hrvatskim gradovima – tradicijski javni prostor kao element inovativnih urbanih politika*. Plac(a), pijac(a), bazar: tržnice kao javni gradski prostori.
- Project For Public Spaces. (2020). *Placemaking for communities worldwide*. Preuzeto, 30. srpnja, 2020., s https://www.instagram.com/pps_placemaking/
- Ritzer, George. (2011). *Sociological Theory. Eight Edition*. New York: McGraw Gill.
- Salinas Arreortua, Luis. (2016). Transformacion de mercados municipales de Madrid: De espacio de consume a espacio de esparcimiento. *Revista Invi* 3/86: 1–13.
- Seale, Kirsten. (2017). *Markets, places, cities*. London – New York: Routledge Studies in Urbanism and the City.
- Spasić, Ivana. (2004). *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Storr, Virgil Henry. (2008). The market as a social space: On the meaningful extraeconomic converstations that can occur in markets. *The Review of Austrian Economics* 21: 135–150.
- Thorns, David. (2002). *The Transformation of Cities. Urban Theory and Urban Life*. Hampshire: Palgrave MacMillan.
- Unlu Yucesoy, Eda. (2013). Constructing the Marketplace: A Socio-Spatial Analysis of Past Marketplaces of Istanbul. *Built Environment* 39/2: 190–202.
- Vecchio, Riccardo. (2009). European and United States farmers' markets: similarities, differences and potential developments. *European Association of Agricultural Economists* 3/6: 1–12.
- Watson, Sophia. (2006). *Markets as sites for social interaction. Spaces of diversity*. Bristol: The Policy Press.
- Watson, Sophia. (2009). The Magic of the Marketplace: Sociality in a Neglected Public Space. *Urban Studies Journal Foundation* 46/8: 1577–1591.
- Weber, Max. (1958). *The City*. London: Collier MacMillan Publishers.
- White, Edward. (2007). *Path-Portal-Place*. Oxford: Urban Design Reader.

PAST, PRESENT AND THE FUTURE? TRANSFORMATIVE POTENTIALS OF CITY MARKETS THROUGH LENS OF POSTMODERN URBAN PARADIGM

The city market is a typical sight in many European cities. In addition to being recognized as a significant urban phenomenon in terms of physical, through classical and contemporary urban sociology a new reading of the market is acquired, in economic, social and identity terms. Although previous research has established the multiple functionality of the market place for everyday city life, modern trends in the development of cities encroach on the identity of the city and space, which changes the interpretation and experience of the city market. In the last twenty years, the city's markets have been reassigned, relocated from the city center to the periphery, privatizing or permanently closing. On the other hand, the idea of a postmodern paradigm of a city based on the economical, environmentally and socially sustainable development of cities is increasingly strengthened. Given the dependence of the city market as a traditional urban institution on economic, social and political processes, the question rightly raises whether the city market in the context of the postmodern paradigm of the city (1) will express resistance to modern urban processes, (2) will be transformed with the aim of preserving the identity base, or (3) will be transforming with the aim of erasing identity, symbolic, cultural and social fundamentals. In order to be able to answer the questions raised, it is necessary to illustrate the emergence, development and connection of the market with the wider social context, with a brief overview of the pandemic caused by COVID 19, which can serve as a basis for future research. The paper consists of several chapters: the introductory part, the problematization of city market through the scope of the classical, contemporary and postmodern urban approach, followed by concluding remarks.

Key words: city market, traditional urban institutions, urban transformation, resistance, postmodern paradigm

MIGRACIJE MEDICINSKIH SESTARA: RAZLIČITE PERSPEKTIVE – SVIJET, EUROPA, REPUBLIKA HRVATSKA

Migracije su način života od prvih vremena. Migranti traže druge zemlje za osobni i poslovni boljitak. Broj migranata, ljudi koji borave u zemlji u kojoj nisu rođeni, dosegao je u svijetu, 2019. godine, 272 milijuna. Brojke ukazuju porast više od 75% u odnosu na broj migranata iz 1990-ih, te trostruki porast u odnosu na broj migranata 1960-ih. Međutim, udio međunarodnih migranata u svjetskoj populaciji malo se mijenjao u zadnjih 6 desetljeća ostajući u uskim granicama 2.5-3.5%. Ženski migranti čine 48% međunarodnih migranata. U eri globalizacije, trgovinskih sporazuma, tehnoloških dostignuća, migracije su neizbježna tema. Sve profesije su zahvaćene ovim procesima, osobito zdravstvena u kojoj se ističu migracije medicinskih sestara. Migracije sestara unutar i preko državnih granica potiču: sustavno praćenje migrantskih kretanja, harmonizaciju standarda, priznavanje obrazovnih razina unutar kvalifikacijskog sustava, nastojanja za poštenijom i jednakom distribucijom radne snage, te praćenja učinka migracija na infrastrukturu zdravstvenih sustava kako polaznih tako i odredišnih zemalja. Sve veća složenost pružanja zdravstvene zaštite, starenje stanovništva i radne snage u sestrinstvu te eskalacija globalne potražnje za sestrama stvaraju nove izazove za tvorce zdravstvenih politika. Strateško rješavanje globalnih pitanja radne snage u sestrinstvu od presudne je važnosti za skrb o zdravlju na globalnoj, kontinentalnoj do razina pojedinih država.

Ključne riječi: migracije, teorije migracija, potisni i privlačni čimbenici, migracije u sestrinstvu

1. Uvod

U općoj se predodžbi pod globalizacijom misli na rastući broj događaja koji se zbivaju istodobno širom svijeta, pa se danas svi međunarodni odnosi nadaju njezinim aspektima (Mesić, 2002.). No, pojam globalizacije mora zahvaćati nešto više od sličnosti pojava u različitim zemljama, ponajprije njihovu međusobnu povezanost uvjetovanu nekim zajedničkim uzrocima. Jedna od najčešćih definicija je Giddensova, prema kojoj globalizacija predstavlja „intenziviranje svjetskih društvenih odnosa. Takvi odnosi povezuju udaljene lokalitete na način da lokalna događanja oblikuju događaji koji se zbivaju udaljeni mnogim milijama i obrnuto“ (Dunne, 1999). Saskia Sassen navodi 3 ključna činitelja vezana za globalizaciju svjetske ekonomije koji pridonose rastu međunarodnih migracija kao globalnog procesa:

- 1.) nejednake razine razvitka između područja iz kojih i u koja dolaze migranti;
- 2.) rastuća internacionalizacija svih razvijenih gospodarstava;
- 3.) glavne promjene u organizaciji ekonomija i tržišta rada u naprednim gospodarstvima, koje su stvorile višestruke mogućnosti za inkorporaciju imigranata (Sassen, 2000).

Jedan od rijetkih pokušaja određivanja globalizacije migracija u njezinoj višeznačnosti učinio je Papastergiadis. Prema njemu taj proces ima sljedeća obilježja: umnožavanje migracijskih kretanja; diferencijacija ekonomskih, socijalnih i kulturnih zaleđa migranata; ubrzanje migracijskih obrazaca; rast broja migranata; feminizacija migracija; deterritorijalizacija kulturnih zajednica te višestruki lojaliteti dijaspora. Radi se o procesima čiji kombinirani učinci izazivaju daljnje širenje međunarodnih (globalnih) migracija. Oni se (više) ne mogu zaustaviti ni ekonomskim niti političkim mjerama. Globalizacija vodi „turbulentnim priljevima“ ljudi s obrascima kretanja koji će se sudarati i križati s ekonomskim zahtjevima i migracijskim politikama (Papastergiadis, 2000).

Europska karta migracija stalno se mijenja. Zadnjih godina uočava se serija geopolitičkih i ekonomskih događaja koji radikalno mijenjaju ranije obrasce. Pad željezne zavjese, širenje EU 2004., 2007. i 2013. godine na istočne zemlje, pomiču geografsku os migracijskih kretanja. Ona se u postratnim desetljećima za-

hvaljujući radnim migracijama kretala u smjeru jug – sjever, a sada se preusmjerava na smjer istok – zapad (King et al. 2019.). Sestrinstvo je kao regulirano zanimanje iznimno važno za zdravlje pučanstva. Temeljna je zadaća medicinskih sestara očuvanje i unaprjeđenje zdravlja, pomoć u bolesti ili mirnoj smrti, a sve na način kako bi to čovjek činio sam kada bi za to imao potrebnu snagu, znanje ili volju (HKMS, 2019.).

Zdravstvene usluge jesu sektor brzog rasta svjetske ekonomije. Procesi globalizacije i svjetski porast potražnje za zdravstvenom zaštitom nisu samo potaknuli trgovinu zdravstvenim tehnologijama, već i otvorili granice za inozemnu radnu snagu, što je rezultiralo velikim migracijama zdravstvenih radnika (Bagwati et al. 1974.). Liberalizacija tržišta utjecala je na dodatan porast dinamike u ovom sektoru zadnjih nekoliko desetljeća. Iako je jako teško dati preciznu sliku migracijskog obrasca, različita istraživanja ukazuju na obrazac koji karakterizira migracija iz zemalja s niskim i srednjim dohotkom u zemlje s visokim dohotkom kao što su Sjeverna Amerika i Zapadna Europa (WHO, 2006.). „Krizna ljudskih resursa“ u zdravstvenom sektoru jedno je od najhitnijih globalnih zdravstvenih pitanja današnjice. Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) procjenjuje da se svijet suočava s globalnim nedostatkom gotovo 4,3 milijuna liječnika, primalja, medicinskih sestara i ostalih zdravstvenih radnika. Njihov globalni deficit ugrožava kvalitetu i održivost zdravstvenih sustava u cijelom svijetu. Nedovoljna ponuda ide usporedno s globalizacijom i liberalizacijom tržišta. Mogućnosti zdravstvenih radnika da traže zapošljavanje u inozemstvu dovela su do složenog migracijskog obrasca koji karakterizira priljev zdravstvenih radnika iz zemalja s niskim do onih s visokim dohotkom. Ovaj obrazac globalne migracije izazvao je široku međunarodnu raspravu o posljedicama na zdravstvene sustave u svijetu, uključujući pitanja o održivosti, pravdi i globalnoj društvenoj odgovornosti (Alluttis et al., 2014).

Ljudski resursi temelj su zdravstvenog sustava, a o njihovu broju, kvaliteti i planiranju uvelike ovise ishodi zdravstvene zaštite. U Europskoj uniji, u zdravstvenom sektoru, za razdoblje do 2025. očekuje se porast od 1,8 milijuna novih radnih mjesta (8,1%) dok je u Hrvatskoj očekivani rast čak 18%. U istom razdoblju očekuje se da će 50% zdravstvenih djelatnika u Europskoj uniji otići u mirovinu ili napustiti sektor zdravstva stvarajući 11,6 milijuna radnih mjesta, a to je više nego u bilo kojem drugom sektoru. Ulaskom Hrvatske u Europsku uniju suočeni smo s većom migracijom medicinskih sestara. Nedostatak zdravstvenih radnika nije samo problem Republike Hrvatske, nego i većeg dijela Europe, a i svijeta (Buchan 2020). Prema izvješću Svjetske banke „Migracije i odljev mozgova u Europi i središnjoj Aziji iz 2019“ najveću stopu migracija, koja obuhvaća 21,9% stanovništva, u Europskoj uniji ima Hrvatska nakon Malte uz Bugarsku i Rumunjsku, Hrvatska pripada u 3 zemlje EU iz kojih najviše iseljavaju zdravstveni radnici, a posebice medicinske sestre (World Bank, 2019). Migracija kao društveni fenomen uvjetovana je mnogim čimbenicima, od ekonomskih, socijalnih, demografskih, kulturnih ili geopolitičkih, stoga je i pristup toj tematici višedimenzionalan (Barić & Smolčić, 2012). Veliki poticaj za iseljavanje stanovništva predstavlja nedostatak zdravstvenog osoblja u mnogim europskim zemljama. Primjerice, samo će Njemačka do 2030. trebati oko 500.000 medicinskih sestara. Različiti činioci mogu biti odgovorni za migracije. Dijelimo ih u potisne (push), odnosno privlačne (pull) čimbenike, kao što je prikazano u *Tablici 1.*

Tablica 1. Potisni i privlačni čimbenici priređeno prema (Nichols et al., 2017)

Potisni čimbenici	Privlačni čimbenici
<ul style="list-style-type: none"> - niska primanja - ograničene mogućnosti za karijeru - nedostatak profesionalnog poštovanja/autonomije - nasilje na radnom mjestu - loše mirovine - loši uvjeti rada - tradicija migracija 	<ul style="list-style-type: none"> - veća primanja - bolje mogućnost razvoja karijere - profesionalna autonomija - bolji način života - članovi obitelji u zemlji u koju se useljava - bolji radni uvjeti/odgovarajuće zalihe i osoblje - bolji zdravstveni sustavi s većim resursima

- porast HIV-a/AIDS-a na radnom mjestu

- bolje cjeloživotno obrazovanje
- politička stabilnost
- bolji životni standard

Financijski motiv jedan je od čestih privlačnih motiva u ponudi radnih mjesta (Zupančić, 2002). Usporedni pregled prosječne zarade iskazane u paritetima kupovne moći osam zemalja uključenih u pilot istraživanje EUROGRADUATE stavlja Hrvatsku na donji dio ljestvice zarada (EC, Rimac, 2019). U odnosu na najbolje rangirane zemlje, zarade su 2 do 3 puta manje, a to bi mogao biti glavni razlog odlaska visokoobrazovanih diplomanata čak i ako oni dobiju posao koji odgovara njihovom obrazovanju. Namjera migracije ispitivana je među učenicima srednje medicinske škole, studentima sestinstva na manjim uzorcima, na pojedinim obrazovnim institucijama poput srednje medicinske škole u Splitu, Hrvatskog katoličkog sveučilišta i Zdravstvenog veleučilišta te među medicinskim sestrama u OB Vukovar (Ravlić, 2017; Škalec i sur., 2018; Jasić, 2017; Vlačić, 2019). Međutim, nisu provedena sustavna ispitivanja na većim uzorcima, nisu obuhvaćene faze razvoja odluke o migraciji i veze za određeno područje.

2. Teorije migracija

U *Tablici 2.* navedene su najčešće citirane teorije migracija u znanstvenoj literaturi. Teorija „potiskivanja i privlačenja“ jedna je od najcitiranijih teorija migracija. Prvi ju je primijenio Ravenstein 1889. godine, a razradio Lee 1966. godine (Lee, 1966). Shodno navedenoj teoriji, migracije su rezultat „potisno-privlačnih“ čimbenika koji djeluju na područja ishodišta i odredišta. Pojedinačne odluke o migraciji najčešće oblikuju ekonomski motivi.

Tablica 2. Teorije migracija – priređeno prema EC (EC, 2016)

Neoklasična teorija	Polazi od pretpostavke da tržište rada i gospodarstvo teže ravnoteži na duge staze kroz trgovinsku razmjenu i migracije. Migranti dolaze iz područja gdje je posla u izobilju i gdje su primanja mala u područja gdje je posla manje i primanja su velika. Odluke o migriranju donose se na individualnom nivou. Smatra se kako visoka zarada nadomješta troškove i rizik preseljenja.
Nova ekonomika migracija	Varijanta neoklasične teorije, obuhvaća socijalnu dimenziju u odluci o migriranju. Odluka o migriranju je donesena često kolektivno, među ukućanima. Migracija odabranih članova obitelji u smislu smanjenja rizika i raspršenja izvora zarade unutar obitelji. Ukoliko se situacija za osobu koja migrira bude razvijala u dobrom smjeru, oni će pružati potporu ostatku obitelji u polazišnoj zemlji i obrnuto.
Migracijski sistemi i mreže	Ova se teorija usredotočuje na vezu između ljudi, podrijetla i odredišta. Migracijski su pokreti često povezani s prethodnim dugogodišnjim vezama između polazišnih i odredišnih država, poput komercijalnih ili kulturnih odnosa. Oni rađaju migracijske sustave, tj. dvije ili više zemalja koje razmjenjuju migrante i migracijske mreže, poput kružnih migracija i migracija sa sjedištem u dijaspori. Ljudi se sele tamo gdje se mogu osloniti na nekoga koga poznaju. Procesi su kumulativni i ne vode nužno ravnoteži: što se više dijaspora širi, to će privlačiti nove migrante. Institucionalne organizacije koje su se razvile zajedno s međunarodnom migracijom počele su igrati ulogu u njegovanju i poticanju daljnjih migracija. Neravnoteža i oskudice viza ili drugih legalnih kanala za ulazak u zemlje odredišta i količine ljudi koji žele migrirati pomogla je stvoriti migracijsko gospodarstvo i specifično tržište čiji se akteri kreću od imigracijskih odvjetnika, putničkih agencija i agencija za regrutaciju, do krijumčara.

Dualna ili teorija segmentiranog tržišta rada	Potreba za jeftinom radnom snagom u modernim društvima je glavni čimbenik koji pojašnjava migracije prema ovoj teoriji.
Teorija svjetskih sustava	Ova teorija naglašava migraciju iz perifernih, zemalja u razvoju u temeljne kapitalističke. Migranti idu s periferije do centra, dok kapital, strojevi i roba prelaze od centra na periferiju. To često stvara petlju: kapital i strojevi, na primjer, mogu povećati poljoprivrednu produktivnost, prisiljavajući ljude da se interno sele u gradove i uzrokuju veliku nezaposlenost mladih u urbanim područjima. Na kraju ovi mladi ljudi mogu migrirati u naprednija gospodarstva.
Teorija mobilne tranzicije	Ovdje je žarište na tranziciji zemalja kroz niz demografskih i društvenih faza. U ranim fazama koje karakteriziraju snažni demografski rast, uglavnom postoji mobilnost između sela i grada, nakon toga slijedi velika neto migracija prema razvijenim zemljama. Kako zemlje postaju napredne ekonomije, mobilnost između sela i grada smanjuje se, demografski rast usporava, dok se mobilnost od grada do grada i kružna migracija znatno povećavaju. Napredna gospodarstva često postaju neto uvoznici niskokvalificirane radne snage iz manje razvijenih zemalja.
Institucionalne teorije	Prema ovoj teoriji, organizacije koje su se razvile zajedno s međunarodnom migracijom počele su igrati ulogu u njegovanju i poticanju daljnjih migracija. Neravnoteža oskudice viza ili drugih legalnih kanala za ulazak u zemlje odredišta i količine ljudi koji žele migrirati pomogla je stvoriti migracijsko gospodarstvo i specifično tržište čiji se akteri kreću od imigracijskih odvjetnika, agencija za putovanje i regrutaciju, do krijumčara.
Teorija politika	Klasičnim teorijama kao dodatak stručnjaci naglašavaju ulogu imigrantskih politika. Posebice, nakon II svjetskog rata, međunarodne migracije zauzimaju poseban položaj unutar kompleksnih državnih i međunarodnih politika kojima je cilj reguliranje i kontrola pristupa i priljeva migranata.

Predloženi su i drugi teorijski okviri migracija. Neoklasična teorija polazi od standardnih postavki u kojima pojedinci migriraju zbog povećanja svoje koristi (dohotka). Razlika u plaćama uzrokuje prelazak ljudi iz područja s nižim u područja s višim dohotkom. Odluka o migriranju donosi se na nivou pojedinca, za razliku od nove ekonomske migracija gdje odluka o migriranju donosi obitelj ili kućanstvo u svrhu povećanja dohotka i smanjenju rizika raspodjelom izvora prihoda (Shields & Sheids, 1989). Perspektiva tržišta dualnog rada govori kako razvijene regije svijeta imaju dvije vrste tržišta rada: 1. primarni sektor koji zapošljava dobro obrazovane, dobro plaća i nudi sigurnost i beneficije; 2. sekundarno tržište rada koje karakteriziraju niske plaće, nestabilni radni uvjeti i nedostatak razumnih izgleda za napredovanje. Povijesno gledano, žene, tinejdžeri, rasne skupine i etničke manjine u bogatijim zemljama bile su regrutirane u sekundarni sektor (Weeks, 2008). Posljednjih desetljeća žene, rasne i etničke manjine u razvijenim zemljama sve više prelaze u primarni sektor. Drugi način gledanja na međunarodne migracije je kroz prizmu teorije svjetskih sustava (Wallerstein, 2002). Wallerstein tvrdi da je kao dio industrijske revolucije 16. stoljeća u Europi svjetsko tržište postalo koncentrirani skup bogatih nacija koje čine jezgru, centar i poluperifernih i perifernih siromašnih zemalja. Zemlje jezgre usredotočuju se na vještine, kapitalno intenzivnoj proizvodnji, dok se ostatak svijeta fokusira na niskokvalificiranoj, radno intenzivnoj proizvodnji i vađenju sirovina. Kao što se kapitalizam proširio prema van iz svoje jezgre na zapadu Europe, Sjeverne Amerike, Oceanija i Japana, veći dijelovi svijeta ugrađeni su u svjetsko tržišno gospodarstvo, čineći migraciju prirodnim izdankom kapitalističkog razvoja (Weeks, 2008). Tijekovi migracije neizbježno se generiraju kako zemlja, sirovine i radna snaga unutar perifernih regija dolaze pod utjecaj i kontrolu međunarodnog tržišta (Massey et al., 1993). Mapiranje migracija pokazuje da migracijska kretanja nisu slučajna. Periferne zemlje najvjerojatnije će poslati migrante u ona područja s kojima su imali najveći kontakt, bilo ekonomski, kolonijalni, politički ili neki drugi. Nekoliko teorija nastoji objasniti akceleraciju migracija (Kalipeni et al., 2012). To su mrežna, institucionalna i kumulativna teorije uzročnosti. Te teorije objašnjavaju što održava tijekom nakon

što migracija započne. Teorija mreža tvrdi da su migranti, bivši migranti i ne-migranti u područjima podrijetla i odredišta povezani su međusobnim osobnim vezama srodstva, prijateljstva i zajedništva zajednica porijekla. Drugim riječima, jednom se započeta migracija održava kroz postupak difuzije ili demonstracijski učinak sve dok svi koji žele migrirati ne migriraju (Massey et al., 1993). Institucionalna teorija ovo dalje razrađuje argumentirajući da jednom započeta migracija prolazi kroz institucije koje se razvijaju i profiliraju, te olakšavaju kontinuirani priljev imigranata (Hagen-Zanker, 2008). Sve organizacije koje pružaju usluge humanitarne zaštite izrabljenih osobe, sprječavaju nezakonite radnje poput krijumčarenje ljudi preko granica, izdavanja krivotvorenih dokumenata, organiziranja smještaj ili davanja kredita u zemlji prijema. Prema kumulativnoj teoriji uzročnosti, svaki akt migracije mijenja vjerojatnost naknadnih odluka o migraciji jer ona utječe na regije slanja i regije primanja (de Haas, 2008). Migracija je jedan vrlo složen proces koji se ne može objasniti jednom teorijom. Svaka teorija problemu pristupa različitim uzročnim mehanizmima i na različitim razinama agregacija (na primjer, mikro-, mezo- i makrorazine), koje ne moraju nužno biti suprotne. Poblži pogled na migracijska kretanja medicinskih sestara od Afrike do Europe i Sjeverne Amerike potkrepljuje svaku od teorije na neki način (Kalipeni et al., 2012). Niti jedna teorija ne obuhvaća sve nijanse migracije, ali sve perspektive nešto dodaju našem razumijevanju suvremenih migracijskih kretanja. Dodirna točka ovih teorija jest da migracijama dominiraju ekonomski poticaji (Weeks, 2008). Ljudi migriraju iz razloga vezanih za posao i migracijske tijekove može se objasniti pojednostavljenim modelom ponude i potražnje, u kojem se ljudi sele s područja u kojima nema posla (Afrika, zapadna i južna Azija, Latinska Amerika) na područja u kojima ima posla (sjeverna i zapadna Europa, Sjedinjene Države, Kanada, Japan i Australija) (Iredale, 2009).

3. Migracije u sestrinstvu

3.1. Migracije u sestrinstvu – svijet

Migracije su način života od prvih vremena. Migracije predstavljaju pokrete ljudi izvan granica njihova uobičajenog prebivališta, unutar država, preko međunarodnih granica, bez obzira na njihov pravni status, izraženu volju, uzrok kretanja ili duljinu boravka, prema definiciji Međunarodne organizacije za migracije. Društveni su fenomen uvjetovan mnoštvom čimbenika poput ekonomskih, socijalnih, geopolitičkih, demografskih ili kulturnih. Broj migranata (ljudi koji obitavaju u zemlji u kojoj nisu rođeni) dosegao je u svijetu 2019. godine 272 milijuna (UN, 2019). Ženski migranti čine 48% međunarodnih migranata. Procjenjuje se da je djece migranata 38 milijuna, dok su 3/4 međunarodnih migranata u radnoj dobi (20 – 64 godine). Migranata radnika je bilo oko 164 milijuna. Otprilike, 31% migranata potječe iz Azije, 30% iz Europe, 26% iz Amerike, 10% iz Afrike i 3% iz Oceanije (UN, 2019).

Migranti traže druge zemlje za osobni i poslovni boljitak. Migracije su neizbježna tema u eri globalizacije, trgovinskih sporazuma, tehnoloških dostignuća. Sve profesije su zahvaćene ovim procesima, osobito zdravstvena u kojoj se ističu migracije medicinskih sestara. Migracije sestara unutar i preko državnih granica potiču: sustavno praćenje migrantskih tijekova, harmonizaciju standarda, priznavanje obrazovnih razina unutar kvalifikacijskog sustava, nastojanja za poštenijom i jednakom distribucijom radne snage, te praćenje učinka migracija na infrastrukturu zdravstvenih sustava kako polaznih tako i odredišnih zemalja. Sve veća složenost pružanja zdravstvene zaštite, starenje stanovništva i radne snage u sestrinstvu te eskalacija globalne potražnje za medicinskim sestrama stvaraju nove izazove za tvorce zdravstvenih politika. Strateško rješavanje globalnih pitanja radne snage u sestrinstvu od presudne je važnosti za skrb o zdravlju u pojedinim državama (Nichols et al., 2017).

Prema navodima direktora Povjerenstva za priznavanje inozemnih sestričkih diploma (Council on Foreign Graduates Nursing School – CFGNS) Franklina A. Shaffera, oko 258 milijuna ljudi ili oko 3,4% svjetske populacije živi izvan države u kojoj su rođeni (Zolot, 2019). Neki od njih su medicinske sestre. Brojke ukazuju porast viši od 75% u odnosu na broj migranata iz 1990-ih, te trostruki porast u odnosu na

broj migranata u 1960-im godinama. Udio međunarodnih migranata u svjetskoj populaciji se malo mijenjao u zadnjih 6 desetljeća ostajući u uskim granicama 2.5 – 3.5% (World Bank, 2019).

U razvijenim državama bilježi se 60% porast broja stručnjaka obrazovanih u stranim zemljama, zaposlenih u zdravstvenom sektoru. U svijetu imamo oko 20.7 milijuna sestara i primalja, a nedostaje ih oko 9 milijuna, najviše u Africi i istočnom Mediteranu. Međunarodne migracije su uvijek postojale, osobito vođene ekonomskim razlozima. Oko 10% svjetskih migranata (oko 25 milijuna ljudi) smatraju se izbjeglicama koje su napustile svoje domove kako bi izbjegle rat, progone ili nasilje. Očekuje se porast broja migranata u narednom razdoblju zbog različitih razloga: globalna mobilnost, rast broja stanovnika, te klimatskih promjena. Među migrantima osobito mjesto zauzimaju zdravstveni radnici zbog porasta potreba za njihovim zanimanjem. Sestrinstvo je u tom segmentu najtraženija struka. Isto tako, sestre migranti su u poziciji pružanja zdravstvenih usluga drugim migrantima, posebice služe kao zaštita vulnerabilnih skupina migranata od modernog ropstva, krijumčarenja zbog seksualnih usluga, radnog ropstva i slično. CFGNS International je neprofitna, nevladina organizacija koja procjenjuje stručne kvalifikacije zdravstvenih radnika, kako bi mogli živjeti, studirati i raditi u zemlji koju su odabrali za život. Osobito se zalažu za etičke principe regrutiranja stranih zaposlenika kako bi zaštitili zdravstvene profesionalce koji migriraju (Zolot, 2019).

3.2. Migracije u sestrinstvu – Europa

Europski zdravstveni sustav opterećen je ubrzanim rastom udjela starije zdravstvene populacije u odnosu na ostale starosne skupine. Posljedica navedenog jesu epidemiološke promjene, rast udjela kroničnih bolesti, kao i povećane incidencije višestrukih oboljenja. Tehnološki napredak i sve bolja informiranost dovode do porasta očekivanja od sustava zdravstvene zaštite na područjima dijagnostike i liječenja. Sve navedeno utječe na potražnju zdravstvenih radnika. Mnoge zemlje, primjerice, SAD, Australija, EU rješavaju nedostatak radne snage imigracijom. Unutar EU primjeri su Švicarska, Švedska i Irska. Zemlje s visokom emigracijom stanovništva su: Poljska, Rumunjska, Mađarska i Hrvatska.

Prema statističkim podacima (siječanj, 2020) u Europskoj uniji živjelo je 447.3 milijuna stanovnika (EC, 2020). Građana koji nisu pripadnici EU bilo je 23 milijuna, a 37 je milijuna rođeno izvan EU. Navedene brojke ne obuhvaćaju građane rođene u zemljama EU. Udio građana rođenih izvan EU iznosio je 8,2% i manji je u odnosu na druge razvijene zemlje poput Australije 30,1%, Švicarske 28,8%, Kanade 21,3%, Norveške 15,7%, SAD-a 15,3, te Ujedinjenog Kraljevstva 13,8%. Prema dozvolama za boravak iz 2019. najčešći su razlozi boravka u EU bili posao 28%, obiteljski razlozi 17%, traženje azila 9%, edukacija 4%, a drugi razlozi bili su zastupljeni u 32% slučajeva. U 2020., od 188.9 milijuna osoba u dobi 20 – 64 godine, 8.7 milijuna građana koji nisu iz EU bilo je zaposleno na EU tržištu rada, što bi odgovaralo ukupnom udjelu od 4,6%. Udio je zaposlenih u radnoj populaciji bio 73,3% za EU građane, dok je za građane izvan EU iznosio 7,4% u 2020. godini. Građani izvan EU bili su najzastupljeniji u određenim zanimanjima poput čišćenja i pomoćnih poslova, pripremi hrane, poljoprivredi i ribarstvu, rudarstvu, graditeljstvu, proizvodnji i transportu i slično. Premalo su zastupljeni u javnoj administraciji, obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj skrbi, te financijama i osiguranju.

Publikacije o zdravstvenim sustavima ukazuju na njihovu sve veća ranjivost s obzirom na fluktuacije radne snage (Glinos, 2015., Leone et al., 2016). Jedan od važnih čimbenika koji određuje organizaciju zdravstvenih usluga koje se planiraju i pružaju u zdravstvenom sustavu je mobilnost. Ona može i stvoriti neravnotežu u ponudi i potražnji kao što je slučaj u Europskoj uniji i Europskom gospodarskom prostoru (EU / EEA), gdje je mobilnost olakšana načelom slobode kretanja. Medicinske su sestre najbrojniji i sve pokretljiviji element zdravstvene radne snage. Prepoznavanje navedenog ima učinak na kvalitetu i učinkovitost skrbi i dobiva sve veću pažnju kod ljudi koji kreiraju zdravstvene politike i upravljaju zdravstvenim sustavima. Prekogranična migracija unutar EU / EEA smatra se značajnom, ali uglavnom nije bila mjerljiva. Pravi su

izazov koji predstavlja povećana mobilnost implikacije na planiranje radne snage. Za razliku od tijekomova izvan EU-a, koji se mogu kontrolirati imigracijskim propisima, ne postoje formalni mehanizmi praćenja između zemalja EU-a i EGP-a i vrlo je malo sigurnosti u pogledu obrasca, odredišta i duljine boravka državljanima EU. U Engleskoj nedavna izvješća potvrđuju da nedostatak sestara i dalje postoji u cijeloj zemlji, u svim vrstama zdravstvenih organizacija i svim područjima prakse. Vodeće organizacije iz sustava NHS postaju sve aktivnije u zapošljavanju medicinskih sestara iz drugih EU zemalja poput Portugala (NHS, 2015).

Nedostatak zdravstvenih radnika presudan je izazov u mnogim europskim zemljama. Nedavne procjene predviđaju da će Njemačka trebati 500.000 dodatnih medicinskih sestara do 2030. Nedostatak osoblja javlja se iz nekoliko razloga, uključujući nedovoljnu ponudu diplomaca, visoku cijenu rada kao što su nacionalni zdravstveni troškovi za vlade i demografske promjene. Radno sposobno stanovništvo u Europi nastavlja se smanjivati, a populacija stari. Kako ljudi duže žive, nezaraznih bolesti poput raka i moždanih udara ima više i zahtijevaju dugotrajniju zdravstvenu skrb. Zapadni Balkan je neto izvoznik ljudskih resursa. 14% stanovništva Srbije i 48% stanovništva Bosne i Hercegovine se iselilo izvan granica država. Kada te zemlje pristupe Europskoj uniji, njihovim će građanima biti omogućen lakši odlazak. Bugarska, Hrvatska i Rumunjska izvješćuju o visokim razinama migracija svih zdravstvenih radnika, unatoč visokoj stopi slobodnih radnih mjesta u njihovim domaćim zdravstvenim sektorima. Mnogi zdravstveni radnici odlaze u Europu i Švicarsku. U 2015. oko 17% liječnika i 6% medicinskih sestara u zemljama OECD-a bili su obučeni u inozemstvu (OECD, 2016). Više plaće u zemljama s višim prihodima, bolji uvjeti rada i profesionalni razvoj jedan su od glavnih razloga migriranja zdravstvenih radnika. Ako je dobro planirano, zapošljavanje zdravstvenih radnika iz inozemstva može pomoći u rješavanju kratkoročnih i srednjoročnih kolebanja potražnje i povećanju razine vještina profesionalaca. Migracija je često jedini put za liječnike i medicinske sestre da steknu iskustvo u centrima izvrsnosti ili subspecijalnosti. Partnerski odnosi između nastavnih bolnica i sveučilišta u različitim zemljama podupiru istraživanja i mogućnosti obrazovanja za studente i zdravstvene profesionalce. Kružne migracije kroz bilateralne sporazume sa zemljama odredišta omogućuju povratnicima da se vrate uz nove vještine i iskustva u zdravstveni sektor zemalja podrijetla. Izazovi nastaju kada međunarodno zapošljavanje nije dobro koordinirano i negativno utječe na financiranje medicinskog obrazovanja i zdravstveni sektor. Mnogi zdravstveni radnici koji migriraju u zemlje s višim dohotkom imali su državno financirano visoko obrazovanje u matičnoj zemlji. Ulaganje u zdravstveno osposobljavanje profesionalaca koji migriraju može stvoriti dodatni pritisak na financiranje obrazovanja i sustave edukacije u izvorišnim zemljama, mogu potkopavati kvalitetu stručnog osposobljavanja. Činjenica da se mnogi zdravstveni radnici migriraju nakon primanja obrazovanja na štetu zemlje izvora može smanjiti poticaje izvorišnih zemalja za ulaganje u obrazovanje. Selektivnim međunarodnim zapošljavanjem liječnici specijalisti ili iskusne medicinske sestre također generiraju kritične nestašice u zemljama izvora i smanjuju kvalitetu pružanja usluga. Zdravstveni je tim Svjetske banke u EU počeo provoditi analitički i savjetodavni rad na mobilnost radne snage u zdravstvu. Osnovne aktivnosti uključuju radionice u zemlji s klijentima koji su informirani potrebnim podatcima, uključujući pregled međunarodne literature, slučajeve u pojedinim zemljama i kratke bilješke o politikama. Te aktivnosti istražuju interakcije između zdravstvene zaštite, migracije i obrazovanje zdravstvenih radnika, istražuju učinak u zdravstvenom sektoru i kontekst politike. Nalazi će pomoći informirati bilateralne i regionalne sporazume kako bi se osiguralo poštene prakse zapošljavanja uz istovremeno međusobno promicanje korisne socijalne i ekonomske politike za medicinsko obrazovanje i zdravstvo.

3.3. Migracije u sestinstvu – Hrvatska

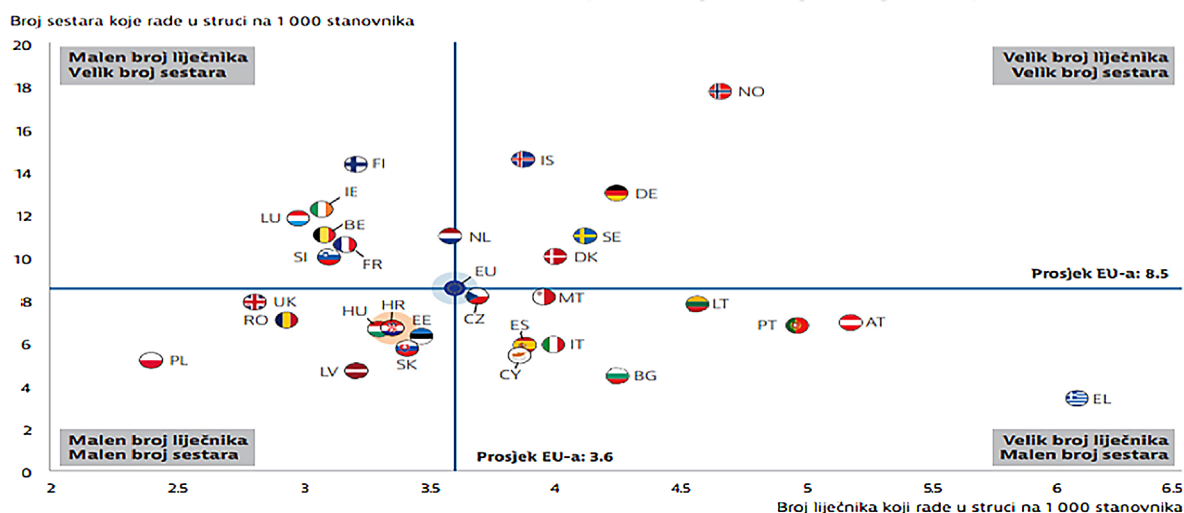
Temeljna naobrazba medicinskih sestara traje 5 godina i stječe se završetkom srednje škole. Preddiplomski, diplomski i postdiplomski studiji pružaju višu razinu naobrazbe medicinskih sestara u Republici Hrvatskoj koje svoje znanje i kompetencije primjenjuju u svakodnevnom radu. Ministarstvo rada i mirovinskoga sustava (2016.) izradilo je Prijedlog akcijskog plana u području reguliranih profesija u Repu-

blici Hrvatskoj za razdoblje 2016. – 2018. kao dio obveza prema Europskoj komisiji sukladno Direktivi 2005/36/EZ o priznavanju stručnih kvalifikacija (MRMS, 2016).

U Republici Hrvatskoj tijekom posljednjih četrdesetak godina broj se medicinskih sestara u zdravstvenom sustavu mijenjao. U razdoblju od 1980. do 2011. godine taj se broj kretao od 3,9 do 5,8 na 1000 stanovnika. Za vrijeme Domovinskoga rata dolazi do smanjenja broja medicinskih sestara (4,6 na 1 000), a tendencija pada broja medicinskih sestara nastavila se pa je 1995. godine taj omjer bio 4,0 na 1000. Tendencija smanjenja broja medicinskih sestara od 1995. do 2000. godine promijenila se u tendenciju porasta, te je prema podacima iz 2009. broj je medicinskih sestara na 1000 stanovnika bio 5,1, dok je prosjek EU bio 8,2 na 1000 stanovnika. Podatci iz 2010. godine govore o 5,7 na 1000 stanovnika (Mihajlović, 2014).

U periodu 2013. – 2019. prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje iselilo se 4279 medicinskih sestara. Nadalje, 2013. – 2018. iz zdravstvenog je sustava RH otišlo 3180 medicinskih sestara, najčešće u Njemačku. Navedeni podatci ne obuhvaćaju medicinske djelatnike koji nisu bili zaposleni u zdravstvenom sustavu, već su otišli izravno nakon završetka školovanja. Njihov broj nije poznat. U posljednjih deset godina iz Hrvatske je otišlo oko 7500 medicinskih sestara što bi značilo oko 1/4 njihovog ukupnog broja, prema podacima iz literature (Mihajlović, 2014; Jurić, 2020).³⁸ Smatra se da školovanjem kvalificirane i visokokvalificirane osobe u ovom segmentu košta između 50 i 150 000 EUR-a. Prema navedenim podacima, Hrvatska je izgubila oko 18 milijardi EUR-a (Jurić, 2020). Kadrovski nedostaci u općim i županijskim bolnicama jesu u rasponu 10 – 35%, dok je manjak medicinskih sestara najviše izražen u velikim sustavima, naročito u kliničkim bolničkim centrima. Najviše odlaze sestre s radnim iskustvom, između 25. i 45. godine života. Prema podacima HKMS, u razdoblju od 1. 1. 2016. do 2. 12. 2019. izdano je 1438 potvrda za rad u inozemstvu članicama i članovima, a u razdoblju 2013. – 2018. njih 1829 (Ljubić, 2019; Stašević, 2020). Osobni dohodak, organizacija posla te uvjeti rada jesu najistaknutiji razlozi emigracije sestara i tehničara iz Republike Hrvatske.

Slobodno kretanje radne snage postalo je značajkom reguliranja tržišta rada nakon ulaska Hrvatske u EU 2013. godine. Inače, uz visoku nezaposlenost, emigracija stručnjaka osobito znanstvenika i zdravstvenih radnika, poznata pod nazivom „odljev mozga“ ovim je dodatno prijetila Hrvatskoj, kao i drugim zemljama u tranziciji. Povijesno gledano Hrvatska ima manji broj medicinskih sestara od EU prosjeka. Zadnji dostupni podatci govore 6.6 medicinskih sestara na 1000 stanovnika (*Slika 1.*), za razliku od EU prosjeka koji je iznosio 8.5. Unatoč strahovima o daljnjem opadanju broja zdravstvenih radnika po broju stanovnika, broj sestara porastao je u periodu 2013. – 2017. (OECD, 2019).

Slika 1. U Hrvatskoj ima manje medicinskih sestara u odnosu na druge zemlje EU. (OECD, 2019)

4. Zaključak

Fenomen migracije radne snage može biti označen kao klasično globalno zdravstveno pitanje našeg doba. Globalizacija potiče migracije zdravstvenih radnika širom svijeta. Oni postaju sve mobilniji, povezani i svjesniji mogućnosti u drugim, imućnijim zemljama. Iako još uvijek nedostaje sustavno praćenje migracijskih tijekova, postojeće studije pokazuju da je globalno tržište zdravstvenih radnika razvijeno i vodi globalnom porastu migracija zdravstvenih radnika u druge zemlje. Međutim, iz perspektive zdravstvenih potreba, ovo globalno tržište za liječnike, medicinske sestre i ostale zdravstvene radnike čini se izokrenuto. U globaliziranom tržištu zemlje s visokim dohotkom mogu svoj nedostatak zdravstvenog osoblja riješiti zapošljavanjem i uvozom kvalificiranog zdravstvenog osoblja iz zemalja s niskim dohotkom. Netašice se time prebacuju iz zemalja s visokim dohotkom u zemlje s niskim dohotkom, čime se još više povećava netašica educiranih kadrova i produbljuje jaz između bogatih i siromašnih. Budući da su mnogi od takozvanih čimbenika privlačenja vanjske prirode (tj. izvan granica ili državnih propisa), zemlje s niskim dohotkom imaju mali utjecaj na te čimbenike u cilju sprječavanja iseljavanja kvalificirane zdravstvene radne snage. Pokazalo se kako izmjene radne snage mogu imati i pozitivne i negativne implikacije, ovisno o ulozi zemlje u migracijskoj shemi. Zdravstveni radnici iz zemlje useljenja imaju koristi generalno, zemlja iseljenja i njihovi građani imaju gubitak kroz „odljev mozгова“. Migracija zdravstvenih radnika nije poželjna u smislu smanjenja kvalitete zdravstvene usluge i kapitala, ona također otkriva strukturni problem zdravstvene zaštite u sustavima širom svijeta. Nedovoljna kronična globalna ponuda zdravstvenih radnika ukazuje na činjenicu da su zdravstveni sustavi zemalja s visokim dohotkom neodrživi jer se oslanjaju na inozemnu radnu snagu u pružanju usluga. Dovoljna opskrba zdravstvenih radnika već ovisi o imigracijama u mnogim zemljama EU. U svjetlu starijih društava i projiciranih budućih povećanja potražnje za zdravstvenim radnicima, trenutni status čini se neodrživim. Još gore, u doba ekonomske krize, zemlje manje pogođene recesijom mogle bi privući još više zdravstvenih radnika iz zemalja gdje već postoji manjak zdravstvene radne snage, a i manje su plaće. Europskim zemljama trebalo bi biti očito da zapošljavanje zdravstvenih radnika iz inozemstva ne rješava krizu globalne radne snage, već samo prebacuje netašicu u zemlje težeg položaja koje se u svojim zdravstvenim sustavima nose sa životno opasnim situacijama. No, sve dok međunarodna potražnja nadmašuje svoju opskrbu, edukacija većeg broja zdravstvenih radnika u zemljama s niskim primanjima neće biti učinkovito rješenje jer nadalje potiče izvozno tržište. Kodeks Svjetske zdravstvene organizacije predstavlja prvi korak u pravom smjeru (WHO, 2010; Bludau, 2021). Međutim, jedina realna i održiva opcija politike u zemljama s visokim dohotkom može biti jednostavno stvaranje veće ponude zdravstvenih radnika povećavanjem kapaciteta za osposobljavanje, poboljšanje cjelokupnih uvjeta rada i stvaranjem poslova privlačnim za domaću radnu snagu. Iako ovo nije najjednostavnije i najjeftinije rješenje, jedino se njime može učinkovito boriti protiv manjkave globalne ponude, a da je istovremeno pošteno i održivo prema zemljama s niskim dohotkom.

Literatura

- Aluttis, Christoph; Bishaw, Tewabech; Frank W. Martina. (2014). „The workforce for health in a globalized context – global shortages and international migration“. *Global Health Action*, 1: 23611.
- Bagwati, Jagdish; Hamada, Koichi. (1974). „The brain drain, international integration of markets for professionals and unemployment: a theoretical analysis“. *J Dev Econ*, 1: 1942.
- Barić, Vinko; Smolčić, Šime. (2012). „Strategija ljudskih resursa u Hrvatskom zdravstvu – izazovi ulaska u Europsku uniju“, u: Družić, Gordan; Družić, Ivo (ur.). *Razvojna strategija malog nacionalnog gospodarstva u globaliziranom svijetu*, 209–226. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Bludau, Heidi. (2021). „Global Healthcare Worker Migration“, u: Mark Aldenderfer (ur.). *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology*. New York: Oxford University Press.

- Bradby, Hannah. (2014). „International medical migration: A critical conceptual review of the global movements of doctors and nurses“. *Health*, 18/6: 580–596.
- Buchan James. (2020). „COVID-19 and International supply of nurses. Geneva: International Council of Nurses. https://www.icn.ch/system/files/documents/2020-07/COVID19_internationalupplyofnurses_Report_FINAL.pdf. (posjet 22. 11. 2020.)
- De Haas, Hein. (2010). „Migration and development: A theoretical perspective“. *International Migration Review*, 44: 227–264.
- Dunne, Tim. (1999). „The Spectre of Globalization“. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 7/7: 16–33.
- European Commission. (2016). „Why do people Migrate? (Infographic). Knowledge for policy. https://knowledge4policy.ec.europa.eu/publication/why-do-people-migrate-infographic_en. (posjet: 2. 12. 2022.)
- European Commission, Joint Research Centre. (2020). „Atlas of Migration“. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, Rimac, I. (2020). „Eurograduate pilot survey: country report Croatia“. Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2766/805719>. (posjet: 2. 12. 2022.)
- Glinos A. Irene. (2015). „Health professional mobility in the European Union: Exploring the equity and efficiency of free movement“. *Health Policy*, 119: 1529 – 1536.
- Hagen-Zanker, Jessica. (2008). „Why do people migrate? A review of the theoretical literature“. Maastricht University, Maastricht Graduate School of Governance.
- Hongyan, Li; Wenbo, Nie; Junxin, Li. (2014.). „The benefits and caveats of international nurse migration“. *International Journal of Nursing Sciences*, 1/3: 314–317.
- Hrvatska komora medicinskih sestara. (2016). „Strateške smjernice razvoja sestrištva u Republici Hrvatskoj za razdoblje 2017–2027“. Zagreb: HKMS. www.hkms.hr/dokumenti-i-propisi/. (posjet 2. 12. 2022.)
- Iredale, Robyn. (2009). „Luring overseas trained doctors to Australia: Issues of training, regulating and trading“. *International Migration*, 47: 31–65.
- Jasić, Ivana. (2018). „Stavovi i mišljenja studenata treće godine prediplomskog studija sestrištva o odlasku rada u inozemstvo“. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 14/53: 64–69.
- Jurić, Tado. (2020). „Najskuplji liječnik i sestra su oni kojih nema“. *Medix*, 144/145: 30–33.
- Lee, Everret S. (1966). „A Theory of Migration“. *Demography*, 3/1: 47–57.
- Leone Claudia, Young Ruth, Ognyanova Diana, Rafferty Anne Marie, Anderson E Janet, Dussault Gilles. (2016). „Nurse migration in the EU: a moving target?“. *Eurohealth*, 22/1: 7–10.
- Kalipeni, Ezekiel; Semu, Linda; Mbilizi, Margaret Asalele (2012). „The brain drain of health care professionals from sub-Saharan Africa: A geographic perspective“. *Progress in Development Studies*, 12/2–3: 153–171.
- King, Russell; Karamoschou, Chaido. (2019). „Fragmented and Fluid Mobilities: The Role of Onward Migration in the New Map of Europe and the Balkans“. *Migracijske i etničke teme*, 35/2: 141–169.
- Kingma Mireille. (2008). „Nurses on the Move: Historical Perspective and Current Issues“. Online J of Issues Nurs 13/2. <https://doi.org/10.3912/OJIN.Vol13No02Man01>. (posjet 12. 2. 2022.)
- Ljubić, Leonard. (2019). „Analiza različitih čimbenika na emigracije medicinskih sestara i tehničara iz Republike Hrvatske“. Diplomski rad. Varaždin: Sveučilište Sjever.
- Massey, Douglas S; Arango, Joaquin; Hugo, Graeme; Kouaouci, Ali; Pellegrino, Adela; Taylor, Edward J. (1993). „Theories of international migration: A review and appraisal“. *Population and Development Review*, 19: 431–466.
- Mesić, Milan. (2002). „Globalizacija migracija“. *Migracijske i etničke teme*, 18/1: 7–22.
- Mihajlović, Arandel. (2014). „Broj medicinskih sestara u Republici Hrvatskoj – jučer, danas, sutra“. Diplomski rad. Zagreb: Medicinski fakultet.

- Ministarstvo rada i mirovinskoga sustava. (2016). Prijedlog akcijskog plana u području reguliranih profesija u .Republici Hrvatskoj za razdoblje od 2016. – 2018. godine. <https://esavjetovanja.gov.hr/Econ/MainScreen?entityId=3432>. (posjet 2. 12. 2022.)
- NHS (National Health System). (2015). „Employers. NHS registered nurse supply and demand survey – findings“. <http://www.nhsemployers.org/case-studies-and-resources/2016/01/2015-nhsregistered-nurse-supply-and-demand-surveyfindings> (posjet 2. 12. 2022.)
- Nichols, Barbara L; Davis, Catherine; Richardson Donna R. (2017). „Global Nurse Migration“. <https://nursekey.com/global-nurse-migration/> (posjet 2. 12. 2022.)
- OECD/European Observatory on Health Systems and Policies. (2019). „Croatia: Country Health Profile 2019., State of Health in the EU“. Paris.
- Papastergiadis, Nikos. (2000). „The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity“. Cambridge: Polity Press.
- Ravlić, Diana. (2017). „Sklonosti radnoj migraciji učenika srednje zdravstvene škole u Splitu.“ Diplomski rad. Split: Ekonomski fakultet.
- Sassen, Saskia. (2001). *The Global City. New York, London, Tokyo*. 2nd ed. New Jersey: Princeton University Press.
- Shields, Gail M; Shields, Michel P. (1989). „The emergence of migration theory and a suggested new direction.“ *Journal of Economic Surveys*, 3: 277–304.
- Smoljanović, Mladen. (2009). „Broj liječnika i medicinskih sestara u Europi u odnosu na bruto nacionalni proizvod (BNP) i zdravstvenu potrošnju na početku trećeg tisućljeća“. *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 5/18: 1–7.
- Štašević, Ina; Škalec, Kristina; Ropac, Darko. (2020). „Razlozi migracije medicinskih sestara u druge zemlje Europske unije“. u: Fazlović, Albina. (ur.). *Evropske i evroazijske integracije – prednosti i nedostaci*. Brčko: Evropski univerzitet.
- United Nation. (2020). „Migration“. <https://www.un.org/en/global-issues/migration> (posjet 2. 12. 2022.)
- Wallerstein, Immanuel. (1974). „The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. (Studies in Social Discontinuity.)“. New York: Academic Press.
- Weeks, John R. (2007). „Population: An introduction to concepts and issues.“ Wadsworth: Thompson.
- Vlačić, Ankica. (2019). „Stavovi medicinskih sestara i tehničara prema profesionalnoj karijeri i migraciji iz Republike Hrvatske“. Diplomski rad. Osijek: Medicinski fakultet.
- World Bank. (2019). „Migration and Brain Drain“ (English). Europe and Central Asia Economic Update.“ Washington, D. C.: World Bank Group.
- Zolot, Joan. (2019). „International Nurse Migration“. *American Journal of Nursing*, 119/6: 16.
- Zupančič, Jernej. (2002). „Prekogranične dnevne radne migracije iz Slovenije u Austriju i Italiju“. *Migracijske i etničke teme*, 18/2–3: 151–166.

MIGRATION OF NURSES: DIFFERENT PERSPECTIVES – WORLD, EUROPE, CROATIA

Migrations have been a way of life since time immemorial. Migrants seek other countries for personal and business well-being. In the world, in 2019, the number of migrants – people living in a country where they were not born reached 272 million. The figures indicate an increase of more than 75% compared to the number of migrants in the 1990s, and a threefold increase compared to the number of migrants in the 1960s. However, the share of international migrants in the world population has changed little in the last 6 decades remaining within narrow limits between 2.5-3.5%. Female migrants make up 48% of international migrants. In the era of globalization, trade agreements, technological advances, migration is an inevitable topic. All professions are affected by these processes, especially health care, which emphasizes the migration of nurses. Migration of nurses within and across national borders encourages systematic monitoring of migrant flows, harmonization of standards, recognition of educational levels within the qualifications system, efforts to achieve a fairer and equal distribution of labor, and monitoring the impact of migration on health infrastructure in both countries of origin and destination. The growing complexity of health care delivery, the aging population and workforce in nursing, and the escalating global demand for nurses are creating new challenges for health policy makers. Strategic addressing global issues of the nursing workforce is crucial for health care from the global level, across the continental to the levels of individual states.

Keywords: migrations, migration theories, „push and pull“ factors, nurse migration

DRUŠTVENI PRISTUP ŽENSKOM IDENTITETU S POSEBNIM OSVRTOM NA ULOGU TIJELA

Promjenom esencijalističke u konstruktivističku paradigmu gube se tradicionalna značenja femininog, a ženski rodni identitet postaje fluidnim konceptom. Posttradicionalni društveni kontekst snažno je obilježen vizualnom kulturom unutar koje je ženski identitet često reduciran na sliku. Na povijesno-kulturnom planu promjene ženskog identiteta, s društvenom precesijom vrijednosti od predmoderne do postmoderne, stvara se drugačiji intersubjektivni prostor. U razdoblju predmoderne naglašena je majčinska uloga, a tijelo je sakriveno. Period moderne prati dekonstruktivizam tradicionalnih uloga, koji oblikuje nov pristup tijelu, koje postaje intimno otkriveno, ali i reducirano na spolno privlačno te mršavo. U oblikovanju kulturalnih značenja femininog novi snažni izvori postaju slavne osobe. Potrošačka kultura mijenja i globalnu tektoniku u načinu shvaćanja razvijanja identiteta, čineći potrošnju jednom od poluga identitetske formacije. Materijalno blagostanje jača nove vrijednosti koje su usmjerene samoaktualizaciji, a u ambijentu estetizirane kulture, tijelo postaje projekt samonastajanja. Navedene promjene u konstrukciji ženskog identiteta promatraju se pod sociološkim i sociopsihološkim vidom Teorije socijalnog identiteta Tajfela i Turnera, Bronfenbrennerovog ekološkog modela i Komunikacije teorije identiteta Hechta i suradnika, i drugih.

Ključne riječi: socijalni ženski identitet, feminino, lijepo, medijski ideal ljepote, socijalni konstruktivizam

1. Uvod

Nejasnoće u znanstvenom i političkom diskursu o definiciji žene vjerojatno najbolje oslikava saslušanje prve kandidatkinje za Vrhovni američki sud Ketanji Brown Jackson, koja je na pitanje „Što je žena?“¹, u tom procesu, odgovorila: „Ne znam“¹. U ovome se odgovoru očituje poljuljanost intuitivnog razumijevanja pojma femininosti² u suvremenoj zapadnoj kulturi. Dvadeseto stoljeće obilježeno je, osobito u zapadnoj kulturi, dekonstrukcijom ženskog identiteta. Smjenom esencijalističke u posstrukturalističku paradigmu, pod utjecajem postmoderne misli i trećeg vala feminizma, pojmovi muževnog i ženstvenog odvajaju od muškog i ženskog roda (Bettany, Dobscha, O'Malley i Prothero, 2010: 7).

Rad se temelji na sociološkom, sociopsihološkom i psihološkom pristupu razumijevanja fenomena ženskog rodnog identiteta, prateći njegove promjene od predmodernog do postmodernog društvenog okruženja. Posttradicionalno društveno okruženje karakterizirano je medijizacijom društvenog prostora i tijelom kao sve važnijom identitetskom polugom. Temeljni interes rada je promišljanje o povezanosti društveno idealiziranog femininog izgleda sa ženskim identitetom. Temi se prilazi iz područja Teorije socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1986; prema Šakić, Franc i Ivičić, 2006), kao krovnoj teoriji, pod kojom se razmatraju sociokulturalni utjecaji (Hofstede, 2001) mita o ljepoti (Wolf, 2008) na ulogu „tijela kao projekta“ u identitetu, iz Giddensove perspektive (2000; prema Adamović i Maskalan 2011). U trećem poglavlju daje se prikaz socijalizacijskih utjecaja na razvoj ženskog identiteta, aktualizacijom teorijskih postavki socijalnog konstruktivizma Bergera i Luckmana (1992). Primjenom Bronfenbrennerova ekološkog modela (Vasta, Haith, Miller 2005) i Komunikacijske teorije identiteta (Hecht, Warren, Jung i Krieger 2005), iz interakcijske perspektive pojedinca i društva, opisan je proces izgradnje ženskog identiteta na društvenim mrežama.

Prema Teoriji socijalnog identiteta razlikuje se njegov socijalni i osobni aspekt. Socijalni identitet je dio pojma o sebi koji proizlazi iz pripadnosti osobe socijalnoj grupi (Tajfel i Turner, 1986; prema Šakić,

¹ NN, „Kandidatura za Vrhovni sud: ‘Možete li definirati riječ žena?’; ‘Ne mogu, nisam biologinja’“ (<https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/kandidatura-za-vrhovni-sud-mozete-li-definirati-rijec-zena-ne-mogu-nisam-biologinja-15174788>, 25. 3. 2022.).

² Pojam femininosti obuhvaća „obilježja ponašanja, osobina ličnosti i stavova koji su karakteristični za žene“ (Begić, 2011: 410).

Franc i Ivičić, 2006: 505), zajedničkom aspektu osobe i grupe (Byrne, 2003: 445) te je ujedno i javni aspekt „jer sadrži elemente koji su društveno vidljivi“ (Larsen i Buss, 2007: 464). Osobni aspekt identiteta razlikuje se od socijalnog prema idiosinkratičnim odrednicama pojedinca (Tajfel i Turner, 1986; prema Šakić, Franc i Ivičić, 2006: 505), kojima pripadaju individualne preferencije i vrijednosti (Byrne, 2003: 445). Tijelo i izgled postaju bitne odrednice identiteta u posttradicionalnom društvu (Giddens, 1991; prema Zlatar, 2008: 173), a vizualna kultura izvor primjera oblikovanja ženskog izgleda. Izgled kao javni, vidljivi aspekt postaje sve važnijim za ženski identitet te često biva promijenjen u svom idiosinkratičnom obliku kako bi odgovarao onom društveno prihvatljivom (Adamović i Maskalan, 2011).

Obilježja postmodernog identiteta su višestrukost i promjena (Dămean, 2006: 89), a ženski rodni identitet je fluidna konceptualizacija koja se stalno mijenja. U psihološkoj teoriji, priroda identiteta određena je na kontinuitetom unutar pojedinca te kontrastom među pojedincima (Larsen i Buss, 2007: 464). Opravdano je, stoga, pitanje pogoduje li postmoderna ambijent unutar kojeg se stvara jaki ženski socijalni identitet baziran na izgledu, psihološkoj dobrobiti te autentičnoj društvenoj pojavnosti žena te kakav utjecaj ima na osobni aspekt identiteta? Kroz naredna se tri poglavlja promišlja o vizualnom aspektu ženskog socijalnog identiteta i reprezentaciji feminiteta u medijima. Potom se primjenom teorija socijalizacije razjašnjava razvoj identiteta temeljenog na prezentaciji izgleda na društvenim mrežama. U posljednjem se poglavlju razlaže promjena ženskog rodnog identiteta u perspektivi promjene društvenih vrijednosti od predmoderne do postmoderne, s naglaskom na ulogu tijela.

2. Vizualni aspekt ženskog socijalnog identiteta

Teorija socijalnog identiteta u dosadašnjoj literaturi nalazi se kao teorijski i empirijski okvir za razumijevanje ženskog rodnog identiteta (Byrne, 2003; Deaux, 1984; Deaux i Major, 1987; Sherif, 1982; prema Cameron i Lalonde, 2001: 59). Rod se smatra aspektom socijalnog identiteta (Larsen i Buss, 2007: 464). Dok se većina ljudi jednostavnom intuicijom prepoznaje muškarcem ili ženom, rod je prema svojim atributima i osnova socijalne kategorizacije (Cameron i Lalonde, 2001: 59). „Socijalni identitet se odnosi na socijalnu kategorizaciju sebe i drugih koja je definirana u terminima sličnosti koje dijele članovi jedne kategorije u odnosu na članove druge socijalne kategorije“ (Šakić, Franc i Ivičić, 2006: 506).

Rod je bitna kategorija za razumijevanje tijela te se iz rodne perspektive analizira kako se prezentira orodnjeno feminino tijelo (Geiger Zeman i Zeman, 2019). Globalizacijski utjecaj na oblikovanje tijela (Adamović i Maskalan, 2011: 50) ima za posljedicu unificirajući feminin tjelesni izgled. Sličnost osobina pojačava identifikaciju na razini socijalnog ženskog identiteta, dok je kontrast element prepoznavanja osobnog aspekta ženskog identiteta. Pojedinci su više privučeni ‘sličnim drugima’, što pojačava pozitivne osjećaje prema grupnoj pripadnosti (Sohrabi, Gholipour i Amiri, 2011; prema Feitosa, Salas, Salazar 2012: 529). Važnost tijela u samoaktualizaciji pojačana je napuštanjem tradicionalnih uloga i ontološkom nesigurnošću koja pojačava brigu za tijelo i čini ga važnom identitetskom polugom (Giddens, 2000; prema Adamović i Maskalan, 2001: 53). U korištenju tijela kao vanjske oznake svoje individualnosti, žena današnjice izložena je, osobito kroz medije, snažnom stereotipu lijepog izgledanja na točno određen način. Zbog toga se odvija svojevrsna inverzija intencije iskazivanja vlastite individualnosti kroz oblikovanje izgleda prema zadanom kulturalnom modelu, koji upravo potiskuje idiosinkratične karakteristike pojedinca. Depersonalizirajući karakter medijske prezentacije žene izražen je sintagmom ‘žena masovnoga tržišta’ koja je sačinjena od „slika lijepih djevojaka i seksi žena, ponekad samo dijelova tijela“ (McBryd, 1999; prema Kuhar 2005: 101).

2.1. Žena kao biće, subjekt i slika

Razumijevanje identiteta kao koncepta odvija se pod društvenom paradigmom mišljenja koja je karakteristična za određeni period. Vrativši se na pitanje s početka „Što je žena“, društvo kada daje odgovore, polazi od svojih temeljnih filozofskih pretpostavki u kojima se onda ukorjenjuje i misao o ženi samoj.

Novovjekovni obrat misli karakteriziran je zamjenom ontologije za epistemologiju, pa tako dolazi i do paradigmatičke promjene u doživljaju sebe, od *bića* ka *mislenom subjektu* (Dogan, 2021: 4–5). Kartezijanski dualizam, kao posljedica ove promjene, načelno postojte temeljem odbacivanja esencijalističke misli o unutarnjoj prirodi bilo koje pojavnosti, prepuštajući mjesto konstituirajućem subjektu, koji svoje mjesto nalazi u suvremenim teorijama, pr. Lacanovoj psihoanalitičkoj i simboličkom interakcionizmu Meada (Cepić, 2004). Prva promišljanja o socijalnoj nejednakosti žena i ženskom identitetu iz perspektive feminizma aktualiziraju novovjekovnu misao. Uporištem za nadilaženje neopravdane nejednakosti muškaraca i žena biva negacija njihove različitosti. Biološka i psihološka osnova diferencijacije među spolovima, nadjačana je socijalno konstruktivističkim pogledom na muško-ženske razlike koje su u potpunosti pripisane socijalizaciji (Bettany, Dobscha, O'Malley i Prothero, 2010: 7). Vrhunac paradigme ostvaruje se kroz misao Judith Butler, u kojoj se odbacuje svaki biološki determinizam, pa se tako i spol smatra konstruktom (Mijatović, 2004: 112), što nam je važno u kontekstu doživljaja femininog tijela.

Ženski identitet, pod paradigmom ženskog subjekta, kakvog ga impostira feminizam, biva oslobođen starih koncepata maskulnosti i femininosti, koji su sada shvaćeni kao dvodimenzionalni aspekti ličnosti svake osobe (Larsen i Buss, 2007: 518). Rodne norme, kao naučeni obrasci ponašanja s obzirom na rod kojem pripadamo (Carranza i Prentice, 2002; prema Gajger i Car, 2020) mijenjaju stereotipnu sliku žene. Možemo govoriti o napuštanju tradicionalnog obrasca femininosti koji ženu karakterizira kao „slabu, podređenu, ovisnu o muškarcu, vitku, pretjerano emotivnu, sramežljivu, pasivnu, podređenu, brižnu majku i suprugu“ (Ortego Roussell, 2013; prema Gajger i Car, 2020: 108). Navedeni sklop zamijenjen je postfeminističkim osobinama: „usmjerena na sebe, odlučna s izraženim osjećajem samosvjesnosti, sklona krizama identiteta, njegovana, buntovna, obrazovana, neovisna, jednaka muškarcima te seksualno slobodna“ (*Ibid.*).

U postmodernom kulturalnom ambijentu koji karakteriziraju procvat medija i tehnologije, ženski rodni identitet snažno je posredovan slikama žena iz medija (Dămean, 2006: 89). Konstruktivizam moderne mijenja se u postmoderni konceptualizam i performans uz korištenje medijskih, video tehnika (Hromadžić, 2007). U relaciji prema ekranima, izvorima slika iza kojih teško prođiremo, slabi subjektivnost jer je ono što se odvija tek površinska identifikacija kroz pogled Drugoga (Hromadžić, 2007: 131). Za Baudrillarda, opisani proces vodi u raspad i nestajanje autonomnog subjekta (Kellner, 2001; prema Dămean, 2006: 89), dok ekran kao površina na kojoj se oblikuje slika postaje i subjekt i objekt (Hromadžić, 2007: 130). U posttradicionalnom društvu osnova socijalne kategorizacije roda prestaju biti trajne prirodne i nepromjenjive ljudske osobine, već to mjesto zauzimaju društvene prakse. Tijelo koje se rodnjuje kao feminino praksama uljepšavanja, i tako postaje okosnicom identifikacije, reprezentira društveno konstruirani feminitet slikom. Kolektivne oznake femininosti inkriptirane u medijski tekst, kreiraju snažni ženski socijalni identitet baziran na izgledu, koji jednom preuzet na individualnoj razini prekriva specifična svojstva osobnog izgleda. Kako drugačije protumačiti činjenicu da je pojedincu stvarnije tijelo sa plakata nego li vlastito?

2.2. Vizualna kultura

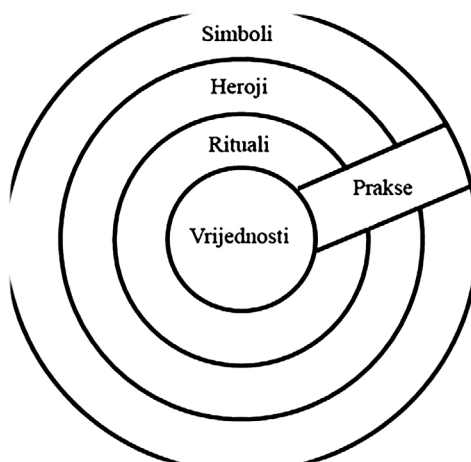
Proces modernizacije praćen je razvojem vizualne kulture. John Berger u zbirci radijskih predavanja *Ways of Seeing* primijetiti će skrivenu danost ljudskog iskustva u kojem viđenje prethodi riječi (Mijatović, 2010: 86). Kritika modernih režima viđenja, unutar kulturalne teorije, navodi dvije problematične točke: nadzor „kao način neprimjetnog upravljanja pojedincima u suvremenim uvjetima vladanja“, i opčinjavanje, „kao način pribavljanja užitka kroz predmete i predodžbe“ (Mijatović, 2010: 91). Žensko tijelo, kao i seksualnost, nalaze se u širokoj upotrebi za oba navedena aspekta.

Reklamni diskurs, kao istaknuti predstavnik vizualne kulture, obiluje seksualiziranim reklamama i prikazom žene kao objekta, tako sudjelujući i u tvorbi identiteta (Mijatović, 2004: 110). „Važno polje predstavljanja ženskog u svijetu popularne kulture najbolje se vidi u filmovima“ (Karapetrović, 2010: 34). Preplavljeni mnogovrsnošću slika i koncepata feminiteta, suvremena vizualna kultura postaje „kao kolaž“

različitih slika ženskog identiteta, u kojima su tradicionalna značenja napuštena, a novoupisana su ona feministička (Karapetrović, 2010: 34). Tako Gajger i Car u kvalitativnoj analizi nekoliko reklama za parfem pronalaze odraz postfeminističkog poimanja ženstvenosti koji je podržan osnovnom feminističkom idejom emancipacije (Gager i Car, 2020). Slika suvremene žene u medijima je često fiktivno predimenzionirana, kako na psihološkom, tako i na fizičkom planu, stvarajući iluziju o konstantno emocionalno ispunjenoj, bezbrižnoj, samopouzdanj i privlačnoj osobi. Proizvodnost crpi snagu iz privlačnosti spolnog tijela, upotrijebljenog u oglašivačke svrhe, pa je ono što se odvija „pornografija ljepote“ (Wolf, 2008: 21). Seksualna privlačnost postaje odlika i dječjih igračaka, poput lutaka Barbie ili Bratz, čineći tako rani socijalizirajući utjecaj u pogledu konstrukcije socijalnog ženskog identiteta.

Može se govoriti o kulturološkom razvoju stigme vezano za žensko tijelo koje nije u skladu s društveno idealnim. Stigma je povezana sa skrivanjem, poboljšavanjem, prekrivanjem i kontroliranjem, pa su žene u stalnom riziku da bude otkriveno njihovo tijelo kakvo je, koje je kulturalno određeno kao „preveliko, neproporcionalno, bez granica i neobuzdano“ (Bakhtin; prema Tseelon 1993). Cijelo društvo poprima oblik sustava nadgledanja, tzv. Panoptikon, opisan prema Foucaultu kao mehanizam koji „sve čini vidljivim, pri čemu se sam povlači u nevidljivost“ (Mijatović, 2010: 91). Živeći pod stalnim pogledom koji nalazi i otkriva najmanju nesavršenost, strogi nadzor tijela putem disciplinirajućih praksi: dijeta, vježbanja, kozmetičkih i estetskih tretmana, uzrokuje osjećaje vlastite nedostatnosti i nevrijednosti zbog teško dosegljivog standarda. Na taj se način, uvjetno rečeno fizički nedostatak generalizira na cjelokupni osjećaj vlastite vrijednosti (Dămean, 2006: 91). U kontekstu vizualne kulture postavlja se i pitanje koje se vrijednosti u odnosu na ženski identiteta pri tome žele posredovati?

Sociokulturalna analiza povezuje društvene vrijednosti i identitet. Dominantne vrijednosti suvremene kulture mladosti i ljepote snažno su asocirane s feminitetom kakav se prezentira u medijima (Dămean, 2006: 91). Kultura se, sastavljena od implicitnih i eksplicitnih obrazaca (za/od) ponašanja, prenosi simbolima i konstituira postignuća grupe te se utjelovljuju u kulturalnim artefaktima (Kroeber i Kluckholm, 1952; prema Podrug, Pavić i Bratić, 2006: 2). Na Slici 1. prikazan je odnos kulture i vrijednosti (Hofstede, 2001) za različite dubinske razine analize.

Slika 1. Manifestacija kulture na različitim dubinskim razinama

Izvor: Hofstede, G. (2001) *Cultures's Consequences: Comparing Values, behaviors, institutions, and organizations across nations*.

Vrijednosti mladosti i ljepote, društvenim praksama tijela u vidu ishrane, tjelovježbe i estetskih modifikacija čine rituale. Heroji koji iznose najviše postignuće u ovim vrijednostima su popularne osobe, koje postaju određeni prototipi ženskog socijalnog identiteta. Tijelu je pridana oznaka najvažnijeg simbola, koji

se prenosi fotografijama kao kulturalnim artefaktima. Odmičući se od misli o čovjeku kao biću, prema subjektu koji samog sebe konstruira, unutar suvremene vizualne kulture stvara se novo područje oblikovanja ženskog identiteta prema slici. Razvoj takvog ženskog identiteta smješta se u područje estetike, a postajanje *naizgled* (idealiziranom obliku) osnovnim procesom identifikacije.

3. Ženski identitet u sociopsihološkoj perspektivi

Čovjek, sam, dio je društvenog tkiva, stoga je njegov osobni identitet neodvojiv od njegova mikro i makro socijalnog konteksta. U narednom poglavlju biti će prikazane teorije koje pojašnjavaju: *socijalni ženski identitet* (Tajfelova i Turnerova), *interaktivnost dimenzija osobnog i komunalnog* aspekta socijalnog ženskog identiteta (Komunikacijska teorija identiteta Hechta i Jung) te *psihološku* (Bronfenbrennerova teorija) i *sociološku* dimenziju kulturalnog učenja *biti žensko* (socijalni konstruktivizam Bergera i Luckmana).

3.1. Socijalno učenje „biti žensko“

Erikson navodi (1950) da je identitetsko područje kompleksno za shvaćanje budući da je to proces koji se nalazi u jezgri pojedinca te u srži njegove kulture. Prema njemu, uspostavljanje veze između ta dva identiteta i proces koji od njih čini jedan identitet naziva se *krizom identiteta* te je sastavni dio psihološkog sazrijevanja pojedinca. Identitet je ključna točka interaktivnosti pojedinca i društva (Hecht, Warren, Jung i Krieger 2005). Unutar psihološke teorije, identitet se bazično promatra kao salijenti aspekt sebe i koncepta o sebi koji je u funkciji davanja značenja ljudima i njihovim slikama o sebi (Hogg, 1993; Tajfel i Turner, 1979; Stryker i Burke, 2000; prema: Jung i Hecht, 2004). Komunikacijska teorija identiteta³ doprinosi istraživačkom i teorijskom korpusu identitetskih teorija, prepoznajući komunikaciju kao proces u kojem se odvija dinamička tenzija utjecaja međusobnog utjecanja pojedinca i okoline (Hecht i sur., 2005). Primarna relacijska „opna“ koja pojedinca istovremeno otvara i zatvara prema okolini je identitet.

KTI bazično se nadovezuje na Teoriju socijalnog identiteta, prema kojoj se pripadnost određenoj grupi uspostavlja putem *kategorizacije* i *afektivne* komponente osjećaja pripadnosti (Tajfel, 1978; prema Feitosa, Salas, Salazar 2012). „Socijalni identiteti, ..., povezuju pojedinca s društvom putem grupne pripadnosti, utječući na vjerovanja i stavove pojedinca te ponašanja u odnosu prema ostalim članovima socijalnih grupa“ (Hecht i sur. 2005: 259–260). Pripadnost ženskoj spolnoj ulozi oblikuje spolno specifična očekivanja za socijalne vještine i ponašanja. Kako se društvo mijenja tako se mijenjaju i *norme* koje opisuju određenu socijalnu ulogu. „Socijalne norme implicitna su ili eksplicitna pravila grupe o prihvatljivim ponašanjima, vrijednostima i vjerovanjima članova grupe (Aronson i sur. 2005: 264)“. Procesi koji ostaju isti u temelju, načini su socijalizacije putem kojih se odvija inkulturacija društvenih vrijednosti.

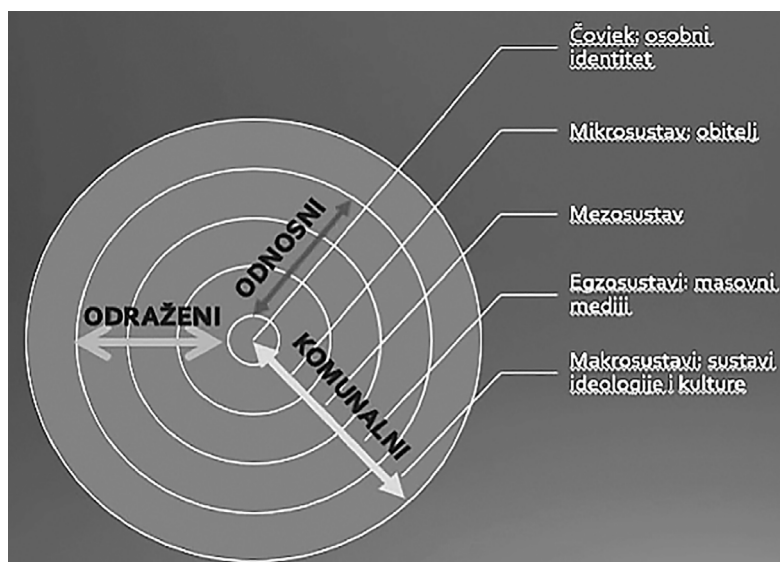
„Zbilja svakodnevnog života“ u velikoj mjeri sačinjava određen „intersubjektivni svijet koji dijelim s drugima“ (Berger i Luckman 1992: 42). Svakidašnjica današnjeg čovjeka zapadne kulture u velikoj je mjeri obilježena medijskim utjecajem, a osobe koje imaju sve značajniji utjecaj u prenošenju kulturalnih značenja su popularne osobe koje pripadaju *celebrity* kulturi. „Utjecaj drugih ljudi koji nas vodi konformiranju kako bi nas ti drugi prihvatili i kako bismo im se sviđjeli“ (Aronson i sur. 2005: 264) naziva se normativnim socijalnim utjecajem. Tim putem odvija se oblikovanje tijela prema idealnim reprezentacijama u medijima. Ovaj tip konformizma ne vodi nužno i u privatno prihvaćanje stavova i ponašanja grupe, već može ostati na javnom pokazivanju. Berger i Luckman to će opisati na sljedeći način, navodeći nas na misao o otuđenju unutar same osobe te u međusobnom odnosu s drugima: „Pojedinac pounutruje novu zbilju, ali umjesto da ta zbilja postaje njegovom zbiljom, ona će mu služiti u određene svrhe. (...) Ako se ta pojava široko rasprostrani, institucionalni poredak kao cjelina počinje poprimiti karakter mreže uzajamnih manipulacija“ (Berger i Luckman, 1992: 199).

³ U daljnjem tekstu za Komunikacijsku teoriju identiteta koristi se skraćenica: KTI.

Bronfenbrennerova Teorija ekoloških sustava je model koji pojašnjava sociokulturalni kontekst utjecaja na ljudski razvoj (Vasta, Haith, Miller 2005: 59). Čovjek i njegova okolina u stalnom su međusobno dvo-smjernom interakcijskom odnosu. Čitav ekosustav podijeljen je na nekoliko okolinskih stratuma. Okolina najbliža pojedincu je mikrosustav kojem pripadaju obitelj, škola, prijatelji, lokalna zajednica, potom, mezosustav unutar kojeg se povezuje više mikrosustava, egzosustav (socijalno okruženje bez nepsorednog sudjelovanja pojedinca) te makrosustav, koji obuhvaća kulturu i subkulturu (Vasta i sur., 2005: 59–61). Bronfenbrennerova Teorija ekoloških sustava i KTI, iz različitih kutova na interakcijski način promatraju međusoban utjecaj pojedinca i okoline na njegov razvoj, odnosno formaciju identiteta. KTI donosi sloje-vito razumijevanje područja identiteta pojedinca, dok Bronfenbrennerov ekološki model detaljno prika-zuje sociokulturalni ambijent, što ove dvije teorije čini međusobno komplementarnima u razumijevanju utjecaja pojedinca i okoline. U nastavku biti će prikazan sjedinjeni model ovih dviju teorija, primijenjen na interakcije pojedinaca u medijskom prostoru, sve važnijem prostoru uspostave i održavanja identiteta, u kontekstu korištenja društvenih mreža, s obzirom na digitalnu praksu uljepšavanja vlastitih fotografija, s negativnim posljedicama na sudionike.

3.2. Medijski prostor izgradnje identiteta

Bronefenbrennerov ekološki model i KTI objedinjeni su u zajednički model kako bi se mogao promatrati prijenos kulturnih značenja kolektivnog identiteta *biti žensko* do najniže razine osobnog identiteta *biti osobom ženskog spola*. Bronferbrennerov razvojni model (Vasta i sur. 2005) korišten je u svrhu osvrta na ulogu medija u prenošenju ideoloških kulturnih značenja *ženskog* do osobnog stratuma, a obzirom na interakcije s razinama identiteta prema Komunikacijskoj teoriji identiteta. Kongruentnost, preuzimanje i odbacivanje promatrat će se kao tri moguća odgovora pojedinca na kulturna identitetska značenja, a kao vid interakcijskog djela Komunikacijske teorije, koja naglasak stavlja na komunikaciju kao izvor preobli-kovanja i njedrenje novih značenja (Jung i Hecht 2004). Bronferbrennerov model može se promatrati kao čitavo polje pojedinčeva djelovanja. Povezan s interakcijskim pristupom Komunikacijske teorije identite-ta može biti teorijska podloga organizmičnom promatranju djelovanja pojedinca u okolini u uspostavlja-nju identiteta. Na Slici 1. prikazan je model koji povezuje KTI Bronferbrennerovim ekološkim modelom.

Slika 2. Komunikacijska teorija identiteta u odnosu s Bronfenrennerovom Teorijom ekoloških sustava, izvor: autor

Masovni mediji prema svom djelovanju pripadaju egzosustavu. Oni su primarni činitelji javne sfere te prostor prenošenja vrijednosti iz makrosustava, kulture i ideologije. U javnom medijskom prostoru prisutna su kolektivna značenja. Kolektivni ženski identitet dominantno je opterećen zahtjevom za *lijepim*

izgledom. Ako se kolektivni identitet na neki način može pojasniti kao „stalni proces konstruiranja simboličkih materijala kojim se društvena grupa legitimizira i označava“ (Bešlić, 2019: 75), onda je ženski na materijalnoj razini dominantno zastupljen *tijelom*, a na simboličkoj zasićen značenjima o ljepoti. „Ženski je rodni identitet i danas još uvijek u prvom redu obilježen tjelesnim reproduktivnim i estetskim karakteristikama“ (Touraine, 2006; prema Adamović i Maskalan 2011: 60). Kulturno etablirani primjeri tijela, posredovani kroz medije, vode nas u konformiranju socijalnoj normi (Aronson i sur., 2005). Najviša prevalencija poremećaja hranjenja Americi pojavila se 1920-ih i 1980-ih, u vremenu kada je „idealna žena“ u medijima bila najtanjeg struka (Harrison i Cantor 1997). Studija s Fijija (Aronson i sur. 2005) veoma dobro ilustrira efekt medija na promjenu u doživljavanju vlastitog tijela. Do 1995. na otoku nije zabilježen niti jedan slučaj bulimije i anoreksije. Po čemu je ta godina za Fiji bila presudna? Bila je to godina dolaska televizije na otok. 1998. godine zabilježen je porast u stopi javljanja dijeta u cilju mršavljenja od 0 na 69%. Većina mladih koji su pokrenuli dijetu motivaciju je pripisivala glumcima koji su se pojavljivali u serijama poput „Beverly Hills 90210“ i „Melrose Place“.

Čovjekova aktivnost u virtualnom svijetu proteže se kroza sve sustave, a zbog utjecajnosti i prisutnosti tehnologije i interneta u životu pojedinca, neki su istraživači implementirali *tehno-sustav* kao pod-sustav mikrosustava (Johnson i Puplampu, 2008; prema Eret 2012). Globalna zajednica brzo mijenjajućih i stalno nastajućih fluidnih identiteta u *cyber* prostoru čini postmoderni kulturni milje (Črpić i Novak 2016). Uljepšavanje fotografija prije postavljanja na profile društvenih mreža govori u prilog *diskrepanci* između pojedinčevog *osobnog* i *izraženog* identiteta. S obzirom na *cyber* mrežu identiteta svaki *izraženi* identitet utječe na dojam pojedinca o tome kakav je *komunalni* identitet neke grupe, gdje zbog promjena slika u idealniji prikaz sebe dolazi do podržavanja nerealnog, pa i štetnog, pojma ljepote i stvara se nerealna slika žene. Novije istraživanje (Wick i Keel, 2020) pokazuje povezanost postavljanja preuređenih slika s namjerom da bi izgledale ljepše, s većom anksioznošću i prisilama za restrikciju unosa hrane te pojačanim vježbanjem među muškim i ženskim studentima.

3.3. Identitet kao konstrukt, zbilja i mit

Društveni pristup razumijevanja identiteta i njegove konstrukcije nužno obuhvaća i socijalizaciju. „Individuum se (...) ne rađa kao član društva. On se rađa s predispozicijom prema društvenosti, a članom društva postaje. Prema tome, u životu svakog pojedinca postoji vremenski slijed, tokom kojeg on biva uveden u sudjelovanje u društvenoj dijalektici. Početna točka tog procesa je pounutrivanje: neposredno zahvaćanje ili interpretiranje objektivnog događaja kao nečeg što izražava značenje, tj. kao manifestacije subjektivnih procesa nekog drugoga, procesa koji time postaje subjektivno smisleni i za mene samoga“ (Berger i Luckman, 1992: 155). Proces socijalizacije u nekome se smislu odvija na nesvjesnoj razini. Rana učenja značenja protkana su iskustvom putem kojih se otkriva i primarno značenje samoga postupanja. Teško je reći da je iti jedna ženska osoba, zapadnog kulturnog kruga, u recentnije doba povijesti nedodirnutu *procesom idealizacije ženskog izgleda* putem celebrity kulture i promidžbe, u svom temeljnom određenju *tko je ona*. Čovjek prema Durkheimu (Nisbet, 2007) uči idealizirati u društvu, a idealni oblici upravo su važni kao formativna verzija koja se, kao željeni cilj, postiže oblikovanjem. Idealni ženski izgled od svih je *idealizacija* društvenih ženskih uloga, naprisutniji, jer on može „obučiti“ svaku od uloga: od kućanice i majke do „slobodne“ i stručnjakinje. U socijalizacijskom procesu „moguće je govoriti o dijalektici prirode i društva“, koja „se manifestira u uzajamnom ograničenju organizma i društva“ (Berger i Luckman 1992: 209). Promatrati današnji odnos tijela i načine njegova društvena kultiviranja, duboka je potreba, i dio odgovora na žensko pitanje, s obzirom na razorna djelovanja na cjeloukupno zdravlje psihe i tijela. „Društvo (...) izravno prodire u organizam u njegovu funkcioniranje, pri čemu je najvažnije to prodiranje u seksualnost i ishranu“, s obzirom da su „kod čovjeka ti nagoni krajnje plastični“ (Berger i Luckman 1992: 209). Današnji pristup tijelu očituje krajnju tendenciju trajnom preoblikovanju, što na kontinuumu društveno-prirodno, prakse tijela usmjerava na krajnje društveni, odnosno konstruktivistički smjer. „Socijalno kanaliziranje djelatnosti tvori bit institucionaliziranja, koji je temelj socijalne konstruk-

cije zbilje“ te osim svijesti i djelovanja i intrinzično biološkijske funkcije bivaju zahvaćene tim procesom (Berger i Luckman 1992: 210). Što kada se veoma detaljno i snažno vrši institucionalizacija vanjskog izgleda? Ne vodi li nas takav društveni tretman u nužno međusobno prisličivanje?

„Predodžba da netko može sazdati identitet kopirajući tuđi stvorila je osobite probleme u današnjem društvu” (Salecl 2012: 59). Može se primijetiti da tom masovnom, a bezličnom sudjelovanju u kreiranju simulakrumskih slika⁴ na isti *model* kao svojevrsnih prezentacija sebstva, pojedinci pristupaju nesvjesni međusobnih utjecaja. Snage utjecaja nepovezanih pojedinaca djeluju u istom smjeru, ka održavanju društvenog ideala lijepog, čineći ih međusobno *vizualno sličnima*. Iako je namjera u podlozi svakog djelovanja bila odražavanje i poostvarenje pojedine unikatnosti, ono što se odvija na vizualnoj razini jest umanjivanje zbiljnosti *sebesvojnosti*, za približavanje konstruktivno društveno *savršenog*. U tom smislu riječ je o dubokoj alijenaciji prisutnoj na razini izgradnje identiteta, na pojedinačnoj i kolektivnoj razini, s obzirom da je ono što se izgrađuje tek slika u svrhu pokazivanja. Vanjsko preuzimanje oblika identiteta, prema KTI aktivira *relacijski pripisani identitet* te je ono što se socijalizacijski odvija, pounutarnjenje važnosti izgleda u pogledu vlastitog identiteta. Koristeći Bronfenbrennerov model dolazi se do uvida da se vrijednosti i točno određen ideal ljepote prenose putem medijskih slika iz makrosustava u pojedinčev egzosustav. Pojedinač, pak, oblikujući svoje fotografije na isti način odr(a)žava *društvenu ideologiju lijepog*.

Takvom se mrežnom komunikacijom pojačava *mit o ljepoti* koji ideološki pripada postmodernom društvu. Zabrinjavajuća je prizma razvoja *sebstva* po kojoj se to odvija, gdje se čitav identitetski razvoj može svesti na izgled, pokazivanje i kopiranje. U ovome procesu preuzimanja idealnih slika fizičkog izgleda putem medija te projiciranjem oponašajućih vlastitih slika putem socijalnih društvenih mreža, *osobna je* razina identiteta inaktivna. Simmel uprizoruje gubitke na *osobnoj* identitetskoj razini: „Unutarnji život koji goni na objektiviranje u estetskom obliku s jedne strane ne ispunjava u potpunosti njegove dane obrise, tako da se zadovoljenje njegovih zahtjeva, koje je nužno, može postići samo uz pomoć stanovite banalnosti i konvencionalnosti; s druge strane, pak, na strani unutarnjega neki ostatak osjećaja i života ostaje neoblikovanim i neiskorištenim“ (2001: 183).

Tako stiliziranje vlastitog izgleda, u fizičkom (uređivanjem sebe) i cyber (uređivanjem fotografije) prostoru služi kao poluga identitetskog izumljivanja sebe. No, kako je riječ o fiktivnosti, stvaranju dojma o nekoj vrsti identitetskog razvoja, možemo govoriti o samozavaravanju kreiranja samog sebe, koje je tek okrenuto u kopiranje već viđenog i usmjereno performiranju u virtualnom prostoru. Čini se da je ono što se na globalnoj razini održava putem medija, kulturalni mit o ljepoti, i to snagom povratne sprege. Takvu društvenu aktivnost, mogli bismo nazvati tvorenjem nove realnosti, koju Baudrillard prepoznaje kao hiperrealnost (2001). Hiperrealnost nastaje kada se stvarnost počinje „proizvoditi kroz minijaturizirane ćelije, matrice, modele kontrole i postaje podložna beskonačnoj reprodukciji“ (Baudrillard, 2001: 6). Mediji su za Baudrillarda najznačajniji agenti stvaranja hiperrealnosti. Razina tvorenja i prenošenja kulturnog koda u medijima za pojedinca je nepristupačna te na neki način transcendentna. Promovirani proizvodi za postizanje idealnog izgleda poistovjećuju se s „duhovnim nagradama“, „gotovo religioznim osjećajem“, „gotovo religioznim uvjerenjem“ (Wolf, 2005: 82). Proizvodi za njegu i uljepšavanje konotiraju se s najvišim ljudskim aspiracijama, prema vječnom, odnosno božanskom: „...krema Eternal uklanja vam bore... Najagnostičkiji marketing mora neprekidno pribjegavati teologiji“ (Hadjadj, 2011: 285). Iako će Wolf i Hadjadj, posve iz različitih svjetonazorskih pravaca pristupiti tom fenomenu, oboje detektiraju kako se profanizacijom javne sfere ne briše i ljudska religiozna potreba te raznovrsna manipulacija njome. Štoviše, netom opisano prenošenje kulturalnog koda femininog odražava podvrgnutost kodu, koji na taj način postaje ideologijom (Baudrillard 1976; prema Brstilo Lovrić 2020). Pod prizmom Baudrillardove (2001) misli o simulakrumu: pojavi ili projekciji čije uporište nije u društvenoj stvarnosti, nego u sebi samoj, opravdano je zapitati se je li kolektivni ženski identitet dominantno društveno upogonjen simula-

⁴ Prema Baudrillardu (2001) opis ili projekcija čije uporište nije u društvenoj stvarnosti, nego u sebi samom.

cijom, i to na načine koji su „nedokučivi, neprimjetni te kao takvi ugrožavaju stvarnost, istinu i svekoliko značenje,, (Brnelić, 2016: 5). Pitanje je to koje u kontekstu ženskog identiteta aktualizira promišljanje o ljepoti u starogrčkoj maniri, stavljajući u odnos etički aspekt: je li *dobro*, aspekt zbilje: je li *istinito* te aspekt izvora estetskog standarda: je li *lijepo*?

Pojedinac formira *izraženi* identitet kao *zrcaljenje* trenda te sudjelujući na društvenim mrežama održava *začarani krug mita ljepote* kao komunalnog aspekta identiteta. Tako se, na neki način, doprinosi falsificiranju ženske kulture, u kojoj ni ona koja to ne želi biva retuširana (Wolf, 2008: 95). Realna korist odvija se na ekonomskom planu, koju oslikava podatak da u SAD-u „...oglašivački proračun za jednu trećinu nacionalne potrošnje hrane ovisi o tome da žene drže dijete“ (Wolf, 2008: 103). Materijalna dobit stvara se na temelju nepremostive težnje za savršenim. „Idealiziranje ženskoga tijela u medijima i oglasima pojačavaju nezadovoljstvo izgledom, što uspješno prodaje mnogobrojne proizvode“ (Kuhar, 2005: 101). Čini se da dolazi do zloupotrebljavanja ženske solidarnosti i zajedništva, koje biva fiktivno i u svojoj naravi kompetitivno (tko je ljepši): „Slike u ženskim časopisima su jedini kulturno žensko iskustvo koje može ukazivati na moguću širinu solidarnosti između žena, solidarnost toliko široku da obuhvaća pola čovječanstva“ (Wolf, 2008: 95). Implicitno socijalno učenje koje se društveno na taj način programira jest dominantno značenje izgleda, na kojem se izgrađuje pripadnost socijalnom ženskom identitetu, što za posljedicu ima lomove u prihvaćanju vlastite prirodne ženstvenosti. U potrazi za odgovorima na pitanja koja su niknula kao posljedica društvenog konstruktivizma tijela koje je postalo „natopljeno misaonošću“ (Giddens 2000; prema Adamović i Maskalan 2011), potrebno je osvrnuti se na esencijalističku stranu razumijevanja tijela kao intuitivnog i prirodnog.

4. Žensko tijelo u kontekstu promjene društvenih vrijednosti

Sustav vrijednosti i struktura društva utječu na oblikovanje identiteta (Cifrić i Nikodem, 2006). U narednom će poglavlju biti analiziran način izgradnje ženskog identiteta za različite sklopove društvenih vrijednosti, s naglaskom na žensko tijelo. Različita društvena okruženja oblikuju različite socijalne uloge ženskog identiteta. Prateći promjenu od predmodernog u postmoderno društvo mijenja se ženina uloga u obitelji i društvu te njenoj tjelesnosti.

Odnos prema tijelu možda najjasnije na sveobuhvatan način odražava važeću antropologiju društva. Kao materijalni aspekt osobe, tijelo nam na vidljiv način komunicira i društvene vrijednosti. Različiti teoretičari društva, poput Durkheima, Goffmana, Foucaulta, Giddensa i Schillinga utvrđuju povezanost „tjelesnih svojstava i kreacije društvenog života“ (Adamović i Maskalan, 2011: 52). Društveno projiciran idealni oblik tijela u stalnoj je mijeni. Estetski standard ovisan je o socijalnoj konstrukciji antropološke slike žene, koja počiva na društvenim vrijednostima, obilježena je normama te je konkretnim praksama prenesena u svakodnevicu pojedinaca. U tradicionalnom društvu mjesto ženina života je dom, a njene uloge su roditeljska i supružnička. Procesom modernizacije žena izlazi na tržište rada, što je i glavni početni motor emancipacije. Identitet oslobođen tradicionalnih uloga, promatra se pod vidom refleksivne projekcije osobnosti (Giddens, 2000; prema Zlatar, 2008). Krećući se iz kapitalističkog društva rada u društvo potrošnje (Giddens, 2000; prema Brstilo, 2014), disciplinu zamjenjuje hedonistički princip. Tako okosnicu postmodernog identiteta čine slobodno vrijeme, izgled, „image“ i potrošnja (Dămean, 2006: 91).

Anić (2004: prema Raguž, 2004) susljedne sklopove vrijednosti koji se smjenjuju kao društveni periodi predmoderne, moderne i postmoderne kulture objedinjuje pojmovima „homo hierarchicus“, „homo modernus“ i „homo aestheticus“. Tradicionalno društvo obilježeno je objektivnim okvirom vrijednosti i kulture, koje pojedinac preuzima zauzimajući mjesto u hijerarhiji zbilje. Moderno doba karakterizirano je teoretsko-razumskim zaključivanjem iz kojega proizlazi čovjekova autonomni i slobodni izbor kao njegovo određenje. Nastavljajući se na modernu, postmodernu doba u svom odbacivanju općeg, omogućuje čovjeku neposredno estetiziranje fragmenata i kreiranje gotovo u maniri *ex nihilo* Anić (2004: prema Raguž, 2004). Prema tim će razdobljima u narednim odlomcima biti prikazane vizualne promjene estet-

skog standarda za ženski socijalni identitet, a s obzirom na relacijsku os: žene u odnosi prema sebi, prema drugima, prema prirodi i prema Bogu. „Teoretsko je polazište da se identitet formira samo u relacijama prema nekome (ili nečemu). Te točke nazvali smo relacijske dimenzije identiteta kao višestruki odnosi“ (Cifrić i Nikodem, 206: 181). One su u povijesnom trenutku „istodobne“: „socijalizacija u obitelji i društvu uistodobljuje“ (Cifrić i Nikodem, 2006: 181). Spomenute relacije tvore ambijent nastajanja identiteta, koji bismo prema Husserlu (n. d.) mogli promatrati kao prostor intersubjektivnosti koji omogućuje „da svaki pojedinačni subjekt neke zajednice može na jednak način »doživjeti« neku danost (Bog, svijet, povijest, kultura itd.) i da ju može prihvatiti i ozbiljiti kao i svaki drugi pripadnik te zajednice“.⁵

4.1. Žensko tijelo u predmodernom dobu

Način života ovog doba na nepromjenjiv je način određen vanjskim kontekstom koji je stvoren u trijadi Bog-društvo-Crkva (Anić, prema Raguž, 2004). Tradicionalna uloga žene povezana je s majčinstvom (Črpić, Biščan, Aračić, 2005), u kojem je žensko tijelo ostvareno kao prirodno i relacijsko. Najsvetiji, pak, stupanj tijela u tradicionalnom i religijskom kontekstu ostvaren je kao djevičanstvo, a ono je pojmovno za Levinasa (prema: Črpić i Novak, 2016: 392) nerazdruživo od temeljnog značenja ženskog i njegova misterija. To je razdoblje u kojemu su referentne točke društva zajednica i crkva. Odnosi su obilježeni su patrijarhalnošću, strogom strukturom i jasno određenim ulogama, a žensko djelovanje usmjereno je na obitelj. Na identitetskoj razini, kulturalno učenje biti žensko odvija se intuitivnim putem, prema socijalnom modelu. Možemo govoriti o predrefleksivnoj ženstvenosti, čija su značenja uronjena u obitelj i zajednicu.

Prikaze ženskog tijela nalazimo u umjetničkim dijelima. „Tada su umjetničke slike bile romantično predstavljene kao nedostižne“ (Kuhar, 2005: 99). Neuhvatljivost koju spominje Kuhar, može se povezati s Morettijevom analizom (2013) koji navodi kontemplativno ozračje prikaza ženskog tijela. Zanos u koji je slika „uronjena“ dijelom pripada sakralnom ambijentu tadašnjeg društva, a dijelom romantiziranju prirodnog. Oba aspekta mogu se povezati s misterioznim kao tradicionalnom odlikom ženskog kod Levinasa. Teocentrična paradigma društva obavija i umjetnost, pa tako i prikaze tijela. Potonji opis orpimjeren je slikom Venere anadiomene, autora Jeana Augusta Dominique Ingesa iz 1848. godine (Moretti, 2013). Kanon lijepog za ženski izgled, Simmel opisuje na sljedeći način: „(...) odnos između ženskog principa i principa ljepote svakako se očituje i na samoj tjelesnoj pojavi. (...) Nebradatost, nedostatak neuglednog spolnog organa koji prekida tok linija, ravnomjernije zaokruženi masni jastučići upućuju žensko tijelo mnogo više prema stilskom idealu ‘ljepote’ nego prema aktivističkom idealu ‘značenja’“ (2001). Simmel opisuje žensko tijelo u njegovoj prirodosti te ga kao glasnik svoje kulturalne epohe povezuje sa samim načelom ljepote.

4.2. Žensko tijelo u modernom dobu

Suptilna arhitektonika socijalnih odnosa promijenjena je snažnim motorom individualizacije kako navodi Beck (prema Zeman, 2004) te je prostor identitetskog razvoja pojedinca omeđen sasvim novim tragovima. Stari bljedje (tradicionalne veze i uloge), a novi zadobivaju značaj: biti svoj, samoupravlјati sobom i sl. Autonomnost, kao dobro koje se želi doseći, u trenutnom društvenom kontekstu strši kao dvosjekli mač. Monadno, refleksivno promišljanje pojedinca o samomu sebi, poput kruženja misli po njegovoj orbiti, izlazi ususret vlastitom odabiru, izlazeći iz sfere tradicionalnih odnosa i vrijednosti, u područje javnog društvenog života. Na krilima osloboditeljske misli o ženi i industrijalizacijskom pogonu, prvi se emancipacijski koraci za ženu odvijaju u svijetu rada. Obilježja razdoblja jesu *funkcionalnost* i *racionalnost*, temeljena na dekonstruktivizmu starih, tradicionalnih uloga i značenja. Intersubjektivni prostor značenja feminiteta tektonski je promijenjen te za njegovo oblikovanje postaju važni drugi utjecaji. Prodorom

⁵ Hrvatska enciklopedija, „Intersubjektivnost“ (<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27670>, 5. 6. 2021.).

žena u javni prostor mijenja se odnos utjecaja u razvoju njena feminiteta. Oni privatni, obiteljske naravi postaju nadjačani *javnim* izvorima, u kojima se nalaze smjernice i za obiteljsku i za novu žensku radnu ulogu. Ženski časopisi i kultura slavnih, koja se javlja već 1920-ih, kao pratnja potrošačkog društva, novi su izvori modela ponašanja (Hromadžić, 2008), zaodjeveni u reklamnu formu (Baudrillard, 2001). „I društveno, sa svoje povijesne sudbine, palo je u rang „kolektivnog pothvata”, osiguravajući sebi posvećenu reklamu. (...) Posvuda prisutna društvenost, apsolutna društvenost napokon ostvarena u apsolutnoj reklami“ (Baudrillard, 2001: 127). Esencijalistički izvori značenja feminiteta, poput obitelji, prirode tijela i religije, padaju u drugi plan, pred snažnim *podruštvovljenjem*. Znakovlja novog femininog vrlo su brzo povezana s vanjskim izgledom: „Procvat ženskih časopisa potaknula su velika ulaganja kapitala u kombinaciji s povećanom pismenošću i kupovnom moći žena iz niže srednje i radničke klase: započeta je demokratizacija ljepote“ (Wolf, 2008: 79). Prisutnost medija omogućuje oblikovanje i ispoljavanje *ideala* na makro razini: „U psihološkom smislu omogućavali su izmučenoj majci i preopterećenoj kućanici da uspostavi kontakt sa svojom idealnom osobnošću koja teži biti dobra supruga, dobra majka i učinkovita kućanica...“ (Ann Oakley; prema Wolf, 2008: 81). Može li komunikacija s apsolutom društva ikada biti osobna? Oglašavačka poruka ostvaruje snagu koja je temeljena na intimnom poznavanju i autoritetu: „Glas časopisa daje ženama nevidljiv ženski autoritet kojemu se mogu diviti i kojeg mogu slušati“ (Wolf, 2008: 92). No, u svojoj je biti nije stvarna, već predstavlja surogat komunikacije. Baudrillard će takvu reklamnu formu društvenog opisati kao raspršenu, halucinatornu, kao društvenost koja dobiva svoje neposredno zadovoljenje u odjeku reklame“ (Baudrillard, 2001: 127).

Ženski identitet formiran je oko uloge domaćice, majke i radnice te se bazira na očekivanjima od nje u vidu njenih uloga (Grgurević, 2015), s čim je u skladu i ondašnja moda. Ženski časopisi nude savjete o trenutno modernim modelima i njihovoj uporabnosti u društvenim prilikama. Može se primijetiti tradicionalno nasljeđe konvencionalnosti odijevanja u moderno doba, koje se prije svega temelji na prikladnosti pojedinca kulturnom kodu situacije. Funkcionalnost koja dominantno sačinjava žensku socijalnu ulogu, oblikuje i modni stil. Odrednica je to klasnog društva koje počiva na radništvu (Franjković, 2013). Primjer odjevnog proizvoda koji to oslikava na našem području su borosane. Upotreba borosana u današnjem trenutku, oslikava postmoderni eklekticism stila koji pripada postmodernom dobu.

Ideali feminiteta utjelovljuju se u kulturi slavnih, koji su nositelji trenda i vizualno odražavaju kulturalne promjene ženskog tijela. Punašnija ženska tijela „prestaju“ biti poželjna tek s 20. stoljećem (Labaš, Mihovilović, 2011), a šezdesetih godina s pojavom manekenke Twiggy izražen je ideal mršavosti. „Tridesetih je godina Jacques Heim prvi dvodijelni kostim nazvao ‘Atom’“ (Hadjadj, 2011: 24). U narednim su desetljećima mnoge glumice popularizirale ovaj predmet, no ikonički ga je nosila Ursula Andress u filmu Dr. No iz serijala James Bond filmova 1961. godine. Oslobođenje tijela od tradicionalnog spolnog morala u epohalnim razmjerima odvijalo se tijekom 1960-ih i 1970-ih, uz rastavu braka kao destigmatiziranu društvenu pojavu i kontracepcijska sredstva.

Moderno doba obilježeno je racionalizacijom svetoga, jačanjem sekularnog autoriteta i profanizacijom tijela. Dekonstrukcija tradicionalnih načela života postavila je nove uvjete ostvarivanja za feminiteta i razvoja ženskog identiteta koje je otvorilo period *refleksivne ženstvenosti*. Pojam je to na tragu razumijevanja Giddensova kasnomodernog narazumijevanja procesa identitetske formacije koja u ženskim osobama budi duboka egzistencijalna pitanja o svom životu i ženstvenosti samoj, tražeći od njih donošenje mnogih odluka na putu oblikovanja identiteta. „...Pojedinci nemaju drugog izbora osim da izabiru: izbor je ono po čemu oni jesu“ (Giddens prema: Kalanj, 2000: 32).

4.3. Žensko tijelo u postmodernom dobu

Odnos funkcionalnosti i estetike razlikuje modernu od postmoderne kulture, gdje se cjeloukupna estetizacija društva promatra kao odrednica kapitalističkog društva i konzumerističke kulture (Hromadžić, 2018), a funkcionalnost kao odrednica klasnog društva koje počiva na radništvu (Franjković, 2013). „Danas živimo u središtu estetizacije realnoga svijeta, što je prije bilo nezamislivo. (...) Pojedinci su uključeni

u razumijevajuće modne stilove tijela, duše i ponašanja. Homo aestheticus je postao novi vladajući model-uloga“ (Welsch 1996; prema Paić, 2007: 118). Sveopća estetska vrijednost izgleda u postmodernoj kulturi jače je određena izgledom tijela koje je naglašeno erotizirano i mišićavo (Zeman i Zeman, 2012). Seksualizirani sadržaji i obnaživanje vlastitog tijela prestaje biti *tabu* i ulazi u *trend*, a povezano s tim javlja se samo-objektifikacija, kao primarno vrednovanje sebe i drugih prema tjelesnim i seksualnim karakteristikama (Nowatzki i Morry, 2009; prema: Aruguetem, Griffith, Edman i sur., 2014).

Konzumeristična kultura bazirana na „konzumaciji konzumerističke želje“ (Hromadžić, 2008) nudi oblikovanje identiteta kupnjom (Lipovetsky, 2008; prema Zeman i Geiger Zeman, 2012), što se odražava na tijelu kao „primarnom simbolu identiteta“, „simbolu sebstva“ (Gimlin, 2000; prema Geiger Zeman i Zeman, 2019). Želja za kupovanjem ovdje je podgrijavana temeljnim nutarnjim porivom osobe da ostvari sebe u kreativnom činu (Fosdick, 1961; prema Vitz, 2003), što se svodi na pretjerano kupovanje i usmjerenost na vlastiti izgled. S doživljajem identiteta kao fluidne, stalno mijenjajuće kategorija, a sebstva kao onog koje je stalno potrebno izumljivati, postmoderno društvo prati i *fast fashion*, pojava preproizvodnje odjeće za čiju se izradu plaća jeftina radna snaga u siromašnim zemljama, a omogućuje brzu smjenu modnih trendova u dućanima razvijenog zapada. Fiktivnu gradnju identiteta baziranu na kupnji podržava *kultura slavnih* što dovodi „do napuštanja važnih dijelova svog života u potrazi za neodrživom maštarijom“ (Salecl, 2012: 60), a ostvaruje se upravo kopiranjem modnog stila neke poznate ličnosti.

U Inglehartovoj teoriji (1977, 2018) pomak prema socijalnom blagostanju, usmjerava osobe od brige za materijalne vrijednosti prema postmaterijalnim vrijednostima kvalitete života, samoaktualizaciji, individualnom izboru i društvenoj toleranciji. Tijelo kao integralni dio identiteta, postaje polugom samoaktualizacije. „Tijelo kao projekt veza je između identiteta i vanjskog tjelesnog sebstva. To je vanjsko tjelesno sebstvo postalo, uslijed tehničkog razvoja kozmetičke i transplantacijske kirurgije, genetike i kiber-tehnologije, poprištem individualnog izbora i upliva društvene tehnologije. Igranje uloga omogućuje programiranje izgleda i eksperimentalnih vizija sebstva te na prvi pogled otvara nebrojene mogućnosti eksperimentiranja i mijenjanja do tada nepromjenjivog...“ (Adamović i Maskalan, 2011: 53). U tom kontekstu otvara se pitanje, kao tema jednog novog istraživanja, omogućuju li takve manipulacije tijelom kao stvari, išta više od postizanja željenog vanjskog oblička te što se događa na području čovjekove nutrine, koja je snažno obilježeno pitanje „tko sam“.

5. Zaključak

Na pitanje što je što je žena unutar suvremene zapadne kulture nema jednoznačnog odgovora, dok je unutar vizualne kulture femininost najsnažnije konotirana izgledom. Navedeno čini snažne društvene silnice na području stvaranja ženskog identiteta u posttradicionalnom društvenom kontekstu. Pod vidom Teorije socijalnog identiteta, slabi osobni pred socijalnim aspektom identiteta, onda kada se idiosinkratične odrednice pojedinca zamjenjuju kolektivnim. Kao što je u slučaju stigmatizacije prirodnog ženskog tijela, pred idealiziranim.

Fotografije žena u medijima artefakti su današnje kulture i nose informacije o femininom te čine bitnu okosnicu normativnog socijalnog učenja, na kojemu se temelji socijalizacija. Sve više istraživanja potvrđuje negativne efekte na fizičko i psihičko zdravlje poglavito mladih osoba zbog izloženosti nerealno idealiziranim modelima ljepote. Socijalno konstruktivističke teorije upućuju na nemogućnost potpunog distanciranja od kulturalnih utjecaja, zbog čega prikazi ženskog izgleda postaju područje etičkog razmišljanja. Povijesni prikaz promjene u doživljaju i oblikovanju ženske ljepote prokazuje jasan medijski utjecaj u jačini stvaranja novih značenja *feminiteta* koji su dominantno vezani za fizički izgled. Intimno žensko tijelo, tradicionalno povezano s majčinstvom, u umjetnosti obavijeno misterijem, postaje predmetom javnosti koja postaje „novo sudačko oko“ u njegovoj svrsi i izgledu. Žena, oslobođena tradicionalnih „spona“ braka i obitelji, izložena je novom kontekstu razvijanja identiteta. Razdoblje moderne značajno je za dekonstrukciju starih značenja femininog te njenog proboja u javnu društvenu sferu. Na globalnom

kulturnom planu, postavlja se pitanje odražava li prisutnost ženskog izgleda, prisutnost esencijalno ženskoga. U kontekstu postmoderne kulture, u kojoj su sve prisutnije postmaterijalne vrijednosti, novi stilovi života pristupaju samoaktualizaciji putem tijela. Po učinjenim analizama iz sociološke i sociopsihološke perspektive u ovome radu, otvara se pitanje može li se identitetskom formacijom baziranom na izgledu, razvijati stabilan, egzistencijalno potvrđen ženski identitet?

Literatura

- Aruguetem, Mara, Griffith, James, Edman, Jeanne, Green, Thomas, Mccutcheon, Lynn. (2014). „Body Image and Celebrity Worship“. *Implicit Religion* 17/2: 223–234.
- Aronson, Elliot, Wilson, Timothy D., Akert, Robin M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.
- Baudrillard, Jean. (2001). *Simulakrum i simulacija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Begić, Dražen. (2011). *Psihopatologija*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Bettany, Shona, Dobscha, Susan, O'Malley, Lisa i Prothero, Andrea. (2010). Moving beyond binary opposition: Exploring the tapestry of gender in consumer research and marketing. *Marketing Theory* 10/1: 3–28. <https://doi.org/10.1177/1470593109355244>
- Berger, Peter L. i Luckman, Thomas. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje. Rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Brstilo, Ivana. (2014). „Između kartezijanskog dualizma i konzumerističkog hedonizma. Gdje je nestalo tijelo?“, u: Džolan, Mijo (ur.). *Zbornik radova 'Peti Europski Kongres OFM animatora za Pravdu, mir i skrb za sve stvoreno'*, 259–279. Split: Franjevački institut za kulturu mira.
- Brstilo Lovrić, Ivana. (2020). *Suvremene sociološke teorije u makroperspektivi: sveučilišni udžbenik*. Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište.
- Byrne, Anne. (2003). „Developing a Sociological Model for Researching Women's Self and Social Identities“. *The European Journal of Women's Studies* 10/4: 443–464.
- Cameron, James E. i Lalonde, Richard N. (2001). „Social identification and gender-related ideology in women and men“. *British Journal of Social Psychology* 40: 59–77.
- Cepić, Dražen. (2004). „Poopćeni drugi“ i „Veliki Drugi“ sličnosti i razlike između Meadove i Lacanove teorije konstituiranja subjekta. *Diskrepancija* 5/29–40.
- Cifrić, Ivan i Nikodem, Krunoslav. (2006). „Socijalni identitet u Hrvatskoj. Koncept i dimenzije socijalnog identiteta“. *Socijalna ekologija* 15/3: 173–202.
- Črpić, Gordan i Novak, Kristijan. (2016). „(Be)sramna kultura“. *Crkva u svijetu* 51/3: 379–395.
- Črpić, Gordan, Bišćan, Željkar, Aračić, Pero. (2005). „Nove (i stare) uloge žena i muškaraca u suvremenoj Europi“, u: Baloban, Josip. (prir). *Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*, 207–233. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Dămean, Diana. (2006). „Media and gender: Constructing feminine identities in a postmodern culture“. *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 14: 89–93.
- Dogan, Ivan David. (2021). *Doba slike svijeta: Propitivanje subjekta*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet.
- Eret, Lidija. (2011). „Odgoj i manipulacija: razmatranje kroz razvojnu teoriju ekoloških sustava“. *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja* 19/1: 143 – 161.
- Erikson, Erik H. (1950). *Childhood and Society*. New York: W. W. Norton and Company.
- Feitosa, Jennifer, Salas, Eduardo, Salazar, Maritza R. (2012). „Social Identity: Clarifying its Dimensions across Cultures“. *Psihologijske teme* 21/3: 527–548.

- Franjković, Kristina. (2013). *Ženska popularna kultura u socijalizmu*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet.
- Gajger, Lana i Car, Viktorija. (2020). „Prikaz emancipirane žene 21. stoljeća u reklamama za parfem“. *Medijske studije* 11/22: 102–120.
- Geiger Zeman, Marija i Zeman, Zdenko. (2019). „‘‘Zašto bih izgledala mlađe?’’: Žene, starenje i svakodnevne prakse upravljanja tijelom“. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 56/2: 75–99.
- Grgurević, Sanja. (2015). *Popularna kultura i konstrukcija ženskog identiteta ženski časopisi i ljubavni romani u (post)socijalizmu*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet.
- Hadjadj, Fabrice. (2011). *Dubina spolova. Mistika tijela*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Halder, Alois. (2000). *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Naklada Jurčić d. o. o.
- Harrison, Kristen i Cantor, Joanne. (1997). „The relationship between media consumption and eating disorders“. *Journal of Communication* 47/1: 40–67.
- Hecht, Michael, L., Warren, Jennifer, R., Jung, Eura, Krieger, Janice. R. (2005). „The Communication Theory of Identity. Development, Theoretical Perspective, and Future Directions“, u: Gudykunst, William, B. (ur.): *Theorizing About Intercultural Communication*. California. Thousand Oaks, CA: Sage Publication, Inc.
- Hofstede, Geert. (2001). *Cultures’s Consequences: Comparing Values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
- Hromadžić, Hajrudin. (2007). „Fantazma subjektiviteta u interakcijskom ključu Primjer kompjutorskog ekrana“. *Filozofska istraživanja* 27/1: 127–142.
- Hromadžić, Hajrudin. (2008). *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*. Zagreb: Naklada Jesenski Turk.
- Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 5. 6. 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27670>
- Inglehart Ronald. (1977). *The silent revolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald. (2018). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv346rbz>
- Jung, Eura i Hecht, Michael. L. (2004). „Elaborating the communication theory of identity: Identity gaps and communication outcomes“. *Communication Quarterly* 52/3: 265–283.
- Jutarnji list, mrežno izdanje. Pristupljeno 25. 3. 2022. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/kandidatura-za-vrhovni-sud-mozete-li-definirati-rijec-zena-ne-mogu-nisam-biologinja-15174788>
- Kalanj, Rade. (2000). *Ideje i djelovanje*. Zagreb: Razvoj i okoliš: Biblioteka časopisa „Socijalna ekologija“.
- Karapetrović, Milena. (2010). „U sjeni avatara: O (re)konstrukciji ženskog identiteta“. *Filozofska istraživanja* 32/1: 31–38.
- Kuhar, Metka. (2005). „Medijske reprezentacije tjelesnog izgleda i samopredodžba mladih“. *Medijska istraživanja* 11/1: 97–112.
- Larsen, Randy J. i Buss, David. (2007). *Psihologija ličnosti*. Jatrebarsko: Naklada Slap.
- McBryde, Linda (1999). *The mass market woman: Defining yourself as a person in a world that defines you by your appearance*. Crowded Hour Press.
- Mijatović, Aleksandar. (2004). „Reklamni diskurz, spolna razlika i rodna stvarnost“. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 16/1–2: 109–135.
- Mijatović, Aleksandar. (2010). „Vizualna kultura i kraj tumačenja slike“. *Umjetnost riječi* 1/2: 83–104.
- Moretti, Franco. (2013). *GRADANIN – između povijesti i književnosti*. Zagreb: Nacionalna zaklada za razvoj civilnoga društva.

- Nisbet, Robert A. (2007). *Sociološka tradicija*. Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Paić, Žarko. (2007). *Vrtoglavica u modi. Prema vizualnoj semiotici tijela*. Zagreb: Altagama.
- Podrug, Najla, Pabičić, Jurica i Bratić, Vjekoslav. (2006). „Cross-cultural comparison of hofstede’s dimensions and decision-making Style within CEE contex“. u: *From transition to sustainable development: the path to european integration*, 339–343. Sarajevo: School of Economics and Business, University of Sarajevo.
- Raguž, Ivica. (2004). „S. Rebeka Jadranka Anić, Više od zadanoga. Žene u Crkvi u Hrvatskoj u 20. stoljeću.“ *Bogoslavska smotra* 75/1: 319–341.
- Salecl, Renata. (2012). *Tiranija izbora*. Zaprešić: Fraktura
- Simmel, Georg. (2001). *Kontrapunkti kulture*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Splichal, Slavko. (2014). „Masovni mediji između javnosti i javne sfere“. *Medijska istraživanja* 20/1: 5–24.
- Šakić, Vlado, Franc, Renata i Ivičić, Ines. (2006). „Psihosocijalna analiza nekih sastavnica socijalnog identiteta građana Istre“. u: Manin, Marino, Dobrovšak, Ljiljana, Črpić, Gordan, Blagoni, Robert (ur.). *Identitet Istre ishodišta i perspektive*, 503–521. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Tseelon, Efrat. (1993). „The Ideology of Beauty“. u: Henderikus J. Stam; Leendert P. Mos Warren (ur.). *Thorngate Recent Trends in Theoretical Psychology III.*, 319–323. New York: Springer–Verlag.
- Vasta, Ross, Haith, Marshall. M. i Miller, Scott A. (2005). *Dječja psihologija: moderna znanost*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Wick, Madeline R. i Keel, Pamela K. (2020). „Posting edited photos of the self: Increasing eating disorder risk or harmless behavior?“ *International Journal od Eating Disorders* 56/6: 864–872.
- Vitz, Paul. C. (2003). *Psihologija kao religija: Kult samoobožavanja*. Split: Verbum.
- Wolf, Naomi. (2008). *Mit o ljepoti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Zeman, Zdenko. (2004). *Autonomija i odgođena apokalipsa. Sociologijske teorije modernosti i modernizacije*. Zagreb: Hrvatsla sveučilišna naklada.
- Zeman, Zdenko i Geiger Zeman, Marija. (2012). „Brže bolje u formu“ – mitologija ljepote, komercijalizacija i discipliniranje tijela“. *Metodički ogleđi* 19/1, 59–75.
- Zlatar, Jelena. (2008). „Anthony Giddens: Refleksivna projekcija osobnosti“. *Revija za sociologiju* 29/3: 161–182.

SOCIAL APPROACH TO FEMALE IDENTITY WITH SPECIAL REFERENCE TO THE ROLE OF THE BODY

A paradigm shift, from an essentialist to a constructivist form, led to a loss of the traditional meanings of the feminine. At the same time, it ushered the female gender identity as a fluid concept. The post traditional social context is defined by a visual culture in which the female identity is readily reduced to an image. On a historical-cultural level the shift of women’s identity, with the social precession of values from premodern to postmodern, creates a different intersubjective space. In the premodern period, the maternal role was emphasized and the body was concealed. The modern period is marked by the deconstructivism of traditional roles which molded a new approach to the body, which in term becomes intimately revealed, but also reduced to sexually attractive and skinny. Celebrities then became new vigorous sources in shaping these cultural meanings of the feminine. The consumer culture is also shaping global tectonics in the ways of understanding identity development, making thus consumption one of the levers of identity formation. Material well-being then strengthens new values that are steered towards self-actualization, and in the environment of an aestheticized culture, the body becomes a project of self-creation. These changes in the construction of female identity are observed under the sociological and sociopsychological aspect of Tayfel and Turner’s Theory of Social Identity, Bronfenbrenner’s ecological model and the Communication of identity theory of Hecht et al., and others.

Key words: female social identity, feminine, beauty, media ideal of beauty, social constructivism

STIGMATIZACIJA U OKVIRIMA FENOMENA NEPLODNOSTI

Neplodnost se definira kao nemogućnost para da postigne začecje unutar najmanje jedne godine dana uz redovite i nezaštićene spolne odnose. Noviji epidemiološki podatci pokazuju incidenciju neplodnosti u oko 15% populacije reproduktivnoj dobi, što predstavlja veliki javnozdravstveni problem. Svaki šesti bračni par u RH bori se s neplodnošću. Prema zaključcima EU parlamenta, neplodnost je važan čimbenik demografske stagnacije. Nemogućnost začecja može stvoriti cijeli spektar reakcija za parove, što za posljedicu može imati osjećaj životnog neuspjeha i doživljaja stigmatizacije. Unatoč spoznajama o etiologiji neplodnosti, stigma koja se tiče neplodnih parova još je uvijek pristupa u društvu. Iako se danas neplodnost proučava u puno širem kontekstu te, osim psihološkog, medicinskog, demografskog, ona predstavlja i sociološki fenomen, još uvijek nema znanstvenih studija o sociološkim aspektima neplodnosti i s tim povezanom društvenom stigmatizacijom.

Cilj je ovog preglednog članka pokušati sustavno prikazati dosadašnja rijetka istraživanja u svijetu i u Hrvatskoj o fenomenu neplodnosti, a koja naglašavaju aspekt stigmatizacije. Konkretnije, rad će se fokusirati na opisivanje uzroka i posljedica neplodnosti za parove i društvo u kojem se ona događa. Iako dosadašnje znanstvene spoznaje navode da destigmatizaciji pridonose edukacija i spoznaje o uzrocima neplodnosti, još uvijek nije iskorišten puni potencijal obrazovnog sustava, udruga civilnog društva ili medija kako bi se društvo senzibiliziralo o ovom fenomenu te posljedično potaknulo na suzbijanje stigme neplodnih parova. Sociologija pritom ima izrazito važnu ulogu u smanjivanju stigme i promjeni kolektivne svijesti o fenomenu neplodnosti, kao i u osiguravanju društvene podrške za neplodne parove.

Ključne riječi: stigmatizacija, neplodnost, destigmatizacija, edukacija, znanost

1. Uvod

„Kad Rahela vidje da ne rađa djece Jakovu, poče Rahela zavidjeti sestri svojoj i reče Jakovu: ‘Daj mi djece, inače umrijet ću!’“ (Rahela, Postanak, 30,1).

Roditeljstvo predstavlja jednu od glavnih zadaća ljudskog života i ima visoku vrijednost u svim poznatim društvima. Kao univerzalna ljudska potreba i težnja, postavlja se također i kao neka vrsta društvenog imperativa. S druge strane, nemogućnost da ostvare roditeljstvo izražava sve više parova te neplodnost predstavlja veliki problem 21. stoljeća tako da, usprkos napretku medicinske tehnologije, posljednjih desetljeća bilježimo trend porasta infertiliteta. Iz tog razloga kod muškaraca, a poglavito žena postoji društveni pritisak u odnosu na ostvarenje roditeljstva. Ukoliko par u tome naumu ne uspije ili ga ni ne pokuša ostvariti, često zbog svog odstupanja od takvih nametnutih socijalnih normi postaje stigmatiziran (Bullcroft & Teachmann 2003). Stigmatizacija zbog neplodnosti univerzalan je fenomen i prisutan u određenoj mjeri diljem cijelog svijeta, dok su osude i sram u nekim kulturama značajnije izražene. Utjecaj neplodnosti i medicinski potpomognute oplodnje u životu parova stoga je nužno razmatrati u širem kontekstu, uključujući socijalne i kulturne aspekte (Hardy & Makuch 2002). Svaka kultura ima svoje specifične razloge i vjerovanja zbog kojih se neplodnost stigmatizira, iako postoji i univerzalni trend. Općenito govoreći, posljedice stigmatiziranja neplodnosti svrstavaju se u jednu od tri kategorije – socijalna, psihološka ili ekonomska. Ovaj rad nastoji opsati stigmatizaciju neplodnosti kroz povijest i u različitim društvima, te istražiti koliko je ona učestala te koja je to socijalna komponenta neplodnosti kojom se sociologija neplodnosti treba baviti.

2. Stigma

Riječ *stigma* potječe od starogrčke riječi *stizein*, a odnosila se na definiranje socijalnog statusa robova, na način da se utiskivao žig na njihovo tijelo, ukazujući time kako se radi o moralno lošim osobama. Time je stigma postala oznaka srama koja navodi na mišljenje da se radi o osobama niže vrijednosti. Američki sociolog Erving Goffman zaslužan je za uvođenje pojma i teorije stigme u glavni društveni teorijski okvir. Goffman je pružio koncept, postavio temelje za daljnja istraživanja socijalne stigme i njenih efekata, približio stigmatu široj publici te omogućio razvoj kampanja protiv stigme. U svom najpopularnijem djelu *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity* (1963) predstavio je temeljne odrednice stigme te identificirao tri glavne vrste stigme: stigmatu povezanu s mentalnim bolestima, stigmatu povezanu s fizičkom deformacijom i stigmatu vezanu uz identifikaciju s određenom rasom, nacionalnošću, religijom, ideologijom itd. Prema njegovu mišljenju, stigma nije niti u entitetu koji se stigmatizira niti u promatraču stigme, nego u odnosu između atributa i publike. Goffmanova (1963) definicija stigme kao duboko diskreditirajućeg atributa koji dovodi do umanjivanja osobe, u smislu da od uobičajene osobe postaje okaljanom, među najčešće je korištenim definicijama.

Stigmatizacija je u društvu duboko ukorijenjena sukladno značajkama obilježja i kulture tog društva. Radi se o negativnim stavovima koji mogu imati izuzetne posljedice na sliku stigmatizirane, odnosno diskreditirane osobe o samoj sebi. Stigma ima dvije glavne sastavnice, u slobodnom prijevodu – javnu (engl. *public*) i vlastitu (engl. *self-stigma*) (Pattyn et al. 2014). Javna se odnosi na osude društva prema pojedincu, dok je vlastita ona koja okreće pojedinca protiv samog sebe. Odakle točno stigma potječe, nije poznato. Smatra se kako je ona rezultat kombinacije neznanja i straha, što čini podlogu za stvaranje mitova i predrasuda. Postoje teorije kako se radi o percepciji prijetnje koje predstavljaju rizik za dobra, odnosno suprotstavljaju se vjerovanjima, vrijednostima, ideologiji ili načinu na koji društvo određuje svoje socijalne, političke ili duhovne domene (Arboleda-Flórez 2002).

Stigmatizacija čovjeka čini drugačijim od okoline i na taj ga način udaljava od društva. Prema Goffmanu većina ljudi doživi stigmatizaciju u nekoj fazi života, osobito kada ne postigne ono što društvo očekuje od njega. Stigmatizacija, kao što je već spomenuto, može biti zbog boje kože, dobi, obrazovanja, političkih uvjerenja ili druge religije, alkoholizma ili mentalnih bolesti, odnosno svake karakteristike po kojoj se osoba može razlikovati od većine tj. kod koje postoji devijacija od općeprihvaćenog. Stigma je time društveni fenomen. Ukoliko društvo ne postoji, ne postoji mogućnost ni nastanka stigme. Za njeno postojanje nužno je da postoji stigmatizator, odnosno osoba koja „dodjeljuje etiketu“ i osoba koja je stigmatizirana. Teorija stigme kao društvenog proizvoda stavlja naglasak na percepciju i označavanje određenih osobina kao devijantne od druge strane, a ne na postojanje devijantnih osobina. Stigma ima ulogu u kontroli devijantnih članova populacije i tako potiče društvenu usklađenost (Link & Phelan 2001).

Bitno je razlučiti stigmatu od pojmova koji joj prethode – stereotipi i predrasude, a koje unutar čovjeka imaju sličan mehanizam nastanka. Tako npr. Walter Lippman u svom djelu *Javno mijenje* (1922), prvi opisuje riječ stereotip i pojašnjava njenu etimologiju, grč. *stereos* – čvrst i *tipos* – kalup. Stereotipi nastaju kao pojednostavljena mišljenja i generalizacija određene grupe, s pretpostavkom da svi članovi grupe imaju određene karakteristike, a njihovo stvaranje je spontano i automatsko. S druge strane, čovjek se služi predrasudama prvenstveno kako bi se orijentirao i pojasnio stvarnost, koristeći se njima kao unaprijed pripremljenim odgovorom o okolini, što nam daje zaključiti kako je njihovo oblikovanje nešto čovjeku prirodno i usađeno.

3. Fenomen neplodnosti

Neplodnost današnjeg doba predstavlja veliki javnozdravstveni problem i obuhvaća oko 15% populacije reproduktivne dobi. Definira se kao nedostatak željene trudnoće uz redovite, nezaštićene spolne odnose

kroz razdoblje od najmanje godinu dana za žene mlađe od 35 godina, odnosno 6 mjeseci za žene od 35 i više godina (ASRM 2008). Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) definira neplodnost kao bolest, a njezino izlječenje smatra temeljnim ljudskim pravom. Neplodnost je opisivana kao problem (Woollett & Boyle 2000) koji se treba liječiti (Ulrich & Weatherall 2000) jer se na djecu gleda kao na osobno samopotvrđivanje i cilj bračnog ostvarenja.

Nastanak, razvoj i opstanak čovjeka kao vrste i pojedinca oduvijek se odvija u obitelji, koja je temeljna institucija ljudskog društva. Nažalost, svjedoci smo porasta broja bračnih parova koji nemaju potpunu, prirodnu mogućnost tog roditeljskog plodonosnog ostvarenja. Svjetska zdravstvena organizacija je na temelju demografskih kretanja u razvijenim zemljama objavila zamjetno povećanje stope neplodnosti. Čak jedan od četiri para u reproduktivnoj dobi je neplodan. Kao razloge su naveli brojne faktore koji između ostalog uključuju genetske, socijalne i okolišne.

3.1. Neplodnost u Republici Hrvatskoj

U Republici Hrvatskoj ne postoji registar za neplodnost koji bi pratio neplodne parove ili istraživanja koja bi pratila njihovu stopu. Posredni faktori preko kojih bi se o neplodnosti dalo naslućivati su natalitet i fertilitet. Već tri desetljeća Hrvatsku možemo ubrojiti u nisko-natalitetne zemlje, čija se stopa rađanja kreće oko 9 na 1.000 stanovnika u posljednjih desetak godina. Od 1991. godine u Hrvatskoj bilježimo više umrlih nego rođenih, odnosno „prirodni pad“ stanovništva (HZJZ, 2020).

Broj i udio generacija žena u mlađoj, za reprodukciju stanovništva temeljnoj dobi (15 – 29 godina), u razdoblju 1953. do 2001. godine se smanjuje, dok se istodobno broj i udio u starijem dijelu fertile dobi (35–49 godina) povećava, a navedena skupina je zbog smanjenog reproduktivnog potencijala gotovo zanemarivog značenja za povećanje nataliteta (Wertheimer-Baletić 2003). U Hrvatskoj je i stopa ukupnog fertiliteta smanjena, a definira se kao broj živorođene djece u odnosu na broj žena u plodnom razdoblju i iznosi 1,47. U svim zemljama u kojima je razina stope ukupnog fertiliteta ispod 1,5 nalazimo depopulaciju, najčešće zbog negativnog prirodnog kretanja, ali i negativnog salda migracije, kao što je u nas, posebice u zadnjih nekoliko godina, vezano uz odlazak mladog stanovništva u gospodarski razvijenije države. Posljednjih deset godina vrijednosti stope ukupnog fertiliteta u RH se kreću u rasponu 1,3 – 1,5, ispod višegodišnjeg EU prosjeka koji je u rasponu 1,55 – 1,62 (HZJZ 2020).

3.2. Neplodnost kroz povijesno-kulturološki aspekt

Oduvijek se roditeljstvo se smatra centralnom čovjekovom ulogom, iz čega jasno proizlazi kako nemogućnost ostvarivanja istog dovodi do psihosocijalnih promjena. U Južnih Slavena neostvarenje potomstva smatralo se Božjom kaznom, a u patrijarhalnim društvima biti bez djece značilo je biti bez ugleda (Kuvač-Levačić 2013). U takvim društvima ženi je majčinstvo osiguravalo društveni status, dok bi žene bez djece društvo obezvrijeđivalo i stigmatiziralo.

Iako danas znamo kako su zapravo podjednake šanse da se radi bilo o ženskoj, bilo o muškoj neplodnosti, u povijesti se za ženinu neplodnost pretpostavljalo da je posljedica izvanbračne spolne aktivnosti (Novakov 2010). U južnoslavenskim jezicima tako se nerotkinje nazivalo nerotkama, neplodnicama, nerodicama, bezdetkama, jalovicama, štirikama te ostalim nazivima s negativnim prizvukom (Kuvač-Levačić 2013). Kako se na neplodnost gledalo na području Hrvatske najbolje opisuju književna djela 19. i 20. stoljeća. Djelo *Neplodnica*, hrvatskog autora Ivana Majstrovčića prikazuje surovu realnost neplodne žene u ruralnoj sredini u 19. stoljeću. Zorno se prikazuje način na koju društvo takve sredine izolira ženu pokazujući to kroz šutnju, prijekor, zlobni pogled, podsmijeh, neiskreno sažaljenje, došaptavanje iza leđa pa sve do krajnjeg fizičkog izoliranja što je doprinijelo njenom vlastitom osjećaju krivnje i grijeha (Kuvač-Levačić 2013). U pripovijetci *Zalog Mile Miholjević* opisuje se pritisak društva, odnosno najužeg kruga obitelji na rađanje djeteta te besvrhovitost žene koja mužu ne rodi dijete.

Na temelju navedenih istraživanja i književnih djela koja nastoje dočarati stavove o neplodnosti, jasno je kako postojanje stigmatizacije neplodnih parova postoji od samih početaka. Neplodnost je dugo vremena u društvu, a često i danas, bivala tabu tema. S obzirom kako neplodnost označava neuspjeh začeca koje se ostvaruje kroz seksualni odnos, tako ona na neugodan način sugerira seksualni neuspjeh, a koji češće muškarca stavlja u središte takvog neuspjeha. Muška neplodnost često se povezuje s impotencijom, iako ta dva stanja ne moraju pratiti jedno drugo (Gannon et al. 2004). I za žene i za muškarce, neplodnost predstavlja prijetnju za njihove socijalne pozicije i temeljni identitet. Danas je poznato kako je gotovo podjednak udio razloga neplodnosti nose i muškarci. Prevalencija neplodnosti u žena iznosi oko 12%, dok je u muškaraca 10% (Cooper & Glazer 1998). Neplodni parovi u kojih je roditeljstvo središnja uloga u životu skloniji su razvijanju emocionalnih tegoba (Van Balen & Inhorn 2002). Upravo zbog takvog društvenog pritiska na parove za stvaranjem obitelji kao nečega što isključivo znači njihovo realiziranje u obitelji, te čitavog društvenog konteksta koji dijete smatra pravom i nekom vrstom „robe“ koja se može naručiti, sve se više stavlja naglasak na medikalizaciju neplodnosti. U tom smislu se neplodnost još više stigmatizira jer se imperativno gleda na liječenje, a manje na alternativne načine realiziranja roditeljskog poriva, kao što su posvajanje i udomiteljstvo.

U Americi je 1970-ih, u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, odumirala ideja socijalne obaveze imanja djeteta te je redefinirana kao opcija, a ne obaveza (Koropecy-Cox & Pendell 2007). U istom tom periodu, 1970-ih i 1980-ih, SAD je usvojio pronatalitetnu politiku. Pronatalitisti su smatrali parove koji nisu željeli imati djecu nenormalnima (Monach 1993). Također, u takvoj politici promicana je cjelokupna dobrobit rađanja i odgajanja djeteta, od nužnosti za fizičkog i mentalnog blagostanja do ostvarenja unutarnje potrebe. U 1980-ima započinje primjena medicinski potpomognute oplodnje što je dovelo do promjene paradigme u smislu da se neplodnost počela više promatrati kao medicinski a ne društveni problem (Becker 1994). Danas, kada je medicina i liječenje neplodnosti široko dostupno, postoji dodatni stres parovima koji ne mogu začeti nakon pokušaja medicinske potpomognute oplodnje (Dykstra & Hagestad 2007). Napretkom medicine u liječenju neplodnosti i mogućnošću da se svi parovi podvrgnu medicinskim tretmanima u svrhu mogućnosti začeca, uza sve prednosti suvremene medicine, parovima je zapravo postavljen još veći pritisak na ostvarenje roditeljstva.

Pronatalitetna politika danas je uobičajena i raširena diljem svijeta u različitim društvima, no neka društva majčinsku ulogu naglašavaju više od drugih. Kao primjer može se uzeti Izrael sa svojom izrazito pronatalitetnom politikom u kojoj država subvencira in vitro fertilizaciju (IVF) i surogatstvo (Birenbaum-Carmeli 2004; Kahn 2000). U društvima u razvoju smatra se kako je majčinstvo ključ kojim žena postiže statusa odrasle osobe, a time i prihvaćanju u društvu (Hollos 2003). U Južnoj Africi, primjerice tek rađanjem djeteta žena dobiva pravo dijeljenja muževe imovine (Sundby & Jacobus 2001). S obzirom na pridavanje tolike važnosti majčinstvu, u zemljama u razvoju mnoge žene odbijaju se izjasniti neplodnima (Barden-O'Fallon 2005). U siromašnijim dijelovima Bangladeša žene se smatraju odgovornima za infertilitet te se muškarcima predlaže ponovna žendiba (Nahar et al. 2000). U mnogim takvim državama, muškarci odbijaju testiranje, smatrajući kako to narušava njihovu muževnost.

Iz navedenog se može reći kako postoje dva pogleda na infertilitet koja se razlikuju s obzirom na stupanj razvijenosti zemlje. Tako se u razvijenim zemljama na neimanje djece gleda kao na vlastitu životnu odluku i osobni izbor, dok u onim manje razvijenim takva odluka, odnosno infertilitet narušava sliku žene (Greil et al. 2011).

3.3. Neplodnosti i identitet

U jednoj presječnoj studiji na temelju populacije infertilnih žena pokazano je kako je ključ i prvi korak u započinjanju liječenja samosvijest o infertilnosti, odnosno definiranje sebe infertilnom (White et al. 2006). Žene koje su osjećale zabrinutost oko proglašavanja infertilnom rjeđe su tražile pomoć (Bunting

& Boivin 2007). Iz toga je vidljivo kako žene koje po medicinskoj definiciji jesu infertilne, same sebe ne identificiraju tako. Problem u većini studija je što se one temelje na ženskim ispitanicama koje su potražile pomoć, odnosno prihvatile neplodnost, a ne općenito na ukupnoj populaciji neplodnih parova. Nadalje, neka istraživanja provedena sa ženama nebijele rase, sugeriraju kako infertilitet ne djeluje samo kao izazov osobnom identitetu, nego i etničkom, jer se smatra kako je imati djecu glavni vid bivanja punopravnim članom svoje etničke zajednice (Szkupinski-Quiroga 2002). Na temelju ovih nekoliko istraživanja možemo ustrvrditi kako neplodnost postaje bitna identitetska odrednica koja onemogućuje ili ometa razvoj drugih socijalnih interakcija.

4. Stigmatizacija neplodnosti

Rijetka istraživanja koja se bave stigmatizacijom neplodnosti svoju teorijsku podlogu najčešće temelje na Goffmanovim idejama. Prema Linku i Feranu (2001) postoje tri primarna mehanizma po kojem je nastala stigmatizacija neplodnosti, a to su 'markiranje' osobe koje je neplodna, produblјivanje negativnih stereotipova povezanih sa sumnjivim uzrocima neplodnosti kao što su primjerice abortus, multipli partneri, loš spermogram te posljedice neplodnosti koje osnažuju njenu stigmatizaciju, a kao što su ismijavanje, socijalno distanciranje i razvodi. Identitet i položaj takvih muškaraca i žena unutar odnosa i zajednica doveden je u pitanje.

Psihološke posljedice neplodnosti očituju se u gubitku samopoštovanja, osjećaja gubitka tjelesnog integriteta, prekidanja odnosa unutar krvnog srodstva, nelagode u društvu prijatelja i obitelji, ali i prijetnju pitanjem budućnosti braka (Cooper & Glazer 1998). Ono što je također indikativno je činjenica da gotovo sve postojeće studije vezane uz stigmatizaciju neplodnosti usredotočene su na iskustva žena, ostavljajući značajnu prazninu u našem razumijevanju kako neplodnost i uz nju vezana stigma utječu na muškarce (Fledderjohann & Roberts 2018). Ipak, prema onome što nam je poznato, neplodnost ostavlja dublji utisak na žene, nego na muškarce (Greil 1997) što je vjerojatno rezultat i većeg društvenog pritiska na žene, kao što smo istaknuli ranije. Također, žene su i sklonije zaštititi partnera i smatrati sebe odgovornijima za nemogućnost začeca, čak i kada je uzrok muškarčeva neplodnost (Merari et al. 2002). Razlog u tome vjerojatno leži u socijalnoj konstrukciji samog fenomena neplodnosti. Okolina žene ukoliko je tradicionalna i nižeg obrazovanja pretjerano naglašava važnost roditeljstva za ženu, u smislu potrebe ispunјavanja njene rodne uloge, a što za posljedicu ima pridavanje veće važnosti ostvarivanju istog sa ženske strane (Moura-Ramos et al. 2012). Mnogobrojna istraživanja upućuju kako je upravo očekivanje ostvarenja majčinstva, kao centralne uloge žene, od strane društva, glavni uzrok većeg psihološkog utjecaja neplodnosti na ženu nego li muškarca. Ideologija majčinstva oblikovana je načelima patrijarhalne kulture, religije i dominantnim sustavima vrijednosti, morala i normi, koji na taj način stvaraju i održavaju poželjni kulturni obrazac, a koji ženama ne daje mogućnost slobodnog izbora o rađanju (Kričković-Kale 2014).

U suvremenom društvu majčinstvo se smatra jednom od najvećih društvenih vrijednosti. S druge strane, od žene se očekuje da uspješno ispuni i niz drugih društvenih uloga, bračnih i profesionalnih. Upravo takva ideologija oko majčinstva komplicira i samu odluku za majčinstvo (Hays 1996). Ona ocrtava tko bi trebala biti majka kao i kako bi se ona trebala odnositi sukladno idealiziranim obiteljskim normama. Prema toj ideologiji dobre majke su požrtvovne, usmjerene na dijete i mogu si dopustiti ostanak s djetetom kod kuće (Connolly 2000; McCormack 2005). Kroz usklađenost različitih zahtjeva kojim se društvo obraća ženi da mora biti dobra majka, dobra domaćica, dobra žena, koristan radnik, držati do sebe, biti mlada itd. pojam majčinstva dobiva nove aspekte te stigmatizacija ne ostaje samo na neplodnosti, nego i na majčinstvu, šireći svoj negativni psihološki utjecaj na osnutak obitelji. Stoga stereotip neplodnosti se vrlo često odnosi na ženu kojoj je jako važna karijera, koja je bogata i starija od 40 godina te koja redovito odgađa trudnoću dok ne postigne profesionalnu i financijsku neovisnost.

Međutim, neostvarenje željenog roditeljstva (engl. *involuntary childlessness*) je sve prihvaćenije u zemljama zapadnog dijela svijeta, u smislu poboljšanja emocionalnih i socijalnih posljedica, dok u zemljama u razvoju čimbenici kao što su obrazovanje, socioekonomski status i urbanizam i dalje oblikuju kulturološke vrijednosti vezane uz roditeljstvo i želju za njime. Neupitno je kako okolina i socioekonomski status uvelike utječu na oblikovanje vlastitog mišljenja o neplodnosti, odnosno važnosti roditeljstva stvarajući na taj način socijalna očekivanja i na poslijetku utječući na emocionalni stres koji parovi proživljavaju tijekom primjene medicinski potpomognute oplodnje. Zbog potencijalnog pritiska okoline, ali i javnog mnijenja, velik broj žena odabire zatajiti svoje stanje i odbija potražiti medicinsku pomoć (Slade et al. 2007). Niži socioekonomski status povezan je s izraženijom željom, odnosno potrebom za roditeljstvom, ali i emocionalnim posljedicama koje neplodnost nosi što upućuje na zaključak da takvi parovi osim ostvarenja potomaka, često nemaju drugih vrijednih ciljeva (Moura Ramos et al. 2012). S druge strane, viša razina obrazovanja omogućuje lakše izmjene ciljeva, te su pojedinci fokusirani više na karijerno ostvarenje (Van Balen & Inhorn 2002). Ruralna sredina je, u odnosu na urbanu, očekivano više sklona zadržavanju tradicionalnih vrijednosti iz čega proizlaze veća očekivanja okoline i pritisak društva na ostvarenje roditeljstva (Aycicegi-Dinn & Kagitcibasi 2010). Prema istraživanju provedenom u ruralnoj sredini u Malawi, pokazano je kako su žene i muškarci koje se smatra neplodnima označeni, povezani s negativnim atributima i izolirani te skloniji diskriminaciji (Bornstein et al. 2020). U Americi, feministički zamah 1960-ih i 70-ih stavio u pitanje ustaljeno vjerovanje da je majčinstvo nužno u životu žene, te se kao odgovor na pokret mnogo žena zajedno s partnertima odlučilo na život bez djeteta (Van Balen & Inhorn 2002). Zahvaljujući pokretima i inicijativama koji se bore protiv stigmatizacije neplodnosti i pritisaka na žene da rađaju djecu, danas je u zapadnim društvima teško reći radi li se o željenom ili neželjenom neimanju djeteta. Iako to ne znači da ni danas, u 21. stoljeću, u zemljama zapadne civilizacije, ne postoji stigmatizacija neplodnosti. U manjem istraživanju provedenom 2019. u Sjedinjenim Američkim Državama postoji stigmatizacija neplodnih žena na uzroku istih i onih koje mogu začeti (Worthington et al. 2019) Također, osjećaji straha, anksioznosti, neizvjesnosti, stresa, srama i krivnje i dalje su prisutni kod infertilnih žena (Greil 1997).

Kulture u kojima je glavna religija islam pokazuju izraženiju prisutnost stigmatizacije prema neplodnim parovima. U Turskoj, tradicionalnoj islamskoj zemlji, prema istraživanju provedenom kroz 2014. i 2015. godinu, osjećaj socijalne isključenosti prisutan je u gotovo 40% infertilnih sudionika, a jače je izražen u žena. Rođenjem djeteta, njih čak 60% smatra kako bi tek onda stekli vrijedan status u društvu. Prema spomenutom istraživanju, kada bi neplodan par o neplodnosti informirao svoje bližnje, ta informacija bi se nastavila širiti u njihovoj društvenoj sredini sa 42% učestalošću, predstavljajući tako važnost koju zajednica daje problemu infertiliteta. Ista zajednica je također sklonija razviti negativnu sliku o ženinoj neplodnosti, nego o muškoj (Ergin et al. 2018). Neplodnost je tako duboko diskreditirala identitete i društvene uloge žena i muškaraca (Goffman 1963), a samo značenje neplodnosti bilo je i još uvijek je znatno rodno zasnovano. Dok se neplodnost žena često se pripisivala ponašanju, i to nemoralnom, neplodnost muškaraca obično se objašnjavala biološkim mehanizmima koji su urođeni ili su izvan njihove neposredne kontrole. Opseg razloga zbog kojih bi žena mogla biti neplodna, u usporedbi s relativno rijetkim razlozima za muškarce, ukazuje na to da su žene često krive za neplodnost. Čak se i loš spermogram, često raspravljani uzrok muške neplodnosti, smatrao posljedicom ženske kontracepcije (Bornstein et al. 2020).

Zanimljivo je kako i čak u parova kod kojih je prisutan sekundarni infertilitet, odnosno gdje par ima jedno zajedničko dijete, može postojati stigmatizacija. Nemogućnost drugog začeća, iako se ne smatra primarno ženskom odgovornosti nego posljedicom muškarčeve neplodnosti, može biti od strane društva protumačena na način da prvo dijete nije od njenog partnera s kojime pokušava začeti (Bornstein et al. 2020). Mnogobrojne žene koje se bore s neplodnosti osjetljivije su na riječi „trudnoća“ i „djeca“. Iste se češće osjete uznemireno kada ih se pita o djeci ili se suoče s komentarima o trudnoći ili majčinstvu te ističu kako osjećaju patetičnost u tuđem pogledu, što često dovede do socijalnog povlačenja (Zhang et al. 2021).

Kao glavni faktori koji utječu na stigmatu pacijentica koje se bore s neplodnošću navode se razina obrazovanja, mjesečni prihod, zanimanje, zdravstveno osiguranje, uzroci neplodnosti i trajanje razdoblja neplodnosti. Visokoobrazovane žene osjećaju se manje stigmatizirano nego li one s nižim stupnjevima obrazovanja, što se može objasniti njihovim stabilnijim poslovnim pozicijama i prihodima, kao i samorealizacijom na nekom drugom području kao nekom vrstom kompenzacije. Također, takve žene uobičajeno lakše usvajaju znanje te ostvaruju komunikaciju pa im je stoga i lakše se psihološki prilagoditi, ali i ukoliko je potrebno tražiti liječenje te se osloboditi od diskriminacije ili bilo kakvog osjećaja stigmatizacije (Jing et al. 2020; Alhassan et al. 2014). Nadalje, zaposlene pacijentice i pacijenti s visokim primanjima imaju su niži osjećaj stigme, što se objašnjava posvećivanjem više vremena i energije karijeri te kroz to stječu poštovanje drugih. Zanimljivo je kako pacijentice čija je neplodnost povezana s poremećajima ovulacije imaju najnižu razinu stigme, uz one čiji je uzrok opstrukcija jajovoda. Suprotno tome, endometrijsku i neobjašnjivu neplodnost teže je liječiti nego li poremećaje ovulacije ili opstrukciju jajovoda, čime se može objasniti prisutnost većeg stupnja stigme (Zhang et al. 2021).

5. Znanje i mediji – put k destigmatizaciji

Stigmatizacija je društveni problem koji najčešće nastaje zbog neznanja, tipizacije i generalizacije (Hromatko & Matić 2008). Sociologija posjeduje mogućnost utjecaja na društvo svojim znanjem, te može doprinijeti destigmatizaciji postojećih i sprječavanju nastanka novih stigmati. Poticanjem veće razine razumijevanja i načina kojim se svijet nosi s neplodnošću, sociologija ima sve veći utjecaj na uspješno postizanje globalnih razvojnih i javnozdravstvenih ciljeva. Javno zdravstvo danas i dalje na račun neželjenih trudnoća i s njima povezanih posljedica zanemaruje problematiku neplodnosti (Inhorn & Patrizio 2015).

Još jedan od načina suzbijanja stigme je ostvarivanje socijalne podrške zajednice. Upravo je odbijanje i diskriminacija vanjskog svijeta, pa čak i rodbine i bližnjih važan uzrok stigme. Preporuča se osnivanje zajednica koje pružaju edukaciju koja uključuje educiranu populaciju i čime bi se ispravili postojeći stereotipi te time pacijentima pružio socijalno ugodniji okoliš (Jing et al. 2020). Socijalni mediji predstavljaju elektronski oblik komunikacije kroz koji je omogućeno stvaranje i razmjena sadržaja koji generiraju korisnici. Društvene mreže na poseban način omogućuju pojedincima, malim ljudima da iznesu svoje osobne priče i nečuvane glasove bez vremenskih i prostornih prepreka i tako sudjeluju u stvaranju posredovane javne sfere. Porastom takvih sadržaja iste tematike nastaje kolektivno djelovanje koje može utjecati na ostale medije, ali i politiku, a sve bez pokrenute kampanje.

5. Zaključak

Neplodnost je bolest reproduktivnog sustava i nemogućnost postizanja kliničke trudnoće nakon 12 ili više mjeseci redovitih nezaštićenih spolnih odnosa. Iako je broj neplodnih parova diljem svijeta u porastu i predstavlja javnozdravstveni problem, neplodnost i dalje ostaje jednom od tabu tema. Danas, pak, je sve više znanstvenih studija koje se bave sociokulturnim i psihološkim dimenzijama neplodnosti te utjecajem neplodnosti na svakodnevni život ljudi, dok su vrlo rijetke studije koje govore o stigmatizaciji neplodnosti. S druge strane, povijest je prepuna primjera stigmatizacije prvenstveno žene, a taj trend stigmatizacije neplodnih žena još uvijek je prisutan, iako medicinski pokazatelji ukazuju također na mušku neplodnost i neplodnost kojoj je uzrok nepoznat.

Osobe koje se suočavaju s neplodnošću, osim suočavanja s vlastitim biološkim nedostacima, suočavaju se s društvenom stigmom, te su često isključivani ili diskriminirani od zajednice, ali i vlastite obitelji. Kako bi kompenzirali taj biološki nedostatak, povrgavaju se odgovarajućim medicinskim tretmanima te imaju velike financijske troškove koje ponekad mogu utjecati na kvalitetu njihovog života. Stoga je neplodnost i ekonomski problem, osim što je javnozdravstveni, demografski, psihološki i socijalni. Prona-

talitetna politika zemlje koja naglašava važnost potomstva kao ostvarenje životnog cilja, indirektno može naglasiti neplodnost i doprinijeti novoj stigmatizaciji neplodnih parova. Medicinski i tehnološki napredak koji pokazuje obećavajuće rezultate u liječenju neplodnosti, također se može pretvoriti u načine manipulacije, obezvređivanja ili gospodarenja ljudskim životom. Stoga, liječenje neplodnosti s jedne strane i destigmatizacija neplodnosti s druge strane zahtijevaju multidisciplinarni pristup koji uključuje socijalne, kulturološke, medicinske, političke i etičke dimenzije neplodnosti. Pritom svakako treba biti pozoran da destigmatizacija neplodnosti ne pokrene neki drugi negativan trend kao što je neutraliziranje temeljnih ljudskih potreba kroz roditeljstvo. Drugim riječima da se od potrošačke kulture koja ispunjava sve želje društvo pretvori u „kulturu smrti“, odnosno da se između imanja djeteta pod svaku cijenu i rezignacije pred činjenicom nemogućnosti imanja djeteta, ne ostavi ikakva druga alternativa.

Literatura

- Alhassan, Abass; Ziblim, Abdul Razak; Muntaka, Sirina. (2014). „A survey on depression among infertile women in Ghana“. *BMC women's health*, 14/1: 42.
- Arboleda-Flórez, Julio. (2002). „What causes stigma?“. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association*, 1/1: 25–26.
- Aycicegi-Dinn, Ayse; Kagıtcıbası, Cigdem. (2010). „The Value of Children for Parents in the Minds of Emerging Adults“. *Cross-cultural Research*, 44: 174–205.
- Barden-O'Fallon, Janine. (2005). „Associates of Self-Reported Fertility Status and Infertility Treatment-Seeking in a Rural District of Malawi“. *Human Reproduction*, 20: 2229–2236.
- Becker, Gay. (2009). „Metaphors in Disrupted Lives: Infertility and Cultural Constructions of Continuity“. *Medical Anthropology Quarterly*, 8: 383–410.
- Birenbaum-Carmeli, Daphna. (2004). „Cheaper than a newcomer’: On the social production of IVF policy in Israel“. *Sociology of Health & Illness*, 26: 897–924.
- Bornstein, Marta; Gipson, Jessica; Failing, Gates; Banda, Venson; Norris, Alison. (2020). „Individual and community-level impact of infertility-related stigma in Malawi“. *Social Science & Medicine*, 251.
- Bulcroft, Richard; Teachman, Jay. (2003). „Ambiguous constructions: Development of a childless or childfree life course“, u: M. Coleman & L. H. Ganong (ur.). *Handbook of contemporary families: Considering the past, contemplating the future*, 116–135. London: SAGE Publications, Inc.
- Bunting, Laura; Boivin, Jacky. (2007). „Decision-Making about Seeking Medical Advice in an Internet Sample of Women Trying to Get Pregnant“. *Human Reproduction*, 22: 1662–1668.
- Connolly, Deborah. (2000). *Homeless Mothers: Face to Face with Women and Poverty*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Cooper, Susan Lewis; Glazer, Ellen Sarasohn. (1998). *Choosing assisted reproduction: Social emotional and ethical considerations*. Indianapolis: Perspectives Press.
- Dykstra, Pearl; Hagestad, Gunhild. (2007). „Childlessness and Parenthood in Two Centuries Different Roads – Different Maps?“. *Journal of Family Issues*: 28/11: 1518–1532.
- Ergin, Rahime; Polat, Aslihan; Kars, Bülent; Oztekin, Deniz; Sofuoğlu, Kenan; Caliskan, Eray. (2018). „Social stigma and familial attitudes related to infertility“. *Turkish Journal of Obstetrics and Gynecology*, 15: 46–49.
- Fledderjohann, Jasmine; Roberts, Celia. (2018). „Missing men, missing infertility: The enactment of sex/gender in surveys in low- and middle-income countries“. *Population Horizons*, 15/2: 66–87.
- Galić, Branka. (2004). „Seksistički diskurs rodnog identiteta“. *Socijalna ekologija*, 13/3–4: 305–324.
- Gannon, Kenneth & Glover, Lesley & Abel, Paul. (2004). „Masculinity, infertility, stigma and media reports“. *Social science & medicine*, 59: 1169–1175.

- Goffman, Erving. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Greil, Arthur. (1997). „Infertility and psychological distress: A critical review of the literature“. *Social Science & Medicine*, 45: 1679–1704.
- Hardy, Ellen; Makuch, Maria Yolanda. (2002). „Gender, infertility and ART“, u: Vayena, E., Rowe P. J., Griffin, P. D. (ur.). *Current Practices and Controversies in Assisted Reproduction*, 272–280. Geneva: World Health Organization.
- Hays, Sharon. (1996). *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven: Yale University Press.
- Hollos, Marida. (2003). „Profiles of Infertility in Southern Nigeria: Women’s Voices from Amakiri“. *African Journal of Reproductive Health*, 7: 46–56.
- Hromatko, Ivan; Matić, Renato. (2008). „Stigma – teatar kao mjesto prevladavanja stigmatizacije“. *Sociologija i prostor*, 46/1: 77–100.
- Inhorn, Marcia; Patrizio, Pasquale. (2015). „Infertility around the globe: New thinking on gender, reproductive technologies and global movements in the 21st century“. *Human Reproduction Update*, 21/4: 411–426.
- Jing, Xiaoyu; Gu, Wei; Xu, Xiuli; Yan, Chunfang; Jiao, Peijuan; Zhang, Lu; Li, Xiaomei; Wang, Xiaoqin; Wang, Wenru. (2020). „Stigma predicting fertility quality of life among Chinese infertile women undergoing in vitro fertilization-embryo transfer“. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology*, 1–7.
- Kahn, Susan Martha. (2000). *Reproducing Jews: a cultural account of assisted conception in Israel*. Durham: Duke University Press.
- Koropecjy-Cox, Tanya; Pendell, Gretchen. (2007). „The Gender Gap in Attitudes About Childlessness in the United States“. *Journal of Marriage and Family*, 69: 899–915.
- Kričković-Kale Katarina. (2014). *Vantjelesna oplodnja*. Novi Sad: Alfa.
- Kuvač-Levačić, Kornelija. (2013). „Reprezentacija ženske neplodnosti u hrvatskoj tradicijskoj kulturi i književnosti od kraja 19. do početka 21. stoljeća“. *Narodna umjetnost*, 50/2: 188–203.
- Link, Bruce G; Phelan, Jo C. (2001). „Conceptualizing Stigma“. *Annual Review of Sociology*, 27: 363–385.
- Lippmann, Walter. (1922). *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Mccormack, Karen. (2005). „Stratified Reproduction and Poor Women’s Resistance“. *Gender & Society*, 19: 660–679.
- Merari, Dalia; Chetrit, Angela; Modan, Baruch. (2002). „Emotional Reactions and Attitudes Prior to In Vitro Fertilization: An Inter-Spouse Study“. *Psychology & Health*, 17: 629–640.
- Monach, James. (2003). *Childless: No Choice. The Experience of Involuntary Childlessness*. London: Routledge.
- Moura-Ramos, Mariana; Gameiro, Sofia; Canavarro, Maria Cristina; Soares, Isabel; Santos, Teresa Almeida. (2012). „The indirect effect of contextual factors on the emotional distress of infertile couples“. *Psychology & Health*, 27/5: 533–549.
- Nahar, Papreen; Sharma, Anjali; Sabin, Keith; Begum, Lutfa; Ahsan, S.Khaled; Baqui, Abdullah. (2000). „Living with Infertility: Experiences among Urban Slum Populations in Bangladesh“. *Reproductive Health Matters*, 8: 33–44.
- Novakov, Marina. (2010). „Odnos prema neplodnosti i vanbračnom rađanju u srpskom selu“. *Sociološki pregled*, 44/2: 337–348.
- Pattyn, Elise; Verhaeghe, Mieke; Sercu, Charlotte; Bracke, Piet. (2013). „Public Stigma and Self-Stigma: Differential Association With Attitudes Toward Formal and Informal Help Seeking“. *Psychiatric services*, 65/2: 232–238.
- Slade, Pauline; O’Neill, Catharine; Simpson, Adrian; Lashen, Hany. (2007). „The Relationship between Perceived Stigma, Disclosure Patterns, Support and Distress in New Attendees at an Infertility Clinic“. *Human reproduction*, 22: 2309–2317.

- Sundby, Johanne; Jacobus, Aileen. (2001). „Health and Traditional Care for Infertility in The Gambia and Zimbabwe“, u: J. T. Boerma; Z. Mgalla (ur.). *Women and infertility in Sub-Saharan Africa: A Multi-disciplinary Perspective*, 258–268. Amsterdam: Royal Tropical Institute.
- Szkupinski-Quiroga, Seline. (2002). *Disrupted Bodies: The Effect of Infertility on Racialized Identities*. PhD Dissertation. Department of Anthropology, History, and Social Medicine. Berkeley: University of California.
- Ulrich, Miriam; Weatherall, Ann. (2000). „Motherhood and Infertility: Viewing Motherhood Through the Lens of Infertility“. *Feminism & Psychology*, 10: 323–336.
- Von Balen, Frank; Inhorn, Marcia. (2002). „Infertility around the Globe: New Thinking on Childlessness, Gender, and Reproductive Technologies. Introduction. Interpreting infertility: A view from the social sciences“, 3–33. California: University of California.
- Wertheimer-Baletić, Alica. (2003). „Razvoj stanovništva Hrvatske – reprodukcijske odrednice“. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 21/2: 29–47.
- White, Lynn; Mcquillan, Julia; Greil, Arthur. (2006). „Explaining Disparities in Treatment Seeking: The Case of Infertility“. *Fertility and sterility*, 85: 853–857.
- Woollett, Anne; Boyle, Mary. (2000). „Reproduction, Women’s Lives and Subjectivities“. *Feminism & Psychology*, 10/3: 307–311.
- Worthington, Amber; Burke, Erin; Leahy, Carly. (2019). „A comprehensive examination of infertility stigma among fertile and infertile women in the United States“. *Fertility and Sterility*, 112/3: 378.
- Zhang, Fang; Lv, Yan; Wang, Yanting; Cheng, Xuzhen; Yan, Yuying; Zhang, Ye; Wang, Yue. (2021). „The social stigma of infertile women in Zhejiang Province, China: a questionnaire-based study“. *BMC Women’s Health*, 21: 97.

STIGMATIZATION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE PHENOMENON OF INFERTILITY

Infertility is defined as the inability of a couple to conceive within at least one year with regular and unprotected sex. Recent epidemiological data show an incidence of infertility in about 15% of the population of reproductive age and thus poses a major public health problem. Every sixth married couple in the Republic of Croatia struggles with infertility. Infertility is, according to the EU parliament, an important factor in demographic collapse. The inability to conceive can create a whole spectrum of reactions for each couple, which can result in a sense of life failure and a stigma experience. Despite knowledge of the etiology of infertility, stigma is still present and, although it constitutes a medical, demographic, and sociological phenomenon, there are still no scientific studies on the sociological aspects of infertility in terms of stigmatization. The aim of this review article is to try to systematically analyze the literature on the phenomenon of infertility with an emphasis on stigmatization. This paper will present the current knowledge on the stigmatization of infertility in the world and in the Republic of Croatia. Possible causes of stigmatization and their consequences on infertile couples and society will be described.

Although current scientific knowledge states that education and knowledge about the causes contribute to destigmatization, the full potential of the media has not yet been used to sensitize society about this phenomenon and consequently encourage the alleviation of the stigma of infertile couples. Therefore, it is necessary to encourage sociology as a science by publishing articles whose content would enable the destigmatization of infertile couples with evidence based on science.

Key words: stigmatization, infertility, destigmatization, education, science

SPECIFIČNOSTI PSIHIJATRIJSKOG SUSTAVA – OD TOTALNIH INSTITUCIJA DO RAZVOJA KONCEPTA PSIHIJATRIJE U ZAJEDNICI

Cilj je rada približiti promjene koje su se događale u shvaćanju psihičkog zdravlja odnosno razvoja te nastanka totalnih institucija kroz povijest pa sve do danas kada se sve više govori o konceptu psihijatrije u zajednici uz koji se usko veže i pojam *deinstitucionalizacija*. Radi se o konceptu koji se i dalje odvija u okviru institucija, ali s uključenjem obitelji i ostatka zajednice u liječenje osobe sa psihičkim poteškoćama.

Ključne riječi: psihičko zdravlje, totalne institucije, deinstitucionalizacija, psihijatrija u zajednici

1. Uvod

U ovom radu prikazan je razvoj od totalnih institucija (psihijatrijskih bolnica) u sociološkom kontekstu, čije su glavne karakteristike zatvorenost i odvojenost psihijatrijskog bolesnika od zajednice te nesuradljiv odnos između liječnika i psihijatrijskog bolesnika, do koncepta psihijatrije u zajednici u psihijatrijsko-društvenom kontekstu, čije su glavne karakteristike liječenje psihijatrijskih bolesnika uz suradnju (šire) zajednice, obitelji i stručnjaka iz drugih područja osim psihijatrije. Ovim prikazom pokušati će se približiti takve teme sa svrhom njihova boljeg razumijevanja. Naime, koncept psihijatrije u zajednici smatra se kvalitetnijim načinom liječenja jer dovodi do uspješnijeg liječenja psihijatrijskog bolesnika zbog odvijanja istog u njegovom poznatom okruženju (Karlović i sur., 2019), a što je i cilj prikazati u ovom radu kroz spomenute razvoje.

Polazimo li od toga da je čovjek društveno biće te da je društvo, kako objašnjava Simmel (1950) prema Kuvačiću (2004), realitet u dvostrukom smislu – s jedne su strane pojedinci odnosno nosioci procesa udruživanja koji su tim procesima sjedinjeni u društvo, a s druge su strane interesi koji djeluju u pojedincima i time motiviraju takvo sjedinjavanje, jasno je da ni u kojem slučaju pojedinac ne može funkcionirati potpuno sam odnosno odvojen od ostatka zajednice. Jedno takvo odvajanje od zajednice i primarnih grupa (obitelj, dječja grupa za igru, susjedstvo), kako ih naziva Cooley (1909) prema Kuvačiću (2004), a koje pojedincima pružaju najranije i najpotpunije iskustvo društvenog zajedništva jest primjer totalnih institucija – odnosno psihijatrijskih bolnica, u kontekstu ovog rada. Prema istom autoru, ljudska priroda ne postoji u izdvojenom pojedincu nego se radi o grupnoj prirodi primarne faze društva. Dakle, u prirodi pojedinca jest njegovo ostvarivanje u društvu, a za što je vrlo bitno njegovo sveukupno zdravlje koje se prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji (World Health Organization, n.d.) definira kao stanje potpunog fizičkog, psihičkog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i iznemoglosti. Psihičko zdravlje bitno je polazište uopće funkcioniranja pojedinca u društvu, a kada je pojedinac odvojen od tog istog društva, njegovo je psihičko zdravlje narušeno. U sociološkom kontekstu, od navedenog polaze autori poput Foucaulta (1980, 1994) i Goffmana (2011) čiji su radovi temelji razrade pojma *totalne institucije*. Foucault (1980) daje pregled razvoja totalnih institucija i odnosa prema psihički oboljelima kroz povijest, a na primjeru zatvora i psihijatrijskih ustanova. Goffman (2011) koristi iste primjere te detaljno opisuje način funkcioniranja totalnih institucija odnosno psihijatrijskih ustanova – njihov ustroj, odnos prema korisnicima, međusobni odnos djelatnika i korisnika te *otuđenje* tih istih korisnika od vanjskog svijeta. Autori koji su također dali veliki doprinos promišljanju o institucijama su Berger i Luckmann (1992) koji govore da ljudi zajedno proizvode ljudsku okolinu te da čovjek zato ne može živjeti u izolaciji.

S vremenom i novim spoznajama vezanim uz ustroj psihijatrijskih ustanova te utjecaja istog na korisnike došlo je do mnogobrojnih promjena poput humanijih načina liječenja i cjelokupne reorganizacije takvih institucija. Naime, psihički oboljele osobe prvo su bile *u zajednici*, zatim su ustrojene psihijatrijske ustanove, da bi se u novije vrijeme počelo razmatrati i raditi na uvođenju koncepta psihijatrije u zajednici. U psihijatrijsko-društvenom kontekstu autori poput Kecmanovića (1978), Brajše (2016) i Hudolina (1982) koji su orijentirani na *uvođenje* psihijatrije u zajednicu također polaze od toga da čovjek može funkcionirati jedino u zajednici te da bi se upravo zbog toga *lakši* psihijatrijski slučajevi trebali liječiti u zajednici odnosno u krugu najbližih i poznate okoline. Prema istim autorima, psihičke bolesti proizlaze iz društva i kao takve se u društvu trebaju i liječiti odnosno prevenirati, a u čemu vrlo veliku ulogu ima i stigma.

2. (Psihičko) zdravlje

Prema ranije spomenutoj definiciji pojma *zdravlje* od Svjetske zdravstvene organizacije, psihičko zdravlje nezaobilazan je dio sveukupnog zdravlja, kao što nam govori i stara latinska poslovice *Mens sana in corpore sano* (*Zdrav duh u zdravom tijelu*) što znači da oduvijek postoji odnosno poznata je povezanost tjelesnog i psihičkog u izgradnji sveopćeg zdravlja (Hrvatski zavod za javno zdravstvo – HZJZ, 2015).

Nadalje, u svrhu podizanja svijesti o problemima psihičkog zdravlja i podrške istom, u organizaciji Svjetske federacije za psihičko zdravlje (WFMH) i u suradnji sa SZO-om od 1992. godine se 10. listopada obilježava kao Svjetski dan psihičkog zdravlja. Jedan od najvažnijih akata prema kojem se jamči pravo na zdrav život i zdravstvenu zaštitu jest Ustav Republike Hrvatske kojim je, prema tome, osigurana briga države za zdravlje ljudi (Narodne novine, 2010). Također, u kontekstu psihičkog zdravlja, važno je spomenuti Zakon o zaštiti osoba s duševnim smetnjama (ZZODS) koji štiti status i položaj psihijatrijskog bolesnika u društvu te regulira mjere i postupanje prema psihijatrijskim bolesnicima (Karlović i sur., 2019).

Prema HZJZ-u (2015) tisuće je ljudi u svijetu s poteškoćama/poremećajima psihičkog zdravlja lišeno ljudskih prava odnosno često su diskriminirani, stigmatizirani i marginalizirani te ponekad podliježu emocionalnom i fizičkom zlostavljanju – i u zdravstvenim ustanovama i u društvu. Također, njihova su prava dodatno narušena lošom kvalitetom skrbi do čega uglavnom dolazi zbog dotrajalih objekata i nedostatka kvalificiranih zdravstvenih djelatnika. U posljednjih nekoliko godina u Hrvatskoj, ali i u svijetu općenito imamo vidljive primjere unapređenja psihičkog zdravlja poput novonastalih smjernica i legislativa ustrojenih od strane nadležnih ustanova, raznih projekata pokrenutih u svrhu edukacija, podizanja svijesti o važnosti psihičkog zdravlja i poboljšanja sveukupne kvalitete pružanja pomoći osobama sa psihičkim poteškoćama.

Kako bi sve navedeno zaista funkcioniralo i doprinosilo unapređenju psihičkog zdravlja, potrebno je krenuti od same srži ovog *problema*, a to jest (kolektivna) svijest ljudi odnosno općenita percepcija i odnos prema toj problematici. U sljedećim poglavljima prikazani su organizacija psihijatrijske službe u Republici Hrvatskoj i tijek razvoja psihijatrije u sociološkom kontekstu kroz povijesna razdoblja, a time i odnos okoline prema psihički oboljelim osobama – od totalnih institucija do razvoja koncepta psihijatrije u zajednici.

3. Organizacija psihijatrijske službe

Kako ne bi došlo do zabune zbog korištene terminologije vezane uz psihijatrijske bolnice, klinike i odjele, potrebno je prikazati organizaciju psihijatrijske službe prema razinama zdravstvene zaštite (Karlović i sur., 2019). Dakle, prema istim autorima, psihijatrijska služba je organizirana na tri razine zdravstvene zaštite: primarnoj, sekundarnoj i tercijarnoj gdje sekundarna obuhvaća bolnički i izvanbolnički sustav psihijatrijskog liječenja, a tercijarna složene oblike liječenja i rehabilitacije bolesnika te znanstveno-istraživački rad i nastavu. Tako u primarnoj zdravstvenoj zaštiti proces liječenja vodi tim liječnika obiteljske

medicine – liječnik je prvi u kontaktu s bolesnikom te procjenjuje može li ga liječiti samostalno ili pak treba surađivati sa psihijatrijskim službama na razini sekundarne i tercijarne zdravstvene zaštite (Karlović i sur., 2019). Također, primarna zdravstvena zaštita obuhvaća savjetovaništa i ustanove za zaštitu psihičkog zdravlja osnovanih radi prevencije psihičkih poremećaja. Nadalje, sekundarna i tercijarna zdravstvena zaštita spadaju pod bolnički sustav liječenja što znači da imaju akutne krevete i krevete u intenzivnoj skrbi te odvojene odjele kao što su npr. odjeli za alkoholizam, za forenzičku psihijatriju itd. Prema autorima, u novije se vrijeme osnivaju dnevne bolnice odnosno alternativni programi liječenja koji tako zapravo mijenjaju neke dijelove bolnica. Još jedan oblik takve zdravstvene zaštite su psihijatrijski odjeli u općim bolnicama odnosno klinike za psihijatriju u kliničkim bolnicama ili kliničkim bolničkim centrima koji „osiguravaju psihijatrijsku zdravstvenu zaštitu za bolesnike iz manjih teritorijalnih jedinica, u slučaju Hrvatske to je gotovo u pravilu županija. To su najčešće odjeli za akutni prijem i liječenje, te srednje dug boravak i rehabilitaciju.“ (Karlović i sur., 2019: 37).

U daljnjem tekstu prikazani su pokazatelji rada psihijatrijske zdravstvene zaštite u Hrvatskoj (1997. – 2017.) kako bi se stekla jasnija i detaljnija slika o funkcioniranju iste (HZJZ, 2018).

Tablica 1. Broj psihijatara i neuropsihijatara koji rade u psihijatrijskoj djelatnosti u Hrvatskoj po pojedinim godinama u razdoblju 1997. – 2017. godine.

GODINA	BROJ			Broj specijalista/ 100.000 stanovnika
	PSIHIJATRI	NEUROPSIHIJATRI	UKUPNO	
1997.	244	101	345	7,2
2000.	284	93	377	8,5
2005.	380	75	455	10,3
2010.	487	37	524	11,8
2015	529	17	546	13,0
2017.	522	9	531	12,9

Izvor: HZJZ (2018)

Tablica 2. Broj postelja i doktora medicine na psihijatrijskim odjelima i u psihijatrijskim bolnicama u Hrvatskoj u razdoblju 1997. – 2017. godine po pojedinim godinama

		OPĆE BOLNICE	KBC, KLINIČKE BOLNICE, KLINIKE	SPECIJALNE BOLNICE	UKUPNO
1997	Broj postelja	627	515	3.581	4.723
	<i>Broj postelja/ 100.000 stanovnika</i>	<i>13,1</i>	<i>10,8</i>	<i>74,8</i>	<i>98,7</i>
	Broj doktora	84	134	143	361
	<i>Broj postelja po jednom doktoru</i>	<i>7,5</i>	<i>3,8</i>	<i>25,0</i>	<i>13,1</i>
2000	Broj postelja	501	522	3.542	4.565
	<i>Broj postelja/ 100.000 stanovnika</i>	<i>11,3</i>	<i>11,8</i>	<i>79,8</i>	<i>102,9</i>
	Broj doktora	84	129	142	355
	<i>Broj postelja po jednom doktoru</i>	<i>6,0</i>	<i>4,1</i>	<i>24,9</i>	<i>12,9</i>

2005	Broj postelja	422	431	3.343	4.196
	<i>Broj postelja/ 100.000 stanovnika</i>	9,5	9,7	75,3	94,6
	Broj doktora	95	130	144	369
	<i>Broj postelja po jednom doktoru</i>	4,4	3,3	23,2	11,4
2010	Broj postelja	432	442	3.414	4.288
	<i>Broj postelja/ 100.000 stanovnika</i>	9,7	10,0	76,9	96,6
	Broj doktora	115	136	183	434
	<i>Broj postelja po jednom doktoru</i>	3,8	3,3	18,7	9,9
2015	Broj postelja	362	1.166	2.431	3.959
	<i>Broj postelja/ 100.000 stanovnika</i>	8,6	27,7	57,8	94,2
	Broj doktora	124	206	146	476
	<i>Broj postelja po jednom doktoru</i>	2,9	5,7	16,6	8,3
2017	Broj postelja	357	1.109	2.417	3.883
	<i>Broj postelja/ 100.000 stanovnika</i>	8,7	26,9	58,6	94,1
	Broj doktora	126	239	129	494
	<i>Broj postelja po jednom doktoru</i>	2,8	4,6	18,7	7,9

Izvor: HZJZ (2018)

Tablica 3. Iskorištenost psihijatrijskih bolničkih kapaciteta u Hrvatskoj u razdoblju 1997. – 2017. godine po pojedinim godinama

(Metodološko pojašnjenje: PB Vrapče od 2011. godine dobiva status klinike i mijenja naziv u Klinika za psihijatriju Vrapče te se u podacima za 2015. i 2017. godinu prikazuje u skupini podataka za KBC-ove i kliničke bolnice)

		OPĆE BOLNICE	KBC, KLINIČKE BOLNICE	SPECIJALNE BOLNICE
1997	<i>Prosječna dužina liječenja</i>	17,4	21,1	71,7
	Godišnja zauzetost postelja	359,2	456,9	374,7
	<i>% iskorištenosti postelja</i>	98,4	125,2	102,7
2000	<i>Prosječna dužina liječenja</i>	15,5	20,2	66,1
	Godišnja zauzetost postelja	357,4	370,4	320,9
	<i>% iskorištenosti postelja</i>	97,9	101,5	87,9

2005	Prosječna dužina liječenja	12,3	15,2	52,5
	Godišnja zauzetost postelja	356	354	333
	% iskorištenosti postelja	97,4	97,1	91,1
2010	Prosječna dužina liječenja	12,6	16,8	46,9
	Godišnja zauzetost postelja	339	332	302
	% iskorištenosti postelja	92,9	91,0	82,7
2015	Prosječna dužina liječenja	10,4	17,2	51,3
	Godišnja zauzetost postelja	327	333	320
	% iskorištenosti postelja	89,6	91,2	87,7
2017	Prosječna dužina liječenja	9,9	14,9	59,8
	Godišnja zauzetost postelja	295	313	304
	% iskorištenosti postelja	80,8	85,8	83,3

Izvor: HZJZ (2018)

Iz prikazanih podataka može se vidjeti da je broj specijalista psihijatrije koji rade u psihijatrijskoj djelatnosti od 1997. s 244 porastao na 522 u 2017. godini odnosno ukupan broj specijalista u odnosu na broj stanovnika je porastao za 79,2 % (Tablica 1) (HZJZ, 2018). Nadalje, ukupan broj psihijatrijskih postelja u istom se razdoblju smanjio za 17,8 %, a do najvećeg pada broja psihijatrijskih postelja (43,1 %) došlo je u općim bolnicama, kao i broja postelja na 100000 stanovnika (33,6 %) (Tablica 2) (HZJZ, 2018). Tablica 2 prikazuje da je ukupan broj doktora medicine koji rade na psihijatrijskim odjelima i u psihijatrijskim bolnicama s 361 (1997.) narastao na 494 (2017.), a prosječni broj postelja po jednom doktoru smanjio se s 13,1 na 7,9 (HZJZ, 2018).

„Broj doktora medicine iskazanih prema broju kreveta najpovoljniji je na općim bolnicama (2,8 postelja po doktoru) dok je u psihijatrijskim bolnicama daleko nepovoljniji (18,7 postelja po doktoru 2017. godine)“ (HZJZ, 2018). Također prema HZJZ-u (2018), na porast broja postelja po jednom doktoru u KBC-ima i kliničkim bolnicama u podacima od 2015. i 2017. utjecala je promjena statusa PB Vrapče koja od 2011. ima status Klinike.

Prema tablici 3. u navedenom je razdoblju došlo do pada prosječnog trajanja bolničkog liječenja, a najviše je bilo izraženo u općim bolnicama (43,1 %) (HZJZ, 2018). Tako je u općim bolnicama prosječno trajanje liječenja po hospitalizaciji bilo najkraće odnosno 2017. Je iznosilo 9,9 dana, a godišnja iskorištenost psihijatrijskih bolničkih kapaciteta pokazuje pad. 2017. godine godišnja je zauzetost psihijatrijskih postelja u općim bolnicama iznosila 295 dana po postelji (iskorištenost 80,8 %), u KBC-ima i kliničkim bolnicama 313 dana (iskorištenost 85,8 %), a u specijalnim psihijatrijskim bolnicama 304 dana (iskorištenost 83,3 %) (HZJZ, 2018).

Prema Karloviću i sur. (2019) u Hrvatskoj je standard liječenja (u usporedbi s drugim zemljama) previše oslonjen na psihijatrijske bolnice, liječenje u bolnicama općeg tipa je nedostavno, a psihijatrija u zajednici praktički (još) ne postoji. „Također kada se liječenje provodi sukladno tome da je većina krevetnog fonda u psihijatrijskim bolnicama, tako se ono pretežno provodi stacionarno, a u manjem opsegu kroz parcijalnu bolnicu/dnevnu bolnicu ili ambulantno“ (Karlović i sur., 2019). Isti autori smatraju da bi promjene u strukturi opskrbe (kao što je na primjer smanjenje broja kreveta u velikim psihijatrijskim bolnicama, oslanjanje na liječenje u psihijatrijskim odjelima u bolnicama općeg tipa tj. u *neposrednoj blizini kuće* te veće uključivanje psihijatrije u somatsku medicinu u obliku konzultativnih službi) dovele do veće integracije psihijatrije u medicinu. To znači da bi korisnici (psihički bolesnici) u takvom okruženju bili manje stigmatizirani te bi imali kvalitetniju uslugu liječenja i skrbi.

4. Opis i razvoj (totalnih) institucija u sociološkom kontekstu

Koncept institucija razrađivali su mnogi autori, a neke od njihovih teorijskih postavki navedene su u narednim poglavljima. U okviru ovog rada, neki od relevantnijih autora za razmatranja o institucijama su na primjer Emile Durkheim (1982), Peter L. Berger i Thomas Luckmann (1992), Michel Foucault (1980, 1994) i Erving Goffman (2009, 2011) koji se zbog svojih teorijskih postavki o institucijama te utjecaju istih na čovjeka smatraju začetnicima takvih tema u sociologiji. Također, osim općenite razrade pojma institucije, vrlo ga je bitno razraditi i u kontekstu psihijatrije te sociologije budući da je na tome naglasak cijelog rada.

4.1. Emile Durkheim – institucije kao društvene činjenice

U djelu *Pravila sociološke metode* (1982) Emile Durkheim govori o institucijama kao o društvenim činjenicama koje se pak tretiraju kao stvari, a njihova se priroda, koliko god bila fleksibilna, još uvijek ne može mijenjati po nekoj volji. Činjenice prebivaju u samom društvu, međutim leže izvan svijesti pojedinca. Prema Durkheimu (1982), društvene činjenice su zapravo načini na koje se ponašamo i razmišljamo, a njihova posebna obilježja vrše prisilni utjecaj na svijest pojedinca. Jedan od oblika društvenih činjenica, prema autoru, su i institucije za koje govori da su „sva uvjerenja i načini ponašanja koje je pokrenula zajednica“ (Durkheim, 1982: 45). Navedeno se posebno može primijeniti na psihijatrijske ustanove zbog pojedinih karakteristika koje ih određuju, a to je profil osoba koje u njima borave te sve ono što takve osobe uglavnom *prati* tijekom odnosno nakon boravka tamo – stigmatizacija, pokušaj prilagodbe u zajednicu te vraćanje svakodnevnim aktivnostima.

Iz ovoga možemo uvidjeti da autor smatra kako su institucije u svojoj biti zapravo produkti ljudskog razmišljanja i djelovanja kojega možda ponekad nismo u potpunosti svjesni. Ali upravo smjer našeg djelovanja određuje završne *proizvode* – u ovom slučaju institucije.

4.2. Peter L. Berger i Thomas Luckmann – institucije kao produkti tipizacije naviknutih postupaka

Navedeni autori pojam *institucija* objašnjavaju konceptom čovjekove samoproizvodnje – a to je također i društveni pothvat, što znači da ljudi zajedno proizvode ljudsku okolinu, „s totalitetom njenih socijalno-kulturalnih i psihologijskih formacija“ (Berger i Luckmann, 1992: 72). Na to se nadovezuje i njihova tvrdnja da čovjek ne može živjeti u izolaciji, odnosno nemoguće je da u izolaciji proizvede ljudsku okolinu. Nadalje, Berger i Luckmann razvijaju svoju teoriju objašnjavajući kako se ljudska egzistencija odvija u stabilnosti, usmjerenosti i redu te time dolaze do pitanja o društvenom poretku, koji prethodi svakom individualnom organskom razvoju (Berger i Luckmann, 1992: 72). Budući da čovjek mora sam specijalizirati i usmjeravati svoje nagone, čime dolazi do proizvodnje društvenog poretka, autorima je navedeno uvod za objašnjenje institucija i institucionalizacije. Tvrde da sa svakim ljudskim djelovanjem dolazi do

navikavanja – djelatnost koja se često ponavlja uobličuje se u obrazac koji se potom može reproducirati, a vršilac ga zatim smatra obrascem (Berger i Luckmann, 1992: 74). Nadalje, autori objašnjavaju da se prema tome djelovanje može i u budućnosti izvesti na isti način i s istim ekonomičnim naporom, što se odnosi na društvene i nedruštvene aktivnosti. Naviknute djelatnosti zadržavaju svoj smisleni karakter i navikavanjem pojedinac dolazi do sužavanja izbora. To znači da navikavanje usmjerava i specijalizira aktivnosti te uklanja nužnost da se svaka situacija svaki put iznova definira. Time autori dolaze do institucionalizacije, tj. postavljaju pitanje kako nastaju institucije. „Institucionalizacija se zbiva kad god postoji uzajamno tipiziranje naviknutih postupaka od strane tipova djelatnika“ (Berger i Luckmann, 1992: 75). Autori ističu važnost naglaske na recipročnost institucionalnih tipizacija te da su u institucijama, osim postupaka, tipični i djelatnici. Također, govore kako su tipizacije naviklih postupaka koje konstituiraju institucije uvijek zajedničke i na raspolaganju svim članovima društvene grupe, a institucija tipizira individualne aktere kao i individualne akcije. Autori su naveli nekoliko obilježja institucija, a to su: a) institucija zahtijeva da akcije tipa X izvode akteri tipa X, b) institucije podrazumijevaju povijesnost i kontrolu, što znači da se tipizacije postupaka grade tijekom zajedničke povijesti i da institucije imaju povijest te da su njeni proizvodi, c) institucije kontroliraju ljudsko vladanje tako što uspostavljaju prethodno određene obrasce vladanja i time ga kanaliziraju u jednom smjeru. Berger i Luckmann (1992) naglašavaju da je taj kontrolirajući karakter inherentan institucionalizaciji kao takvoj, te da prethodi i neovisan je o bilo kakvim mehanizmima sankcija specifično postavljenima kao podrška instituciji. Ističu da u svim institucijama i u svim aglomeracijama institucija što ih zovemo društvima doista postoje ti mehanizmi (čiji zbir konstituiraju ono što se općenito naziva sistemom socijalne kontrole) (Berger i Luckmann, 1992: 76). Socijalna kontrola je u egzistenciji institucije kao takve i prema autorima su dodatni mehanizmi kontrole potrebni jedino ako su procesi institucionalizacije bezuspješni. Institucije se manifestiraju i u kolektivima, što je također jedna od njihovih karakteristika te one naposljetku sadrže vlastitu zbiljnost koja je za pojedinca vanjska, prisilna činjenica. Institucionalan se svijet, prema autorima, doživljava kao objektivna zbilja jer ima povijest koja datira ranije od pojedinčevog rođenja i nije dostupna biografskom pamćenju, a upravo zbog svojih povijesnih i objektivnih obilježja, institucije se suprostavljaju kao neosporne činjenice. „Institucije su tu, njemu izvanjske, postojane u svojoj realnosti, sviđalo se to njemu ili ne. Ne može ih otpraviti po želji. Opiru se njegovim pokušajima da ih izmijeni ili im umakne. Imaju nad njim prinudnu moć, i to kako po sebi, golom silom svoje faktičnosti, tako i kroz kontrolne mehanizme koji se obično dodaju najvažnijima od njih“ (Berger i Luckmann, 1992: 81). Takav institucionalni svijet je objektivirano ljudsko djelovanje, pa time onda i svaka institucija. Kada govore o ulogama u institucijama, impliciraju da se one reprezentiraju na dva načina:

- 1) izvođenje uloga predstavlja samo sebe,
- 2) uloge predstavlja cijeli intelektualni spoj vladanja.

Osim toga, reprezentiraju ih jezik, umjetni i prirodni predmeti, ali trebaju biti stalno živi u ljudskom ponašanju.

4.3. Michel Foucault – evolucija ludila i razvoj totalnih institucija (zatvori)

Michel Foucault u svom djelu *Povijest ludila u doba klasicizma* (1980) provlači evoluciju pojma ludila kroz tri razdoblja: renesansu, klasicizam (kasno 17. st. i 18. st.) i modernost te smatra da je problematika psihičkih bolesti, a s obzirom na ekonomske, političke, društvene i druge aspekte čiji se utjecaj i intenzitet mijenjao, u svakom od ovih razdoblja bila drugačije tretirana. Kritičan je prema jeziku psihijatrije – smatra da je taj jezik monolog (psihijatrije) o ludilu odnosno da se krajem 18. stoljeća prekinuo razgovor između *modernog čovjeka/čovjeka razuma i luđaka*. Prema Foucaultu (1980), moderan čovjek više ne komunicira s psihički bolesnim čovjekom već prema njemu šalje liječnika čime nastaje nova apstraktna dimenzija za *luđaka*. Autor tvrdi da je razum ugušio ludilo koje je time izgubilo moć ukazivanja na istinu.

Ovom tvrdnjom on preispituje i kritizira nove *humanije* oblike liječenja psihički oboljelih te posebno navodi začetnike takvog načina liječenja – Philippea Pinela i Samuela Tukea za koje smatra da su započeli konceptualizaciju ludila kao psihičke bolesti. Navedeno argumentira time što su novi tretmani, poput tuširanja hladnom vodom i korištenje luđačke košulje, zapravo bili samo drugi oblici kontrole koji su nametali pacijentu *prihvatanje* obrazaca osuđivanja i kazne. Smatra da je doba klasicizma zaslužno za razmjenu između ludila i razuma (Foucault, 1980: 12) te ga naziva *poviješću ludila*, a prema njemu dva su velika događaja zaslužna za navedeno – stvaranje *Glavnog prihvatilišta* (1657.) i *veliko zatvaranje* siromašnih (1794.). Tvrdi da se ludilo (nakon srednjeg vijeka, a zatim i renesanse, gdje je bilo *u društvu*, u svim svojim oblicima) u klasicizmu *zatvorilo* u smislu institucionalizacije i odvajanja istog od ostatka društva. U tom kontekstu spominje na primjer psihijatrijsku bolnicu *Royal Bethlem* u blizini Londona, gdje je prema izvještajima, uz prethodno plaćanje u 18. stoljeću posjetiteljima bilo omogućeno obilaženje bolnice i *zabavljanje* gledanjem njenih pacijenata (Foucault, 1980: 77). Danas je ista bolnica centar za istraživanje i liječenje, gdje se nalazi i muzej koji sadrži likovne radove duševno oboljelih, interaktivni sadržaj i instrumente koji su bili korišteni *za liječenje* (Science Museum, n.d.). Slično je bilo i u Francuskoj, gdje je sve do Revolucije gledanje psihički oboljelih u psihijatrijskoj bolnici *Bicêtre*, bilo jedno od nedjeljnih razonoda stanovništva (Foucault, 1980: 77). Nadalje, Foucault (1980) opisuje odnos osoblja i osoba koje su boravile u psihijatrijskim bolnicama. Taj odnos bio je autoritativan od strane osoblja koje je predstavljalo *razum* dok su s druge strane bili *luđaci* koji su djelovali prema nalogima osoblja. Psihički oboljeli smatrali su se *malodobnom opasnom djecom* koju se mora držati pod kontrolom te čijim ponašanjem treba upravljati. Odnos i reakcije prema psihički oboljelima postupno su rasli na višu razinu tijekom godina – uvjeti u bolnicama vidno su se poboljšali, a tako se i smanjivala stigmatizacija, međutim Foucault (1980) smatra kako se smještanjem psihički oboljelih u psihijatrijske bolnice njih zapravo zatvorilo i maknulo iz društva te im je na taj način smanjena/ukinuta mogućnost ozdravljenja u poznatoj okolini.

Foucault (1994) također piše i o totalnim institucijama te njihovim karakteristikama (djelo *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*). Radi se prvenstveno o zatvorima, međutim u kontekstu totalnih institucija spominje i psihijatrijske bolnice. Prema primjeru Jeremy Bentham, on karakterizira zatvore kao totalne institucije, a temeljem toga razvio je socijalnu teoriju panoptikuma, kao koncepta u kojem se također izvršava nadgledanje i nadzor te upravljanje osobama smještenim u zatvore na način da se sama institucija gradi u tom obliku. „Osnova je poznata: na rubnom dijelu zgrada prstenasta oblika; u središtu toranj. Na zidovima tornja otvori su širokih prozora koji gledaju na unutrašnju stranu prstena; rubna je zgrada podijeljena na ćelije od kojih svaka prolazi cijelom širinom zgrade“ (Foucault, 1994: 205). Nadalje, u središnjem prostoru nalazi se nadziratelj, a u svakoj je ćeliji jedan osuđenik ili luđak. Ovakim konceptom se, prema Foucaultu (1994), automatizira moć i gubi individualnost jer zatvor daje totalnu vlast nad zatočenicima – ima svoje unutrašnje represivne i kaznene mehanizme (Foucault, 1994: 242). Zatvorenici se upravlja tako što se raspolaze njihovom osobnom slobodom, a vrijeme svih aktivnosti im je strogo određeno (spavanje, vrijeme i broj obroka, rad, odmor i ostalo). Na taj način ih se (pre)odgaja. Psihijatrijske bolnice vrlo su slično ustrojene obzirom na automatizaciju moći i gubitak individualnosti odnosno upravljanje aktivnostima korisnika i gubitka spona s *vanjskim svijetom* (Foucault, 1994). Psihijatrijske bolnice kao totalne institucije detaljno je obradio autor Erving Goffman (2011) oslanjajući se također na koncept zatvorenosti i gubitka individualnosti.

4.4. Erving Goffman – totalne institucije (psihijatrijske ustanove)

Erving Goffman (2011) jedan je od prvih autora koji opisuju pojam totalnih institucija. Prema njemu, „totalna institucija može se definirati kao mjesto boravka i rada gdje više pojedinaca sličnog položaja, odsječenih od šireg društva tijekom jednog zajedničkog vremenskog perioda, vodi jedan zatvoren, kontroliran život“ (Goffman, 2011: 13). Za to navodi primjer zatvora, no u djelu je glavni naglasak na psihijatrijskim bolnicama. Smatra kako su društvene ustanove, tj. institucije, mjesta poput soba, nizova

prostorija, građevina ili postrojenja gdje se odvijaju aktivnosti jedne specifične vrste. Nadalje, objašnjava kako totalne institucije između ostalog karakteriziraju „barijera prema društvenim odnosima s vanjskim i barijera koja ne dozvoljava napuštanje i koja je često ugrađena u određeno fizičko postrojenje, u obliku zaključanih vrata, visokih zidova, bodljikave žice, stijena, vode, šume ili pustare“ (Goffman, (2011: 18). Totalne institucije dijeli na pet grupa: institucije, tj. domovi za nemoćne (slijepi, stari, siročad, siromašni itd.), institucije koje brinu o osobama koje se ne mogu brinuti za sebe (osobe sa zaraznim bolestima), institucije osnovane radi zaštite društva od opasnih osoba (zatvori, kaznionice, logori za ratne zarobljenike i koncentracijski logori), institucije za obavljanje određenih poslova (npr. vojarne, brodovi, internati, radni kampovi itd.) i „religiozne“ institucije poput samostana. Kada opisuje karakteristike totalnih institucija, autor naglašava da one probijaju granice koje razdvajaju sfere života - u totalnim se institucijama sve odvija na jednom mjestu, za razliku od *vanjskog svijeta* gdje ljudi uglavnom sve svoje aktivnosti obavljaju na drugim mjestima (npr. spavanje, rad i tome slično). U slučaju totalnih institucija, aktivnosti se izvode u društvu svih drugih članova te su raspoređene kroz dan neposredno jedna iza druge (Goffman, 2011). Goffman (2011), kao i Foucault (1994), piše o odnosu između osoblja i korisnika. Tvrdi da u totalnim institucijama postoji osnovna podjela između velike grupe kojom se upravlja (*zatočenici* odnosno korisnici) i manje grupe koja ih nadgleda (osoblje), a njihov odnos odvija se u neprijateljskom kontekstu. Osoblje korisnike smatra nepouzdanim, ogorčenim i tajanstvenim, a korisnici osoblje smatraju zlim i arogantnim. „Osoblje pokazuje tendenciju da se osjeća superiorno i pravedno; zatočenici, bar na neki način, pokazuju tendenciju da se osjećaju inferiornim, slabim, krivim i za osudu“ (Goffman, 2011: 21). Prema navedenom, također je uočljiva sličnost u Foucaultovu (1994) i Goffmanovu (2011) pogledu na psihijatrijske bolnice i psihička oboljenja. Ono što još karakterizira odnos osoblje – psihički oboljeli jest strogo propisana društvena distanca, a Goffman (2011) u tom kontekstu ističe da je u totalnim institucijama ograničen protok informacija – pogotovo onih koje sadrže planove osoblja u vezi s zatočenicima (tj. pacijentima). Totalna institucija za njega je društveni hibrid, što znači da je dijelom zajednica stanovnika, a dijelom formalna organizacija te navodi da je zato posebno zanimljiva u području sociologije. Neke od karakteristika totalnih institucija koje djeluju na korisnike su poništavanje (prethodne) ličnosti, nova uloga koju osoba dobiva smještajem u instituciju što je praćeno samim ulaskom u instituciju i procedurom tijekom smještaja, zatim deidentifikacija, djelomična zabrana komunikacije s vanjskim svijetom (tj. ona je u potpunosti ograničena), nadgledanje itd. Trenutkom ulaska u totalnu instituciju (zbog boravka u njoj), ličnost osobe se sistematski poništava, uglavnom nenamjerno. Osoba koja ulazi u totalnu instituciju zbog svih promjena od samih početaka mijenja/oblikuje uvjerenja o samoj sebi, ali i o drugima, a tako djeluje i vanjski svijet prema toj osobi. Zato je nakon boravka u totalnoj instituciji izrazito težak povratak osobe u vanjski svijet – treba nadoknaditi propušteno vrijeme u obrazovnom, poslovnom i obiteljskom smislu što se nekad pokazuje nemogućim (Goffman, 2011: 28).

Autor spominje građansku smrt u kontekstu zatvora, što znači da se zatvoreniku ulaskom u zatvor uzimaju osobni podatci, fotografira ga se, mjeri, uzimaju mu se otisci prstiju, daju brojevi, pretresa ga se, uzima mu se osobna imovina koja se čuva, svlači ga se, kupa, dezinficira, šiša, daje mu se zatvorska odjeća, objašnjavaju mu se pravila te ga se smješta u ćeliju. Goffman (2011) govori kako bi zbog navedenih razloga bilo bolje da se taj postupak nazove potkresivanje ili programiranje, zato jer se tim postupcima osobu oblikuje i kodira te ga se time unosi u administrativni aparat kako bi na njemu mogle biti izvršene rutinske operacije. Osoblje smatra da zatvorenici svojim dolaskom postaju automatski poslušni (a ono na taj način provodi test poslušnosti), što Goffman (2011) naziva dobrodošlicom – kao postupkom gdje osoblje i drugi zatvorenici pridošlici daju do znanja kakva ga *muka* čeka. Tijekom svih tih postupaka, najbitnije je kada novi zatvorenik gubi svoje ime i prezime i dobiva broj po kojem ga se identificira.

Bitni aspekti totalnih institucija jesu formalne i neformalne instrukcije odnosno privilegije. One se odnose na kućni red kojeg se korisnici moraju držati, zatim male nagrade poput cigarete ili kave te kazne koje se dodjeljuju zbog kršenja pravila. „Jedan skup tih kazni sastoji se od privremenog ili stalnog

povlačenja privilegija ili oduzimanja prava da se uopće pokušaju steći te privilegije“ (Goffman, 2011: 56). Privilegije uključuju i pitanje izlaska iz totalne institucije, što ovisi o ponašanju bolesnika. Izlazak iz totalne institucije opisan je kao proces u kojem bolesnik s jedne strane odbrojava dane do izlaska, a s druge strane je zabrinut zbog toga kako će biti prihvaćen u vanjskom svijetu i hoće li uspjeti te naravno, kako će se prema njemu odnositi bližnji i ostatak zajednice. Prema autoru, neki zbog toga namjerno prilikom izlaska naprave pogrešku kako bi se vratili u totalnu instituciju i izbjegli problem suočavanja s vanjskim svijetom. Proaktivnim statusom opisuje stav koji zauzima prilikom ulaska u instituciju – „ne samo da se njegova društvena pozicija unutar zidova radikalno razlikuje od onoga što je bilo vani, već, kako sam saznaje, ako i kada izađe van, njegova društvena pozicija izvan institucije nikad više neće biti onakva kakva je bila prije ulaska u instituciju“ (Goffman, 2011: 74). Tako postoji povoljan i nepovoljan proaktivni status – povoljan status odnosi se na one koji izlaze iz elitnih internata, manastira itd. i tu će biti organizirane godišnjice, zbog ponosa na boravak tamo, a nepovoljan status odnosi se na one koji izlaze iz psihijatrijskih bolnica ili zatvora jer oni naravno neće imati organizirane godišnjice povodom toga već će pokušati sakriti svoju prošlost. U tom kontekstu spominje se stigmatizacija.

U svom djelu *Stigma* (2009) razlaže kako se u prošlosti taj pojam odnosio na fizički oštećene ljude, dok se danas više ne odnosi toliko na fizičke pokazatelje već osramoćenost – u ovom smislu osramoćenost zbog boravka u nekoj od totalnih institucija. Smatra da pojedinac koji izlazi iz psihijatrijske bolnice nailazi na hladan doček u vanjskom svijetu. Također, zanimljivo je i što otpust iz psihijatrijske bolnice dolazi baš u trenutku kada se korisnik naučio snalaziti unutar institucije i kada zadobije privilegije za koje je na bolan način saznao da su bitne (Goffman, 2011: 75). Kada se osoba i vrati u vanjski svijet i dalje postoji mogućnost da mu je sloboda na neki način ograničena. Na primjer, u psihijatrijskim bolnicama, osoba mora obaviti završni razgovor kako bi osoblje vidjelo je li ogorčena na instituciju i na njih, također kao upozorenje da im ne stvara probleme nakon što izađe. Osobe koje su boravile u psihijatrijskoj bolnici trebale bi se javiti opet u bolnicu ukoliko dođe do nekih problema, a bivši zatvorenici imaju obavezu rednovnog javljanja, ali i izbjegavanja onih krugova zbog kojih su došli u zatvor.

5. Razvoj socijalne psihijatrije i procesa deinstitutionalizacije u psihijatrijsko-društvenom kontekstu

Deinstitutionalizacija i psihijatrija u zajednici usko su vezani pojmovi zbog onoga što predstavljaju, a to je postupno smanjivanje smještanja u psihijatrijske bolnice te liječenje u poznatoj okolini uz uključenost bliže i dalje zajednice, mobilnih timova i stručnjaka. Ovdje je bitno napomenuti da se procesi vezani za psihijatriju u zajednici odnosno socijalnu psihijatriju i dalje (organizacijski) odvijaju u okviru institucija, tako da ona nikako nije antiinstitucionalna. Težnja socijalne psihijatrije leži u drugačijoj organizaciji institucija, a to je upravo ta povezanost i sudjelovanje zajednice o čemu će biti riječ u sljedećim poglavljima.

U narednim poglavljima prikazani su društveni korijeni psihijatrije te je opisan razvoj socijalne psihijatrije o čemu govore autori poput Dušana Kecmanovića (1978), Pavla Brajše (2016) i Vladimira Hudolina (1982).

5.1. Dušan Kecmanović – međusobni utjecaj društva i psihijatrije

Nakon prikaza psihijatrije kroz institucije i njihov ustroj, potrebno ju je također prikazati i u društvenom kontekstu. Dušan Kecmanović o tome piše u djelu *Društveni korijeni psihijatrije* (1978) s posebnim naglaskom na uzajamne utjecaje društva i psihijatrije. Tako konstatira da psihički bolesnik ima socijalnu ulogu, što znači da je bolesna osoba oslobođena svojih dosadašnjih uloga, uglavnom se smatra da je takva osoba nesposobna za brigu o sebi, društveno je beskorisna. Prema tome, odnos društva prema psihički oboljeloj osobi uvelike utječe na poboljšanje njenog stanja ili krajnje ozdravljenje. U tom kontekstu,

smatra da psihički poremećaj na dva osnovna načina ugrožava društvenost čovjeka – individualnu društvenost i društvenu društvenost (1978: 42).

Individualna društvenost se, prema autoru, narušava tako što u psihičkom poremećaju dolazi do narušavanja socio-kulturno i socio-psihičkih određenog oblika psihičke, personalne organizacije, koji je između ostalog, u službi održavanja *nesvjesnog* na propisnoj i propisanoj udaljenosti od svjesnog dijela ličnosti (1978: 42). Kecmanović (1978) navedeno objašnjava tvrdnjom da u psihičkom poremećaju dolazi do narušavanja socio-kulturnog predviđenog i individualnog osobnog sistema.

S druge strane, društvena društvenost obuhvaća proces prihvatanja i prihvaćeni sistem simbola i društvenih pravila, služenje njima i njihovo uvažavanje.

Kecmanović (1978) govori i o štetnosti izolacije psihički bolesne osobe: „Nemoćno da ga uobičajenim sredstvima kontrolira, društvo psihički oboljelu osobu kontrolira tako što ju isključuje i izolira“ (Kecmanović, 1978: 62). Isključivanje i izolaciju navodi kao fundamentalan oblik društvene kontrole.

5.2. Pavao Brajša – Drukčija psihijatrija

U varaždinskoj psihijatrijskoj bolnici oblik psihijatrijske zaštite u zajednici započeo je otprilike šezdesetih godina, dok je u punom jeku bio sedamdesetih i osamdesetih godina, pod vodstvom neuropsihijatra i psihoterapeuta, Pavla Brajše (2016). Upravo je on u varaždinsku psihijatriju uveo novu teoretsku paradigmu psihičkog oboljenja te na taj način razvio model odnosno oblik rada nazvan psihijatrijskom zaštitom u zajednici. U knjizi *Drukčija psihijatrija* (2016) razlaže takav oblik liječenja na svim razinama – od samog psihičkog poremećaja i psihijatrijskog bolesnika pa sve do njegovog liječenja, organiziranih radnih terapija, aktivnosti te suradnje s drugim strukama. Takav oblik liječenja vjerojatno je na određenoj razini pokušala uvesti ili uvela svaka od psihijatrijskih bolnica, međutim cilj je takav oblik liječenja postaviti na višu razinu uvođenjem u javnozdravstveni sustav čime bi to onda bilo određeno, uređeno i pravno regulirano.

5.3. Vladimir Hudolin – socijalna psihijatrija

Psihijatar Vladimir Hudolin smatrao je da se termin *socijalna psihijatrija* najlakše može shvatiti i objasniti prateći povijesni razvoj psihijatrije općenito (Hudolin, 1982). Prema tome, „razvoj psihijatrije i promjene organizacije psihijatrijske zaštite prati i razvoj međuljudskih odnosa u društvu, što pokazuje veliku društveno-političku važnost koju je psihijatrija oduvijek imala, ali joj se nije oduvijek obraćala odgovarajuća pažnja“ (Hudolin, 1982: 13). Autor smatra da tu društveno-političku dimenziju psihijatrije ne treba shvatiti kao njeno služenje društvenoj strukturi već kao njeno aktivno sudjelovanje u društvenom razvoju. Dakle, psihijatrija se bavi proučavanjem psihičkog zdravlja, njegovih poremećaja, njegovim čuvanjem i unapređivanjem, prevencijom pojave psihičkih poremećaja, liječenjem istih ako se pojave te rehabilitacijom dok se socijalna psihijatrija odnosi na sve isto, ali detaljnije i prema autoru, intimnije. Tako je kod socijalne psihijatrije posebno naglašena prevencija što se odnosi na one postupke koje treba poduzeti da do psihičkog poremećaja niti ne dođe. Prema Hudolinu (1982), socijalna psihijatrija prati razvoj društvenih odnosa te tako prilagođuje svoje programe. Nadalje, Hudolin osamdesetih godina 20. stoljeća predlaže termin *ekološka psihijatrija* jer smatra da u novije vrijeme principi socijalne psihijatrije više ne odgovaraju problemima te da pod navedenim terminom treba razumijevati višu razinu socijalno-političke ekološke ravnoteže (Karlović i sur., 2019). Uz navedeno se veže pojam *mentalna higijena* koja se pak definira kao „sustav proučavanja i primjene mjera za očuvanje i unaprjeđenje zdravlja, proučavanja uloge i značenja bioloških, gospodarskih, kulturnih, prosvjetnih, općenito psihosocijalnih i drugih činitelja, općenito ekoloških čimbenika u očuvanju i unaprjeđivanju zdravlja pojedinaca i različitih skupina stanovništva“ (Karlović i sur., 2019: 51). Prema istim autorima, mentalna higijena integrira znanja psihijatrije te neuroznanosti, epidemiologije, psihologije, pedagogije, sociologije, demografije, antropologije, eko-

nomije i politike što naposljetku zajedno čini ekološki psihijatrijski koncept. Tako je ekološka psihijatrija zapravo proširenje koncepcije socijalne psihijatrije jer pridaje veliku važnost i kvaliteti života pojedinca s psihičkim poremećajem (Karlović i sur., 2019).

5.4. Proces deinstitutionalizacije

Prema Bruceu i Yearleyu (2006), institucije se stalno mijenjaju jer se temelje na ponavljanju, što znači da se mogu mijenjati ukoliko se veliki broj ljudi prestane ponašati u skladu s njima ili postane selektivan u tome na koji način će ih podržati. Takve promjene neki autori nazivaju *deinstitutionalizacijom* – procesom koji nastaje uslijed promjene u institucijama. Prema rječniku *Merriam Webster* (Merriam Webster, n.d.) deinstitutionalizacija je:

a) reforma ili modifikacija institucije čime se uklanja ili maskira njen institucionalni karakter, b) oslobađanje institucionaliziranih osoba iz institucionalne skrbi (npr. psihijatrijska ustanova) na skrb u zajednicu.

Prema autorima proces deinstitutionalizacije označava postepeno zatvaranje velikih ustanova skrbi i preseljenje njihovih korisnika u zajednicu uz adekvatnu podršku. Život u zajednici uglavnom podrazumijeva povratak u primarnu obitelj, ali ponekad se odnosi i na preseljenje u posebno organizirane stambene jedinice u kojima živi manji broj osoba, a što ovisi o tipu institucije iz koje se premještaju korisnici. Takav proces uključuje razvoj adekvatnih usluga podrške u zajednici kako bi specifične potrebe premještenih korisnika bile zadovoljene te kako bi se spriječile nove institucionalizacije.

Prema istraživanju sveučilišta Kent u Velikoj Britaniji provedba procesa deinstitutionalizacije s jedne je strane komplicirana jer postoje osobe koje znaju isključivo za život u instituciji pa im je zbog toga potrebna potpuna podrška kako bi se mogle prilagoditi životu u zajednici, dok je s druge strane potrebno spomenuti troškove koje takav proces nosi sa sobom (Mansell i dr., 2007). Prema istom istraživanju, ne postoji dokaz da su takvi modeli skuplji od institucija, već pokazuju da institucionalna skrb može biti skuplja nego skrb u zajednici. Naime, institucionalna skrb obuhvaća troškove kompletnog zbrinjavanja osobe – od troškova namirnica i kuhinja do troškova čišćenja, bolničkih kreveta, svih režija i ostalih potreština. Skrb u zajednici, s druge strane, uključuje više *neopipljive troškove* poput mobilnih timova koji recimo posjećuju osobe doma i daju im psihosocijalnu podršku i tome slično. Također, kada se radi o skrbi u zajednici vrlo je vjerojatno da je ta osoba zaposlena na puno ili pola radnog vremena, što znači da je u mogućnosti sama se financirati čime također troškovi padaju jer u institucionalnoj skrbi to nije slučaj.

Nadalje, postavlja se pitanje doprinosi li proces deinstitutionalizacije beskućništvu i zločinima – poput primjerice slučajeva kada su deinstitutionalizirane osobe počinile zločine kao što su masovne pucnjave i ubijanja drugih ljudi (Cramer, 2012). Zato je vrlo bitno procijeniti i odlučiti koje osobe mogu boraviti izvan institucije, a koje ne. Dakle, u slučaju deinstitutionalizacije potrebno je osigurati funkcionalnu mrežu pomoći i podrške koja uključuje organizaciju smještaja (bilo da se osoba vraća u svoj dom, bilo da koristi neku alternativu), zaposlenja, društvenih aktivnosti i daljnjeg nadgledanja i (povremene) prisutnosti stručnjaka uključenih u taj proces.

5.5. Deinstitutionalizacija psihijatrijskih bolnica

Rukovoditelj Nacionalnog instituta psihičkog zdravlja (1970. – 1977.), Bertram Brown 1975. godine daje operativnu definiciju pojma deinstitutionalizacije te opisuje 3 glavne komponente:

- a) sprječavanje smještaja u psihijatrijske ustanove kroz mjere liječenja u zajednici,
- b) puštanje u zajednicu institucionaliziranih pacijenata koji su za takvu promjenu adekvatno pripremljeni i
- c) osnivanje i održavanje podupirućih sistema zajednice za neinstitutionalizirane osobe, na način da primaju psihičku pomoć u zajednici (Bachrach, 1976: 1).

Prema Bachrachu (1976) deinstitutionalizacija (kada se koristi u kontekstu psihičkih bolesti) podrazumijeva slom društvenog sistema, ustanovljenih obrazaca socijalne kontrole koji određuju kako bi psihička bolest trebala biti gledana, koji je njen status u društvu, kakva prava i obveze društvo ima prema njima i kakva prava i obveze oni imaju prema društvu. Autori Jakovljević i Begić (*Socijalna psihijatrija danas: izazovi i mogućnosti*, 2013) smatraju da je deinstitutionalizacija zatvaranje duševnih bolnica i osnivanje centara za dnevnu skrb i potporu u kući, zatim otvaranje smještajnih domova te društvenih centara za duševno zdravlje. Razvijanje socijalne psihijatrije opisuju kao dio psihijatrije koji se zadnji počeo sustavno razvijati te je time najviše doprinio humanijem odnosu prema duševno oboljelima, kao i razvijanjem postupaka unutar nje koji rezultiraju smanjenjem broja hospitalizacije duševnih bolesnika, povećanom kvalitetom njihovog života, destigmatizacijom te reorganizacijom psihijatrijske službe odnosno deinstitutionalizacijom. Navode nekoliko ciljeva koje treba ispuniti kako bi došlo do spomenute reorganizacije:

1. „očuvati bolesnika od oslabljujućih posljedica institucionalizacije što je više moguće,
2. ako bolesnik treba hospitalizaciju, vratiti ga u dom i život zajednice što je prije moguće i
3. poslije toga zadržati ga u zajednici što je duže moguće“ (Jakovljević i Begić, 2013: 19).

Jedan od najvažnijih primjera reorganizacije psihijatrijske službe odvio se u Italiji krajem sedamdesetih godina kada je donesen zakon (Legge Basaglia) kojim su se u narednim godinama ukidale psihijatrijske bolnice, s posljednjom 1994. godine te su se trebali organizirati psihijatrijski odjeli pri svakoj bolnici općeg tipa, a u lokalnoj zajednici centri za mentalno zdravlje po modelu psihijatrije u zajednici (Karlović i sur., 2019). Prema istim autorima, navedeni zakon dobio je ime prema Francu Basagliji, talijanskom psihijatru koji je u tom procesu imao vrlo važnu ulogu jer je sa svojim suradnicima promijenio rutinu rada u psihijatrijskoj bolnici u Goriziji i organizirao centar za mentalno zdravlje u Trstu. Italija je zbog toga danas jedina zemlja koja nema psihijatrijske bolnice (zakonom su zabranjene), osim forenzičkih psihijatrijskih ustanova.

Paolo Serra (2005) sa sveučilišta u Sieni (Italija) također govori o smanjenju pacijenata u psihijatrijskim bolnicama i paralelnom stvaranju službi u zajednici u kontekstu *razgradnje* bolnica za psihijatriju te razlaže da je proces deinstitutionalizacije spor, a psihijatrijske bolnice je nemoguće odjednom *ukinuti*. Smatra da je *stara* psihijatrija bila zasnovana na paradigmi oslanjanju na tri stupa, a to su nemogućnost razumijevanja psihotičnog pacijenta, opasnost koja od njega prijeti i neizlječivost te da su upravo ta tri stupa omogućila nastanak i postojanje azila odnosno psihijatrijskih bolnica – unatoč tome što su terapijski skoro neučinkoviti. Serra (2005) smatra da svaki pacijent, pa i onaj s najtežim psihičkim poremećajem, mora osjetiti angažman osoblja zato jer je to „sedativ za njegovu uznemirenost“. Neki od vrlo pozitivnih aspekata koje sa sobom nosi proces deinstitutionalizacije su na primjer kućni posjeti jer se, prema autoru, psihički bolesnici mogu lakše razumjeti u njihovom prirodnom/kućnom okruženju, a psihoedukacija drugačije djeluje kada se primjenjuje u domu pacijenta. Zato je važno uzeti u obzir pacijentovo okruženje. Takva terapija nalaže da se pacijenta prati tijekom procesa ponovnog stjecanja sposobnosti donošenja odluka. Prema Serri (2005), Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) i sama preporučuje zaštitu psihičkog zdravlja u zajednici jer je ista zbog ishoda liječenja i kvalitete života djelotvornija od liječenja u instituciji.

Zemlje u kojima se također provodio proces deinstitutionalizacije su Švedska, Rusija i Slovenija. Kvalitativno istraživanje provedeno u Švedskoj, a proizašlo iz intervjua sa stručnjacima odnosno zaposlenicima psihijatrijske bolnice u Göteborgu, rezultiralo je promjenama u vidu pogleda na reintegraciju psihički bolesnih osoba na tržište rada te pogleda na nedostatak dnevnih aktivnosti (Aquino, 2007). Stručnjaci su se složili oko pozitivnih aspekata procesa deinstitutionalizacije te smatraju da i dalje treba raditi na njegovoj provedbi.

U Rusiji je proces deinstitutionalizacije počeo otprilike nekoliko godina nakon raspada Sovjetskog saveza. Prema Bartenevu (2004. – 2005.) vlada je 2002. usvojila program za reorganizaciju psihičkog zdravlja

(za period od 2003. – 2008. godine) čiji rezultati baš i nisu bili uspješni, međutim došlo je do integracije usluga psihičkog zdravlja u opću medicinu.

Slovenija je zemlja koja je bila vrlo uspješna u provođenju procesa deinstitutionalizacije. Naime, 1999. godine vlada je počela promicati nove oblike podrške zajednice za intelektualno i duševno oštećene osobe koje bi trebali razviti razni poduzetnici u okviru javnih usluga (Bartenev, 2004–2005).

SZO izdala je dokument o procesu deinstitutionalizacije i njenim učincima sa zaključkom da su psihijatrijske institucije neučinkovite i često nehumane, ali i dalje upotrebljavaju većinu proračuna za psihičko zdravlje u mnogim zemljama s niskim i srednjim dohotkom dok upravljaju s relativno malim brojem ljudi (WHO, 2014: 40). Iz istog dokumenta vidljivo je da postoji nekoliko načina deinstitutionalizacije – neki su prilično neposredni, a za neke su potrebne godine rada kako bi imali učinka. Temeljem rezultata istraživanja, postoji nekoliko principa deinstitutionalizacije:

1. „usluge koje se temelje na zajednici moraju biti uspostavljene tako da deinstitutionalizacije ne dovodi do beskućništva, zatvaranja ili zanemarivanja bivših stanovnika, niti ostavlja obitelj samu s time,
2. zdravstveni djelatnici i stručnjaci moraju biti aktivnije uključeni u planiranje, provedbu i praćenje reforme, inače bi im otpor mogao ometati svaki pokušaj promjene sustava psihičkog zdravlja,
3. vladini sektori, akademski stručnjaci, nevladine organizacije i korisnici usluga i njihove obitelji imaju veoma važnu ulogu; sve ove grupe imaju posebnu ulogu koja može pomoći u promjeni sustava psihičkog zdravlja,
4. kontekstualne transformacije kao što su izvanredne situacije i promjene u političkom vodstvu, trebaju se razmotriti za njihovu sposobnost otvaranja puta za deinstitutionalizaciju i
5. potrebno je dodatno financiranje kako bi se podržio prijelaz s institucionalne na skrb u zajednici“ (WHO, 2014: 40).

Najnoviji primjer takve prakse u Hrvatskoj jest pilot projekt „Pokretanje timova za zaštitu psihičkog zdravlja u zajednici“ koji je trajao od 2017. do 2018. godine u trima bolnicama: Općoj bolnici Karlovac – Odjel za psihijatriju, Klinici za psihijatriju Vrapče i Općoj bolnici „Dr. Josip Benčević“ Slavonski Brod – Odjel za psihijatriju. U sklopu projekta, iz svake od navedenih bolnica nekoliko je korisnika premješteno u njihove domove te su im u tih godinu dana pomoć i terapija pruženi preko mobilnih timova, uz sudjelovanje obitelji i bliže zajednice.

6. Zaključak

Rad donosi prikaz razvoja totalnih institucija u sociološkom kontekstu te koncepta psihijatrije u zajednici u psihijatrijsko-društvenom kontekstu. Dva navedena pravca obuhvaćaju promjene koje su se dogodile tijekom izmjene ustroja totalnih institucija (psihijatrijskih bolnica) te radi toga nastale socijalne psihijatrije. Istaknuti predstavnici sociološkog pristupa odnosno prikaza razvoja totalnih institucija su Durkheim (1982), Berger i Luckmann (1992), Foucault (1980, 1994) i Goffman (2009, 2011) koji su razradom svojih teorija o (totalnim) institucijama u koje uvrštavaju psihijatrijske bolnice dali detaljan prikaz njihovog ustroja, funkcioniranja te odnosa korisnika i djelatnika. Iz njihovih radova može se zaključiti da su psihijatrijske bolnice u prošlosti bile okarakterizirane nehumanim načinom liječenja i odnosa prema psihijatrijskim bolesnicima. Iz tog razloga s vremenom je došlo do razvoja socijalne psihijatrije odnosno koncepta psihijatrije u zajednici za koji su karakteristični humani načini liječenja koji uključuju obitelj odnosno širu zajednicu te međusobnu suradnju stručnjaka iz različitih područja (osim psihijatrije) poput psihologije, socijalnog rada, sociologije i sl. Neki od istaknutijih autora za psihijatrijsko-društveni prikaz navedenog su Kecmanović (1978), Brajša (2016) i Hudolin (1982). Kecmanović govori o međusobnom utjecaju društva i psihijatrije te smatra da je liječenje psihijatrijskih bolesnika sa suradnjom zajednice

najbolji način za njihovo poboljšanje. Brajša i Hudolin hrvatski su psihijatri koji su uvelike doprinijeli razvoju socijalne psihijatrije – Brajša reorganizacijom psihijatrijske bolnice u Varaždinu, a Hudolin obrazlaganjem kako socijalna psihijatrija treba prilagođavati svoje programe s obzirom na razvoj društvenih odnosa. Upravo zbog ovakva dva pristupa, važna je povezanost sociologije i psihijatrije, a s ciljem suradnje u svrhu utjecaja na društvenu percepciju okoline za psihijatrijske bolesnike. Također, primjer dobre prakse je i provedena deinstitucionalizacija u zemljama poput Italije, Švedske, Rusije i Slovenije.

Primjer dobre prakse jest pilot projekt proveden u Hrvatskoj (2017. – 2018.) gdje se koristila metoda liječenja u zajednici odnosno vraćanja psihijatrijskih bolesnika u njihove domove uz uključivanje mobilnih timova te obitelji. Kao mane ovakvog koncepta moglo bi se navesti upravo uključivanje obitelji koje može rezultirati njihovim preopterećenjem i *strah* zajednice zbog vraćanja psihijatrijskih bolesnika iz psihijatrijskih bolnica, a time onda posljedično i stvaranje stigme. Također, zato što se radi o psihijatrijskim bolesnicima i raznim dijagnozama, postoji možda opasnost za obitelj i zajednicu. Zato bi preporuka za buduća istraživanja bila da se ona usmjere na evaluaciju rezultata ovog projekta, ali i dublje proučavanje vrijednosnih obrazaca i aspekata koji su bitni za prihvaćanje i implementaciju takvog koncepta od strane zajednice. Proces premještanja korisnika iz psihijatrijskih ustanova u zajednicu, skrb o njima, njihovo zaposlenje i sl., vrlo je zahtjevan i složen zbog gospodarske, ekonomske, političke i društvene urednosti. Društvena stigma i dalje prati psihičko zdravlje te bi zato bilo korisno proučiti vrijednosne obrasce na temelju kojih bi bilo moguće zaključiti je li hrvatsko društvo spremno za prihvaćanje psihijatrije u zajednici. Osim problema kao što je na primjer društvena stigma, s druge su strane problem ponekad i sami pacijenti. Naime, kod njih se javlja *strah* od povratka u zajednicu u smislu prihvaćenosti, mogućnosti zaposlenja, snalaženja i sl., a posebno kod onih koji su bili hospitalizirani kroz duži vremenski period. Takvi pacijenti su navikli na život u instituciji te se ponekad vrlo teško prilagođavaju *vanjskom svijetu*. Tijekom potencijalne implementacije koncepta psihijatrije u zajednici zbog izrazite je osjetljivosti ovog problema potrebno i društvo i pacijente vrlo detaljno uputiti u svaki element procesa. Ovo područje otvara niz mogućih istraživanja čijom bi se kontinuiranom provedbom došlo do važnih spoznaja u svrhu upoznavanja društva s navedenim te što uspješnije implementacije koncepta. Za to su važne i prijašnje i novije teorije odnosno načini prikaza institucija i funkcioniranja čovjeka uz njih, ali i praksa drugih zemalja koje su uvele ili uvode isti model.

Kao što je i ranije spomenuto, čovjek je društveno biće i jedino kao takvo može djelovati te ne može živjeti u izolaciji – a jedan oblik izolacije proizlazi upravo iz zatvorenih institucija, odnosno psihijatrijskih ustanova (u kontekstu ovog rada).

Literatura

- Aquino, I. (2007). The deinstitutionalization process and mental health teams working with severely mentally ill persons in Sweden. *University of Göteborg, Department of Social Work*. Preuzeto, 30. siječnja 2020., s <https://gupea.ub.gu.se/bitstream/2077/4607/1/The%20deinstitutionalization%20process%20and%20mental%20health.pdf>.
- Bachrach, L. L. (1976). Deinstitutionalization: An Analytical Review and Sociological Perspective. Preuzeto, 30. siječnja 2020., s <https://archive.org/stream/deinstitutionali00bach#page/n1/mode/2up>.
- Bartenev, D. (2004–2005). Potential of Human Rights Standards for Deinstitutionalization of Mental Health Services in Russia: a Comparative Legal Analysis. *International Policy Fellow 2004-2005, Center for Policy Studies, Open Society Institute, Budapest (Hungary)*. Preuzeto, 30. siječnja 2020., s http://www.policy.hu/bartenev/research_paper_bartenev.pdf.
- Berger, P. L. i Luckmann, T. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.
- Brajsa, P. (2016). *Drukčija psihijatrija*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Bruce, S. i Yearley, S. (2006). *The Sage Dictionary of Sociology*. London: SAGE Publications Ltd. Preuzeto, 28. siječnja 2020., s <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/the-sage-dictionary-of-sociology/book224869>.

- Cramer, C. (2012). Madness, Deinstitutionalization & Murder. *The Federalist Society*. Preuzeto, 29. siječnja 2020., s <https://www.fed-soc.org/publications/detail/madnessdeinstitutionalization-murder>.
- Čatipović, M. i Čatipović, V. (2007). Stavovi učenika prema psihičkim bolesnicima. *Medicinski vjesnik*, 39/1–4: 71–76.
- Durkheim, E. (1982). *The Rules of Sociological Method*. USA: The Free Press. Preuzeto, 28. siječnja 2020., s https://monoskop.org/images/1/1e/Durkheim_Emile_The_Rules_of_Sociological_Method_1982.pdf.
- Foucault, M. (1980). *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
- Foucault, M. (1994). *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*. Zagreb: Informator.
- Goffman, E. (2011). *Azili. Eseji o društvenom položaju pacijenata bolnica za mentalno obolele i drugih utočenika*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Goffman, E. (2009). *Stigma. Zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo (HZJZ) (2018). *Mentalni poremećaji u Republici Hrvatskoj*. Preuzeto, 11. rujna 2020., s <https://www.hzjz.hr/periodicne-publikacije/39269/>.
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo (HZJZ) (2015). *Svjetski dan mentalnog zdravlja*. Preuzeto, 09. ožujka 2020., s <https://www.hzjz.hr/sluzba-promicanje-zdravlja/svjetski-dan-mentalnog-zdravlja/>.
- Hudolin, V. (1982). *Socijalna psihijatrija i psihopatologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jakovljević, M. i Begić, D. (2013). Socijalna psihijatrija danas: izazovi i mogućnosti. *Socijalna psihijatrija*, 41/1: 16–20.
- Karlović, D. i sur. (2019). *Psihijatrija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Kecmanović, D. (1978). *Društveni korijeni psihijatrije*. Beograd: Sazvežđa.
- Kecmanović, D. (1978). *Socijalna psihijatrija sa psihijatrijskoj sociologijom*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kecmanović, D. (2016). *U potrazi za identitetom psihijatrije*. Beograd: Clio.
- Kuvačić, I. (2004). *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Mansell, J., Knapp, M., Beadle-Brown, J. i Beecham J. (2007). *Deinstitutionalization and community living – outcomes and costs: report of a European Study*. University of Kent. Preuzeto, 29. siječnja 2020., s https://www.kent.ac.uk/tizard/research/DECL_network/documents/DECLOC_Volume_2_Report_for_Web.pdf.
- Merriam Webster (n. d.). Preuzeto, 29. siječnja 2020., s <https://www.merriam-webster.com/>.
- Science Museum. (n. d.). Preuzeto, 25. siječnja 2020., s <http://broughttolife.sciencemuseum.org.uk/broughttolife/techniques/bethlemroyalhospital>.
- Serra, P. (2005). Tri paradigme stare psihijatrije. *Psihijat. dan.*, 37/1: 27–33. Preuzeto, 30. siječnja 2020., s <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0350-2538/2005/0350-25380501027S.pdf>.
- Turner, J. H., Beeghley i L., Powers, C. H. (2002). *The Sociology of Herbert Spencer. The emergence of sociological theory (5th ed.)*. Belmont, CA: Wadsworth Thomson Learning, pp. 54-89. Preuzeto, 28. siječnja 2020., s <https://www.suz.uzh.ch/dam/jcr:00000000-36d7-41d4-ffff-fff9b49d30e/Turner.pdf>.
- Narodne novine (2010). *Ustav Republike Hrvatske*. Preuzeto, 10. rujna 2020., s https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2010_07_85_2422.html.
- World Health Organization (WHO) (2014). Innovation In Deinstitutionalization: A Who Expert Survey. Preuzeto, 30. siječnja 2020., s <http://www.psy107.be/images/Innovation%20in%20deinstitutionalization%20-%20a%20WHO%20expert%20survey.pdf>.
- World Health Organization (WHO) (n. d.). Preuzeto, 9. ožujka 2020., s <https://www.who.int/about/who-we-are/frequently-asked-questions>.

SPECIFICITIES OF THE PSYCHIATRIC SYSTEM – FROM TOTAL INSTITUTIONS TO THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF PSYCHIATRY IN THE COMMUNITY

The aim of this paper is to bring closer the changes that have taken place in the understanding of mental health and development and the emergence of total institutions throughout history until today when more and more talk about the concept of community psychiatry with which the term *deinstitutionalization*. It is a concept that continues to take place within institutions, but with involvement of the family and the rest of the community in treatment of a person with mental disabilities.

Key words: mental health, total institutions, deinstitutionalization, community psychiatry

HIBRIDNE ZAJEDNICE – SPONA IZMEĐU REALNOSTI I VIRTUALNOSTI

Život u 21. stoljeću najbolje bi se mogao opisati pojmom neprekidne transformacije koja zahvaća sve aspekte ljudskog djelovanja. U svojim su počecima proces globalizacije i prateći razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologija drastično promijenili svijet otvaranjem granica i globalnim povezivanjem fizički udaljenih pojedinaca, koji uz pomoć Interneta lakše ostvaruju komunikaciju jedni s drugima neovisno o geografskoj udaljenosti. Ono što se javlja kao novina u 21. stoljeću jest banalizacija Interneta – on više nema isključivo samo jednu svrhu već se koristi za obavljanje svakodnevnih aktivnosti poput kupovanja, edukacije, socijalizacije i posla. Moglo bi se reći, Internet nam služi kao neizostavni alat u borbi sa svakodnevicom. Samo donedavno pandemijsko iskustvo praečno prisilnim smještanjem svih životnih aspekata u virtualni svijet govori nam koliki značaj Internet može imati u suvremenom načinu života. No, znači li to da život u virtualnom svijetu polako zamjenjuje život u ovom fizičkom? Upravo su se tim pitanjem bavili mnogi intelektualci paralelno s pojavom prvih virtualnih zajednica. Unatoč početnom strahu kako će virtualno kreirane zajednica potaknuti slom lokalnih zajednica to se u konačnici nije ostvarilo. Štoviše, rezultati prvih istraživanja pokazuju kako virtualne zajednice mogu potaknuti interakcije u fizičkom svijetu a naknadna saznanja pokazuju kako i interakcije ostvarene u fizičkom svijetu mogu potaknuti stvaranje virtualnih zajednica. Koegzistencija i kooperacija te dvije vrste zajednica bez njihove međusobne isključivosti opisuje upravo fenomen 21. stoljeća – hibridne zajednice. Stoga je cilj ovog teorijskog rada prikazati kako je došlo do formiranja hibridnih zajednica te dati prikaz njenih relevantnih i dosada uočenih, glavnih obilježja i funkcija. Pregledom relevantne literature i dosadašnjih istraživanja uočeno je kako hibridne zajednice (1) mogu potaknuti interakciju licem-u-lice, (2) članovi grupa mogu se naći ako to žele jer žive u istom geografskom području, (3) takve grupe mogu potaknuti izgradnju povjerenja, (4) mogu potaknuti stvaranje socijalnog kapitala u zajednici, te one (5) mogu inicirati komunikaciju po pitanju lokalnih problema.

Ključne riječi: Hibridne zajednice, informacijsko-komunikacijske tehnologije, Internet, lokalno, virtualno

1. Uvod

Život u 21. stoljeću najbolje bi se mogao opisati pojmom neprekidne transformacije koja zahvaća sve aspekte ljudskog djelovanja. Prema Giddensu (2003: 10) globalizacija kao revolucionarni proces u ljudskoj povijesti započela je kasnih 1960-ih godina s razvojem informacijsko komunikacijskih tehnologija koje su utjecale na njene političke, tehnološke, kulturne i ekonomske dimenzije. Iako se prvi spomen pojma globalizacije u literaturi javlja 1960-ih, njen konkretniji utjecaj počinje se primjećivati, a time i analizirati, 1980-ih godina kada se globalizacijski procesi počinju širiti van granica nacija-država i prelaze u sferu globalnog djelovanja (Zeman i Zeman 2010). U globaliziranom svijetu u kojem se informacije rutinski prenose diljem svijeta dolazi do kreiranja veza između pojedinaca koji razmišljaju i žive različito jedni od drugih. Upravo je razvoj informacijsko komunikacijskih tehnologija generirao jedan novi alat za distribuciju informacija kroz sve spektre ljudske aktivnosti. Kako navodi Castells (2001: 2–3) Internet dopušta komunikaciju mnogo ljudi, u vrijeme odabrano od strane pojedinaca i odvija se na globalnoj razini. Ono što predstavlja krucijalnu promjenu u odnosu na kraj 20. stoljeća kada je svrha Interneta gledana kroz prizmu disperzije informacija i komunikacije jest *mainstreaming* Interneta, odnosno njegova banalizacija. U 21. stoljeću sukladno sa sve dostupnijim pristupom Internetu diljem svijeta, omogućeno nam je da svakodnevno obavljamo bezbroj aktivnosti u umreženom obliku poput kupovanja, edukacije, zabave, socijalizacije, politike i posla. Internet je dakle postao sve dostupniji te se i njegova svrha korištenja sukladno tome mijenja. Prema podacima Eurostata u 2020. godini pristup Internetu i širokopojasni

Internet imalo je 91 % svih kućanstava Europske unije u kategoriji EU-27¹ te 85 % kućanstva na razini Hrvatske. Šest od sedam pojedinaca (86%) u dobnoj kategoriji 16 do 74 godine, od početka 2019. godine koristilo se Internetom barem jednom u tri mjeseca prije provođenja istraživanja, a 2020. godine njih 86 % koristilo je Internet barem jednom tjedno. Usporedbe radi, u Hrvatskoj se četiri petine (79%) pojedinaca starih između 16 i 74 godine koristilo Internetom barem jednom u tri mjeseca dok je, prema podacima iz 2020. godine, njih 78 % Internet koristilo barem jednom tjedno. Na razini Europske unije, 2019. godine udio stanovnika koji se nikad nije koristio Internetom iznosio je 10 % te je navedeni postotak trostruko manji nego što je bio deset godina ranije (Eurostat 2020).

U zadnjih nekoliko desetljeća paralelno s promjenama koje Internet generira u društvu raste i interes znanstvenika za evaluaciju društvenih implikacija koje je stvorio. U tom kontekstu pojavile su se dvije glavne i oprečne intelektualne struje; na jednoj strani prevladava mišljenje kako širenje i veća upotreba Interneta vodi ka socijalnoj izolaciji i kako površni virtualni odnosi mogu zamijeniti značajnije društvene veze u stvarnom svijetu (Kraut i sur. 1998; Nie i Erbring 2002) dok se na drugoj strani zagovara stav kako Internet i društvene mreže pružaju dodatni alat i prostor za društvene interakcije na način da održavaju postojeće odnose te otvaraju prostor za stvaranje i realizaciju novih odnosa (Ellison i sur. 2007; Shen i Williams 2011; Wellman i Haythornthwaite 2002).

Prateća pojava razvitka Interneta jest osnivanje, a posljedično i popularizacija društvenih mreža. Prema podacima Eurostata u 2020. Internetom se u svrhu umrežavanja i participacije na društvenim mrežama (poput Facebooka, Twittera, Instagrama i Snapchata) koristilo 57 % ispitanika na razini Europske unije te isto toliko na razini Hrvatske (Eurostat 2020). Iako su društvene mreže dugo vremena bile percipirane kao alat za komunikaciju i održavanje veza koje su geografski udaljene danas one imaju drugačiju ulogu. Recentnija istraživanja o korištenju društvenih mreža pokazuju da se one sve više koriste među bliskim prijateljima, kolegama s posla i obitelji koji nisu geografski udaljeni od nas ili koje vidamo na dnevnoj bazi (Mosconi 2017: 260). Paralelno s promjenama koje generira novi način upotrebe Interneta i društvenih mreža raste i interes znanstvenika za izučavanjem novog oblika zajednica koje se spontano kreiraju. Te nove zajednice prelaze početne stroge granice između fizičkog i virtualnog prostora te stvaraju jedan novi oblik društvenosti. S obzirom na njihovu relativno novu pojavnost i neprekidnu transformaciju, svakodnevno dolazi do otkrivanja novih spoznaja koje doprinose rasvjetljivanju ovog novog društvenog fenomena.

Recentnija istraživanja o hibridnim zajednicama na svjetskoj razini neprekidno generiraju nove spoznaje, ali i potkrjepljuju prethodno otkrivene karakteristike što olakšava razumijevanje novonastalog fenomena. S obzirom na manjak literature na hrvatskom jeziku o hibridnim zajednicama, tendencija je ovog rada prikazati kako su one nastale i koji su društveni procesi doveli do njene kreacije. S obzirom na navedeno, cilj je ovog rada dati prikaz kako je došlo do formiranja novonastalih hibridnih zajednica te prikazati njene dosada uočene, glavne funkcije i obilježja.

Rad se sastoji od nekoliko poglavlja koja misaono prate slijed formiranja hibridnih zajednica koje ujedno i jesu glavni koncept ovog rada. Prvo poglavlje pruža širi koncept temi ovog rada prikazujući važnost uloge informacijsko-komunikacijskih tehnologija u promjeni svakodnevnice krajem prošlog stoljeća. Paralelno s razvojem IKT²-a pojavljuje se i popularizira novi komunikacijski alat koji omogućuje povezivanje pojedinaca diljem svijeta čime dolazi i do promjena u samom konceptu zajednica. Drugo poglavlje daje kratki prikaz promišljanja o transformaciji zajednice kroz povijest te se naglasak stavlja na formiranje virtualnih zajednica koje je potaknulo korištenje IKT-a. Pružajući čitatelju kontekst okolnosti koje su do-

¹ Europska unija – 27 zemalja (eng. European Union – 27 countries) referira se na uzorak trenutnog broja država članica u trenutku provođenja istraživanja. 2020. godine, sukladno sa povlačenjem Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske unije, u uzorku je obuhvaćeno 27 zemalja članica.

² IKT predstavlja skraćenicu za *informacijsko-komunikacijske tehnologije* te će se navedena skraćenicu koristiti u nastavku rada.

vele do pojave novog oblika zajednica omogućava se bolje razumijevanje poglavlja koje slijedi. Sljedeće poglavlje stoga prikazuje osnovne misli i obilježja hibridnih zajednica uz naglasak na definiranju što one zapravo jesu. Nakon definiranja hibridnih zajednica slijedi poglavlje s pregledom dosadašnjih istraživanja o hibridnim zajednicama koje završava s primjerima posebno kreiranih aplikacija kojima je cilj olakšati njihovo postojanje na razini susjedstva. U konačnici rad završava sa zaključnim promišljanjima u kojem se sintetiziraju osnovne misli rada te se daju preporuke za buduća istraživanja.

2. Utjecaj informacijsko-komunikacijskih tehnologija na nastanak kiber-prostora

Manuel Castells (2001: 1) u svojoj knjizi *Internet Galaksija* navodi: „Internet je tkivo naših života“. Upravo nove informacijske tehnologije služe kao alat za distribuciju informacija kroz sve spektre ljudske aktivnosti. Internet je dakle, prema Castellsu, tehnološka baza za organizacijsku formu Informacijskog doba zvanu mrežu. No što jest mreža? Za Castellsa ona predstavlja set među-povezanih „čvorova“, ona nije novi oblik ljudske prakse no poprimila je novi informacijski oblik koji je potaknut pojavom i korištenjem Interneta. Mreže posjeduju veliku prednost kada su korištene kao organizacijski alat – one su nasljedno adaptivne i fleksibilne te posjeduju sposobnost da se održe u brzo mijenjajućem okruženju. Utjecaj mreža koje su bazirane na Internetu premašuje samu kvantitetu korisnika, one su ključne za razvoj i održavanje društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih aktivnosti koje se strukturiraju i organiziraju preko računalnih i internetskih mreža. Iako Internet značajno utječe na proces svakodnevne komunikacije ono što je bitno spomenuti jest da se u tom procesu mijenja i sam Internet; on predstavlja okruženje koje potiče komunikaciju i koje se mijenja sukladno s njom. On predstavlja tehnologiju koja se mijenja sukladno s društvenom praksom te vodi prema širokom dijapazonu potencijalnih društvenih ishoda koje tek treba otkriti (Castells 2001: 5). Shields (2001: 25) Internet vidi kao kiber-prostor koji omogućuje pristup informacijama bez obzira na društvena i kulturna ograničenja i neovisno o samoj politici država-nacija. Internet je stoga postao jedan od vodećih medija svakodnevnice koji je komunikaciju učinio inovativnom, kreativnom i decentraliziranom te je omogućio povezanost i razmjenu ideja i informacija. Internet je, prema Shieldsu (2001), u svojoj srži isprepleten s kulturom koja je neodvojiva od komunikacije te pomoću Interneta dolazi do kreiranja jedne nove mreže virtualnih mjesta koja se naziva virtualna stvarnost. Castells novonastalu kulturu Interneta promatra kao set vrijednosti i uvjerenja koje informiraju ponašanje i koju karakterizira četveroslojna struktura: tehno-meritokratska, hakerska, virtualno komunitarna i poduzetnička kultura. One zajedno pridonose ideologiji slobode koja se posljedično širi u svijet Interneta (Castells 2001: 36–37). Kulturne izvore Interneta ne treba tražiti samo u vrijednostima tehnoloških inovatora, one obuhvaćaju i sve druge korisnike Interneta jer upravo oni konstruiraju nove virtualne zajednice. Te zajednice postaju izvor vrijednosti koje usmjeravaju ljudsko ponašanje i društvenu organizaciju. Virtualne zajednice stoga funkcioniraju po principu dvije kulturne značajke; (1) vrijednosti horizontalne slobodne komunikacije te (2) samo-usmjeravajuće povezanosti. Prva značajka omogućila je slobodnu izražavanja i komunikacije dok je druga omogućila pojedincima da sami putem Interneta pronađu svoju destinaciju ili kreiraju vlastite informacije te konstruiraju vlastiti smisao (Castells 2001: 52–55). Vrativši se na samo značenje Internet kulture, Bell (2007: 5) pri definiranju istog koristi pojam kiber-kultura. Za njega je ona način razmišljanja o interakciji između ljudi i digitalne tehnologije, pogled na njihov „suživot“. Ona se referira na način života u kiber-prostoru ili o životu oblikovanom od strane kiber-prostora, gdje je kiber-prostor svojevrsna matrica usklađenih praksi i predstavljanja. No, što zapravo jest kiber-prostor, kako ga možemo definirati? Prema definiciji iz sociološkog rječnika, on predstavlja elektronski posredovan i simuliran prostor (Abercombie, Hill i Turner 2006). Iako je mnogo autora prilazilo definiranju kiber-prostora, jedna od njih na sažet a opet kompleksan način prikazuje njegovu bit: „Kiber-prostor: Tablet postaje stranica postaje ekran postaje riječ, virtualna riječ. Svugdje i nigdje, mjesto gdje ništa nije zaboravljeno a opet sve se mijenja“ (Bell 2007: 16 prema Benedikt 1991c: 1). U navedenoj definiciji jasno se razaznaje važnost mjesta; postojanja i nepostojanja, granica, otvorenosti, mobilnosti te pitanja

njegove konstrukcije. Benedikt naglašava da mjesto u ovom kiber-prostoru više označava „prostor za igru“ predodređen za informacije. Tu se naravno pojavljuju pitanja o tome koliko bi on veliki trebao biti, kojeg oblika, kako ćemo se mi u njemu snaći? Benedikt (1991) predlaže da se pri stvaranju kiber-prostora koristimo znanjima stečenima iz povijesnih lekcija, da pokušamo razumjeti kako smo razvili postojeće načine ponašanja u svijetu koji nas okružuje – u fenomenološkom smislu. Gibson (1984) koji je ujedno i prvi konstruirao pojam kiber-prostora, navodi kako taj računalno posredovan svijet omogućuje direktan i potpun pristup digitaliziranim informacijama i novoj vrsti komunikacije. On je za njega jedna kolektivna halucinacija koju osjećaju svi korisnici istovremeno i neovisno o tome gdje se nalazili, kiber-prostor je, kako Gibson navodi, nezamisliva kompleksnost. Na tragu rečenom Nikodem (2003: 219) navodi kako je taj novi društveni prostor tehnološki uvjetovan i posredovan, prostor koji predstavlja računalnu simulaciju. On nije samo obećanje novog prostora već predstavlja novi prostor za osvajanje i probijanje granica te manifestaciju ideje i koncepta napretka. Za Cramptona (2003: 83) on nije odvojen, zaseban, nije *ne prostor* geografski udaljen od ovog realnog, on je dio prostora koji pronalazimo sami unutar ovog fizičkog. Bell navodi kako upravo ta brzina promjene, nepredvidivost te širok spektar sadržaja, aplikacija, oblika i uređaja čini okružje kiber-kulture veoma kompleksnim. Proizvedeni sadržaj seli se između uređaja koji se kontinuirano mijenjaju i napreduju dok su neki dijelovi okoline i dalje stabilni. Kiber-kultura jest stoga izuzetno kreativna i prilagodljiva, smješta uređaje i aplikacije u kontekst nove primjene, selektivno prihvaćajući i prilagođavajući se na pružene oblike i sadržaj (Bell 2007: 132–133).

Iako gore postavljena pitanja o tome kako kiber-prostor izgleda, kronološki gledajući, nisu bila postavljena tako davno, u doba IKT-a taj period ipak je nešto duži. Nove tehnologije napreduju iz dana u dan te mijenjaju stvarnost rapidnom brzinom. U literaturi urbane sociologije, često se kiber-prostor smješta u svojevrstnu dihotomiju naspram nekim tradicionalnim idejama prostora poput lokalne zajednice i susjedstva. Iako nije rijetkost da se termin zajednice učestalo koristi u diskursu internetskih zajednica, on se ipak i dalje smješta u kontekst virtualnih povezanosti i premošćivanja fizičke, geografske udaljenosti između ljudi (Sá 2007: 123). Stoga, da bi se moglo promišljati o zajednici koja se pojavljuje u sklopu kiber-prostora bitno je dati prikaz kako se zajednica definirala prije pojave IKT-a posljedično i transformirala s pojavom Interneta.

3. Od tradicionalne i lokalne do virtualne – definiranje koncepta zajednice

Iako je koncept zajednice tema koja zaokuplja pažnju mnogih intelektualaca još od uočenih početaka njenog formiranja i dalje ne postoji konsenzus i univerzalna definicija što ona zapravo jest. U kontekstu ovog rada, ideju zajednice najbolje prikazuje definicija koju je predložila Evans (2013: 79) i prema kojoj je ona snažno adaptivna društvena snaga koju, i kroz koju, ljudi stvaraju iskustva i na jedan način oblikuju svijet oko sebe. Ona je stoga u konstantnoj tranziciji i ima mnogo oblika no svim oblicima je zajedničko to što se uvijek razvijaju kao set praksi koji označavaju povezanost i solidarnost s drugima. Još u 19. stoljeću, Tönnies je pisao o distinkciji između zajednice (*Gemeinschaft*) i društva (*Gesellschaft*) u kojoj je zajednica okarakterizirana kao lokalna, organska, prožeta bliskim, ne strukturiranim vezama i povezana s tradicionalnim životnim stilom, dok je društvo mehaničko i više racionalno te se asocijativno oslanja na urbani stil života (Tönnies 1963: 231). Za Parsonsa je (1961: 10) društvena zajednica predstavljala najvišu ekspresiju socijalne integracije. Upravo je u klasičnoj sociologiji zajednica prikazana kao prostor odvojen od birokratskih snaga države u kojoj prevladavaju odnosi povjerenja i uzajamnosti koji ujedno i reguliraju društvena ponašanja. Zajednica u industrijaliziranom, modernom društvu i dalje ostaje prepoznata kao prostor društvenosti u kojem te blisko povezane mreže pružaju društvenu podršku i pomoć pojedincu te se unutar njih javljaju rješenja na prepoznate šire, strukturalne probleme u društvu. Nisbet (1967: 47–48) zajednicu vidi kao jedan pozitivan koncept koji obuhvaća sve oblike veza koje su prožete osobnom intimnošću, emocionalnom dubinom, moralnom povezanošću, socijalnom kohezijom

i vremenskim kontinuitetom. Shaw i Shaw (1999) spominju važnost koje je susjedstvo imalo u socijalizaciji pojedinca kao i u organizaciji svakodnevnice. U prošlosti je upravo susjedstvo pružalo snažan izvor identiteta pojedincu kao i osjećaj sigurnosti i pripadnosti zajednici (Miletić, Krnić i Majetić 2016). Procesom deindustrijalizacije i slomom projekta moderne mnoga susjedstva suočila su se sa strahom, manjkom reda i povećanom stopom kriminala. U kasnoj modernoj javlja se potraga za novim oblicima povezanosti zbog sve izraženijeg procesa fragmentacije te se time i sam diskurs o zajednicama mijenja; dolazi do pojave sub-kulturalnih oblika zajednica unutar kojih pojedinci zamišljaju prostor pripadanja i koji se nalazi izvan tradicionalnih, na mjestu zasnovanih, struktura (Evans 2013: 80). U tom prostoru pojedinci konstruiraju nove identitete koji nadilaze neposrednu stvarnost lokalnog iskustva. Giddens (1990: 101) zajednicu vidi kao obilježje pred-modernog društva te navodi kako je njen značaj pao s dolaskom moderne. U ovom kontekstu referira se ponajviše na one skupine isprepletenih društvenih odnosa koji su koncentrirani oko specifičnog lokalnog konteksta i koji su u tradicionalnim društvima bili osnova šire društvene organizacije, no oni su, prema Giddensu, u razvijenim društvima dosegli svoj vrhunac dekonstrukcije. Nakon kratkog smanjenja interesa za istraživanje zajednica koji je nastupio 1970-ih, zbog velikih promjena koje donosi globalizacija i kozmopolitska ekonomija, interes za izučavanje zajednica ponovo dobiva na značaju početkom 1990-ih godina. Kako navode Phillipson i suradnici (1999) odnos između mjesta i ljudi ispada važnijim na kraju 20. stoljeća nego što je bio na njegovom početku. Upravo su globalizacijski procesi i postmoderna doveli do rasta nesigurnosti, fluidnosti i fragmentacije svakodnevnice te susjedstvo opet počinje biti razmatrano kao mjesto koje pruža sigurnost i izvor identiteta. To jačanje uloge susjedstva generirala je kriza socijalne kohezije nastala pod djelovanjem postmoderne i dovela je do ponovnog razmatranja susjedstva kao potencijalnog rješenja za stvaranje socijalnog kapitala, oruđa u borbi sa siromaštvom i alatom za osnaživanje demokratskih procesa. Važnost susjedstva stoga se sve više počinje razmatrati u znanstvenom ali i u zakonodavnom i urbanističkom diskursu jer se počinju uočavati brojne koristi koje proizvodi zadovoljstvo životom unutar njega (Miletić i sur. 2016).

Iako je spomenuti proces globalizacije fragmentirao mnoge oblike lokalnih zajednica on je istovremeno i doveo do ponovnog otkrivanja drugih, novih oblika zajednica (Delanty 2009: 119). Ti novi oblici omogućuju pojedincima osjećaj povezanosti u uvjetima rizika i nesigurnosti koji su s značajno razlikovali od onih u tradicionalnom društvu. Tradicionalni društveni odnosi u prošlosti su bili bazirani i organizirani oko lokaliteta a zajednice generirane od strane ljudi koji su živjeli u istom selu ili susjedstvu gdje su se svi međusobno poznavali. Ta deterministička uloga lokacije u formiranju zajednice polako je slabila paralelno s pojavom globalizacijskih procesa, IKT-a i razvitkom transporta koji su omogućili formiranje i održavanje raznih socijalnih odnosa i veza među prostorno udaljenim pojedincima. Globalizacija je stoga otvorila mogućnosti za kreiranje novih vrsta zajednica te je time na neki način i smanjila svijet. Prema Zeman i Zeman (2010: 69) globalizacijski procesi, prvi put u povijesti omogućili su zajednici sredstva za bolje povezivanje iznutra ali i prema van. U tom novom kontekstu, zajednice se mogu kreirati i postojati u raznim okruženjima i neovisno o lokaciji te one mogu generirati učinkovite odnose unutar te mreže što je u prošlosti bilo nemoguće (De Meulenaere i sur. 2021: 483). Jedno od većih pitanja koja se postavlja s pojavom i popularizacijom Interneta te promjenom u komunikaciji jest hoće li navedeno dovesti do značajnih promjena u lokalnim zajednicama (Dunbar 2012). Još pri počecima zamaha globalizacijskog procesa, Rifkin (1987) je u razvoju IKT-a vidio mogućnost da se one iskoriste za prikupljanje korisnih informacija koje jedna zajednica može iskoristiti za postizanje dobrobiti. U tom kontekstu, virtualna mreža može služiti za održavanje interesa lokalnih zajednica. Iako je dio autora zagovarao tezu kako Internet može utjecati na slabljenje povezanosti unutar same lokalne zajednice, on je zapravo doveo do jednog novog oblika društvene umreženosti. Kako navode Pollet i suradnici (2013) većina društvenih interakcija koje se odvijaju na Internetu imaju lokalni karakter te time ne zamjenjuju lokalne interakcije uživo već ih nadopunjuju (David-Barrett 2014: 533).

Evidentno je da se s korištenjem Interneta kao mjesta na kojem se odvijaju ljudske interakcije dovodi u pitanje definiranje takvih novih zajednica. Iako se one istražuju već nekoliko desetljeća i dalje postoji manjak slaganja oko njegove univerzalne definicije. Ako polazimo iz perspektive definiranja zajednice za koju je Thomas (1966) rekao da postoji ako ju ljudi definiraju kao stvarnu jer ona postaje stvarna u svojim posljedicama, onda navedenu definiciju možemo primijeniti i na virtualne zajednice. Ako pitanje mjesta koristimo kao referentni okvir definicije, onda za virtualne zajednice možemo reći kako se one sastoje od ljudi koji su u međusobnoj socijalnoj interakciji koja se odvija na tehnološkoj platformi (Leimeister i sur. 2004). Autori navode kako se takva zajednica bazira na zajedničkom interesu, problemu ili zadatku a tehnološka platforma na kojoj se nalaze omogućava i potiče interakciju u zajednici te pomaže izgraditi povjerenje i zajednički osjećaj pripadnosti grupi. Castells (2001: 127) navodi kako je pitanje mjesta veoma bitno pri definiranju virtualnih zajednica jer se dešava pomak od zajednice prema mreži kao središnjem obliku organizacije interakcija. Zajednice, u tradicionalnom smislu te riječi, baziraju svoje postojanje na temelju zajedničkih vrijednosti i društvene organizacije dok su mreže sastavljene od izbora i strategija društvenih aktera. Dio autora (Cohen 2000; Kling i Courtright 2003; Fernback 2007) smatra kako se pri definiranju virtualnih zajednica treba voditi kriterijem granica; ako virtualna grupa posjeduje zajednička obilježja, pravila i temelji se na dobrovoljnom članstvu ona ima granice što implicira da jest zajednica (David Hercheui 2010: 6). Bitno je spomenuti i još jednu često korištenu definiciju virtualnih zajednica koju je predložio Rheingold (1993) i prema kojoj su one socijalni agregati koji nastaju na Internetu onda kada dovoljan broj ljudi, prenosi takve javne diskusije dovoljno dugo, s dovoljno osjećaja i s ciljem stvaranja mreža osobnih odnosa u kiber-prostoru. Za Rheingolda (1993) one predstavljaju važnu ulogu u socijalizaciji pojedinca jer pružaju izvor informacija, praksi i vrijednosti koje posljedično usmjeravaju samu društvenu organizaciju unutar virtualnog svijeta. No, da bi virtualne zajednice opstale i bile dugoročno održive presudno je postojanje virtualne društvenosti unutar nje (Angelopoulos i Merali 2015: 1994–1995). Prema Linu (2007: 120) puko postojanje virtualne zajednice ne određuje njenu održivost, važno je pri determinaciji održivosti uvrstiti i pitanje interakcija u fizičkom i virtualnom svijetu, aktivnosti u fizičkom svijetu kao i pitanje kvalitete informacija i usluga u virtualnom okruženju (Lin 2007: 120). Gaved i Mulholland (2005: 1) za virtualne zajednice navode kako je svrha njihova postojanja podjednako usmjerena na pružanje podrške postojećim odnosima i mrežama kreiranim u fizičkom svijetu, kao i na kreiranje sasvim novih mreža i interakcija koji čine nove virtualne zajednice utemeljene na specifičnim interesima. Prema autorima one nisu oprečne fizičkim zajednicama već su poveznica i produžetak fizičkog svijeta. Nekoliko studija proučavalo je razloge i motive susreta uživo od strane članove virtualnih zajednica. Istraživanje o virtualnoj zajednici *Cybercity* koja se oslanjala na susrete uživo demonstriralo je korisnost faktora anonimnosti pri započinjanju društvenih odnosa u virtualnom svijetu. Drugi autori (Parks i Floyd 1996; Sessions 2010) istaknuli su kako interakcije započete u virtualnom svijetu vode ka realizaciji drugih oblika interakcija te kako su pojedincima koji se nalaze unutar virtualne zajednice interakcije bitan element. Upravo je osjećaj zajednice među članovima virtualnih grupa potaknuo želju za realizacijom susreta uživo (McCully i sur. 2011: 39).

Ono što se sve više pojavljuje u društvu jest razvoj hibridne komunikacije koja povezuje fizičko mjesto i kiber-prostor s ciljem pružanja materijalne podrške umreženom individualizmu. U prilog rečenom ide istraživanje koje je proveo Gustavo Cordoso (1998) na jednoj od prvih virtualnih zajednica u Portugalu. Cordoso je dokazao blisku interakciju između fizičke i virtualne društvenosti koje svaka za sebe imaju svoja obilježja i ritam no istovremeno forme neraskidiv društveni proces. Cordoso navodi kako virtualni i fizički utjecaj zajedno proizvode novi oblik socijalizacije, novi životni stil te novi oblik društvene organizacije (Castells 2001: 131–132). Kao što je u poglavlju prikazano, virtualne zajednice kreirane uz pomoć IKT-a nisu dovele do sloma lokalnih zajednica kako je dio autora u početcima predviđao. One su štoviše dovele do spontanog formiranja zajednica u kiber-prostoru između ljudi koji dijele zajednička lokalna obilježja. Također suprotno početnom skepticizmu, virtualne zajednice nisu potisnule interakcije uživo

već su ih oplemenile jednim novim oblikom društvenosti. Kako su autori uočili, dolazi do prenošenja interakcija iz jednog svijeta u drugi; razgovori započeti u virtualnom svijetu nastavljaju se u onom fizičkom i *vice versa*. To brisanje granica između fizičkog i virtualnog svijeta i njihovo isprepletano djelovanje u literaturi generira pojavu termina hibridnih zajednica. Stoga, poglavlje koje slijedi svoj fokus stavlja upravo na definiranje tih novonastalih zajednica i njenih glavnih obilježja.

4. Prostor između lokalnog i virtualnog – kako definirati hibridne zajednice?

Prijašnja saznanja o virtualnim zajednicama vodila su se paradigmom kako su virtualne zajednice utemeljene u kiber-prostoru i u potpunosti odvojene od fizičkog prostora no recentnije teorije, od početka 21. stoljeća pa nadalje počinju promišljati o hibridnom prostoru u kojem postoji suživot on-line i licem-u-lice interakcije. Cabitza i suradnici (2016) hibride zajednice definiraju na sljedeći način: „*interakcije među njenim članovima su potaknute od strane mrežne tehnologije i mogu postojati i u kiber-prostoru i u stvarnom okruženju susreta i sastanaka*“. Mosconi (2017) navodi kako se trend proučavanja ovih vrsta zajednica tek od nedavno pojavio, gdje se priznaje koegzistencija dviju vrsta prostora bez međusobne isključenosti. Jurgenson (2012) također navodi kako se digitalni ili virtualni svijet više ne smije promatrati kao nezavisni entitet u odnosu na fizički svijet; digitalna aktivnost zajednice ne može se promatrati odvojeno od fizičkog, kulturalnog, društvenog i povijesnog aspekta lokalnog mjesta. Mosconi (2017: 965) spominje i viđenje Dourisha i Bella (2011) koji su uvidjeli kako tehnološki posredovan svijet nije odvojiv od fizičkog; on jednostavno služi kao dodatni alat za njegovo bolje razumijevanje.

Nova perspektiva u vidu strukture i samih principa funkcioniranja susjedstva pojavila se s masovnim korištenjem Interneta. Virtualne zajednice stvorene kroz razne Internet forume proširile su mogućnosti stvaranja „osobnih zajednica“ baziranih na vezama koje su stvorene i koje se održavaju u virtualnom obliku (Kotus i Hławka 2010: 205, prema Wellman 2001). Nedostatak takvih zajednica jest manjak licem-u-lice interakcije čija se funkcija posljedično kompenzira učestalošću komunikacije s brojnim članovima mreže. Odnosno, društveni odnosi su u tom slučaju površni no učestaliji (Kotus i Hławka 2010: 205–206). Iako virtualne zajednice imaju svoju važnost, društveni odnosi i dalje se stvaraju i održavaju na lokalnoj, fizičkoj razini. Iako se virtualne zajednice stvaraju svakodnevno i na raznim lokacijama diljem svijeta, bitno je imati na umu kako one ipak imaju svoj fizičko-geografski kontekst; određene mikrorazine poput susjedstva koje generira takvu vrstu zajednice (Clark 2009: 1572–1573). Mnoga istraživanja o virtualnim zajednicama dokazuju kako je njihova uloga sve značajnija u vidu oživljavanja geografski utemeljenih zajednica. Virtualne zajednice u tom smislu pružaju komunikacijske kanale za razmjenu informacija te su njezini članovi većinom iz istog mjesta. Računalne mreže potiču stvaranje i jačanje društvenih veza u takvim zajednicama, omogućavajući ljudima da pronađu istomišljenike te potiču veću participaciju u zajednici. Prema Wattersu (2003) postoji veća motivacija za kreiranjem grupa kada ljudi dijele istu poveznicu zasnovanu na mjestu i kada su povezani kroz jake i slabe veze. Na tragu rečenom, Donath i Boyd (2004) postavljaju hipotezu kako virtualne društvene mreže mogu povećati broj slabih veza koje pojedinac može oformiti i održavati jer su stranice poput Facebooka prigodne za njihovo održavanje. Manjak direktne povezanosti među članovima i manjak snažnih veza može povećati učinkovitost protoka informacija unutar šire mreže te članovi društvene mreže u tom slučaju djeluju kao njena poveznica. Društvene mreže stoga postaju novi katalizatori participacije članova po pitanju lokalnih problema čime dolazi do stvaranja socijalnog kapitala. Putnam (2002) navodi kako participacija pomaže izgraditi povjerenje i jača socijalne mreže koje vode do veće uključenosti ljudi u život zajednice. Ta uključenost i umrežavanje najizraženije je onda kada postoji zajednički lokalni problem koji utječe na veći dio stanovništva. Socijalni kapital, bio stvaran ili virtualan, kreiran je od strane grupe koja posjeduje trajnu mrežu više ili manje institucionaliziranih odnosa između zajedničkih poznanstava i prepoznavanja (Bourdieu i Wacquant 1992).

Tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća pojavljuju se projekti usmjereni na informatizaciju zajednica koji za cilj imaju uspostavu virtualnih zajednica uz pomoć IKT-a na uzorku stanovnika specifičnog, geografski određenog prostora. Sukladno s napretkom i širenjem dostupnosti Interneta, na društvenim mrežama poput Facebooka pojavljuju se virtualne zajednice u obliku grupa. Takve grupe služe kao prostor za diskusiju o lokalnim problemima te u svom obliku ograničavaju ulaz pojedincima koji nisu članovi susjedstva što potiče stvaranje zajednice povjerenja između susjeda (Vogel i suradnici 2020). Tu je bitno spomenuti i studiju Ellisona i suradnika (2006) koja je dokazala da za korisnike Facebooka koji dijele stvarne veze postoji veća vjerojatnost da potiču i realiziraju susrete jedni s drugima u stvarnom svijetu. Naime, nije moguće stvoriti virtualnu društvenu mrežu te samo očekivati da će se javnost priključiti, mreža mora biti utemeljena u mjestu i mora adresirati određene sociokulturne faktore. Mnogi autori (De Meulenaere i suradnici 2020; López i Farzan 2015; Rufas i Hine 2018; Silver i Matthews 2016) navode kako takve grupe ne iniciraju samo komunikaciju među susjedima već imaju i praktične implikacije poput razmjene pomoći i pružanja međusobne podrške u raznim oblicima. Upravo se element razmjene susjed-ske pomoći u dva istraživanja pokazao kao dominantna svrha korištenja takvih grupa; De Meulenaere i suradnici (2020: 482) navode kako je kod 47 % susjeda razmjena pomoći bila dominantna svrha korištenja grupe dok je u istraživanju od López i Farzan (2015) taj postotak bio čak 83%. Prema navedenom, može se reći kako virtualno-susjedske društvene mreže potiču susjede na međusobnu interakciju i time šire lokalnu društvenu mrežu iz koje mogu pružati i primati pomoć. Promjene u kvaliteti interpersonalnih veza u gradu već dva desetljeća proučavaju Wellman i suradnici (Wellman 1979; Wellman i Leighton 1979; Wellman 2000; Wellman 2003). Njihova teza govori kako društvene mreže tendiraju preuzimanju određenih funkcija susjedstva, nadopunjuju ih te ponekad i zamjenjuju taj tip društvene strukture u životu stanovnika grada. U zadnjih nekoliko godina sve se češće pojavljuju i projekti posebno kreiranih, susjed-ski orijentiranih, društvenih mreža. Takve virtualno-susjedske društvene mreže Vogel i suradnici (2021: 3914) definiraju kao društvene mreže čija su ciljanja publika stanovnici jednog specifično određenog susjedstva i čija se svrha pronalazi u rješavanju problema povezanih s tim susjedstvom. Virtualno-susjedske društvene mreže stoga predstavljaju novi oblik virtualne društvene mreže fokusirane na poboljšanje dobrobiti lokalnih zajednica. Navedena dobrobit ostvaruje se putem poticanja socijalne interakcije, dijeljenja informacija, podrške i omogućavanjem pristupa uslugama lokalnih organizacija i institucija (Vogel i suradnici 2021: 3913). S obzirom da se interes znanstvenika za izučavanjem ove nove vrste zajednica povećao sukladno s razvitkom IKT-a, u nastavku se daje prikaz glavnih i relevantnih istraživanja o hibridnim zajednicama.

5. Pregled dosadašnjih istraživanja o hibridnim zajednicama

Hampton and Wellman (2000) na primjeru „Netville“ predgrađa kojem je dan besplatan pristup Internetu, prikazali su kako su oni stanovnici koji su koristili Internet imali veći broj snažnih socijalnih veza, slabijih veza unutar i izvan predgrađa od onih koji nisu koristili Internet. Korištenje Interneta povećalo je društvenost u lokalnoj zajednici te su stanovnici bili osvješteniji po pitanju vijesti u susjedstvu jer su koristili e-mail adresu koja je služila kao komunikacijski alat među susjedima. Korištenje Interneta u „Netville“ projektu ojačalo je i pomoglo održati društvene veze te potaknulo društvenu uključenost većine korisnika (Castells 2001: 121–123). Capece i Costa (2013) u sklopu istraživanju zajednice koja je koristila virtualnu platformu naziva „M8“, svoju tezu postavljaju upravo u tom kontekstu – virtualne zajednice vide kao alat koji građani koriste za bolje razumijevanje svojeg susjedstva, koristeći ga u svrhu stvaranja i poboljšavanja usluga koje su im najpotrebnije. Rezultati njihove studije dokazali su postojanje korelacije između konstruktivnog korištenja platforme (kreacije sadržaja) s osjećajem pripadnosti lokalnoj zajednici te s njihovom pozitivnom percepcijom da oni sami mogu poboljšati situaciju u zajednici. Također dokazali su da društvena uključenost i participacija u aktivnostima korelira s aktivnostima korištenja platforme – oni članovi koji aktivnije koriste platformu i traže informacije te objavljuju sadržaje

više će biti aktivnije uključeni u same probleme zajednice. Koh i Young-Gul (2004: 78–79) predstavljaju slične zaključke te navode kako prema teoriji socijalne prisutnosti,³ prisutnost drugih članova u virtualnoj zajednici koja može biti nadopunjena aktivnostima u fizičkoj zajednici, može potaknuti stvaranje osjećaja virtualne zajednice. Upravo ta fizička komunikacija van Interneta može biti bitan faktor u jačanju povezanosti u samoj virtualnoj zajednici. Kroz aktivnosti u fizičkoj zajednici, članovi virtualne zajednice lakše se mogu razumjeti, jača se povjerenje te lakše mogu prepoznati i identificirati druge članove. Također, fizičke interakcije povećavaju solidarnost i kohezivnost u virtualnim zajednicama i vode svoje članove prema većoj razini članstva i utjecaja. Stoga, pojedinci koji su skloni participaciji u tradicionalnom obliku češće će proširiti svoju participaciju u virtualnom svijetu. Bitno je spomenuti i rezultate drugih studija (Casalegno 2000; Kavanaugh i Patterson 2001; Dearden i Walker 2003) koje navode kako participacija u virtualnim zajednicama može dovesti do veće uključenosti u samoj fizičkoj zajednici. Stoga, postoji korelacija između veće lokalne angažiranosti i porasta interesa za lokalne probleme te učestalosti i intenziteta korištenja Interneta (Kavanaugh i sur. 2005).

U sklopu istraživanja koje su proveli Afzalan i Evans-Cowley (2013: 18) na uzorku tri Facebook grupe u Americi, Kanadi i Engleskoj dobiveni su nalazi koji predstavljaju kako virtualne grupe utemeljene na mjestu mogu povećati samo-organizirajući kapacitet zajednica. Facebook grupe susjedstva jačaju takav kapacitet ponajviše pomoću širenja informacija među njenim članovima. Kako njihovi nalazi pokazuju, pošto članovi grupe imaju prijatelje koji nisu članovi grupe a dio su susjedstva, informacije dopiru i do njih te se domet širenja informiranosti širi van granica virtualnog susjedstva te pomiče ka onom fizičkom. Na kvalitetu dijeljenja informacija među susjedima utječu i razni vanjski faktori poput povjerenja koje se pokazalo vrlo visokim među članovima grupe no treba uzeti u obzir kako se većina članova međusobno i poznaje u stvarnosti. Facebook grupe mogu se koristiti i za iniciranje i dogovaranje susreta licem u lice kako bi se nastavio dijalog započet u virtualnom svijetu. Bitno je spomenuti kako su postajale neke razlike između grupa; ponajviše u intenzitetu korištenja grupe u aktivnom smislu kao i po pitanju same interakcije s ostalim članovima, no treba uzeti u obzir kulturološke i socijalne faktore s obzirom da se radi o grupama iz tri različite države.

Witten i suradnici (2020) proveli su istraživanje o korištenju i značenju koje Facebook grupe imaju na formiranje zajednice u novom susjedstvu na Novom Zelandu. Autori su proučavali kako stanovnici koriste digitalni prostor unutar svog lokalnog udruženja te koje ključne virtualne prakse uključenosti nastaju unutar kreirane Facebook grupe. Sama Facebook grupa susjedstva bila je privatnog tipa što znači da je bila dostupna samo stanarima koje je prihvatio administrator grupe. Rezultati istraživanja pokazuju kako je grupa potaknula diseminaciju informacija, reciprocitet i društvenu interakciju među stanarima te je doprinijela gradnji i jačanju identiteta koji je utemeljen na mjestu. Također rezultati pokazuju kako je došlo do osnaživanja „slabih veza“ među stanarima kao i do povećanja licem-u-lice odnosa od kojih su neki bili inicirani preko Facebook grupe što je dovelo do jačanja osjećaja zajedništva i povezanosti s mjestom. Bitno je spomenuti i kako je korištenje Facebook grupe dovelo i olakšalo razvijanje svijesti o lokalnim vijestima što je posljedično dovela do realizacije akcija i događanja iniciranih preko Facebook grupe. Dakle, korištenje društvene mreže potaknulo je stanare da koriste i socijalnu infrastrukturu u susjedstvu a ne samo onu danu fizičku (Witten i sur. 2020: 12–13).

Voskresenskiy i suradnici (2017: 303) proveli su istraživanje u St. Petesburgu na uzorku stanovnika stambenih zgrada koji su članovi otvorenih i zatvorenih grupa utemeljenih na mjestu. Grupe zatvorenog tipa pokazale su značajno veću aktivnost članova nego li one otvorenog tipa. U grupama otvorenog tipa,

³ Vidi više o teoriji socijalne prisutnosti u članku Lombard, Matthew i Ditton, Theresa (1997). „At the heart of it all: The concept of presence“. *Journal of Computer-Mediated Communication* 3/2.

autori su detektirali veći broj pasivnih promatrača, takozvanih *lurkersa*⁴ nego li u zatvorenim grupama u kojima je 34 % sudionika barem jednom nešto objavilo u grupi. *Lurkersi* kao takvi nisu novina u virtualnim grupama; njihovo postojanje Nonnecke i Preece (2000) objasnili su kao učestao i važan aspekt virtualne komunikacije koji ne treba zanemarivati. Nadalje grupe zatvorenog tipa kreirane su na temelju zajedničkog povjerenja i pomoći no bitno je spomenuti kako je većina grupa tog tipa bila upravo iz novijih zgrada pa autori upozoravaju kako postoji mogućnost da virtualne grupe, u ovom slučaju, predstavljaju svojevrsnu zamjenu za realnu zajednicu koja još nije oformljena. S druge strane, grupe otvorenog tipa često su se koristile od strane pojedinaca za javno iznošenje problema s kojima se susreću no kako nema kontrole sudionika, često je dolazilo do pojave neželjenog komentiranja drugih sudionika te se sama aktivnost objava smanjila. Drugi razlog manje aktivnosti može se pronaći i u činjenici da su otvorene grupe kreirane s ciljem rješavanja određenog problema i kako problem pronade rješenje diskusija se utiša. Voskrenskiy i suradnici (2017: 305) ipak navode određena ograničenja istraživanja; (1) u uzorku se ne nalaze zatvorene grupe koje imaju veoma strog proces verifikacije sudionika i u koje nisu mogli pristupiti te (2) nemaju informacije o trenutnim adresama sudionika koje bi determinirale jesu li članovi grupe zaista trenutni stanovnici određene zgrade.

Rezultati studije De Maulenaerea i suradnika (2020: 400) provedene na uzorku šest Facebook grupa susjedstva u Ghentu, Belgiji pokazuju analizu tema najfrekventnijih objava. Zahtjevi za mobilizaciju prikazani kroz traženje pomoći i postavljanje pitanja zauzeli su 46 % svih objava u grupama dok se 34 % svih objava odnosilo se na dijeljenje vijesti i informacija o susjedstvu. Generalno gledajući, navedene kategorije obuhvaćaju čak 80 % svih objava u Facebook grupama susjedstva. Ostale teme koju su se identificirale odnose se na oglašavanje i prodaju od strane lokalnih prodavača (12%), diskusiju po pitanju lokalnih problema i aktivnosti (4%), izmjenu šala i sadržaja zabavnog karaktera (1,3%) te informacija o samoj grupi (1.3%). Daljnjom analizom De Maulenaere i suradnici (2020: 401) identificirali su teme koje se pojavljuju u kategoriji vijesti i razmjene informacija. Najučestalije teme odnosile su se na informacije i priče o lokalnim događajima uključujući godišnji lokalni sajam i najavu događaja organiziranih od strane udruge stanara. Također su se često i pojavljivale priče o infrastrukturnim radovima i prometnim problemima u susjedstvu, dijelile su se fotografije susjedstva iz prošlosti te su se prijavljivali slučajevi kriminalnih aktivnosti i vandalizma. Autori navode kako su lokalne virtualne grupe u ovom slučaju bile jedne od glavnih izvora informiranja o susjedstvu. Čak i kada članovi grupe nisu bili aktivni sudionici u kreiranju sadržaja, bili su dobro informirani te rezultati pokazuju kako je razmjena informacija u grupi potaknula diskusiju među članovima te u nekim slučajevima i inicirala razgovore uživo (De Maulenaere i sur. 2020: 404).

Pojavom COVID-19 pandemije susreti licem-u-lice postali su sve rjeđi sukladno propisanim preporukama održavanja socijalne distance. U tom periodu, digitalne mreže i društvene virtualne mreže preuzele su središnju ulogu u komunikaciji pojedinaca izvan granica vlastitog kućanstva (Pitas i Ehmer 2020: 2). S pojavom COVID-19 pandemije, kako navode Vogel i suradnici (2021: 3915) virtualno-susjedske društvene mreže iskazuju svoj potencijal podrške u vidu realizacije raznih susjedskih aktivnosti. U prilog tome idu rezultati istraživanja od Jones i suradnika (2020) o podršci unutar susjedstva za vrijeme COVID-19 pandemije na uzorku stanovnika Bristola u Ujedinjenom Kraljevstvu. Rezultati njihove studije pokazuju kako su uz razgovor uživo, susjedski orijentirane društvene mreže bile jedne od najzastupljenijih alata komuniciranja među susjedima. Većina ispitanika smatrala je kako im je korištenje istih olakšalo uključenost u susjedstvo te time i dostizanje raznih susjedskih potreba. One su također olakšale diseminaciju

⁴ Prema definiciji iz Urbanog rječnika „lurker“ je osoba koja prati određeni forum, ali ništa ne objavljuje. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=lurker>

„Lurker“ također može biti osoba koja čita poruke u virtualnoj grupi, ali ne sudjeluje u razgovoru. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/lurker>

službenih savjeta te odigrale ključnu ulogu u razmjeni bitnih informacija. Autori navode kako je navedena studija pružila rezultate koji korespondiraju s nalazima prethodnih istraživanja o važnosti uloge društvenih mreža u životu mnogih aktivista zajednica (Jones i sur. 2020: 11–12). Dakle i za vrijeme COVID-19 pandemije virtualno-susjedske društvene mreže pokazale su se korisnima kada je fizička interakcija između članova lokalne zajednice bila ograničena. S obzirom da pandemija službeno i dalje traje, ostaje tek za vidjeti kako je ona utjecala na sve druge aspekte proučavane u prethodnim istraživanjima. No, s obzirom na rastući interes za izučavanjem hibridnih zajednica u recentnije vrijeme, takvih saznanja zasigurno neće nedostajati.

Bitno je spomenuti i još jednu novinu koja se javlja unutar trenda izučavanja hibridnih zajednica a čiji se potencijal tek otkriva i prepoznaje. Dio istraživača potaknutih saznanjima i uočenim nedostatcima iz prethodnih istraživanja, kreira posebne aplikacije kojima je cilj olakšati postojanje hibridnih zajednica na razini susjedstva. Te aplikacije nisu spontano kreirane od strane članova susjedstva kao spomenute Facebook grupe, one su planski kreirane s ciljem postizanja najučinkovitijeg oblika virtualno-susjedske društvene mreže. S obzirom na njihovu nedavnu pojavnost, aplikacije tog tipa u literaturi su i dalje slabo zastupljene te se iz tog razloga one u nastavku prikazuju kroz dva značajna projekta – *Nextdoor.com* te *GEITONIA*.

Projekt *Nextdoor.com* nastao je u Sjedinjenim Američkim Državama i predstavlja prvi takav projekt na nacionalnoj razini. Kako navode Masden i suradnici (2014: 3241) cilj *Nextdoor* projekta bio je kreiranje iskustva lokalne društvene mreže za bilo koje susjedstvo pružajući svakom zasebno, samostalnu i ograničenu stranicu unutar sistema. Ono što je *Nextdoor* izdvojilo od ostalih društvenih mreža jest postojanje restrikcija u verifikacijskom procesu; u određeno virtualno susjedstvo moglo se pristupiti samo putem dokazivanja fizičkog prebivališta u tom susjedstvu. Navedeno je povećalo razinu povjerenja u grupi jer se time ograničio ulazak pojedinaca koji u stvarnom svijetu nisu članovi susjedstva te se time i smanjila razina vanjske prijatnje. Također, novina koja se pojavila u ovom projektu jest mapiranje fizičkog susjedstva i njegov prijenos u virtualno susjedstvo čime se definiralo pitanje granica u virtualnom svijetu. Korisnici *Nextdoor* mreže istaknuli su kako je u odnosu na druge društvene mreže ova bila preglednija i informacije su bile bolje organizirane i arhivirane. Također, *Nextdoor* se u većoj mjeri koristio za konkretnije akcije i razmjenu informacija o problemima nego li za neformalne razgovore koji su se ipak u većoj mjeri vodili preko drugih društvenih mreža. Masden i suradnici (2014: 3247) predlažu unaprijeđenje upravo tog aspekta mreže, da se *Nextdoor* unaprijedi u smislu da više potiče socijalizaciju i neformalne interakcije među susjedima s ciljem gradnje većeg socijalnog kapitala u susjedstvu.

U uzoru na *Nextdoor* projekt i s ciljem kreiranja aplikacije za lokalno društveno umrežavanje, interdisciplinarni tip znanstvenika u Grčkoj kreirao je projekt *GEITONIA* (eng. Growing and enabling information technologies for online neighborhoods: Implications and Applications). Cilj navedenog projekta jest istraživanje važnih pitanja o (1) povezanosti između zajednice i susjedstva u doba IKT-a, (2) prednostima i slabostima zajednice koje nastaju kroz korištenje lokalnog socijalnog medija, te (3) o razini uključenosti stanara u lokalni socijalni medij koji je kreiran u suradnji s njima. Kako autori navode u Grčkoj se potreba za kreiranjem virtualnih susjedstva realizira u većini preko Facebook grupa te još nema naznake za jednim kompletnim medijem koji bi služio toj svrsi. Upravo iz tog razloga autori u sklopu projekta *GEITONIA* planiraju razviti aplikaciju koja će se koristiti kao jedan alat umrežavanja na lokalnoj razini i korespondirati pojavi i potrebama sve prisutnijih hibridnih susjedstva u Grčkoj. Glavni cilj istraživanja jest dobiti saznanja o tome zadovoljava li trenutni razvojni status IKT-a sve potrebe, očekivanja, zahtjeve i vrijednosti članova lokalne zajednice te može li se pomoću njega potaknuti socijalna interakcija i kooperacija između stanara jedne manje lokalne zajednice. Stoga, planirana bi aplikacija korisnicima omogućila priliku da kreiraju svoje virtualno susjedstvo i pružila im priliku da upoznaju svoje susjede, da s njima komuniciraju o problemima u lokalnoj zajednici, dijele informacije te eventualno organiziraju

lokalne akcije. Aplikacija bi također uključivala virtualni sistem mapiranja kojim bi sami stanari odredili granice svojeg susjedstva (Karras i sur. 2019: 75–76).

Neminovno je kako je razvoj IKT-a i sveopća popularizacija društvenih mreža dovela do promjena i na mikrorazini poput susjedstva. Kako je u tekstu prikazano, susjedstva više nisu isključivo fizička, ona sve više poprimaju i svoju virtualnu dimenziju. Upravo su virtualno- susjedske društvene mreže jedan novi oblik udruživanja i kooperacije unutar susjedstva koji, ne isključuje ili ugrožava postojanje fizičke zajednice već joj dodaje jedan novi oblik društvenosti. Novonastale hibridne zajednice stoga generiraju dobrobit unutar fizičkog i virtualnog prostora te svojim međudjelovanjem kreiraju i jačaju sveopću socijalnu koheziju unutar susjedstva. Da trend izučavanja ove teme ne gubi na važnosti prikazali su i primjeri dodatnog angažmana dijela znanstvenika koji su u svrhu dobivanja što potpunijih uvida u funkcioniranje hibridnih zajednica, kreirali zasebne aplikacije. Može se očekivati kako će rezultati njihovih studija dati dodatni doprinos postojećoj literaturi te pružiti informacije o eventualnim razlikama između spontano organiziranih hibridnih zajednica od strane članova susjedstva i onih planski kreiranih kroz kooperaciju zajednice i istraživača, odnosno stručnjaka.

6. Zaključak

Cilj ovog rada bio je prikazati kako je došlo do formiranja hibridnih zajednica te dati pregled njenih glavnih karakteristika koristeći rezultate dosadašnjih istraživanja. Kontekst nastanka prikazan je kroz prizmu utjecaja IKT-a na društvo ali i samo poimanje zajednica. Tendencija je ovog rada stoga bila pružiti čitatelju okvir za razumijevanje ove nove vrste zajednica kao i uputiti ga u nove istraživačke trendove i proizvedena saznanja.

Jedan od osnovnih produkata globalizacijskog procesa bio je razvitak i širenje IKT-a. Pojavom Interneta kao novog komunikacijskog alata pojedincima je omogućena lakša diseminacija informacija te stvaranje novih mreža diljem svijeta neovisno o teritorijalnim granicama. Uz pomoć Interneta kao tehnološke platforme kreira se jedan novi virtualni prostor koji predstavlja mjesto olakšane interakcije za fizički udaljene pojedince. Upravo je kiber-prostor stvorio mjesto unutar kojeg se počinju kreirati virtualne zajednice utemeljene na zajedničkim interesima. Sukladno s njihovom popularizacijom počinje se postavljati pitanje hoće li njihovo postojanje ugroziti održivost lokalnih zajednica. Već su prva istraživanja o virtualnim zajednicama opovrgnula spomenutu bojazan te dokazala kako virtualne zajednice mogu imati i pozitivan utjecaj na fizičke zajednice, ponajviše u kontekstu prijenosa interakcija iz jednog u drugi svijet. Sukladno novim saznanjima i transformacijama koje nastaju u zajednicama tog tipa, u literaturi se počinje spominjati postojanje hibridnog prostora koji spaja virtualne i lokalne zajednice.

Kako je u radu navedeno hibridne zajednice označavaju jedan novi oblik koegzistencije fizičke i virtualne zajednice s naglaskom na njihovom kooperativnom a ne isključujućem karakteru. Iako je prva korist od korištenja Interneta bila prepoznata u mogućnosti povezivanja geografski udaljenih pojedinaca, autori s vremenom počinju prepoznavati i korist koju on generira u samoj lokalnoj zajednici. Kako je u radu spomenuto, članovi lokalne zajednice Internet počinju koristiti kao dodatni komunikacijski alat i u svrhu ostvarivanja interakcija sa svojim susjedima kako bi stvorili veću dobrobit unutar zajednice. Već su prva istraživanja o hibridnim zajednicama iznjedrila nekoliko osnovnih zaključaka; (1) grupe takve vrste mogu potaknuti interakciju licem-u-lice, (2) članovi grupa mogu se naći ako to žele jer žive u istom geografskom području, (3) takve grupe mogu potaknuti izgradnju povjerenja, (4) mogu potaknuti stvaranje socijalnog kapitala u zajednici, te one (5) mogu inicirati komunikaciju po pitanju lokalnih problema.

Kako je poglavlje o pregledu dosadašnjih istraživanja pokazalo, hibridne zajednice zaista postaju sve prisutnije diljem svijeta. Recentnija istraživanja potvrdila su rezultate prvih studija o hibridnim zajednicama te se njihovo postojanje pokazalo korisnim za vrijeme COVID-19 pandemije ponajviše u vidu održavanja socijalne interakcije u susjedstvu i organiziranja pomoći socijalno ugroženim susjedima. Hoće li pande-

mija ubrzati razvijanje ali i povećati korištenje hibridnih zajednica ostaje tek za vidjeti u istraživanjima koje slijede. Promjene u recentnijim istraživanjima mogu se uočiti i u samom metodološkom pristupu u kojem dio autora posebnu pažnju pridaje analizi zatvorenih i otvorenih grupa kako bi se utvrdilo postojanje sličnosti i razlika među njima. Osim navedenog, počinje se pojavljivati i trend kreiranja posebnih aplikacija koje predstavljaju novi oblik platforme za stvaranje i bolje funkcioniranje hibridnih zajednica. Takvo plansko kreiranje predstavlja pomak u ulozi znanstvenika od istraživača do sudionika i kreatora, te bi takav kooperativni pristup mogao dovesti do stvaranja platforme koja će u većoj mjeri potaknuti kreiranje novih ali i poboljšanje postojećih, samoorganiziranih hibridnih zajednica.

Unatoč jačanju trenda na svjetskoj razini, o postojanju hibridnih zajednica u kontekstu hrvatskog društva malo se zna a još se manje isti fenomen istražuje. U svrhu davanja doprinosa postojećoj svjetskoj literaturi preporuča se provođenje empirijskog istraživanja kojim bi se ispitalo postojanje zajednica tog tipa u hrvatskom društvu kao i pitanje generiraju li one iste zaključke kao i postojeća svjetska istraživanja. Takva bi istraživanja uvelike pridonijela razumijevanju lokalne socijalne kohezije i lokalnih društvenih odnosa potaknutih korištenjem društvenih mreža. Posljedično, time bi se prepoznale potrebe ali i problemi lokalnih zajednica što bi moglo proizvesti korisne inpute za kreatore lokalnih politika te u konačnici generirati koristi za društvo u cjelini.

Literatura

- Abercrombie, Nicholas; Hill, Stephen; Turner, Bryan. (2006). *The Penguin Dictionary of SOCIOLOGY*. London: Penguin Group.
- Afazan, Nader; Evans-Cowley, Jennifer. (2013). „The role of online neighborhood groups in creating self-organized and resilient communities“. *International conference Using ICT, Social Media and Mobile Technologies to Foster Self-Organisation in Urban and Neighbourhood Governance*. 1–20. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:2bfe4c36-81b4-4f82-a88a-ce22469e50d3>
- Angelopoulos, Spyros; Merali, Yasmin. (2015). „Bridging the Divide Between Virtual and Embodied Spaces: Exploring the Effect of Offline Interactions on the Sociability of Participants of Topic-Specific Online Communities“. *48th Hawaii International Conference on System Sciences 1995–2002*.
- Bell, Daniel. (2007). *CYBERCULTURE THEORISTS: Manuel Castells and Donna Haraway*. Abingdon: Routledge.
- Castells, Manuel. (2001). *The internet galaxy: Reflections on the Internet*. Oxford: Oxford University Press.
- Capece, Guendalina; Costa, Roberta. (2013). „The new neighbourhood in the internet era: network communities serving local communities“. *Behaviour & Information Technology* 25/3: 438–448.
- Clark, Andrew. (2009). „From Neighbourhood to Network: A Review of the Significance of Neighbourhood in Studies of Social Relations“. *Geography Compass* 3/4: 1559–1578.
- Crampton, Jeremy. (2003). *The Political Mapping of Cyberspace*. Chicago: Chicago University Press.
- Curry, Oliver. Scott; Dunbar, Robin. (2013). „Sharing a joke: The effects of a similar sense of humor on affiliation and altruism“. *Evolution and Human Behavior* 34: 125–129.
- David Hercheui, Magda. (2011). „A LITERATURE REVIEW OF VIRTUAL COMMUNITIES“. *Information, Communication & Society* 14/1: 1–23.
- David-Barrett, Tamas. (2014). „How to Create Mixed Offline-Online Community Spaces? A Behavioural Science Position Paper“. *OTM 2014: On the Move to Meaningful Internet Systems*. 8842: 531–536. https://doi.org/10.1007/978-3-662-45550-0_54
- Delanty, Gerald. (2009). *Community. Second edition*. New York: Routledge.
- De Meulenaere, Jonas; Courtois, Cédric; Ponnet, Koen. (2020). „Bottom- up hyperlocal media in Belgium: Facebook groups as collaborative neighborhood awareness systems“, u: Gulyas, Agnes; Baines, David (ur.). *THE ROUTLEDGE COMPANION TO LOCAL MEDIA AND JOURNALISM*, 398–407. New York: Routledge.

- De Meulenaere, Jonas; Courtois, Cédric; Ponnet, Koen. (2021). „Disentangling social support mobilization via on-line neighborhood networks“. *Community Psychology* 49: 481–498. DOI: 10.1002/jcop.22474
- Hampton, Keith; Wellman, Barry. (2003). „Neighboring in Netville: How the Internet Supports Community and Social Capital in a Wired Suburb“. *City & Community* 2/4: 277–311.
- https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Digital_economy_and_society_statistics_-_households_and_individuals/hr#Pristup_internetu (posjet 14. 6. 2021.)
- https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ISOC_CI_AC_I__custom_1060530/default/table?lang=en (posjet 14. 6. 2021.)
- https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_ci_in_h/default/table?lang=en (posjet 14. 6. 2021.)
- https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/isoc_ci_ifp_iu/default/table?lang=en (posjet 14. 6. 2021.)
- Evans Karen. (2013). „Re-Thinking Community in the Digital Age?“. u: Orton-Johnson Kate; Prior Nick. *Digital Sociology*, 79–94, London: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137297792_6
- Evans-Cowley, Jennifer. (2010). „Planning in the age of Facebook: the role of social networking in planning processes“. *GeoJournal* 75: 407–420. <https://doi.org/10.1007/s10708-010-9388-0>
- Gaved, Mark; Mulholland, Paul. (2005). „Grassroots Initiated Networked Communities: A Study of Hybrid Physical/ Virtual Communities“. *Proceedings of the 38th Hawaii International Conference on System Sciences* 1–10.
- Geiger Zeman, Marija; Zeman, Zdenko. (2010). *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*. Zagreb: Centar za istraživanje integralne održivosti i održivog razvoja; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Giddens, Anthony. (1990). *The Constitution of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. (2003). *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. New York: Routledge.
- Jones Mat; Beardmore Amy; Biddle Michele; Gibson, Andy; Umar Ismail, Sandra; McClean, Stuart; White, Jo. (2020). „Apart but not Alone? A cross-sectional study of neighbour support in a major UK urban area during the COVID-19 lockdown“. *Emerald Open Research* 2/37: 1–18. <https://doi.org/10.35241/emeraldopenres.13731.1>
- Kavanaugh, Andrea; Carroll, John; Rosson, Marry Beth; Reese, Debbie Denise. (2005). „Participating in civil society: The case of networked communities“. *Interacting with computers* 17/1: 9–33.
- Karras, Demetrius.; Koletsis, Maria; Vagias, Georgios. (2020). „Hybrid neighborhoods: From sandlots to social media“. *Homo Virtualis* 3/1: 71–81. doi:<https://doi.org/10.12681/homvir.23458>
- Koh, Joon; Young-Gul, Kim. (2004). „Sense of Virtual Community: A Conceptual Framework and Empirical Validation“. *International Journal of Electronic Commerce* 8/2: 75–93. <https://doi.org/10.1080/10864415.2003.11044295>
- Kotus, Jacek; Hławka, Bartosz. (2010). „Urban neighbourhood communities organised on-line – A new form of self-organisation in the Polish city?“ *Cities* 27: 204–214. 10.1016/j.cities.2009.12.010
- Masden, Christina; Grevet, Catherine; Grinter, Rebecca; Gilbert, Eric; Edwards, Keith. (2014). „Tensions in Scaling-up Community Social Media: A Multi-Neighborhood Study of Nextdoor“. *One of a CHIInd* 3239–3248. <http://dx.doi.org/10.1145/2556288.2557319>
- McCully, Wyl; Lampe, Cliff; Sarkar, Chandan; Velasquez, Alcides; Sreevinasan. Akshaya. (2011). „Online and offline interactions in online communities“. *Proceedings of the 7th International Symposium on Wikis and Open Collaboration (WikiSym '11)* 39–48. <https://doi.org/10.1145/2038558.2038566>
- Miletić, Geran-Marko; Krnić, Rašeljka; Majetić, Filip. (2016). „Susjedstvo i socijalna integracija: utjecaj lokalnih društvenih odnosa na percepciju socijalne kohezije u susjedstvu na primjeru Hrvatske“. *Revija za socijalnu politiku* 23/2: 215–239.

- Mosconi, Gaia; Korn, Matthias; Reuter, Christian; Tolmie, Peter; Teli, Maurizio; Pipek, Volkmar. (2017). „From Facebook to the Neighbourhood: Infrastructuring of Hybrid“. *Community Engagement. Computer Supported Cooperative Work* 26/2: 959–1003. DOI:10.1007/s10606-017-9291-z
- Nisbet, Robert. (1967). *The Sociological Tradition*. London: Heinemann.
- Nikodem, Krunoslav. (2003). „Čiji su to svjetovi iza nas? Virtualna stvarnost i ljudski identiteti“. *Socijalna ekologija* 12/3–4: 211–229.
- Licklider, Joseph Carl; Taylor, Robert. (1968). „The computer as a communication device“. *Science and Technology* 21–40.
- Lin, Hsiu-Fen. (2007). „The role of online and offline features in sustaining virtual communities: an empirical study“. *Internet Research* 17/2: 119–138. <https://doi.org/10.1108/10662240710736997>
- Leimeister, Jan Marco; Sidiras, Pascal; Kremer, Helmut. (2004). „Success factors of virtual communities from the perspective of members and operators: an empirical study“. *Proceedings of the 37th Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS-37)*. DOI:10.1109/HICSS.2004.1265459
- Parsons, Talcott. (1961). *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Phillipson, Chris; Bernard, Miriam; Phillips, Judith; Ogg, Jim. (1999). „Older people’s experiences of community life: patterns of neighbouring in three urban areas“. *Sociological Review* 47/4: 715–739. doi: 10.1111/1467-954X.00193
- Pitas, Nicholas; Ehmer, Colin. (2020). „Social capital in the response to COVID-19“. *American Journal of Health Promotion* 34/8: 942–944.
- Pollet, Thomas; Roberts, Sam; Dunbar, Robin. (2013). „Going that extra mile: individuals travel further to maintain face-to-face contact with highly related kin than with less related kin“. *PloS one*. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0053929>.
- Rheingold, Howard. (1993). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Rifkin, Jeremy. (1987). *Time wars: The primary conflict in human history*. New York: Simon and Schuster.
- Sá, Lúcia. (2007). „Cyberspace Neighbourhood: The Virtual Construction of Capão Redondo“, u: Taylor, Claire; Pitman, Thea *Latin American Cyberculture and Cyberliterature*, 123.14. Liverpool: Liverpool University Press.
- Shields, Rob. (2001). *Kulture interneta*. Jesenski i Turk: Zagreb.
- Thomas, William Isaac. (1966). *On social organization and social personality*. Chicago: Chicago University Press.
- Tönnies, Ferdinand. (1963). *Community and Society*. New York: Harper and Row.
- Voskresenskiy, Vadim; Musabirov, Ilya; Alexandrov, Daniel. (2016). „Private and Public Online Groups in Apartment Buildings of St.Petersburg“. *WebSci '16: Proceedings of the 8th ACM Conference on Web Science* 301–306. DOI: <http://dx.doi.org/10.1145/2908131.2908173>
- Vogel, Pascal; Grotherr, Christian; Kurtz, Christian; Böhmman, Tilo. (2020). „Conceptualizing Design Parameters of Online Neighborhood Social Networks“. *15th International Conference on Wirtschaftsinformatik*. https://doi.org/10.30844/wi_2020_o5-vogel
- Vogel, Pascal; Grotherr, Christian; von Mandelsloh, Franziska; Gaidys, Uta; Böhmman, Tilo. (2021). „Older Adults’ Use of Online Neighborhood Social Networks: Perceptions, Challenges and Effects“. *Proceedings of the 54th Hawaii International Conference on System Sciences* 3913–3922. URI: <https://hdl.handle.net/10125/71090>
- Wellman, Barry. (2001). „Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking“. *International Journal of Urban and Regional Research* 25/2: 227–252.
- Witten, Karen; Kearns, Robin; Opit, Simon; Fergusson, Emma. (2021). „Facebook as soft infrastructure: producing and performing community in a mixed tenure housing development“. *Housing studies* 36/9: 1345–1363.

HYBRID COMMUNITIES – A NEXUS BETWEEN REALITY AND VIRTUALITY

Life in the 21st century could best be described by the notion of a continuous transformation that embraces all aspects of our actions. In their beginnings, the process of globalization and the accompanying development of information and communication technologies have drastically changed the world by opening borders and globally connecting physically distant individuals who were, with the help of the Internet, able to communicate more easily with each other regardless of geographical distance. What is emerging as a novelty in the 21st century is the banalization of the Internet – it no longer has only one purpose but is used to perform everyday activities such as shopping, education, socialization, and work. It could be said that the Internet serves us as an indispensable tool in the fight against everyday life. Recently a pandemic experience accompanied by the forced placement of all aspects of life in the virtual world, tells us how important the Internet can be in the modern way of life. But does this mean that life in the virtual world is slowly replacing life in this physical one? With this question, many intellectuals dealt with when the first virtual communities appeared. Despite the initial fear that virtually created communities would encourage the collapse of local communities, this did not happen. Moreover, the results of the first research show how virtual communities can encourage interactions in the physical world and subsequent findings show that interactions achieved in the physical world can also encourage the creation of virtual communities. The coexistence and cooperation of these two types of communities without their mutual exclusivity describes precisely the phenomenon of the 21st century – hybrid communities. Therefore, this theoretical paper aims to show how hybrid communities were formed and it tends to give an overview of relevant, main features and functions. A review of the relevant literature and research has shown that hybrid communities: (1) encourage social interaction in the virtual world that can continue in person, (2) help in the creation of social cohesion, and (3) they can lead to greater participation in the local community.

Keywords: Hybrid communities, information and communication technologies, Internet, local, virtual

ODNOS OSOBNIH SITUACIJA I OPĆEG STANJA U HRVATSKOM DRUŠTVU – TEORIJSKI PREGLED

Opća formula uspješnog funkcioniranja društava (prema objektivnim i subjektivnim pokazateljima) podrazumijeva odgovarajuće odnose dovoljnim kapitalom opskrbljenih sudionika kako bi ga mogli optimalno razmijeniti i oploditi (što se obično objedinjuje pojmom socijalnog kapitala). U (kasno)modernim okolnostima poželjno je da unutrašnji kapital bude što raznovrsniji, a razmjena sve više zasnovana na povjerenju (zbog blijeđenja tradicionalnih oslonaca kohezije i poznatosti).

Iako se teorijskim razmatranjima povjerenja ne oskudijeva, za analizu odnosa osobnih situacija i općeg stanja u hrvatskom društvu i njihovih posljedica pošlo se od tranzicijski najosjetljivijeg, Sztompkina četverorazniskog modela kulture povjerenja (Sztompka, 1999); uz asocijacije na Fukuyaminu analizu doprinosa povjerenja socijalnom kapitalu kapitalističkih ekonomija; Fukuyama, 1995, 1999), koji je operativno prerađen preraspodjelom ključnih varijabli kako bi mu se unaprijedila prediktivnost. Uz to, dvostruko je teorijski upotpunjen: prvo, taksonomski uspo-rednim adresarom socijalnih izvora (egzistencijalne i razmjenske) sigurnosti/povjerenja i očekivanih kompenzacija za presušivanje kako bi se, na temelju njihove interakcije moglo provjeriti neposredne učinke na funkcioniranje društva; drugo, dodana su očekivanja teorije relativne deprivacije (subjektivno relevantnih reakcija na referentne vremenske i socijalne varijacije blagostanja) između učinaka interakcija izvora i kompenzacija kako bi se njihova ukupna učinkovitost mogla provjeriti i posredno, sposobnošću neutralizacije ozbiljnijih deprivacijskih posljedica. Na kraju, naznačena je i konkretna prediktivna upotrebljivost modela skiciranjem hipoteza o pozadini tranzicijskih i posttranzicijskih diskrepancija u hrvatskom društvu, poput onih između trajno niskog (institucionalnog) povjerenja, relativnog zadovoljstva životom i napretka objektivnih uvjeta (općeg stanja) kojeg ne prate istovrsne subjektivne ocjene, kako bi se već istraženo smjestilo u novu perspektivu i dopunilo onim što postojećim pristupima nije obuhvaćeno.

Ključne riječi: Sztompka, kultura povjerenja, institucije, individualni kapital, relativna deprivacija, Hrvatska

1. Uvod

Najkraći odgovor na pitanje što je, od ljudskoga, potrebno za uspješno funkcioniranje bilo kojeg društva načelno bi glasilo: dovoljna osposobljenost većine (društvenih sudionika) za nošenje s okolnostima u kojima žive i zadovoljavajući odnosi među njima. Nešto detaljnije, pitanje je što se od odnosa (socijalne razmjene) očekuje ovisno o ponudi (količini i strukturi kapitala pojedinca ili nekog krupnijeg sudionika, njegovoj razmjenskoj vrijednosti), kakva su obilježja razmjene *po sebi* potrebna da bi kombinacija stvorila ukupnu dovoljnost ili višak, te što će se dogoditi ako se u tome ne uspije.

Poželjnu osposobljenost i optimalnu razmjenu uobičajilo se vezati u zajednički pojam socijalni kapital, ono čime raspolaže društvo. No sve njegove koncepcije, više ili manje eksplicitno, zadržavaju razlikovanje onoga što je unutar sudionika od onoga što je između njih, bili oni pojedinci ili organizacije: od početno razgllašene Bourdieove razrade na ekonomski, kulturni, simbolički i društveni (umreženost) (Bourdieu 1979, 1984, 1986, 1992) i brojnih naknadnih razmatranja (primjerice, Halpern 2005; Putnam 1993, 1995, 2000; Putnam i Feldstein 2003) do Côtéovog dodavanja ranomodernog kulturnog kapitala predmodernom ljudskom i kasnomodernog, identitetnog, zbroju prethodnih (Côté 1996, 2007; Côté i Levine 2002; Côté i Shewartz 2007) ili Sztompkina naglašavanja moralnog kapitala, koji zauzima istaknuto mjesto u složenoj mreže međuljudskih odnosa (Sztompka 2019).

Kad je riječ o individualnom kapitalu, i u kasnomodernim, vertikalno suženijim ali horizonatno raznolikijim, izrazito individualističkim tehnokracijama, još su uvijek najvažniji novac i znanje koji otvaraju najviše vrata i vode na sam društveni vrh (Bourdieu 1979), iako dobro dođe i raznolikost portfelja, po-

gtovo ako se obogati Côtéovim (1996) identitetnim (samoprezentacijskim) kapitalom koji pomaže vidljivosti u uvjetima sve anonimnijih, uže i kratkoročnije definiranih uloga. Kad je riječ o znanju, najdalje su otišle sredine u kojima ono ne osigurava samo najsofisticiraniju potrošnju (primjenu) avangardnih dosega u, primjerice, znanosti i kulturi, nego ga ima dovoljno i za njihovu proizvodnju i meta-proizvodnju („proizvodnju proizvodnje“; Rogić 2000).

No za pojmom socijalni kapital rijetko ćemo posezati, ostavit ćemo razliku između individualnog kapitala koji opravdava veća očekivanja u socijalnoj razmjeni i karaktera same razmjene zbog toga što se jedno i drugo u socijalni mogu agregirati uravnoteženo, ali i ne moraju. Neujednačenost potiče dodatnu dinamiku, veće promjene unutar ili između sudionika kako bi se ostvarila nova ili povratila naurušena ravnoteža, što je posebno relevantno pri analizi većih društvenih promjena i njihovih posljedica.

Kad je riječ o kasnomodernim odnosima, sve se više moraju zasnivati na *povjerenju*, dobrodošloj iluziji kako bi se nosilo s povećanim rizicima razolikijeg i fluidnijeg okoliša, anonimnošću drugoga (složenosti impersonalnih tehničkih, ljudskih i kombiniranih sustava; Beck, 1988, 1994) i drugih (blijeđenjem ostalih, trajnijih i univerzalnijih oslonaca kohezije i identiteta (maskiranjem do narcizma; Castells 1997; Goffman 1999; Lasch 1979), bilo da su jamčili poznatost straga (tradicije), odozgo (oktroirane ili mehaničke solidarnosti), sa strane (otpora, opće imitacije), sprijeda (zajedničke projekcije; Castells 1997) ili odozdo (ranomodernog ideala organske solidarnosti).

U takvim se okolnostima povjerenje može postaviti na mjesto infrastrukturne, *neselektivne* vrijednosti koja dobro dođe svima jer potpomaže uspješnom kolektivnom funkcioniranju, neovisno o tome koliki je kolektiv (od parova nadalje) i kakvi su mu ciljevi (koliko vanjske koristi ili štete nanosi – nužno je kako unutar dobrotvornih, tako i unutar kriminalnih organizacija). Krajnju neselektivnost jamči mu upravo ontološki, *etički neutralan*, status (Sztompka 1999), bez obzira na to što je u pozadini ključnih moralnih obveza (vjernosti, recipročnosti, solidarnosti, poštovanja i pravednosti; Sztompka 2019).

Kad je riječ o posljedicama manjka ključnih sastavnica socijalnog kapitala, osposobljenosti i povjerenju (pojedinačno ili u kombinaciji), posljedica će biti apsolutna ili relativna deprivacija. Ovladavanjem sredstvima masovne proizvodnje sredinom dvadesetog stoljeća u zapadnim su društvima osnovne potrebe masovnije zadovoljene, što umanjuje (ne i ukida) važnost apsolutne deprivacije na račun relativne (koja je posljedica subjektivno relevantnih vremenskih i socijalnih varijacija blagostanja i u slučaju kad ničega za zadovoljavanje osnovnih potreba ne manjka). No i bez toga sama joj kasnomoderna dinamika i heterogenost već i čisto matematički, širim rasponom referentno zasnovane kombinatorike, podižu analitičku cijenu.

2. Ciljevi pregleda

Pred pregled koji slijedi postavljena su tri cilja. Prvi je zasebno promotriti uloge tri naznačene sastavnice društvenog funkcioniranja iz najpogodnijih teorijskih perspektiva. Iako (ni izdaleka) nisu jedini koji su se njime bavili, kad je u pitanju povjerenje iz perspektive koja nam je ovdje potrebna najpogodniji su Fukuyamin (1995, 1999) i, posebno, Sztompkin (1999) pristup koji su ulogu povjerenja u uspješnom funkcioniranju društava gotovo istodobno i potpunije afirmirali, prvi analizom starih, drugi novih demokracija. Kad je u pitanju relativna deprivacija, pogodni su pristupi šarolikiji i postupno nadograđivani, pa će se prikazati dijakronijski, oslanjajući se i na dva ambicioznija pokušaja integracije, Crosby (1976) i Smith i suradnika (2012).

Kako posljedice nedostatne kompetencije i/ili povjerenja nisu detaljnije sagledane kroz prizmu relativne deprivacije (međureferiranja između područja gotovo da nema), drugi je cilj pokušati ih ujediniti u zajednički, operabilni model.

Treći je cilj najprije provjeriti načelnu, a potom i praktičnu uotrebljivost predloženog modela skiciranjem hipoteza o odnosu osobnih situacija i općeg stanja u hrvatskom društvu, uključujući naznaku vrste i trajnosti mogućih posljedica.

3. Povjerenje: Fukuyamina analiza kapitalističkih ekonomija

U pregledu povijesti ideologija iz perspektive političke filozofije Fukuyama je u futurističkom bestselleru *The End of History and the Last Man* (1992) ustvrdio da je kapitalizam nadvladao komunizam (između ostalog) i zbog sveprisutnog uvjerenja da je sloboda tržišta jedini, najbolji i dovoljan način postizanja svekolikog društvenog napretka, sukladno tvrdnjama neoklasične ekonomije. Nedugo potom postao je nešto suzdržaniji uočivši da tržišno natjecanje nije dovoljan poticaj gospodarskom rastu, potrebno nešto više – kulturni temelj ili socijalni kapital (Fukuyama, 1995, 1999), shvaćen najbiže kratkom Norrisovom (1996) određenju prema kojem je riječ o mreži normi i povjerenja koja olakšava i potiče suradnju u postizanju zajedničkih ciljeva.

Iako je potpunije rasvijetlio ekonomsku ulogu kulture općenito (svaka ekonomska aktivnost ionako je i društvena, kulturno obojena), njegov se specifični doprinos ponajprije očituje u detaljnijoj ilustraciji konkretnih načina na koji kultura, odražavajući se u poslovnom sektoru, potiče gospodarski rast nacija.

Prema njegovu gledištu pridržavanje društvenih pravila evolucijski je suđen doprinos opstanku zajednice i pojedinaca: kroz dugu ljudsku povijest razvila se posebna osjetljivost na narušavanje normi (laganje, izdaje povjerenja) i utjelovila se u eksplicitne, konkretne kontrolne mehanizame. Tamo gdje ih je dovoljna većina najranije i u dovoljnoj mjeri upila u obliku etičkih navika (poput poštenja, iskrenosti, dobrotornosti, brižnosti i slično) manja je potreba za vanjskom kontrolom i viša je razina općeg povjerenja, što olakšava povezivanje na svim društvenim razinama, sve do najširih. Iznimka nisu ni poslovna okruženja, u kojima povjerenje smanjuje potrebu za formalnim nadgledanjem *fair-playa* (troškove transakcija), čime povećava i (cjenovnu) tržišnu konkurentnost. Organiziranje poslova u tvrtke u velikoj je mjeri motivirano pravnom zaštitom od transakcijskih rizika (mogućih pogrešaka, neiskrenosti, oportunitizma ili kriminala) – što je potreba za takvom zaštitom veća, veći su i troškovi poslovanja, pa je i optimalno strukturiranje tvrtki i organizacija ono koje povećava povjerenje unutar i između njih, uključujući najkrupnije. Što, nadalje, pruža mogućnost da se i (najraniji) nacionalni domicili takvih tvrtki hijerarhijski razvrstaju prema stupnju općeg povjerenja.

Kako bi to provjerio Fukuyama je komparativnom analizom velikog broja primjera utvrdio da su se, primjerice, u Njemačkoj, SAD-u i Japanu najranije razvile najveće moderne, profesionalno vođene, hijerarhijski ustrojene i globalno konkurentne *privatne* korporacije što bi, uz relativno najvišu razinu općeg povjerenja, ponegdje trebalo zahvaliti i specifičnijem doprinosu protestantske radne etike. Uz to, pokazalo se da je u tim sredinama kulturna ukorijenjenost gospodarskih učinaka dovoljno duboka kako bi jamčila da ih padovi općeg povjerenja (socijalnog kapitala, kao što se, primjerice, dogodilo u SAD-u; Putnam 1995) neće svrgnuti s trona globalne uspješnosti.

Na drugom kraju spektra, primjerice u talijanskom, francuskom, tajvanskom, južnokorejskom ili hongkonškom privatnom sektoru, tradicionalno prevladava sitnije obiteljsko poduzetništvo (a i krupnije je razmjerno često obiteljski vođeno): takvo, uže jamstvo korporativne odanosti upućuje i na nižu razinu općeg povjerenja. Zbog toga su za postizanje gospodarskog uspjeha tih zemalja u većoj mjeri bile nužne državne intervencije u najkrupnije poduzetništvo (na različite načine, od vlasništva ili udjela u njemu do subvencija i sudjelovanja u rukovođenju).

Najsazetije i na osnovnoj razini može se zaključiti da je Fukuyamina formula uspješnog funkcioniranja društva, ako se kao objektivni pokazatelj uzme gospodarska razvijenost, kratka i jednostavna: izloženost konkurenciji sudjelovanjem na širem slobodnom tržištu potiče unutrašnju kompetenciju, čemu treba

dodati povjerenje (bilo odozdo, u obliku internaliziranih kulturnih normi ili, ako to nije dovoljno, potpomognuto odozgo). I to, kako ilustrira sam autor, u omjerima 80 % (slobodno tržište) i 20 % kultura (povjerenja).

4. Sztompka: kultura povjerenja i tranzicija

Na Fukuyaminu afirmaciju teme povjerenja gotovo se istodobno nadovezao Sztompka (1999), komplementarno i uz bok naglašavanju povećane rizičnosti funkcioniranja modernih društava (Beck, Gidens i Lash 1994). Iako su došli do praktično istih krajnjih zaključaka, Sztompkin se pristup razlikuje od Fukuyaminog po tome što se pozabavio ulogom povjerenja u tranzicijskim društvima, a i sam je koncept pomnije razradio, uobličivši ga u model kulture povjerenja koji je potom ilustrirao i (djelomice) provjerio na primjeru tranzicije u Poljskoj.

Sztompka kratko i općenito povjerenje definira kao „okladu“ (*bet*) o poželjnim ishodima ponašanja drugih (Sztompka 1999). Iz pomne razrade koja slijedi definiciju i vodi ka artikulaciji modela kulture povjerenja (opravdanosti i racionalnosti povjerenja ovisno o rizičnosti, varijacijama povjerenja prema objektima, suštini, dimenzijama, temeljima i funkcijama, moralnim kvalitetama i funkcionalnim zamjenama) izvojit ćemo samo ono što nam je ovdje potrebno: dimenzije povjerenja i potrebu za funkcionalnim zamjenama, a potom prikazati model i njegovu ilustraciju u poljskim (post)tranzicijskim okolnostima.

4.1. Dimenzije (temelji) povjerenja

Međusobno nesvodive dimenzije povjerenja – dispozicijska, relacijska i kulturna – razlikuju se po tome koliko i kako uključuju obostranost: dispozicijskoj je gotovo nepotrebna, relacijska i kulturna je uključuju, prva kao promjenjiviju i neizvjesniju, druga kao trajniju i izvjesniju.

Dispozicijsko povjerenje (impuls povjerenja) trajna je posljedica odrastanja u zdravom i sigurnom ozračju. Ako uslijede ugodna životna iskustva početni impuls prerasta u pozitivne socijalne emocije (koje jamče pouzdanje, povjerenje i odanost tijekom cijelog života), ograničene na pojedine kategorije ljudi ili difuznije, kao povjerenje u ljude općenito. Difuznost prati i optimističan, otvoren i aktivan odnos prema svijetu koji može narušiti samo veća akumulacija iskustava koja ga radikalno pobijaju.

Relacijsko povjerenje. Za razliku od dispozicijskog, relacijsko je povjerenje rizičnije jer ovisi o raznolikosti i (samo)volji drugih. Očekivanja od njih Sztompka razvrstava uzduž dimenzije instrumentalno-moralno-fiducijarno, vodeći računa o učestalosti očekivanja ovisno o svakom stupnju (uključujući njegovu unutrašnju gradaciju) i pripadajućim rizicima.

Od instrumentalnih ponašanja očekuje se vrlo malo, što je i najmanje rizično jer se tako ponaša većina. Unutar toga za razlikovati je regularne i redovite načine funkcioniranja (povjerenje u njih ne uključuje poseban rizik), racionalne (one koja se mogu argumentirano opravdati; u ovom je slučaju rizik nešto veći jer se ljudi ne ponašaju uvijek racionalno) i posebno učinkovite ili obećavajuće (one koje posebnom disciplinom, trudom, kompetencijom ili kreativnošću ostvaruju neki višak), u koje je povjerenje rizičnije jer se višak ne može tek tako, rutinski ostvariti.

Budući da su moralna ponašanja zahtjevnija (uključuju posebnu odgovornost, obazrivost, iskrenost i pravičnost), očekivati potpunu dosljednost od drugih rizičnije je nego kad je u pitanju instrumentalnost. Neka su moralna ponašanja ipak lakša i uobičajenija, poput odgovornosti (apsolutno nemoralnih ili neodgovornih pojedinaca vrlo je malo), pa je i očekivati odgovornost manje rizično od povjerenja u tuđu obazrivost (obazrivih je manje nego neodgovornih), iskrenih je još manje, dok je onih koji se potpuno dosljedno pridržavaju univerzalnih načela pravednosti najmanje, pa je i očekivanje da će se drugi tako ponašati najrizičnije.

Iako se najviše povjerenja može imati u fiducijarnost ili velikodušnost, to je i najrizičnije jer su ponašanja koja uključuju određen stupanj (samo)žrtvovanja rjeđa: vlastiti se interesi teško zanemaruju na račun tuđih, dok se žrtvovanje života za druge i/ili opće dobro može očekivati samo iznimno.

Ako se relacijsko povjerenje promotri genealoški, odgovarajuća skrb tijekom ranog djetinjstva najzaslužnija za stjecanje fiducijarnog povjerenja, pripadnost primarnim grupama (vršnjaka) dodatno gradi moralno ili aksiološko povjerenje, dok se stjecanjem kompetencija usvaja instrumentalno (pri čemu najteže posljedice ostavlja manjak fiducijarnog povjerenja jer se u većoj mjeri od ostalih usvaja u hipnotičkom transu ranog djetinjstva, pa se s manjkom kasnije teže nositi jer mu sam začetak rijetko prelazi prag svijesti u odrasloj dobi).

Povjerenje kao kulturo pravilo plod je tipičnih iskustava i praksi mnogih naraštaja (odozdo) ili reformi, revolucija i karizme (odozgo). Iako kultura povjerenja (difuzna ili selektivna) ne ovisi o pojedinačnim procjenama njegove zasluženosti, ona te procjene ne čini potpuno suvišnim jer im umanjuje rizičnost (općenito ili u pojedinim područjima). Drugim riječima, kultura društvene uloge apriorno zadaje i čini ih univerzalnim i trajnim, što znači da povjerenje koje pobuđuju ne ovisi o individualnim kalkulacijama. Odgovornije uloge univerzalnije obvezuju, što zahtijeva odgovarajuće ponašanje u svim situacijama (a ne samo onima koje nalaže konkretna uloga), a kulturna očekivanja u tom pogledu također mogu biti specifična i difuzna – ako su difuzna može se razlikovati društva prema tome prevladava li u njima kultura višeg ili nižeg povjerenja, ili pak o povijesnim mijenama kulture (ne)povjerenja u okviru istog društva.

4.2. Funkcionalne zamjene za povjerenje

Neovisno o iznimkama, povjerenje uglavnom ima povoljan učinak na društvo tako što ponajprije zadovoljava potrebu za sigurnošću (izvjesnošću, mirom, redom). U slučaju nedostatnog povjerenja te će se potrebe pokušati zadovoljiti individualnim strategijama nošenja s neizvjesnošću i rizikom, potom složenijim i društveno raširenijim praksama koje se mehanički preuzimaju, a na kraju i uvođenjem formalnih pravila (uključujući sankcije) i složenijih institucija, pri čemu neke od zamjena za povjerenje, u ekstremu, mogu poprimiti patološke oblike. Za ilustraciju, Sztompka ih navodi sedam: providencijalizam, korupciju, pretjerani oprez, pretjerano inzistiranje na formalnom osiguravanju prava i parničenje, socijalnu getoizaciju, paternalizaciju i eksternalizaciju (traženje vanjskih jamstava).

4.3. Kultura povjerenja

Kulturu povjerenja Sztompka smatra povijesnim naslijeđem nataloženim u povoljan okvir ljudskog djelovanja koji omogućuje da individualne kompetencije iskoriste prilike koje im nudi, potiče aktualno poželjne i zadržava prethodno povoljne prakse u tradiciju koja se (i institucionalno) čuva, ali se u nju ne zatvara.

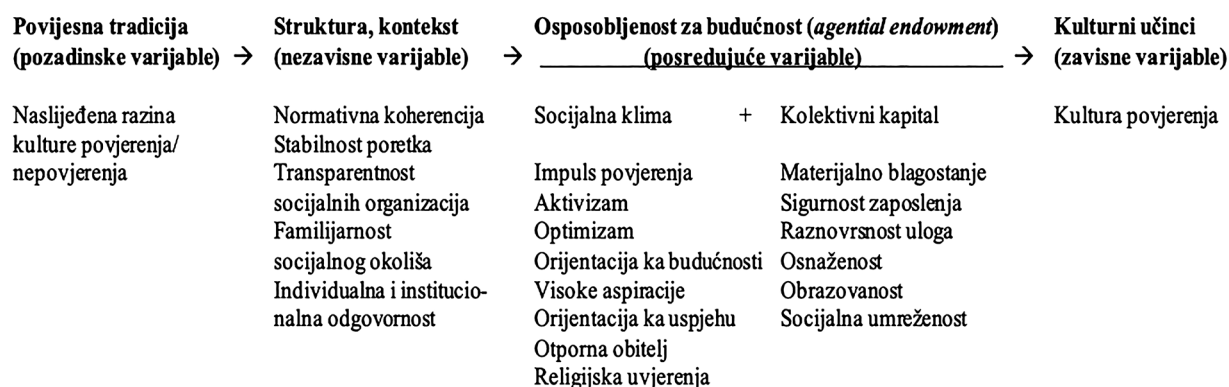
Model sadrži četiri razine (*Slika 1*): razinu pozadinskih varijabli, razinu nezavisnih ili kauzalnih varijabli, medijacijsku razinu i razinu zavisnih varijabli.

Pozadinske varijable čini tradicija, naslijeđena razina povjerenja ili nepovjerenja.

Kauzalna razina obuhvaća aktualne strukturalne okolnosti koje pogoduju stjecanju iskustva povjerenja tako što jamče da će na njemu zasnovana očekivanja većinom biti ispunjena. Za to su ponajprije odgovorne institucije koje, ako primjereno funkcioniraju, porast povjerenja u društvu čine „samoispunjavajućim proročanstvom“, budući da su nadležne za normativnu koherenciju, stabilnost poretka, kompetentno i odlučno provođenje nužnih reformi, transparentnost socijalnih organizacija i poticanje odgovornosti na svim razinama.

Medijacijsku razinu čini pozitivna socijalna klima koja je posljedica povoljnih strukturalnih okolnosti udruženoj s obilježjima pojedinaca i dovoljnom zalihom socijalnog kapitala, bez čega se strukturalne povoljnosti ne bi mogle optimalno iskoristiti.

Slika 1. Sztompkin model kulture povjerenja (Sztompka 1999)

Ključna individualna obilježja su dispozicijsko povjerenje (impuls povjerenja) i aktivan, otvoren i samopouzdan odnos prema (rizičnijem) životu, omogućen onim što se naslijedilo i što se steklo – svakovrsnim osobnim kapitalom (zdravlje, izgled, obrazovanje, kulturne kompetencije, socijalna umreženost, financije i slično). No o kulturi povjerenja može se govoriti tek ako takvih pojedinaca ima dovoljno kako bi se individualni kapital akumulirao u socijalni i oplodio u raznolika dobra.

Četvrta su razina u modelu učinci na razini kulture, odnosno kultura povjerenja (ili nepovjerenja) kao zavisna varijabla.

Model je sekvencijalan, što znači da četvrta razina postaje temelj novog ciklusa: kultura je agregat nebrojenih individualnih procjena o tome hoće li povjerenje biti opravdano u slučajevima kad takve opcije postoje, a nakon što se procjene dovoljno akumuliraju, postaju neovisni, kulturni oslonac koji olakšava naknadne kalkulacije.

Ako se povjerenje (kultura povjerenja) sagleda u okviru političkih uređenja, njihov je odnos naoko paradoksalan.

U demokraciji, u kojoj prevladava ili se očekuje prevladavanje povjerenja, institucionalizira se nepovjerenje (prvi paradoks; Sztompka 2018): moć je apriorno sumnjiva, pa se od nje štiti podozrivim masovnim delegiranjem (legitimacijom) uz višestruku javnu dostupnost i institucionalnu kontrolu, ograničavanje i formalno sankcioniranje zloupotreba. Posljedice su normativna izvjesnosti, transparentnost, stabilnost poretka, odgovornost, iskorištavanje prava i pridržavanju obveza, ali i osobno dostojanstvo, integritet, autonomija i osnaženost. No kontrola i penalizacija zloupotrebe moći trebaju se upotrebljavati štedljivo, sporadično ali učinkovito (drugi paradoks demokracije) jer bi hiperaktivno posezanje za tim instrumentima upućivalo na prevladavajuće nepovjerenje. Demokracija i povjerenje obostrano se uvjetuju: demokracija rađa povjerenje, a kad ono dovoljno zaživi, kultura povjerenja održava demokraciju.

U autokraciji je obratno, u okolnostima općeg nepovjerenja sumnjiva je nemoć i institucionalizira se ne-delegirano povjerenje u moć (paradoks autokracije), koja se štiti težnjom za političkom kontrolom, kontrolom socijalizacije i kontrolom javnog diskursa, upotrebljava se arbitrarno, indoktrinacijom i prisilom, bez vremenskih i oporebenih ograničenja. No institucionalizirano, unilateralno je povjerenje fragilno jer ne uzvraća povjerenjem nego održava nepovjerenje, a time i potrebu za stalnim nadgledanjem.

4.4. Povjerenje i tranzicija: poljski slučaj

Prijelaz iz autokracije u demokraciju istodobno se može smatrati zamjenom kulture nepovjerenja kulturom povjerenja. Smatrajući da su brze i velike društvene promjene posebno povoljne za provjeru teorijskih koncepata, Sztompka je vlastiti model ilustrirao i dijelom empirijski potkrijepio na primjeru Poljske,

uz tvrdnju da je primjenjiv na tranzicijska društva općenito, pri čemu mu lokalne specifičnosti (koje treba uzeti u obzir) mogu promijeniti nijanse, ali ne i glavni ton i karakter.

Tranzicija u Poljskoj može se podijeliti na dvije faze: razdoblje prije i nakon stasanja demokratskih institucija. Prvu su obilježili odrazi prošlosti u prijelaznom normativno-pravnom vakuumu koji je pripomogao i novom raslojavanju društva.

Prva faza. Sedimentacija kulture podrazumijeva da preživjele strukture (i zastarjeli obrasci) ne umiru naglo: svaki naraštaj odrasta u sličnim okolnostima i rano stečenu kulturnu prtljagu često nosi doživotno, pa se ni u bivšem istočnom bloku nije odmah izgubilo glavno nadnacionalno obilježje, animozitet između javne (lažne, ideološki ružičasto obojene) i privatne sfere (partikularizam na račun univerzalizma; Alexander 1990). Izloženost represiji homogenizirala je društvo na dva načina: pasivnom odnos prema životu većine i/ili aktivnijom oporbom režimu osvetničkom „parazitskom“ inovativnošću (praksom „uzmi i bježi“, zadovoljavanjem interesa mimo poretka) umjesto bilo kakvog političkog angažmana koji bi ostalima bio apriorno sumnjiv.

Opisano je naslijeđe otežalo reforme i uspostavu povjerenja – početni zanos zamijenila je „(post)revolucionarna bolest“, novo raslojavanje i povratak nepovjerenja. A kako ni komunistička društva nisu bila sasvim homogena, klica tranzicijskog raslojavanja zasijana je još za starog režima: neki su se zatvarali u lokalne i nacionalne tradicije (npr. seljaštvo), drugi su bili okrenuti zapadu (inteligencija, dio poduzetništva i ovisno o naravi profesija) i preuzeli kulturni kozmopolitizam i liberalizam. Tim se razlikama pridružila podjela na tranzicijske dobitnike (dio poduzetnika koji je iskoristio reforme i prethodno stečena profesionalna i politička iskustva upotrijebio za stjecanje sivog i crnog privatnog kapitala, uz inteligenciju i dio okrenutih tradicionalnim vrijednostima koji se nisu materijalno okoristiti, ali su dobili ono čemu su težili – demokratske slobode) i gubitnike (prethodno zaštićeno radništvo, seljaštvo i intelektualci koji se nisu snašli u novim okolnostima), koje najviše oštetila izloženost globalnoj konkurenciji.

U cjelini, a posebno među gubitnicima, iznevjerena su nerealistična očekivanja da će sve ići brzo i glatko (zapravo ostvarenje proklamiranih i nikad realiziranih ciljeva socijalizma) te da će sve riješiti država. U takvim se okolnostima s manjkom povjerenja nosilo na više načina: izlaznim, aktivnim ili pasivnim opcijama (emigracijom, vanjskim egzilom) ili povlačenjem iz javnog života (unutrašnjim egzilom), privatnim dobročinstvima na račun obveznih davanja, alternativnim političkim organiziranjem na račun izborne participacije, pretjeranom potrošnjom na račun dugoročnog planiranja i ulaganja, favoriziranjem privatnih na račun javnih usluga. Uz porast nesigurnosti, osobna i opća situacija ocjenjivale su se gorim nego bivšem sustavu.

Druga faza. Do preokreta je došlo sredinom devedesetih godina, nakon političke smjene. Dosljedno Sztompkinu očekivanju prema kojem je sređivanje institucija (kauzalne razine modela) ključno, pozitivne posljedice koje su uslijedile mogu se zahvaliti kompetentnom i upornom normativnom sređivanju i gospodarskoj šok-terapiji koja je, u povoljnijem institucionalnom okviru, ubrzo počela pokazivati rezultate: stvaranje pozitivne socijalne klime, porast općeg povjerenja i konjukturu, što je Poljskoj osiguralo vodeće mjesto u tranzicijskom svijetu

Uz opće povjerenje, poraslo je i povjerenje u vlastite snage, odnos prema životu postao je aktivniji, povećala se izborna participacija, smanjila se emigracija (i povećala remigracija), protesti su se prorijedili, udvostručio se broj visokoobrazovanih i tržišno orijentiran izbor zanimanja, poraslo je zanimanje za bavljenje poduzetništvom, popularnost igara na sreću pala je u korist dugoročnih ulaganja, a porasla je i upotreba domaće valute. Stvorena je klima koja pogoduje najkrupnijem poduzetništvu, suverenost i nacionalna sigurnost ojačana je ulaskom u NATO, a pristupanje EU podiglo je unutrašnju razinu kvalitete političkog i gospodarskog sustava. Zaliha privatnog i socijalnog kapitala (obrazovanje, novo umrežavanje) porasla je u dovoljnoj mjeri kako bi se moglo govoriti o rađanju nove srednje klase.

Istodobno, nisu zanemareni ni tradicionalni resursi: jake osobne veze, kao nasljeđe komunizma, postale su jamac poduzetničkog povjerenja, a otporne i velike obitelji odigrale su višestruku ulogu – poslužile su kao oslonac u slučaju nevolja, izvor poduzetničkog kapitala i radne snage te poticaj ostvarivanju obrazovnih aspiracija svojih članova. Pozitivnu ulogu odigrala je i pripadnost crkvenim zajednicama. Na kraju, mlađe su generacije kapitalizirale nabrojena postignuća u dovoljnoj mjeri da se okrenu budućnosti, lišene bremena autokratskog socijalizacijskog naslijeđa i početnih tranzicijskih trauma. Sve zajedno odrazilo se na kvalitetu življenja: socijalističko sivilo, a potom i tranzicijsku neizvjesnost i oskudicu, zamijenila je ugodna svakodnevnica.

* * *

Ako se usporede na razini glavnih koncepata, Sztompkin model kulture povjerenja u velikoj mjeri korespondira s nalazima Fukuyamine analize uspješnog funkcioniranja starih demokracija. Elementi formule u oba su slučaja isti: uspješno funkcioniranje ili opće stanje u društvu ovisi o karakteru i funkcionalnosti makrosocijalne razine (učinkovite demokratske institucije) i dovoljnoj osposobljenosti dovoljno pojedinaca (agregiranom individualnom kapitalu) kako bi se, zahvaljujući primjerenom okviru, optimalno iskoristilo ili razmijenilo ono čime se raspolaže računajući na međusobno povjerenje. Ako ga manjka odozdo treba ga potaknuti odozgo, bilo u obliku državnih intervencija u najkrupnije poduzetništvo u starijim demokracijama (kako je pokazao Fukuyama), bilo u obliku intervencija u državu samu (sređivanje institucija) u novim (kako je pokazao Sztompka).

Na osnovnoj razini i posljedice (ne)povjerenja vrlo su jednostavne: nepovjerenje izaziva socijalni i vremenski grč, zatvaranje u poznato (prošlost, uže socijalne enklave), pasivnost i snalaženje mimo sustava. Povjerenje otvara prema drugima i budućnosti, potičući aktivniji odnos prema životu i ostvarivanje onoga što se želi oslanjajući se (i) na sustav. U prvom je slučaju konačni rezultat osobna i opća stagnacija, u drugom osobni i opći napredak.

5. Prijedlog prerade Sztompkina modela

Sztompkin je model ponajprije fenomenološki, uglavnom deskriptivan s tek naznačenom prediktivnom upotrebljivošću. Pomno popisane manifestacije analitičke srži znače da mu se nema što oduzeti, ali može mu se dodati: učiniti ga prediktivnijim operativnom preradom i analitički dopuniti tako da se odnos povjerenja i individualnog kapitala sagleda iz razrađene perspektive.

Prvi korak: operativna prerada. Premještanje povjerenja s kauzalne na posredujuću razinu, tako da se bolje razluči glavno pitanje koje više ne bi glasilo „što dovodi do (kulture) povjerenja“ nego „do čega dovodi povjerenje“, uzimajući u obzir pozadinske i kauzalne varijable, Sztompkin pristup približava Fukuyaminom: povjerenje se ionako očituje u interakcijama (a kultura povjerenja u njihovim manirizimima) pa mu je, već i po naravi, uloga posredujuća.

Prijedlog je na tragu uobičajene manire u tradiciji socijalne psihologije u sociologiji (davno započetoj teorijom akcije Thomasa i Zanieckog), najpogodnijom za operacionalizaciju i empirijsku provjeru teorijskih koncepata upotrebom korelacijskih istraživanja; Côté 1996), koja se može priručno ilustrirati trirazinskim modelom smjena primarnih adresa konstrukcije pojedinca tijekom modernizacijskih mijena Côtéa i suradnika (1996, 2007). U tom je modelu gornja razina makrosocijalna, donja pojedinac, a između su interakcije. Promatrano odozgo, može se odgovoriti na pitanje kakav je tipični (modalni) pojedinac potreban da bi podržavao i održavao socijalnu strukturu; promatrano odozdo, može se analizirati kakve su mu (strukturu definirane) sudbine na raspolaganju, dok analiza interakcija odgovara na pitanje kakvim se, kulturom oblikovanom, obrascima odvija socijalna razmjena. Osnovnom se modelu mogu dodati međurazine, kao i (posredni i neposredni) učinci njihovih interakcija.

Drugi korak: priručna taksonomija socijalnih oslonaca sigurnosti. Budući da svi društveni odnosi služe (međusobnom) zadovoljavanju potreba i ispunjavanju želja (neposredno ili posredno), povjerenje se zapravo svodi na očekivanje da će se to i ostvariti: ono nije izvorna potreba, nego služi kao bi zadovoljilo pozadinsku potrebu za sigurnošću. To uzima u obzir i Sztompka, no ne obraća posebnu pozornost na razliku između *egzistencijalne* i *razmjenske* sigurnosti, bez čega nije moguće razvrstati očekivanja od drugih oslanjajući se na njihove (apriorne ili osobno prilagođene) uloge, kako apsolutno, tako i ovisno o onome čime se već samostalno raspolaže (razini i strukturi individualnog kapitala, u koji se može ubrojiti i dispozicijsko povjerenje kao trajan posjed).

Kako bi se definirala apriorna očekivanja, potrebno je prigodno taksonomizirati socijalne izvore obje vrste sigurnosti. Ako se uzme u obzir to da društveno organiziranje ide u širinu i visinu, načelno se moguće osloniti na individualnu (samoga sebe), mikrosocijalnu (obitelj, uži socijalni krug), mezosocijalnu (civilno društvo), makrosocijalnu (država, javni servisi, međunarodne organizacije) ili metasocijalnu asistenciju (računati na metafizičku, duhovnu ili religijsku, pomoć).

Individualni kapital i apriorna očekivanja. Ako se taksonomiji socijalnih oslonaca pridruži Sztompki-na dimenzija instrumentalno-moralno-fiducijarno (kojom je Wojciszkin odnos moralnosti i kompetencije s dvije dimenzije sveo na jednu; Rihtar i Lamza Posavec 2003; Wojciszke 1994), svaka razina načelno može igrati višestruke uloge (potencijalno i konfliktne) i sa svake se apriorno može očekivati svaki od načina zadovoljenja (na što asocira i razlikovanje okupljajućeg, povezujućeg i premošćujućeg socijalnog kapitala; Füzér 2016).

Ako se ne raspolaže s dovoljno individualnog kapitala, dobro će doći velikodušnost svih razina; ako ga je dovoljno, bit će potrebna instrumentalnost (formalna kontrola odozgo) kako bi se ono čime se raspolaže sigurnije razmijenilo ili oplodilo, pa će se najviše očekivati od (za to) nadležne, makrosocijalne razine (koju se, po potrebi, može pritisnuti mezosocijalno, civilnim udruživanjem). Samodovoljnosti su ostale razine, najviša i najbliža, manje potrebne (što se, primjerice, može očitovati kao sekularizacija ili slabljenje obitelji).

Razinski kapaciteti i načini ostvarenja. Ako jedna ili više razina nemaju dovoljno kapaciteta za redovito ispunjavanje (ulogama definiranih) obećanja, može uskočiti jedna ili više preostalih (primjerice, ako otkazu sve socijalne, preostaje ojačati sebe i/ili očekivati metasocijalnu milost). Vertikalno je posezanje teže, instrumentalnije bez obzira na vrstu potreba, potrebno se (opetovano i formalnije) pokazivati i dokazivati (uključujući i kvalificiranu prezentaciju nemoći), očekujući uvjetnije i sporije odgovore, bilo da se uspinje po društvenoj ljestvici li se samo nešto traži (pomoć, regulacija, sankcije, poticaj i slično). Horizontalno je posezanje priručnije i lakše, vidljivost je veća, zaslužnost je već dokazana, pa je za očekivati da se deficit ponajprije pokuša kompenzirati postrance: u slučaju manjeg osobnog kapitala računajući na velikodušnost bližnjih (mikrosocijalno kompenzirajući nedostatnu darežljivost ili zaštićenost odozgo), u slučaju dovoljne osobne kapacitiranosti i na neformalno, partnersko zaobilaženje neadekvatne kontrole, regulacije ili institucionalnih poticaja (sivom i crnom ekonomijom kompenzirajući instrumentalnost).

U tom je smislu korisno gornje približiti donjem kako bi se olakšala vertikalna razmjena (postala nalik horizontalnoj), no samo transparentnošću, komunikacijski i stilom ophođenja (familijarnijim ili dobronamjerno partnerskim), bez narušavanja nepristranosti pri ostvarivanju bilo kakvih zahtjeva odozdo, na što obvezuje i demokratska legitimacija (dopuštajući neobuzdaniju pristranost dolje, ali i zadržavajući je tamo). Stoga su i međurazinske kompenzacije deficita dobrodošle (ili čak nužne) sve dok ostaju u hijerarhijom zadanim okvirima (koliko se god ona komunikacijski suzila i time povećala obostrano povjerenje).

Suficiti i deficiti adresara (ostvarivosti) i lica odnosa privatno – javno. Ako se izdvoje samo mikrosocijalna i makrosocijalna razina (oprezno: privatna i javna) njihov odnos načelno može poprimiti četiri lica (odnosi ne moraju biti samo skeptični ili suradnički; Papakostas 2012; Sztompka 2015).

Prvo, poželjno. Ako su dovoljno kapacitirane (javna za ispunjavanje svim ulogama zadanih obećanja, privatna agregiranim individualnim kapitalima), bit će dovoljne za stvaranje ukupnog društvenog suficita *dodavanjem* (čemu i zadovoljavajuće kapacitirane ostale adrese mogu pripomoći).

Drugo, dobrodošlo. Ako je ravnoteža ukupnog doprinosa narušena jednostranijim *opravdanim* deficitom, zadovoljavajuće se konačno stanje može održati *preljevanjem* (pri čemu mogu uskočiti i ostale adrese).

Treće, nužno. Ako je deficit opravdano obostraniji, nužno je smanjiti aspiracije jer se nema što preljevati osim manjka (donekle mogu pomoći i preostale razine, metafizičkim inzistiranjem na skromnosti i humanitarnim angažmanom mezosocijalne ili obje razine), ili zatražiti sličnu pomoć izvana. Ukupni će se učinak svesti na podnošljivost deficita.

Četvrto, nepoželjno. Za razliku od prethodnih kompenzacija, privatno nagrizanje javnog (s iste razine, pozicije političke moći ili njezinom instrumentalizacijom) jedino je nelegitimno i nelegalno (u usporedbi s prethodnim licima). Osim što narušava nepristrane distribucijske i proceduralne nadležnosti ili kapacitete, ovisno o okolnostima smanjuje i ukupni suficit, narušava ravnotežu ili povećava deficit (iako takva privatizacija nije poželjna ni šire, na ostalim razinama, makrosocijalna je razina na to posebno osjetljiva, dosljedno Sztompkinoj tezi o najvećoj odgovornosti za ukupno funkcioniranje društva). U slučaju općeg deficita, ako se ne otima višku ostalih nego produbljuje njihov manjak, takvo će ponašanje biti krajnje nepodnošljivo (pogotovo ako se sve odvija moralno najosjetljivijim, ratnim okolnostima, poput onih kakve su vladale u Hrvatskoj).

Na kraju, uspješno ili makar zadovoljavajuće funkcioniranje cijelog sustava neće se zasnivati samo na odgovarajućoj apriornoj ponudi svake adrese (primjerice, Medve-Bálint i Boda 2014), nego i na njezinom kompenzacijskom kapacitetu. Sve dok se i primarne i zamjenske adrese ne iscrpe do kraja: u tom se slučaju mogu očekivati najveće nevolje, najozbiljnija apsolutna i/ili relativna deprivacija. Budući da potonju Sztompka spominje samo usput, na jednom mjestu među simptomima početnog tranzicijskog sindroma nepovjerenja (Sztompka 1999), u nastavku ćemo se najprije osvrnuti na njezinu teorijsku artikulaciju, a potom provjeriti zaslužuje li načelno (teorijsko), a potom i operativno (praktično) uvrštavanje na posredujuće mjesto između očekivanja od socijalne razmjene i njezinih konačnih učinaka.

6. Relativna deprivacija

Prema najkraćoj definiciji (Levine i Moreland 1998) pojam relativne deprivacije, za razliku od apsolutne, odnosi se na manjak u odnosu na očekivano ili željeno u usporedbi s nekim vremenskim i/ili socijalnim referentom ili standardom. Iako je koncept po naravi sociopsihološki (Smith i sur. 2012), osim u socijalnoj psihologiji i sociologiji naširoko se upotrebljava u gotovo svim ostalim društvenim disciplinama (Lea i Young 1990; Lichbach 1993; Yitzhaki 1979). Dosljedno tome, i eksplanatorne su mu ambicije široke i raznovrsne, od objašnjenja posljedica funkcioniranja zdravstvenih sustava (Adler 2009; Hu i sur. 2005) do podrške terorizmu (Moghaddam 2005).

6.1. Socijalne i vremenske usporedbe

Socijalne usporedbe. Teorijsko razmatranje usporedive nedostatnosti nije novijeg datuma (primjerice, na nju se osvrću Aristotel, Marx ili DeTocqueville; prema Lederer 1986), no sam je termin *relativna deprivacija* empirijskog podrijetla i prvi je put upotrijebljen kako bi se opisali, naizgled neočekivani, nalazi istraživanja morala američkih vojnika tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata (Stouffer i sur. 1949; Merton i Kitt 1950), u kojima je zapaženo da se razlike u moralu mogu pripisati narušavanju subjektivne

pravednosti naknada *unutar*, a ne *između*, objektivno nejednako privilegiranih jedinica, kao i usporedbama sa životom civila u bliskom okruženju, a ne vojnika u udaljenijem.

Iako su nalazi nagnali i Mertona da uzme u obzir subjektivnost izbora socijalnih referenata prilikom analize siromaštva u okviru empirijski osjetljivijih teorija srednjeg dosega (Merton 1957), potpunije teorijsko obrazloženje njegovim doprinosom samo je naznačeno, naknadno je dopunjavano identifikacijom relevantnih izvora, tipova i posljedica relativne deprivacije (Levine i Moreland 1988).

Vremenske usporedbe. Iako je, poput važnosti socijalnih, i važnost vremenskih usporedbi prepoznata znatno ranije, empirijski potkrijepljeni prijedlozi formalnijeg utvrđivanja funkcionalnih odnosa potječu iz socioloških studija uzroka političkih nemira i prevrata Daviesa (1962, 1969, 1973) i Gurra (1970, 1974).

U okviru analize ekonomskih uvjeta koji su prethodili političkim prevratima (od Dorrove pobune na Rhode Islandu 1842. do Oktobarske revolucije 1917. ili Egipatske revolucije 1953.), Davies je raniju (DeTocquilleovu) pretpostavku o povećanim očekivanjima ilustrirao funkcijom u obliku J-krivulje (Davies 1969, 1973) koja pokazuje da između onoga što se ima (dobiva) i želi najčešće postoji razlika koja se uglavnom prihvaća kulturno i povijesno usvojenim načinima legitimizacije. No kontinuiranim poboljšanjem uvjeta rastu i očekivanja, pa prekid može proširiti jaz između stvarnih mogućnosti i narsihi očekivanja toliko da prijeđe legitimacijsku branu. Stoga najveće nezadovoljstvo ne treba očekivati tijekom produžene deprivacije, nego uslijed naglog ili neočekivanog pogoršanja nakon dužeg razdoblja prosperiteta (Geschwender 1968; Geschwender i Geschwender 1973; Greitemeyer i Sagioglou 2019; Polletta i Jasper 2001).

Daviesovo je rezoniranje dopunio Gurr (1974), koji je analizom promjena političkih sustava od 1800. do 1971. godine, nakon prethodne komparativne analize građanskih nemira u 114 političkih entiteta (država i kolonija) u razdoblju od 1961. do 1965. godine, identificirao tri vremenska obrasca: aspiracijski, dekrementalni i progresivni. Aspiracijski obrazac opisuje situaciju u kojoj očekivanja rastu, no mogućnosti zadovoljenja ostaju iste, dekrementalna deprivacija pojaviti će se ako očekivanja ne mijenjaju, ali se mogućnosti zadovoljenja smanjuju, dok se progresivni obrazac odnosi na situaciju u kojoj raste jedno i drugo, no subjektivna očekivanja brže od objektivnih mogućnosti. Razlikovanje obrazaca pokazalo se nužnim kako bi se, primjerice, objasnilo odnose ekonomske recesije i rasnog nasilja na jugu SAD-a (Hepworth i West 1988) ili vremenske varijacije nasilja u 44 zemlje i 110 najvećih svjetskih gradova u razdoblju od 70 godina (Archer i Gartner 1984).

6.2. Prvi pokušaj integracije

Socijalne nejednakosti i vremenske varijacije blagostanja samo su početni deprivacijski poticaji. Ostale je, nakon četvrt stoljeća ekstenzivne i teorijski nekoherentne upotrebe koncepta, u zadovoljavajuću taksonomiju okolnosti i posljedica pokušala uklopiti Crosby (Crosby 1976; Cook i Crosby 1977; Bernstein i Crosby 1980; Crosby 1982). Oslanjajući se na Daviesove (1959) naznake i ne ispuštajući iz vida da afektivnim reakcijama i njima potaknutim ponašanjima bilo koje vrste prethodi kognitivna elaboracija, izdvojila je pet nužnih i dovoljnih uvjeta.

Prema njezinoj notaciji, ako se s x označi bilo koja vrsta dobitaka ili dobara (od materijalnih, do ugleda, prava ili perspektiva), prvi je i očigledni uvjet razlika, da netko drugi posjeduje ili dobiva (više) x . Apriorno relevantni socijalni referenti pritom su oni kojima se nalikuje, što odgovara Daviesovoj (re)interpretaciji Stoufferovih nalaza, a i glavna je pretpostavka Festingerove teorije socijalnih usporebi (Festinger 1954). No to ne mora biti redovit slučaj jer društveni kontekst samo nudi spektar referenata, a individualna motivacija određuje njihovu atraktivnost (Levine i Moreland 1988). Primjerice, ako se želi provjeriti stvarnost, uzet će se u obzir najširi mogući raspon pojedinaca ili grupa; kad je u pitanju očuva-

nje samopoštovanja, uspoređivat će se onima u (nešto) lošijem položaju, dok će se pri pozivanju na prava uspoređivati s onima koji ih imaju (nešto) više.

Drugi je uvjet želja: referentni manjak x -a neće smetati ako se x ne želi (ili ako ništa ne znači; Davies 1959).

Treći je uvjet zasluga ili legitimnost: ako se i želi x kojeg netko drugi ima (više), nezadovoljstvo će se javiti tek ako je manjak neopravdan. Taj je uvjet dijelom uključen u prvi (izbor socijalnih referenata) – zaslužuje se onoliko koliko zaslužuju slični (Suls i Miller 1977).

Četvrti je uvjet ostvarivost ili vjerojatnost postizanja ili dobivanja x -a: nezadovoljstvo će se pojaviti samo ako se ne može ostvariti ono što se smatra mogućim. To može značiti da privremeni manjak ne mora smetati, ili da nezadovoljstvo neće poprimiti ozbiljnije oblike od zavisti ili sanjarenja ako nešto uopće nije moguće ostvariti. U tom su pogledu Crosbyni nazori bliže Runcimanovim, koji smatra da je razina aspiracija odraz stvarnosti (Runciman 1966), nego Gurrovoj tvrdnji da najveće frustracije neće izazvati (makar i teško) ostvarivi, nego tek nedostižni ili neostvarivi ciljevi.

Završni, peti uvjet, nedostatak je osjećaja osobne odgovornosti za manjak. Podrobnija elaboracija tog uvjeta (i djelomice već sadržan u prvom i trećem) ne bi bila moguća bez razlikovanja individualne i grupne deprivacije u svjetlu atribucijske teorije, ne samo zbog teorijske, nego i političke relevantnosti posljedica (Walker i sur. 2002).

6.3. Tipovi deprivacije, atribucijske sklonosti i političke posljedice

Vanneman i Pettigrew (1972) prvi su upozorili da bi Crosbynom bavljenju (uglavnom) individualnom deprivacijom trebalo dodati razlikovanje individualne i grupne: načelno, individualna odražava osobni položaj u (bližoj) grupi, za razliku od kolektivne koja je posljedica usporedbi između grupa; osim toga, grupnu bi deprivaciju, zbog potencijalno različitih posljedica, trebalo razdvojiti na isključivo grupnu (depriviranost bliže grupe, ali ne i osobnu) i dvostruku (osobnu i grupnu) u odnosu na neki vanjski standard ili referent. Potreba za razlikovanjem pokazala se nužnom kako bi se obajsnila sklonost uključivanju u kolektivne akcije širom svijeta, primjerice u Kanadi (Guimond i Dube-Simrad 1983; Dion 1986), Škotskoj (Abrams 1990), Indiji (Tripathi i Srivastava 1981; Gosh, Kumar i Tripathi 1992), Južnoafričkoj Republici (Duckitt i Mphuthing 1998; Appelgryn i Bornman 1996), Nizozemskoj (Koomen i Fränkel 1992), Australiji (Walker i Mann 1987) i zapadnoj Europi (Wagner i Zick 1995).

Nužnost razlikovanja dodatno su argumentirale Foster i Matheson (1995) tvrdeći da je dvostruka deprivacija jači poticaj kolektivnom aktivizmu zbog toga što isključivo grupna (bez osobne) može rezultirati nezainteresiranošću, distanciranjem ili „individualno-kolektivnom deprivacijskom diskrepancijom” ako se vlastita deprivacija zbog različitih razloga, poput samopoštovanja ili nepropitane legitimnosti, ne priznaje ili ne prepoznaje (Crosby 1984). Osim toga, moguća je i tzv. „ideološka deprivacija“ zbog drugih (Tougas i Veilleux 1988) koja može potaknuti politički angažman u njihovo ime, no to je razmjerno rijetko, što znači da se prema posljedicama isključivo grupna deprivacija uglavnom neće razlikovati od individualne: bit će podjednako politički irelevantna (Walker i Pettigrew 1984).

Uz to, ni političke reakcije na dvostruku deprivaciju ne moraju uvijek biti aktivne, mogu ostati (a češće i ostaju) pasivne, u obliku tzv. „beznadne deprivacije” (Kawakami i Dion 1992), na što se obratilo nešto pozornosti i u Hrvatskoj (Rihtar i Lamza Posavec 2008; Šućur 2006). Konačno, kako bi se pokušalo odgovoriti na pitanje što će se najvjerojatnije dogoditi – ništa, promjena sebe ili promjena okolnosti – nužno je uzeti u obzir atribucijske sklonosti.

6.4. Tipovi deprivacije i atribucijske sklonosti

Prema atribucijskoj teoriji (Walker i sur. 2002; Weiner 1986, 1995), ako se želi predvidjeti posljedice relativne deprivacije, nužno je znati kakvim se uzrocima pripisuje: koliko su stabilni, kontrolabilni i gdje im je lokus. Nestabilni i kontrolabilni olakšat će aktivne reakcije, dok će ih stabilni i nekontrolabilni otežati, pogotovo ako im se pridruže internalne, kulturno kondicionirane atribucije, poput pripisivanja uzroka siromaštva sebi u individualističkim kulturama (Feagin 1972; Hewstone 1989; Nasser i Aobuchedid 2002; Townsend 1979) ili okolnostima u kolektivističkim (Pandy i sur. 1982), iako veće promjene okolnosti lokus mogu povremeno premješati i unutar kultura (Lewis 1994).

Osim o apriornim, kulturno kondicioniranim atribucijskim sklonostima, treba voditi računa i o psihološkim: lakoći identifikacije uzroka (njihovoj proksimalnosti, neposrednosti, jednostavnosti, medijskoj eksponiranosti, uključujući motivirana iskrivljenja i socijalne percepcije; Rihtar, Lamza Posavec i Ferić 2009), a potom i o subjektivnoj važnosti grupne pripadnosti i propusnosti grupnih granica (identitetnim ovisnostima i ograničenjima; Abrams 1990; Cho 2007; Ellemers 2002; Tropp i Smith 1999).

6.5. Drugi pokušaj integracije

Motivirana prethodno nanizanim mikroteorijskim bujanjem, obiljem empirijskog materijala prikupljenog u međuvremenu i sporadičnim tvrdnjama prema kojima koncept relativne deprivacije, zbog savitljivosti, nema ozbiljniju eksplanatornu i prediktivnu vrijednost (primjerice, Finkel i Rule 1986; Brush 1996), četrdesetak godina nakon Crosby drugog se pokušaja integracije prihvatila Smith sa suradnicima (Smith i sur. 2012; Pettigrew 2015).

Slika 2. Predloženi metaanalitički model relativne deprivacije (Smith i sur. 2012)

Relativna deprivacija				
Preduvjeti	Kognitivne usporedbe	Kognitivne procjene	Pravednost/afekt	Posljedice
Individualni ili grupni položaj u (subjektivno) relevantnom socijalnom kontekstu →	Osobna prošlost/budućnost Individualne unutargrupne usporedbe	→ Nepovoljne individualne	→ Razlike nepravedne, zaslužuje se bolje: ogorčenost, bijes	→ Individualne: unutrašnja stanja, ponašanja (promjena sebe)
	Individualne izvangrupne	→ Nepovoljne individualne usporedbe s pripadnicima dalje grupe	→ Razlike nepravedne, zaslužuje se bolje: ogorčenost, bijes	↗ ↘
	Međugrupne Prošlost/budućnost bliže grupe	→ Nepovoljne međugrupne usporedbe	→ Razlike nepravedne, zaslužuje se bolje: ogorčenost, bijes	→ Grupne: međugrupni stavovi, kolektivne akcije (promjena sustava, distributivnih praksi)

Kako bi izdvojili teorijski (univerzalno) nužno od onog što se može ispustiti (ali je dobrodošlo kako bi se sačuvala kontekstualna osjetljivost koncepta), spomenuti su autori proveli formalnu metaanalizu kako bi empirijski, post-hoc (na temelju veličine učinaka zabilježenih u velikom broju istraživanja) provjerili koliko je to moguće. Za metaanalizu pregledano je 860 studija u razdoblju od 1961. do 2010. (30 država, ukupno 186 073 ispitanika; u 210 slučajeva učinke se moglo i formalno-matematički provjeriti. Rezultati provjere oblikovani su u model koji sadrži najrelevantnije varijable i njihove odnose (Slika 2).

Najkraće komentirano, slika potvrđuje da uočeni individualni ili grupni manjak u *subjektivno relevantnom* širem socijalnom okolišu neće smetati dok se ne zaključi da je nelegitiman (da se zaslužuje bolje), što će rezultirati bilo individualnim posljedicama (unutrašnjim stanjima i/ili pokušajima promijene sebe), bilo grupnim (međugrupnim stavovima i/ili pokušajima promjene sustava i njime uobličjenih praksi). U osnovi, zadržani su ključni Crosbyni preduvjeti, dopunjeni razlikovanjem individualne, grupne i dvostru-

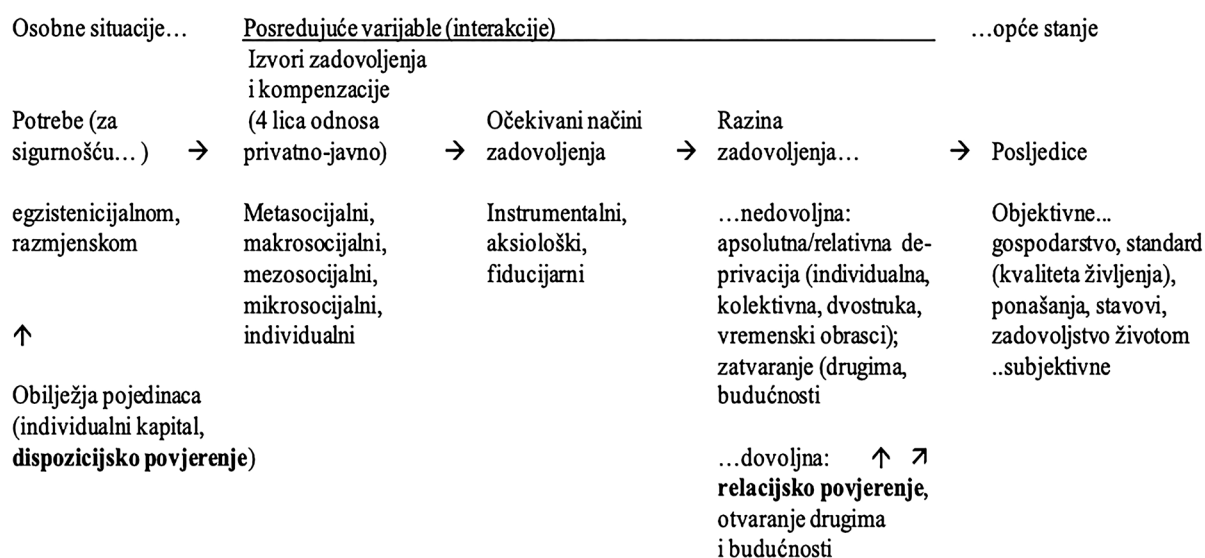
ke deprivacije i njihovih posljedica, dok su atribucijski doprinosi uglavnom ostali po strani jer im se nije mogao (u dovoljnoj mjeri) formalno provjeriti doprinos, što ne podrazumijeva da su načelno irelevantni.

7. Prijedlog dopune prerađenog Sztompkina modela

Očekivanja teorije relativne deprivacije zaslužuju posredujuće mjesto između međurazinske socijalne razmjene, kompenzacija i konačnih učinaka njihove kombinacije (onako kako smo ih razradili), budući da ti učinci ne ovise samo o **objektivnim uzrocima i iznosima**, nego i o (često važnijim) **subjektivnim interpretacijama** osobno i/ili institucionalno proizvedenog i/ili nedovoljno kompenziranog apsolutnog i/ili relativnog manjka, na što upućuje uobičajeno i dokazano rezoniranje u okviru teorije relativne deprivacije. Uzimajući u obzir njezin, načelno moguć, posredujući utjecaj moguće je dovršiti model čiju smo artikulaciju prethodno najavili (*Slika 3*).

Iako je načelno šire upotrebljiv, neke od mogućnosti predloženog modela možemo ilustrirati skiciranjem hipoteza o situaciji u Hrvatskoj od Domovinskog rata naovamo. Budući da se Sztompkin opis tranzicijske stvarnosti može dobrim dijelom preslikati i na Hrvatsku, osvrnut ćemo se samo na dvije ključne, za temu najrelevantnije razlike.

Slika 3. Prijedlog operativno prerađenog i dopunjenog Sztompkina modela

Prva se odnosi na opću početnu situaciju. Ako se uzmu u obzir deprivacijski uvjeti, nesvrstani je život ispred željezne zavjese izgledao lagodnijim, više nalik zapadnom (potrošaštvo je zaživjelo još sedamdesetih godina), pa se može reći da je uvjet sličnosti ranije i u većoj mjeri zadovoljen, čemu se mogu dodati ostvarivost (raspad još tvrde autokracije iza željezne zavjese pred očima) i legitimnost (opravdanost bijega zapadnih republika u bolji život na samo na subjektivnoj doraslosti, kulturnoj i potrošačkoj sličnosti, nego i legalno poduprta saveznim ustavom iz 1974.). No to je istodobno otežalo situaciju jer se nagli pad standarda krajem osamdesetih (nakon trajnije umjetne konjunktura) osjetio teže nego drugdje zbog veće razlike između (nestrpljivije) željenog i ostvarivog, ne računajući rat koji je tu razliku dramatično produbio.¹

Situaciju je otežala i nužnost sanacije ratnih šteta (materijalnih i ljudskih), uskrata vanjske pomoći i unutrašnji otpori osamostaljenju, uz akutne deprivacijske izazove (tranzicijskim dobitnicima i gubitnicima dodani su ratni, ljudi i područja – njime je nejednako pogođena ionako regionalno izrazito heterogena

¹ Tranzicija se odvijala u kasnomodernom kontekstu: istok od zapada nije preuzeo samo gotov okvir (model uređenja društva), nego i subjektivno dopadljiv portret lagodnijeg potrošačkog života, koji je mukotrpnim slikanjem stoljećima (pa je i na istoku trebalo shvatiti da se je nužan poseban trud kako bi portret postao dostojan okvira).

država, metropolitanski i višestruko piramidalno razvijana iscrpljivanjem periferija; Rihtar i Lamza Pošavec 2008), kao i ratom nedovoljno utažena potrošačka glad, a kasnije i saniranje njezinih posljedica odozgo ili odlazak tamo gdje je sve lakše i brže ostvariti (Peračković i Rihtar 2016).²

U cjelini, pred naslijeđenu slabiju državu (da ne ulazimo u povijest „ne mjesta“ s kojeg se bježi, „malo je ima, malo je nema države“ i njezine periferijske, tehnički i autohtonim subjektom deficitarne modernizacije; Rogić 2000; Rogić i Čizmić 2011; Županov 2001) postavljene su teže zadaće (raznolikiji deprivacijski izazovi) nego pred one koje su napravile (relativno) veće iskorake.

Na **drugu** ključnu razliku upućuju istraživački nalazi. Tezu o povjerenju u institucije kao glavnom preduvjetu porasta općeg povjerenja i svega što iz toga slijedi Sztompka je ilustrirao manjim posezanjem za funkcionalnim zamjenama nakon strukturnih reformi u Poljskoj.

Istraživanja u Hrvatskoj redovito i gotovo konsenzualno pokazuju da, od rata naovamo, sličnog preokreta nema (barem ne u očima javnosti). Povjerenje u institucije kontinuirano je nisko (u političke je među najnižim u Europi), dok korupcija ostaje pri vrhu ili na vrhu hijerarhije društvenih problema. Dosljedno tome i prema Sztompkinim očekivanjima, i opće se stanje u društvu dosljedno ocjenjuje lošim.

Nasuprot tome, osobne se situacije istodobno (u prosjeku) ocjenjuje umjereno povoljnim, donekle zahvaljujući subjektivnom zadovoljstvu standardom, a ponajviše zadovoljstvu socijalnim odnosima, što navodi na opći zaključak prema kojem **privatna sfera, u cjelini, realativno zadovoljavajuće kompenzira nedostatke javne.**

Kad su u pitanju način i doseg kompenzacija, gledajući jednim okom univerzalniji model koji smo predložili i odbacujući poželjno lice odnosa javnog i privatnog (u tom bi slučaju povjerenje u institucije pristizalo zadovoljstvo životom i negiralo istraživačke nalaze) i vodeći računa o tri preostala (dobrodošlom, nužnom i nepoželjnom), moglo bi se pretpostaviti da (a) način relativno zadovoljavajuće kompenzacije institucionalnih deficita s privatnih adresa ovisi o razini individualnog kapitala. Političkim institucijama većina je podjednako nezadovoljni, no ne moraju nužno biti iz istih razloga: manjak osobnih kapaciteta može značiti da je nezadovoljstvo u većoj mjeri posljedica dvostrukog gornjeg deficita, manjka socijalne osjetljivosti i kontrole (nedovoljne penalizacije četvrtog lica), dok bi višoj razini individualnog kapitala mogao smetati deficit regulacije i poticaja (institucionalne kontrole i kompetencija). Neovisno o tome, za pretpostaviti je da je uskakanje bliskih (milosno ili suradničko, ovisno o vlastitim kapacitetima) još važnije kad su pitanju institucije o čijem funkcioniranju ponajviše ovisi kvaliteta svakodnevnog življenja.

Kad su u pitanju konačni učinci kompenzacija, može se provjeriti koliko su: (c) *izravni*, budući da već i sama diskrepancija koju smo naveli naznačuje da privatno više nego javno čuva zadovoljstvo životom te koliko su (d) *posredni i jesu li dvostruki*, tako što umanjuju učinke deprivacije ne samo na (subjektivno) zadovoljstvo životom, nego i na (objektivno) funkcioniranje društva. To se, prije svega odnosi na politički najozbiljniju, dvostruku deprivaciju budući da zadovoljstvo socijalnim odnosima *povećava razliku* između ocjena osobne u odnosu na (uglavnom negativne) ocjene opće situacije (podsjetimo, dvostruka je deprivacija, po definiciji, tim veća što su obje ocjene negativnije i *sličnije*).

U tom se smislu može pretpostaviti da je početno sužavanje javne sfere privatizacijom odozgo, s pozicije (političke) moći (preuzimanjem onoga što je isplativo i zapuštanjem onoga što nije ili je trošak), nastavljeno odozdo, s pozicije nemoći ili obuzdane moći (odgovornog viška individualnog kapitala), privatnim preuzimanjem tereta nadoknade djelomično zapuštenih javnih funkcija i nadležnosti, a time i dio odgovornosti za ukupno funkcioniranje društva od ostatka koji prethodno nije otet ili je oslabljen.

² Na to ukazuje i ulaženje u dužnička ropostva u najnesigurnijim uvjetima uzimanjem cjeloživotnih, preskupih kredita: većinom ne iz očajja (apsolutne deprivacije) nego zbog želje za boljim životom odmah. Ne računajući spašavanje golog života tijekom rata, naknadno je iseljavanje, u prosjeku, bilo više potaknuto materijalističkim vrijednostima, težnjom za bržim i lakšim ostvarivanjem viška nego nužnom nadoknadom manjka.

Kad je u pitanju trajnost kompenzacije, kako bi se objasnilo zašto se (subjektivna) diskrepancija između zadovoljstva privatnom i javnom sferom od rata naovamo ne smanjuje unatoč poboljšanju objektivnih uvjeta, ponovo se može posegnuti za vremenskim obrascima deprivacije: Daviesovim smo opisalo ono što se događalo prije, a (preostalim) Gurrovim može se načelno objasniti ono što se događa nakon promjene sustava i početno tranzicijsko naslijeđe održava živim.

Prvo, za pretpostaviti je da razina aspiracija raste istom ili većom brzinom od objektivnih povoljnosti, što razliku između željenog i ostvarivog odražava konstantnom ili je čak povećava. Ako se i pretpostavi da ju je u početku nužnost financiranja rata i saniranja ratnih posljedica održavala manjom, kočnica je vjerojatno popustila blijeđenjem sjećanja na rat među naraštajima koji su ga doživjeli i stasanjem novih koji nisu, uz to i nestrpljivijih i izbirljivijih potrošača koji očekuju *bržu i kvalitetniju* ponudu bilo čega, uključujući i ono što nude ili trebaju osigurati država i javne institucije (opravdano, jer se makrosocijalna razina legitimira odozdo i na to mora računati). Budući da se na smanjenje razlike odozgo, s institucionalne razine (u koju se i dalje nema dovoljno povjerenja) ne može osloniti, nužno se i dalje (neproporcionalno) oslanjati na privatno uskakanje u pomoć kako bi društvo (relativno zadovoljavajuće) funkcioniralo, sve dok najmanje drugo lice odnosa privatno-javno ne zauzme prvi plan (umjesto sporadičnih zavirivanja i dok prvo nije na vidiku).

8. Zaključak

Doseg predloženog modela moguće je izravno provjeriti u izborom odgovarajućih pokazatelja dostupnih iz primarnih (vlastitih istraživanja) i sekundarnih izvora kako bi se provjerilo uklapa li se ono što je već istraženo i teorijski potkrijepljeno, ponajprije različiti doprinosi povjerenju i kvaliteti življenja (i) u novu perspektivu (što zbog manjka prostora ne možemo prikazati, a nije ni zadani cilj pregleda), kako bi se uočene praznine dopunile identificiranjem učinaka onoga što model predviđa a još nije provjereno, pogotovo posredujući utjecaj relativne deprivacije na pravcu koji kreće od osobnih situacija i završava općim stanjem u društvu.

Literatura

- Abrams, Dominic (1990). „Political identity: Relative deprivation, social identity, and the case of Scottish nationalism“ (*ESRC 16-19 Initiative Occasional Papers*). London: Economic and Social Research Council.
- Adler, Nancy (2009). „Health disparities through a psychological lens“. *American Psychologist* 64: 663–673.
- Alexander, Janet Cooper (1990). „Analytic debates. Analysis of the relative autonomy of culture“, u: Alexander, Janet Cooper; Seidman, Stephen (ur.). *Culture and Society: Contemporary Debates*, 1–27. Cambridge: Cambridge University Press.
- Appelgryn, Ans; Bornman, Elirea. (1996). „Relative Deprivation in Contemporary South Africa“. *Journal of Social Psychology* 136: 381–397.
- Archer, Dane; Gartner, Rosemary (1984). *Violence and crime in cross-national perspective*. New Heaven: Yale University Press.
- Beck, Ulrich (1988). *World Risk Society*. Cambridge: Polity.
- Beck, Ulrich; Giddens, Anthony; Lash, Scott (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press.
- Bernstein, Morty; Crosby, Faye (1980). „An empirical examination of relative deprivation theory“. *Journal of Experimental Social Psychology* 16: 442–456.
- Bourdieu, Pierre (1979). „Symbolic power“. *Critique of Anthropology* 4: 77–85.

- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1986). „The forms of capital“, u Richardson, John (ur.). *Handbook of Theory and Research in the Sociology of Education*, 241–258. New York: Greenwood Press.
- Bourdieu, Pierre; Wacquant, Loic (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Cambridge: Polity.
- Brush, Stephen (1996). „Dynamics of theory change in the social sciences“. *Journal of Conflict Resolution* 40: 523–545.
- Castells, Manuel (1997). *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. 2: The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Côté, John (1996). „Sociological perspectives on identity formation: The culture-identity link and identity capital“. *Journal of Adolescence* 19: 417–428.
- Côté, James; Levine, Charles (2002). *Identity formation, agency and culture: A social psychological synthesis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Publishing.
- Côté, James; Schwartz, Seth (2007). „Comparing psychological and sociological approaches to identity: Identity status, identity capital, and the individualization process“. *Journal of Adolescence* 25: 571–586.
- Cho, Bongsoon (2007). „Individual reactions to a group merger: an integration of relative deprivation theory and social identity theory“. *Seoul Journal of Business* 13: 49–76.
- Cook, Thomas; Crosby, Faye; Hennigan, Karen (1977). „The construct validity of relative deprivation“, u Suls, Jerry; Miller, Richard (ur.). *Social comparison processes: Theoretical and empirical perspectives*, 307–333. Washington: Hemisphere.
- Crosby, Faye (1976). „A model of egoistical relative deprivation“. *Psychological Review* 83: 85–113.
- Crosby, Faye (1982). *Relative deprivation and working women*. New York: Oxford University Press.
- Crosby, Faye (1984). „The denial of personal discrimination“. *American Behavioral Scientist* 27: 371–386.
- Davies, James Chowning (1959). „A formal interpretation of the theory of relative deprivation“. *Sociometr* 22: 280–296.
- Davies, James Chowning (1962). „Toward a theory of revolution“. *American Sociological Review* 27: 5–19.
- Davies, James Chowning (1969). „The J-curve of rising and declining satisfactions as a cause of some great revolutions and a contained rebellion“, u: H. D. Graham, T. R. Gurr (ur.). *The history of violence in America: Historical and comparative perspectives*, 547–576. New York: Praeger.
- Davies, James Chowning. (1973). „Aggression, violence, revolution, and war“, u: Knutson Nickell, Jeanne (ur.). *Handbook of Political Psychology*, 255–266. San Francisco: Jossey-Bass.
- Dion, Kenneth (1986). „Responses to perceived discrimination and relative deprivation“, u: Olson, James; Herman, Peter; Zanna, Mark (ur.). *The Ontario symposium, Vol. 4, Relative deprivation and social comparison*, 201–216. Hillsdale: Erlbaum.
- Duckitt, John; Mphuthing, Toby (1998). „Political power and race relations in South Africa: African attitudes before and after transition“. *Political Psychology* 19: 809–832.
- Ellemers, Naomi (2002). „Social identity and relative deprivation“, u: Walker, Ian; Smith, Heather (ur.). *Relative deprivation: specification, development and integration*, 239–264. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiske, Aalan (1991). *Structure of Social Life. The Four Elementary Forms of Human Relations*. New York: The Free Press.
- Feagin, Joe (1972). „Poverty: We still believe that God helps those who helps themselves“. *Psychology Today* 6: 101–129.
- Festinger, Leon (1954). „A theory of social comparison processes“. *Human Relations* 7: 117–140.

- Finkel, Steven; Rule, James (1986). „Relative deprivation and related psychological theories of civil violence: A critical review“. *Research in Social Movements, Conflicts and Change* 9: 47–69.
- Folger, Robert (1987). „Reformulating the preconditions of resentments: A referent cognitions model“, u: Masters, John; Smith, William (ur.). *Social comparison, social justice and relative deprivation*, 183–217. Hillsdale: Erlbaum.
- Foster, Mindi; Matheson, Kimberly (1995). „Double relative deprivation: Combining the personal and political“. *Personality and Social Psychology Bulletin* 21, 1167–1177.
- Fukuyama, Francis (1992). *The End of History and Last Man*. New York: The Free Press.
- Fukuyama, Francis (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, Free Press.
- Fukuyama, Francis (1999). *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstruction of Social Order*. New York: Free Press.
- Fuzer, Katalin (2016). „The social theory of trust and the sociological theory of social capital“. *Belvedere Meridionale* 28: 132–139.
- Geschwender, James (1968). „Explorations in the Theory of Social Movements and Revolutions“. *Social Forces* 47: 127–135.
- Geschwender, Barbara; Geschwender, James (1973). „Relative deprivation and participation in the civil rights movement“. *Social Science Quarterly* 54: 403–411.
- Goffman, Erving (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. New York: Doubleday.
- Ghosh, Emmanuel; Kumar, Rashmi; Tripathi, Rama Charan (1992). „The communal cauldron: Relations between Hindus and Muslims in India and their reactions to norm violations“, u: De Ridger, Robert; Tripathi, Rama Charan (ur.). *Norm Violation and Intergroup Attitudes* 70–89. Oxford: Clarendon.
- Greitemeyer, Tobias; Sagioglou, Christina (2019). „The experience of deprivation: Does relative more than absolute predict hostility?“. *British Journal of Social Psychology* 58: 515–533.
- Guimond, Serge; Dube-Simrad, Lise (1983). „Relative deprivation theory and the Quebec nationalist movement: The cognition-emotion distinction and the personal-group deprivation issue“. *Journal of Personality and Social Psychology* 44: 526–535.
- Gurr, Ted Robert (1970). *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Gurr, Ted Robert (1974). „Persistence and change in political systems, 1800–1971“. *The American Political Science Review* 68: 1482–1504.
- Halpern, David (2005). *Social Capital*. Cambridge, Polity Press.
- Hepworth, Joseph; West, Stephen (1984). „Lynchings and the economy: A time series reanalysis of Hovland and Sears (1940)“. *Journal of Personality and Social Psychology* 55: 239–247.
- Hewstone, Miles (1989). *Causal attribution: From cognitive process to collective beliefs*. Oxford: Blackwell.
- Hu, Peifeng; Adler, Nancy; Goldman, Noreen; Weinstein, Maxine; Seeman, Teresa (2005). „Relationship between subjective social status and measures of health in older Taiwanese persons“. *Journal of the American Geriatrics Society* 53: 483–488.
- Kawakami, Kerry; Dion, Kenneth (1992). „The impact of salient selfidentities on relative deprivation and action intentions“. *European Journal of Social Psychology* 23: 525–540.
- Koomen, Willem; Fränkel, Erik (1992). „Effects of experienced discrimination and different forms of relative deprivation among Surinamese, a Dutch ethnic minority group“. *Journal of Community and Applied Social Psychology* 2: 63–71.
- Lasch, Christopher (1979). *The Culture of Narcissism*. New York: Norton.
- Lea, John; Young, Jock (1993). *What is to be done about law and order?* London: Pluto Press.

- Lederer, Gerda (1986). „Protest movements as a form of political action“, u: Herman, Margaret (ur.), *Political Psychology – Contemporary Problems and Issues*, 112–148. San Francisco – London: Josey Bass.
- Levine, John; Moreland, Richard (1998). „Small groups“, u: Gilbert, Daniel; Fiske, Susan; Lindzey, Gardner (ur.). *The handbook of social psychology, vol. 2*, 415–469. New York: McGraw Hill.
- Lewis, Alan; Webley, Paul; Furnham, Adrian (1994). *The new economic mind: The social psychology of economic behaviour*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Lichbach, Mark (1990). „Will rational people rebel against inequality? Samson’s choice“. *American Journal of Political Science* 34: 1049–1076.
- Merton, Robert King (1957). *Social Theory and Social Structure*. New York: Free Press.
- Merton, Robert King; Kitt, Alice (1950). „Contributions to the theory of reference group behavior“, u: Merton, Robert King; Lazarsfeld, Paul Felix (ur.), *Continuities in social research: studies in the scope and method of ‘The American Soldier’*, 000–000. New York: Free Press.
- Medve-Bálint, Gergo; Boda, Zsolt (2014). „The poorer you are, the more you trust? The effect of inequality and income on institutional trust in East-Central Europe“. *Czech Sociological Review* 50: 419–453.
- Moghaddham, Fathali (2005). „The staircase to terrorism: A psychological explanation“. *American Psychologist* 60: 161–169.
- Norris, Pippa (1996). „Does television erode social capital? A reply to Putnam“. *Political Science and Politics* 29: 474–480.
- Nasser, Ramzi; Abouchedid, Kamal (2002). „Perceptions of the causes of poverty comparing three national groups: Lebanon, Portugal, and South Africa“. *Current Research in Social Psychology* 8: 101–119.
- Pandey, Janak; Sinha, Yoganand; Prakash, Ananad; Tripathi, Ram (1982). „Right-left political ideologies and attribution of the causes of poverty“. *European Journal of Social Psychology* 12: 327–331.
- Papakostas, Apostolis (2012). *Civilizing the Public Sphere. Distrust, Trust and Corruption*. New York: Palgrave.
- Peračković, Krešimir; Rihtar, Stanko (2016). „Materijalizam kao društvena vrijednost i poticaj namjerama iseljavanja iz Hrvatske. *Migracijske i etničke teme* 32: 295–317.
- Polletta, Francesca; Jasper, James (2001). „Collective identity and social movements“. *Annual Reviews of Sociology* 27: 283–305.
- Putnam, Robert (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
- Putnam, Robert (1995). „Bowling alone: America’s declining social capital“. *Journal of Democracy* 6: 65–78.
- Putnam, Robert. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Putnam, Robert; Feldstein, Lewis (2003). *Better Together: Restoring the American Community*. New York, Simon and Schuster.
- Rihtar, Stanko; Lamza Posavec, Vesna (2003). „Percipirana moralnost i kompetencija u motivacijskoj strukturi političkih preferencija“. *Društvena istraživanja* 12: 165–179.
- Rihtar, Stanko; Lamza Posavec, Vesna (2008). „Politička relevantnost relativne deprivacije u hrvatskom (post)tranzicijskom kontekstu“, u: Čengić, Drago (ur.). *Kapitalizam i socijalna integracija*, 113–137. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Rihtar, Stanko; Lamza Posavec, Vesna; Ferić, Ivana (2009). „Tipovi relativne deprivacije, atribucijske sklonosti i reakcije na stanje u društvu“, u: Ljubotina, Damir, Kamenov, Željka (ur.). *19. Dani Ramira i Zorana Bujasa – Program i sažeci priopćenja*, 209. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Rogić, Ivan (2000). *Tehnika i samostalnost*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- Rogić, Ivan; Čizmić, Ivan (2011). *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Runciman, Walter Garrison (1966). *Relative deprivation and social justice*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Smith, Heather; Pettigrew, Thomas; Pippin, Gina; Bialosiewicz, Silvana (2012). „Relative deprivation: A theoretical and meta-analytic review”. *Personality and Social Psychology Review* 16: 203–232.
- Stouffer, Samuel; Suchman, Edward; DeVinney, Leland; Star, Shirley; Williams, Robin. (1949). *The American soldier: adjustments during army life* (Vol. 1). Princeton: Princeton University Press.
- Suls, Jerry; Miller, Richard (1977). *Social Comparison Processes*. New York: Wiley.
- Sztompka, Piotr (1998). „Trust, Distrust and Two Paradoxes of Democracy“. *European Journal of Social Theory* 1: 19–32.
- Sztompka, Piotr (1999). *Trust. A sociological theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sztompka, Piotr (2019). „Trust in the Moral Space“, u: Masamichi, Sasaki (ur.). *Trust in Contemporary Society*, 31–40. Leiden: Brill.
- Sztompka, Piotr (2015). „Theoretical approaches to trust; Their implications for the resolution of intergroup conflict“. *Kultura i Politika* 17: 125–134.
- Šućur, Zoran (2006). „Siromaštvo, višedimenzionalna deprivacija i socijalna isključenost u Hrvatskoj“. *Revija za sociologiju* 37: 131–147.
- Tougas, Francine; Veilleux, France (1988). „The influence of identification, collective relative deprivation, and procedure of implementation on women’s response to affirmative action: A causal modelling approach“. *Canadian Journal of Behavioral Science* 20: 15–27.
- Townsend, Peter (1979). *Poverty in the United Kingdom*. London: Allen Lane.
- Tripathi, Rama Charan; Srivastava, Rashmi (1981). „Relative deprivation and intergroup attitudes“. *European Journal of Social Psychology* 11: 313–318.
- Tropp, Linda; Wright, Stephen (1999). „Ingroup identification and relative deprivation: an examination across multiple social comparisons“. *European Journal of Social Psychology* 29: 707–724.
- Vanneman, Reeve; Pettigrew, Thomas (1972). „Race and relative deprivation in the urban United States“. *Race* 13: 461–486.
- Wagner, Ulrich; Zick, Andreas (1995). „The relation of formal education to ethnic prejudice – its reliability, validity and explanation“. *European Journal of Social Psychology* 25: 41–56.
- Walker, Iain; Kin Wong, Ngai; Kretzschmar, Kerry (2002). „Relative deprivation and attribution: from grievance to action“, u: Walker, Iain; Smith, Heather (ur.). *Relative deprivation: specification, development and integration*, 288–312. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walker, Iain; Mann, Leon (1987). „Unemployment, relative deprivation and social protest“. *Personality and Social Psychology Bulletin* 13: 275–283.
- Walker, Iain; Pettigrew, Thomas (1984). „Relative deprivation theory: an overview and conceptual critique“. *British Journal of Social Psychology* 23: 300–310.
- Weiner, Bernard (1986). *An attributional theory of motivation and emotion*. New York: Springer Verlag.
- Weiner, Bernard (1995). „Inferences of responsibility and social motivation“, u: Zanna, Mark (ur.). *Advances in experimental social psychology*, 27, 1–47. San Diego: Academic Press.
- Wojciszke, Bogdan (1994). „Multiple meanings of behavior: Construing actions in terms of competence or morality“. *Journal of Personality and Social Psychology* 67: 222–232.
- Yitzhaki, Shlomo (1979). „Relative deprivation and the Gini coefficient“. *Quarterly Journal of Economics* 93: 321–324.

Županov, Josip (2001). „Industrijalizirajuća i deindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća“, u: Čengić, Drago; Rogić, Ivan (ur.). *Upravljačke elite i modernizacija*, 11–37. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

THE RELATIONSHIP BETWEEN PERSONAL SITUATIONS AND THE GENERAL CONDITION IN CROATIAN SOCIETY – THEORETICAL REVIEW

The general formula for the successful functioning of societies (according to objective and subjective indicators) implies appropriate relationships to optimally exchange and fertilize individual capital (which is usually combined within the concept of social capital). In (late) modern circumstances, it is desirable for internal capital to be diverse, and exchange increasingly based on trust (due to the fading of traditional pillars of cohesion and familiarity).

Although theoretical considerations of trust are not lacking, the analysis of the relationship between personal circumstances and the general situation in Croatian society and its consequences is based on Sztompka's four-level model of trust culture, especially sensitive for new democracies (Sztompka, 1999; including associations to Fukuyama's analysis of the contribution of trust to capitalist economies; Fukuyama, 1995, 1999), which has been adapted, by redistributing key variables, to operationally improve its predictability. In addition, model is theoretically complemented: first, by parallel taxonomies of social sources of trust (existential security and security of exchange) and its expected compensations so that, based on their interaction, first: the immediate effects on social functioning in general can be verified; second, at the mediating level between interactions of sources and compensations for security/trust and its final consequences the expectations of the theory of relative deprivation (subjectively relevant reactions to referent temporal and social variations of well-being) have been added to verify effectiveness of interactions indirectly, by the ability to neutralize more serious deprivation consequences.

Finally, the specific predictive applicability of the model is indicated by sketching hypotheses about the background of transitional and post-transitional discrepancies in Croatian society, such as those between persistently low (institutional) trust and relative higher life satisfaction, as well as improvement of objective conditions not followed by equally favorable subjective assessments.

Key words: Sztompka, trust culture, institutions, individual capital, relative deprivation, Croatia

ANALIZA VRIJEDNOSNIH DIMENZIJA U HRVATSKIM PODUZEĆIMA U OKVIRU POSTSOCIJALISTIČKOG TRANZICIJSKOG PROCESA HRVATSKOG DRUŠTVA – UVID U HOFSTEDEOVE MODELE NACIONALNE I ORGANIZACIJSKE KULTURE TE U RELEVANTNA HRVATSKA ISTRAŽIVANJA

Cilj je ovoga rada dati uvid u temelje na kojima će se u budućnosti izraditi doktorska disertacija pod nazivom „Analiza vrijednosnih dimenzija u hrvatskim poduzećima u okviru postsocijalističkog tranzicijskog procesa hrvatskog društva“. Nakon inicijalnog uvida u stanje hrvatskog društva danas i postavljanja istraživačkih pitanja, prvi dio rada predstavlja Hofstedeove modele nacionalne i organizacijske kulture. Slijedi pregled obilježja kulturalnih dimenzija u odnosu menadžer – zaposlenik te kritičko vrednovanje Hofstedeove teorije kulturalnih dimenzija. Drugi dio rada daje uvid u niz relevantnih istraživanja te diskutira prikazane rezultate u kontekstu hrvatske stvarnosti uspoređujući iste s rezultatima European Value Study (EVS) za Hrvatsku. U konačnici, daje se obrazloženje oko odabira hrvatskih poduzeća koja su izlistana na Zagrebačkoj burzi u sastavu indeksa CROBEX, a koja predstavljaju predmet istraživanja. Rad završava sa skiciranjem nadolazećih koraka te predstavljanjem konačnih ciljeva disertacije.

Ključne riječi: organizacijska kultura, organizacijske vrijednosti, upravljanje ljudskim resursima, Hofstede, kulturalne dimenzije

1. Uvod ili Gdje početi?

Osnovna intencija ovoga rada jest predstavljanje istraživačkog problema i pitanja te postavljanje teorijskog okvira za nadolazeće empirijsko istraživanje u sklopu doktorske disertacije pod nazivom „Analiza vrijednosnih dimenzija u hrvatskim poduzećima u okviru postsocijalističkog tranzicijskog procesa hrvatskog društva“.

Nakon pada socijalističkog bloka krajem 80-ih godina prošloga stoljeća društveni, politički i ekonomski sustavi predmetnih država – pa tako i Hrvatske – nalaze se u procesu tranzicije¹ prema novom poretku koji „u bitnom promovira samo tri društvena procesa: demokratizaciju, privatizaciju i civilnost“ (Črpić, 2011: 376; usp. Danne, 1996: 1).

U sklopu procesa preobrazbe socijalističkog identiteta društva i odbacivanja socijalističkog nasljeđa očekivao se na početku tehnički (jednostavan) i linearan proces (Šimić Banović i Podrug, 2016: 224) praćen ekonomskim i tehničkim problemima, pa čak i ponekim oblicima neuspjeha u prijelaznom dobu (Topolčić, 1998: 213 prema Maslić Seršić, Šverko i Galić, 2004: 1040). No, sve veći broj autora „razmatra ovu povijesnu transformaciju kao iznimno slojevit i teško predvidiv proces“ (Šimić Banović i Podrug, 2016: 224). Tako Bourdieu upozorava na postojanje i dugovječnost psiholoških aspekata koje je realni socijalizam ostavio u obliku dispozicija, mentalnih navika i interesa (Bourdieu, 1991: 4), koji su bili korisni u prošlom – socijalističkom – društvenom poretku, međutim koji su postali potpuno disfunkcionalni u

¹ Pojam „tranzicija“ širok je pojam koji se koristi često i u raznim ekonomskim i društvenim kontekstima. Za ovaj rad pojam „tranzicija“ odnosno „zemlje u tranziciji“ koristi se isključivo u onom značenju na koje ukazuju Goić i Bilić: Pojam označava – kao nova kategorija, koja je nastala s prijelazom iz 1980-ih u 1990-te godine i s nadolazećim promjenama u predmetnim državama – zemlje bivše socijalističke i komunističke zemlje srednje i istočne Europe te zemlje bivšeg Sovjetskog Saveza, čija su se kompletna društva i ekonomije našla na pragu temeljnih i trajnih promjena (Goić i Bilić, 2008: 41–42).

drugom – današnjem – društvenom i ekonomskom kozmosu (ibid: 31; usp. i Kornai, 2006 prema Švarc i Lažnjak, 2017: 181; Šimić Banović i Podrug, 2016: 221). Važnost, odnosno presudnost tih „psiholoških aspekata“ najočitije i najpregnantnije sažima Burawoyev zaključujući da tranzicijski proces u većini post-socijalističkih odnosno post-komunističkih zemalja nije uspio raskinuti s prošlošću nego se uspostavio tek kao „tranzicija bez transformacije“ odnosno „involucionarna regresija“ (prema: Švarc i Lažnjak, 2017: 181).²

Sposobnost i moć preživljavanja jednog poduzeća ovisi o njegovoj konstantnoj sposobnosti da se dalje razvija kako bi se prilagodilo i aktivno oblikovalo poslovno okruženje u kojem djeluje, a čije temeljne odrednice čine porast kompleksnosti, diskontinuiteta i dinamike (Weik i Lang, 2001: 255). Pritom su nužni kultura „koja potiče ponašanje zasnovano na vlastitom interesu, vlastitoj odgovornosti i vlastitoj predanosti“ (Pejovich, 2008 prema Šimić Banović i Podrug, 2016: 225) i poduzeća kojima je – s obzirom na promjenu vrijednosti posljednjih desetljeća – uspjela transformacija u „smisaoni i svjesni sistem“ (Luhmann, prema Bickmann, 1999: 43).

Poduzeća iz tranzicijskih zemalja suočila su se potpuno nepripremljeno s gore navedenim izazovima te sa slobodnim tržištem i poduzetništvom koji su bili desetljećima ograničeni, ometani, ugnjetavani pa čak i zakonom zabranjeni; promjene su bile duboke i brze. Poslovanje u novim tržišnim okolnostima sukobilo se s postojećom kulturom. Shvaćajući kulturu kao „uvriježena vjerovanja i vrijednosti koje etničke, religijske i socijalne skupine prenose gotovo nepromijenjene s jednoga na drugi naraštaj“ (Guiso i dr., 2006 prema Šimić Banović i Podrug, 2016: 223; usp. i Hofstede, 1997: 9) i koja kroz vrijednosti i norme utječe kako na ponašanje pojedinca tako i na korporacijsku kulturu (Švarc i Lažnjak, 2017: 17) vice versa se promjena i upravljanje korporacijskom kulturom uspostavlja puno težim upravo zato što korporacijsku kulturu čine ljudi sa svojim vrijednostima i normama (Scheele, 2002:5).

Transformacija u „smisaoni i svjesni sistem“ (Luhmann, prema Bickmann, 1999: 43) iziskuje od poduzeća sposobnost da je u stanju ponuditi svojim zaposlenicima više od ispunjenja čisto materijalnih vrijednosti (Bickmann, 1999: 40–42). Identifikacija s poduzećem i njegovim jedinstvenim korporativnim ciljevima pretpostavlja prepoznavanje i razumijevanje kako smisla i svrhe poduzeća tako i smislenosti vlastitih postupaka.

Bickmann se fokusira na činjenicu da organizacijska kultura – kao socijalni sistem – ne samo da živi, nego se i oblikuje na temelju aktivno i pasivno stečenih iskustava i procesa prilikom kojih uči koje je

² Niz hrvatskih znanstvenika istraživao je razloge koji sprječavaju Hrvatsku da se unatoč prirodnim i kulturnim dobrima te ekonomskim resursima ne uspijeva razviti u modernu državu 21. stoljeća nalik naprednim zapadnim državama. Prema Rogiću razina je gore spomenutih psiholoških aspekata (navike, umijeća, tradicije, vrijednosni obrasci, životni stilovi itd.) u Hrvatskoj toliko oštećena da ne postoje ljudi (tj. političari) koji su sposobni pokrenuti prijeko potrebni proces (post)modernizacije ka otpornoj i zdravoj demokraciji (Rogić, 2000: 552; 555 prema Črpić, 2011: 379). Županov imenuje egalitarni sindrom kao najveću prepreku modernizaciji hrvatskog društva. Teoriju egalitarnog sindroma, koji definira kao „klastar kognitivnih perspektiva, etičkih zasada, društvenih normi i kolektivnih stavova“ (Županov, 1977: 46 prema Burić i Štulhofer, 2016: 2). Županov je razvio analizirajući socijalističko i postsocijalističko društvo u Hrvatskoj. Egalitarni sindrom sačinjen je od sljedećih sedam dimenzija: perspektiva ograničenog dobra, redistributivna etika, norma egalitarne raspodjele (plaća), opsesija o privatniku (s tri poddimenzije fobija bogaćenja, državno-vlasnički kompleks i antipoduzetnički mentalitet), antiprofesionalizam, intelektualna uravnilovka (koja je vezana za antipoduzetništvo, antiinovativnost i antikreativnost) te antiintelektualizam (Županov, 1970; 1977; 1983 prema Burić i Štulhofer, 2016: 2; usp. Črpić, 2011: 380) – ili pojednostavljeno: egalitarni sindrom jest „distributivni proces u društvu koji obuhvaća dvije stvari: 1) distribucija društvenih položaja i 2) alokacija „društvenih nagrada““ (Županov, 1995: 175), a u svojoj radikalnoj varijanti ujednačava „ljude prema dolje“ (Županov, 1995: 164). Analizirajući popis hrvatskog stanovništva iz 2001. godine prema obrazovnoj strukturi Črpić ukazuje na činjenicu da je maksimalno petina društva toliko obrazovana da se može suočiti s izazovima modernizacije, dok velika većina društva u nedostatku odgovarajućih vještina teži očuvanju poznatih struktura, pa bile one i rentijerske (Črpić, 2011: 385).

Švarc i Lažnjak pak navode – između ostalog – klijentelistički kapitalizam i akademizam, koji se temelje na vezama i poznanstvima „pravih ljudi“, te inkompetenciju političkih elita, koja se očituje u lošem upravljanju državom i nepredvidljivosti pravnog sustava, kao presudnim za poteškoće u modernizacijskom procesu Hrvatske (Švarc i Lažnjak, 2017: 187). Tako ne čudi zaključak da je Hrvatska u pogledu na socijalno i ekonomsko stanje jako nazadovala u odnosu na vrijeme socijalizma i rane 90-e godine prošlog stoljeća te se danas nalazi prema tim pokazateljima daleko iza npr. Češke i Poljske, na čije su građane Hrvati nekada znali gledati s visoka (ibid: 15; 181).

vladanje poželjno i koje vuče negativne posljedice za sobom te definira organizacijsku kulturu kao norme, vrijednosti, stavove, obrede, simbole i ponašanje, koji oblikuju ne samo ponašanje zaposlenika nego i cjelokupni imidž poduzeća (Bickmann, 1999: 56). Organizacijska kultura temelji se na organizacijskim vrijednostima koje pripadnike predmetne organizacije usmjeravaju prema zajedničkom ostvarivanju ciljeva organizacije pružajući im pritom smjernice za svakodnevno ponašanje (Musek Lešnik, 2007: 17; prema Malbašić, 2011: 422).

Sukladno tome, Bahtijarević-Šiber, Sikavica et al. (2001: 380; prema Brčić i Vuković, 2008: 53) definiraju organizacijske vrijednosti kao: „...duboko usađene pretpostavke i načela koja povezuju grupu u cjelinu. Mogu biti iznimno moćne, jer mogu zamijeniti cijeli niz pravila s nekoliko načela. Organizacijske vrijednosti su najjače oružje kojima organizacija može utjecati na svoje zaposlene.“

Berner (2019) navodi „povijest/iskustvo“, „učenje/odluke“ te „uvjerenja/navike/karakter“ kao tri ključna elementa za shvaćanje naravi i funkcioniranje organizacijske kulture. Jonsen i dr. (2015) ukazuju u svom istraživanju na to, da poduzeća koja su u stanju mijenjati i prilagoditi deklarirane organizacijske vrijednosti/organizacijsku kulturu prema vremenu u kojem djeluju, bolje prolaze od onih poduzeća s krutim nepromjenjivim vrijednostima.

S obzirom na to da se u poduzeću isprepliću osobna i korporacijska kultura, štoviše jedna na drugu utječu te je oblikuju, Geyer i Pott (n. d.: 10) zaključuju da su organizacijske kulture uvijek ogledalo društvene kulture – i obrnuto – te se u njima manifestiraju sve strukture očekivanja, rješavanja razočaranosti i mogućnosti institucionalizacije dotičnog društva. Ovaj kontekst definira važnost menadžmenta za kulturu poduzeća.

Prema Scheinu kultura i menadžment čine dvije strane jedne medalje u smislu da menadžeri naravno podliježu utjecaju kulture u kojoj žive i rade, isto kao i svi ostali zaposlenici, ali da je njihova dužnost tu istu kulturu proaktivno oblikovati te razlučiti i odvojiti disfunkcionalne od funkcionalnih elemenata da bi poduzeće poslovalo ekonomski učinkovito te se dalje uspješno razvijalo (Schein, 2010; prema Brodbeck, 2016: 43). Time oni, predstavljajući sastavni element ekonomskih elita i utječući kako na razvoj nacionalnog gospodarstva tako i na razvoj društva u cjelini (Čengić, 2016: 115, 123), postaju u pravom smislu riječi nosioci kulture.

Jedna od vodećih kulturalnih teorija potječe od Gerta Hofstedeja. Prema Social Science Citation Index-u (SSCI) Hofstedeova knjiga *Culture's Consequences* je citirana 1.036 puta u razdoblju od 1980. do 1993. (Sondergaard, 1994: 448) odnosno 5.236 puta do 2009. godine (Jeknić, 2006: 2018). Pretpostavka je da je taj broj do danas dalje narastao. Iako je njegov 5-D-model nerijetko izložen kritikama (npr. Müller/Gelbrich, 2004; Blom/Meier, 2002; Schmid, 1996; Sorge, 1983; Kagitcibasi, 1994; McSweeney, 2002; Švarc i Lažnjak, 2017), isti slovi kao jedan od najpoznatijih i najkorištenijih (Švarc i Lažnjak, 2017: 90) te je npr. za razdoblje od 1981. do 1998. korišten u 134 samostalne studije (Sivakumar/Nakata, 2001: 556) koje ili potvrđuju Hofstedeovih pet kulturalnih dimenzija u cijelosti ili pak parcijalno (usp. Sondergaard, 1994: 450–453).

Postoji i niz domaćih znanstvenika koji su se koristili Hofstedeovim kulturalnim modelom u potrazi za odgovorom na svoja istraživačka pitanja (npr. Podrug, Filipović i Stančić, 2013; Požega, Crnković i Gasih, 2013; Dabić, Tipurić i Podrug, 2014; Raih, Budak i Anić, 2015; Švarc i Lažnjak, 2017).

Znanstveni interes za nadolazeći rad leži na promjenama vrijednosti u organizacijskim kulturama u hrvatskim poduzećima u okviru transformacijskog procesa hrvatskog društva. Fokusirajući se pritom na dionička društva koja su izlistana na Zagrebačkoj burzi u sustavu indeksa CROBEX kao predmet praktičnog djela istraživanja tražit će se odgovor na pitanja je li došlo do kulturalnih promjena i – ukoliko jest – na koji način su se iste manifestirale te koju ulogu su u tom procesu zauzeli menadžeri, a među njima posebno direktori ljudskih resursa kojima u ovom kontekstu pripada posebna uloga jer s jedne strane djeluju

kao spona između top-menadžmenta i zaposlenika dok su s druge strane upravo oni ti koji donoseći odluke o zapošljavanju novih zaposlenika intenziviraju postojeću korporacijsku kulturu ili podupiru njezinu postepenu promjenu (usp. Hofstede, 1997: 254).

S obzirom na to da će se istraživanje baviti nacionalnom i korporacijskom kulturom³ ovim radom će se predstaviti i obrazložiti odgovarajuće Hofstedeove teorije koje će na kraju rada – nakon kratkog pregleda nekoliko domaćih istraživanja koja su se koristila Hofstedeovim kulturalnim modelom – poslužiti za oblikovanje i definiranje narednih faza istraživanja.

2. Kultura

2.1. Kultura kao pojam

Kultura je u znanstvenoj literaturi pojam, koji je višestruko definiran i opsežno diskutiran. Bez obzira na to, do danas nedostaje jedinstvena i opće priznata definicija tog pojma. Kao jedan od razloga mnogi autori navode složenost i kompleksnost pojma kultura. Tako npr. Raymond Williams, jedan od pionira kulturalnih studija, pojam „kultura“ smatra jednom od dvije ili tri najkompliciranije riječi u engleskom jeziku (Williams, 1983: 87). Niklas Luhmann – aludirajući na upravo spomenutu složenost i višeznačnost – dolazi do zaključka da je kultura jedan od najgorih ikada složenih pojmova (Luhmann, 1995: 398). Pored toga različite znanosti prate različite znanstvene interese i fokuse pri analizi pojma kultura te na taj način pospješuju nastajanje različitih definicija (usp. Perlitz, 1997: 304 prema Reimer, 2005: 8). Tako su Kroeber i Kluckhohn već 1952. godine u svojoj analizi sakupili 163 definicija pojma kultura⁴ te definirali istu kao: „Kultura se sastoji od obrazaca, eksplicitnih i implicitnih, i od ponašanja, stečenog i prenesenog pomoću simbola, predstavljajući specifično i prepoznatljivo postignuće ljudskih grupa, uključujući njihovo ostvarenje u artefaktima; suštinska jezgra kulture sastoji se od tradicionalnih (povijesno izvedenih i odabranih ideja) i s njima povezanim vrijednostima; kulturni sistemi mogu se, s jedne strane, smatrati proizvodima djelovanja dok s druge strane oni čine preduvjet za buduće djelovanje.“

Linton (Linton, 1945 prema: Wahab, Odunsi, Ajiboye, 2012) shvaća kulturu jednog društva kao način življenja njenih članova; skup ideja i navika koje su oni naučili dijeliti i prenositi s generacije na generaciju. Prema Trompenaarsu (1993: 3) bit kulture ne čini ono vidljivo na površini nego ono nevidljivo, a to je zajednički način shvaćanja i tumačenja svijeta određene skupine ljudi.

Prateći Saint-Exupéryovo „Ono bitno je očima nevidljivo“ u znanstvenoj literaturi koristi se nerijetko ili simbol sante leda za slikoviti i adekvatni prikaz (organizacijske) kulture (između ostalih Bickmann, 1999: 69; Sackmann, 2002: 27) ili metafora prema kojoj je „kultura za čovjeka ono što je voda za ribu“ (Blom i Meier, 2002 prema Reimer, 2005: 8). Sve dok se čovjek kreće u sigurnim vodama svoje kulture, on ju ne primjećuje jer je kultura u svojoj općeprisutnosti za njega normalna (usp. Blom i Meier, 2002 prema Reimer, 2005: 8). Tek kad krene u tuđe vode odnosno u usporedbu i razgraničavanje svoje od drugih kultura manifestira se za pojedinca njegova kultura (usp. npr. Lackner 2008: 6 i 53; Baecker, 2012: 163; Huck, 2004: 89). Čovjek, koji sebe smatra kulturalno identičnim, zaboravlja, da je svoj identitet izgradio na usporedbi te da je onaj ili ono drugo u središtu njegova identiteta (Baecker, 2012: 9). Drugim riječima:

³ Pažljivi čitatelj mogao bi se pitati koju svrhu ima Hofstedeov model kulturalnih dimenzija u sklopu istraživanja na nacionalnoj osnovi. No, uzimajući u obzir da se žele ispitati razlike u okviru transformacijskog procesa autorica ovoga rada smatra da bi usporedba kulturalnih dimenzija mogla donijeti zanimljive rezultate.

⁴ Uspoređujući različite definicije Kroeber i Kluckhohn došli su do zaključka da se iste mogu svesti na 11 bitnih kategorija prema kojima kultura čini: „1) „cjelokupan način života nekog naroda“; 2) društveno nasljeđe što ga pojedincu prenosi grupa kojoj pripada“; 3) „način mišljenja, osjećanja, vjerovanja“; 4) „apstrakcija izvedena iz ponašanja“; 5) teorije socijalnih antropologa o načinu na koji se uistinu ponaša neka grupa osoba“; 6) „kolektivna čuvaonica znanja“; 7) „niz standardnih orijentacija glede trenutnih problema“; 8) „usvojeno ponašanje“; 9) „mehanizam normativne regulacije ponašanja“; 10) niz tehnika prilagodbe kako okolini tako i ostalim ljudima“ i 11) „povijesni talog, mapa, sito, matrica““ (Crespi, 2006: 9; Kalanj, 2006: 200 oba prema Jeknić, 2011: 104).

čovjek kao pojedinac – najčešće – nije svjestan utjecaja vlastite kulture na cjelokupnost svoga življenja i svog misaonog svijeta dok se kreće u svom uobičajenom kulturnom kontekstu – tek u dodiru sa stranom kulturom postaju razlike u mišljenjima, osjećanju i djelovanju vidljive i osjetne (usp. npr. Sumetzberger, 2003: 26; Moosmüller, 2009: 15; Levitt, 2016: 4).

Prema Ajiferukeu i Boddewynu (1970 prema Keeley, 2011: 16) kultura ne samo da je jedan od onih pojmova, koji ne dozvoljavaju jednu sveobuhvatnu definiciju, nego štoviše, postoji onoliko značenja tog pojma koliko i ljudi, koji se njime koriste. Heringer čak zaključuje da se u pokušaju definiranja pojma kulture krije svojevrsna hibridnost s obzirom na to da taj pokušaj podrazumijeva opisivanje postupaka i navika milijuna ljudi u samo nekoliko riječi i rečenica (Heringer, 2014: 158). Jedan relativno novi pristup poimanju kulture polazi od nedostatnosti svih ponuđenih definicija (npr. Sumetzberger, 2003: 26) i nemogućnosti definiranja pojma kulture (npr. Baecker, 2012: 33).

2.2. Hofstedeovi modeli kulturalnih dimenzija (IBM-studija) i dimenzija organizacijske kulture (IRIC-studija)

2.2.1. Kultura

Hofstede (2007: 1) definira kulturu kao kolektivno programiranje uma koje razlikuje jednu skupinu ili kategoriju ljudi od druge, a obrasce, koji utječu na razmišljanje, osjećanje i (potencijalno) djelovanje pojedinca naziva „mentalnim programima“ ili „mentalnim softwareom“⁵ (Hofstede 1997: 2). Iako se – opisujući fenomen kulture – koristi analogijom iz svijeta kompjutera, Hofstede ističe da čovjek – za razliku od kompjutera – nije determiniran svojim mentalnim softwareom; mentalni programi tek daju naznake o tome koje ponašanje ili reakcije su vjerojatnije od drugih. Drugim riječima: čovjekovo ponašanje tek djelomično ovisi o tim općim mentalnim programima; čovjek uvijek ima mogućnost reagirati na sasvim drugi – novi, kreativni, inovativni ili čak destruktivni – način kombinirajući opće mentalne programe u samo njemu svojstvene mentalne programe (usp. Hofstede, 1997: 2–3).

Za objašnjavanje upravo navedenih odnosa Hofstede se koristi simbolom piramide kako bi vizualizirao razliku između kulture i ljudske prirode s jedne te osobnosti s druge strane (ibid, 4–5):

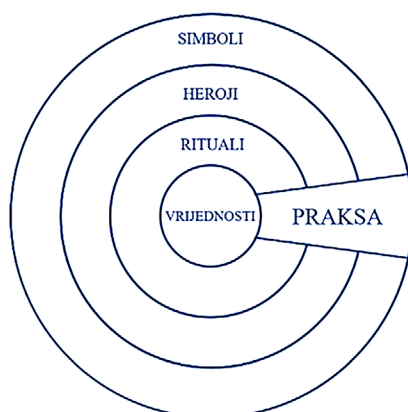
Grafikon 1. Tri razine jedinstvenosti u mentalnom programiranju čovjeka (Hofstede, 1997: 5)

Kao što se vidi iz grafikona kultura je okružena ljudskom prirodom i ljudskom osobnošću. Pri tom ljudska priroda predstavlja temelj piramide. S obzirom na to da su ovdje nastanjeni osjećaji poput ljubavi,

⁵ Pojam „mentalni software“ nije ništa drugo do moderna inačica klasičnih antropoloških pojmova „kulturni obrazac“ i „nacionalni karakter“, koje su koristile Ruth Benedict odnosno Margaret Mead (Katunarić, 2004; Mijatović, Žužul, 2004; oba prema Jeknić, 2006: 207).

straha, tuge, mogućnosti percipiranja svijeta oko sebe, komunikacija s drugima, čežnja za društvom, igrom ili kretanjem, kultura je univerzalna i nasljedna. Ostajući pri kompjutorskoj analogiji može se reći da je ljudska priroda hardver koji definira genetski temelj softvera. Čovjekova osobnost – koja se nalazi na vrhu piramide – je suprotna ljudskoj prirodi jer ga ona čini jedinstvenim i nezamjenjivim tako što mu na temelju njegovih predispozicija i gena kombinirano s njegovim iskustvima i društvenim okruženjem dopušta kombiniranje svih njegovih mentalnih programa (t.j. softver) na samo njemu svojstven način.

Kulturne se razlike prema Hofstedeu⁶ (ibid: 7–9) manifestiraju u simbolima, herojima, ritualima i vrijednostima koje se odnose jedna prema drugoj prema prikazanom:

Grafikon 2. Manifestacije kulture prema Hofstedeu (1997: 8)

Simboli, heroji i rituali prema Hofstedeu zajedno tvore praksu koja je vidljiva za svakoga:

- Simboli – u koje spadaju određene geste, riječi, slike, objekti, obuća, statusni simboli, zastave itd. – svoje dublje značenje razvijaju unutar kulture kojoj pripadaju te su samo tamo kao takvi prepoznatljivi. Narav simbola je prolazna, oni se mijenjaju, novi simboli zamjenjuju stare. Osim toga dolazi do preuzimanja ili kopiranja simbola iz jedne u drugu kulturu. Oni čine vanjski dio kulture.
- Heroji su osobe, mrtve ili žive, realne ili fiktivne, koje posjeduju osobine koje su cijenjene u dotičnoj kulturi te stoga služe kao primjeri vladanja.
- Pod ritualima Hofstede shvaća sve one kolektivne radnje koje ne služe (više) nikakvoj svrsi, no, unatoč tome su socijalno poželjne u dotičnoj kulturi, kao npr. način pozdravljanja, socijalne ili vjerske ceremonije, ali i mnogi poslovni ili politički sastanci koje prati neki posebni protokol.

No, samo pripadnici dotične kulture svojim načinom interpretacije – koji se temelji na prihvaćanju zajedničkih vrijednosti – dodjeljuju vidljivoj praksi njezino kulturno značenje:

- Jezgru kulture tvore vrijednosti. Hofstede vrijednosti definira kao opću sklonost preferiranja određenih okolnosti ispred drugih. Pritom vrijednosti predstavljaju emocionalnu orijentaciju u pogledu dobro/loše, prljavo/čisto, ružno/lijepo itd. (ibid: 9; Hofstede, 1998: 17). Vrijednosti se ne uče svjesno nego nesvjesno te ih je – jednom usvojene – teško promijeniti. S obzirom na to da su vrijednosti nevidljive, njihova narav se očituje isključivo iz načina reakcije u nekoj situaciji.

Hofstede razlikuje poželjne od željenih vrijednosti te upozorava na važnost takvog razlikovanja prilikom istraživanja koja se odnose na vrijednosti. Pitanja koja su vezana uz poželjne vrijednosti odnose se na sve ljude općenito i postavljena su prema kriterijima kao npr. ispravno/neispravno, slažem se/ne slažem se.

⁶ Hofstedeov prikaz kulture prati u kulturalnim znanostima rasprostranjenu raspodjelu kulture na vidljivi i nevidljivi dio. No, za razliku od npr. Trompenaarsa, Hofstede smatra vrijednosti jezgrom kulture, a ne osnovne pretpostavke (njem. Grundannahmen) koje se temelje na najjačoj i najegzistencijalnijoj ljudskoj potrebi: uspjeti preživjeti (1993: 41; prema Reimer, 2005: 11).

Nasuprot poželjnim vrijednostima, željene vrijednosti odnose se na „tebe“ i „mene“, na ono što „ja“ želim za sebe – uključujući i one malo manje kreposne želje. I dok je ono poželjno daleko od stvarnosti onoga kako se čovjek ponaša ni izjave o željenom ne korespondiraju uvijek sa stvarnošću; nerijetko se čovjek – ako ima izbor – odluči na osnovu odmjeravanja opcija i iz njih proizlazećih posljedica suprotno onome što je prvobitno želio. Hofstede naglašava da se razlika između poželjnih i željenih vrijednosti temelji na vrsti normi koje su uobičajeni oblik vrijednosti. Dok su norme u pogledu na željene vrijednosti apsolutne i odnose se na ono što je – s etične strane gledano – ispravno, one su u pogledu na poželjne vrijednosti od statističke vrijednosti jer prikazuju one vrijednosti, za koje se većina društva odlučila (Hofstede, 1997: 10–11).

Dakle, Hofstede – koristeći se slikom mentalnih programa – definira kulturu tako da je 1) kolektivna, a ne individualna, 2) da nije izravno vidljiva nego se očituje kroz ponašanje, 3) da je dijele neki, a ne svi ljudi, 4) da se uči putem socijalizacije i 5) da su vrijednosti jezgra kulture (ibid, 2007: 16; usp. Jeknić, 2011: 104–105).

Iako se pojam kultura koristi jednako na nacionalnoj i na organizacijskoj razini, Hofstede upozorava na to da se ne radi o istom fenomenu te da se ove dvije kulture bitno razlikuju po svojoj naravi:

- Kulturalne razlike na nacionalnoj razini odnose se prvenstveno na vrijednosti, a ne na područje prakse (simboli, heroji, rituali). S druge pak strane kulturalne razlike na razini organizacije prvenstveno se očituju u području prakse a ne u vrijednostima (Hofstede, 1997: 252).
- Za razliku od nacionalne kulture, čiju jezgru čine vrijednosti, jezgra organizacijske kulture je zajedničko shvaćanje i zajednička rutina svakodnevnih postupaka (ibid: 253).

No, Hofstede se zadržava u sistematici svoje definicije pojma kulture te definira organizacijsku kulturu kao kulturalno programiranje uma, koje razlikuje članove jedne organizacije od članova neke druge organizacije (Hofstede, 1997: 249). Organizacijsku kulturu Hofstede obilježava kao: 1) jedinstvenu jer se odnosi na nešto veće od zbroya njezinih pojedinih dijelova; 2) oblikovanu kroz povijest jer se povijest organizacije odražava u organizacijskoj kulturi; 3) kulturu koja posjeduje elemente antropologije, npr. rituale i simbole; 4) kulturu koja posjeduje socijalnu strukturu; oblikovana je i u njoj se održavaju osobe koje čine organizaciju; 5) „fluidnu“ i 6) kao kulturu koja se teško mijenja iako znanstvenici nisu složni oko toga koliko teško (ibid: 248–249).

2.2.2. Hofstedeov model kulturalnih dimenzija (IBM-studija)

U prvoj su polovini prošlog stoljeća američke antropologinje Benedict i Mead formulirale hipotezu da su osnovni problemi u svim društvima svijeta – neovisno o njihovom stupnju razvoja – jednaki, a samo odgovori na njih različiti (ibid: 16). Inkeles i Levinson su u traženju odgovora na pitanje koji su to opći osnovni problemi definirali: a) odnos prema autoritetu; b) shvaćanje samoga sebe i to s jedne strane u odnosu na „pojedinaac vs. društvo“ i s druge strane u predodžbi „maskulinitet – femininitet“ i c) način na koji se treba postaviti prema sukobima, uključujući kontrolu agresije i ispoljavanje osjećaja ključnim univerzalnim ljudskim problemima (ibid: 16).

Svoj model kulturalnih dimenzija⁷ Hofstede vidi kao mogućnost iznalaženja i prikazivanja odgovora različitih društava na opće osnovne probleme koja su Inkeles/Levinson definirali (ibid: 16–17).

⁷ Postoje i drugi modeli objašnjavanja kulturalnih razlika. Među najpoznatijim su modeli od a) Kluckhohn i Strodtbeck (1961) koji razlikuju pet dimenzija na osnovu temeljnih pretpostavki u pogledu na 1) ljudsku prirodu (engl. *human nature orientation*), 2) odnos prema prirodi (engl. *man-nature orientation*), 3) odnos između ljudi (engl. *relational orientation*), 4) vremensku orijentaciju (engl. *time orientation*) i 5) orijentaciju aktivnosti (engl. *activity orientation*); b) Hall (Hall & Hall, 1990), koji razlikuje četiri međusobno ovisne kulturalne dimenzije na temelju 1) kontekstualne orijentacije u komunikaciji (engl. *high-context vs. low-context*), 2) prostorne orijentacije (engl. *space*), 3) vremenske orijentacije (engl. *monochronic vs. polychronic*) i 4) brzine kodiranja informacija (engl. *fast vs. slow messages*); c) Trompenaars (1993) čiji model ima sedam kulturalnih dimenzija: 1) univerzalizam vs. partikularizam (engl. *universalism/particularism*), 2) individualizam vs. kolektivizam (engl. *individualism/*

Prije samog obrazlaganja Hofstedeovih modela valja upozoriti na činjenicu da je koncept zajedničke kulture ispravniji kad se govori o društvima a ne o državama: društva su nastajala kao povijesni i organski oblici te su srasla u društvene organizacije koje dijele zajedničke vrijednosti i norme. Neke kulture nisu ograničene na jednu državu nego su prisutne u više njih. S druge strane, nacionalne države su političke tvorevine novije povijesti u kojima mogu biti prisutne jedna ili više kultura. Iako Hofstedeov koncept kulturalnih dimenzija više vrijedi za zajedničke kulture nego za države, on i sam priznaje da je puno lakše doći do podataka na državnoj nego na kulturalnoj razini.⁸

2.2.2.1. Prikupljanje podataka i definiranje kulturalnih dimenzija

Hofstede provodi između 1967. i 1973. godine ujedno do tada najveće empirijsko istraživanje po pitanju kulturnih razlika i raznolikosti u različitim zemljama. Standardiziranim upitnikom želi ispitati osobne stavove i vrijednosti zaposlenika u pogledu na njihovu situaciju u radnom okruženju. U prvom valu (1967. – 1970.) podijeljeno je ukupno preko 116.000 upitnika u 72 ispostave poduzeća IMB u 40 država. Između 1971. do 1973. godine provodi drugi val istraživanja, proširujući istraživanje na 50 država (Hofstede, 2001: 41, 50).

Pretpostavljajući da je IBM-ova praksa i politika vođenja poduzeća (stupanj obrazovanja zaposlenika, struktura organizacije, pravila i procedure) svugdje podjednaka, Hofstede je zaključio da se uočene razlike u istraživanju u raznim zemljama zasnivaju na nacionalnoj kulturi pojedinih zemalja u kojima je IBM imao svoja sjedišta (Hofstede, n. d.) te je identificirao četiri kulturalne dimenzije (Hofstede, 1997: 17) koje naziva:

- Udaljenost moći (engl. *Power Distance*; kratica PDI)
- Individualizam / Kolektizam (engl. *Individualism / Collectivism*; kratica IDV)
- Maskulinitet / Feminitet (engl. *Masculinity / Femininity*; kratica MAS)
- Izbjegavanje nesigurnosti (engl. *Uncertainty Avoidance*; kratica UAI)

Uvažavajući kritike da upitnici sadržavaju zapadnjačke vrijednosne sustave organizira 1987. godine zajedno sa Bondom treći val istraživanja. Upitnik koji se koristi pri tom istraživanju sastavljen je od grupe kineskih znanstvenika i sadržava niz kineskih temeljnih vrijednosti (Chinese Value Survey) (Frei, n. d.: 28). U sklopu ovog kineskog istraživanja, koje se – za razliku od prva dva vala – provodi na uzorku međunarodnih studenata raznih smjerova iz 22 zemlje, potvrđuju se Hofstedeove kulturalne dimenzije PDI, IDV, MAS, ali ne i UAI. Umjesto toga se otkriva peta dimenzija, koju Bond naziva „Konfucijanski dinamizam“ a Hofstede kasnije oblikuje u „dugoročna i kratkoročna orijentacija ciljeva (engl. *Long-versus Shortterm Orientation*; kratica LTO)“ (Hofstede, 1997: 227–333, 240).

Najnovija, tj. šesta kulturalna dimenzija uvrštena je 2010. godine u Hofstedeov model: Užitek/Suzdržanost (engl. *Indulgence versus Restraint*; kratica IVR) (Hofstede, 2015: 2). Ovu dimenziju je definirao Minkov analizirajući podatke iz World Values Survey za razdoblje od 1995. do 2005. godine prema kulturalnim dimenzijama Hofstedeova s obzirom na to da nije uspio svrstati niz otkrivenih razlika u postojeće dimenzije (ibid: 2).

2.2.2.2. Rasčlamba kulturalnih dimenzija

Prije detaljnog predstavljanja pojedinih kulturalnih dimenzija važno je istaknuti da su prema Hofstedeu kulturalne dimenzije neovisne jedna od druge te da svaka dimenzija ima dva suprotna pola koji se mogu

collectivism), 3) afektivnost vs. neutralnost (engl. *emotional/neutral*), 4) specifičnost vs. difuznost (eng. *specific/diffuse*), 5) dostizanje statusa vs. atribucija statusa (engl. *achievement/ascription*), 6) sekvencijalno vs. sinkrono razumijevanje vremena (engl. *time*) i 7) priroda (engl. *the environment*).

⁸ Za detaljniji pregled aktualnog stanja znanstvene diskusije na temu kultura vs. nacionalna kultura vidi npr. Wagner (2019: 58–72).

opisati kao idealni tipovi te da se ispitane države/društva uvijek nalaze negdje između ta dva pola (ibid: 19).

Svaka država može u svakoj dimenziji postići između 0 i 100 bodova pri čemu zbroj bodova označava gdje se pojedina država nalazi među dva pola dotične dimenzije, ali služi i kao instrument za usporedbu dviju ili više država (ibid: 17–22).

2.2.2.2.1. *Udaljenost moći (PDI)*

Dimenzija udaljenosti moći ukazuje na odnos prema autoritetu koju Hofstede definira kao stupanj spremnosti prihvaćanja i očekivanja da je moć u jednom društvu ili jednoj organizaciji neravnomjerno raspodijeljena među pojedincima. PDI-indeks određuje se iz prizme onih s manje moći (Hofstede, 1997: 32). Hofstede ističe da se kod ove dimenzije radi o jednoj od odlučujućih „dimenzija“ koje oblikuju kulturu jednog društva/jedne zemlje (ibid: 27).

Visoki stupanj PDI govori o tome da je neuravnoteženost snaga i moći prihvaćena u društvu/organizaciji te da pojedinac zna i prihvaća „svoje mjesto“ u sustavu. Postojanje hijerarhijskih struktura te odlučivanje „odozgo prema dolje“ normalni su i prihvaćeni. Ova dimenzija se očituje u raznim odnosima, koji su uvjetovani ovisnošću kao npr. u odnosu roditelja prema djeci, učitelji/profesori u odnosu prema učenicima/studentima, zaposlenici u odnosu prema rukovodećem kadra itd. (ibid: 33–43). Hofstede upozorava na to da u svim društvima postoji neuravnoteženost te navodi psihičke i fizičke sposobnosti, moć, bogatstvo i socijalni status kao odrednice neuravnoteženosti (ibid: 25–26).

Stupanj PDI (ibid: 28) Hofstede određuje pomoću pitanja koja se odnose na:

- iskustva zaposlenika na pitanje koliko često se podređeni boje pokazati svojem šefu da se ne slažu s njegovim mišljenjem,
- percepciju zaposlenika na koji način njihov šef stvarno donosi odluke,
- mišljenje zaposlenika kako bi njihov šef trebao donositi odluke.

2.2.2.2.2. *Individualizam / Kolektivizam (IDV)*

Ova dimenzija izražava stupanj povezanosti između članova jedne grupe. Dok je međusobna povezanost u individualističkom društvu razmjerno labava, ona je u kolektivističkim društvima jače izražena. Drugim riječima, IDV otkriva brine li se pojedinac samo za sebe i o svojim najbližima te svoje interese stavlja iznad interesa veće grupe ili društva (individualizam) ili se doživljava kao član veće skupine te se u čvrstom socijalnom okviru brine za interese cijele skupine u kojoj su uzajamna lojalnost i odanost očekivane i poželjne (kolektivizam) (ibid: 66).

Broj pitanja pomoću kojih je Hofstede određivao indeks individualizma jedne zemlje iznosio je 14. Sama pitanja su se odnosila na karakteristike idealnog posla pritom ne uzimajući u obzir trenutačni posao. Primjerice, ispitalo se koliko su pojedincu važni slobodno vrijeme nakon radnog vremena, sloboda/mogućnost individualnog pristupa poslu i izazovi koje posao nudi. Visoki rezultati na ova pitanja ukazivala su na višu sklonost ka individualizmu dok su visoki rezultati na pitanja o važnosti edukacije zaposlenika u korist organizacije, ugodan radni prostor i korištenje znanja vještina i sposobnosti na poslu ukazivali na sklonost ka kolektivizmu.

2.2.2.2.3. *Maskulinitet / Feminitet (MAS)*

Svako društvo sastoji se od muškaraca i žena. Iako su njihove apsolutne i relativne razlike na cijelome svijetu iste to se ne odnosi na njihov socijalni status u društvu. Stoga ova dimenzija ukazuje na stupanj prema kojemu spol utječe na ulogu muškarca ili žene u društvu. Razlikuju se „tipično ženske“ i „tipično

muške“ vrijednosti. Dok su u maskulitetnim društvima vrijednosti kao npr. materijalna dobra, konkurencija i odlučnost prisutnije, feminitetna društva ističu se brižnošću, suradnjom i skromnošću. (ibid: 108)

Osim toga ova dimenzija ukazuje i na doslovnu udaljenost između muškaraca i žena: u kulturama s visokim stupnjem maskuliniteta razlike između ženskog i muškog posla jako su izražene. Suprotno tome, u ženskim kulturama kućni poslovi te odgoj djece smatraju se ravnopravnim obavezama muškarca i žena. (ibid: 109)

Ista pitanja koja su se koristila u određivanju IDV dimenzije služila su za definiranje ove dimenzije. Pritom su plaća, priznanje za dobar rad, mogućnost unapređenja i izazovan rad označavali muški pol ove dimenzije, dok su dobar odnos prema nadređenom i kolegama, ugodno radno okruženje i sigurnost radnog mjesta označavali ženski pol (ibid: 111–112).

2.2.2.2.4. *Izbjegavanje nesigurnosti (UAI)*

Ova dimenzija ukazuje na stupanj prijetnje koju članovi pojedinačnog društva osjećaju prilikom neke nesigurne, nepredvidive ili neočekivane situacije (ibid: 156).

Osjećaj nesigurnosti manifestira se npr. u negativnom stresu te u želji za predvidljivošću i uspostavom niza pravila za sprječavanje ili smanjivanje neizvjesnih situacija (ibid: 156). U državama s niskim indeksom izbjegavanja nesigurnosti je i razina straha relativno niska te postoji veća vjerojatnost oboljevanja od srčanih bolesti, koja su vezana uz u ovim državama prisutnu nepoželjnost ispoljavanja emocija i agresija (ibid: 160). Stanovnici ovih država djeluju mirno, opušteno, kontrolirano, sporo pa čak i lijeno, dok se ljudi u državama s visokim indeksom izbjegavanja nesigurnosti čine aktivnima, marljivima, emocionalnima, nemirnima pa čak i agresivnima (ibid: 161).

Izbjegavanje nesigurnosti ne vodi toliko do smanjivanja rizika koliko do smanjivanja neizvjesnosti i nejasnih situacija. Paradoks takvog ponašanja očituje se u činjenici da su osobe iz visoko anksioznih kultura sklonije opasnim i rizičnim situacijama i to samo zato da bi minimizirali obujam neizvjesnosti: tako mogu npr. biti skloniji započinjanju fizičkog obračuna s potencijalnim protivnikom nego pasivnom čekanju da bi se razriješla neka nejasna situacija (ibid: 162).

Indeks UAI (ibid: 154–155) određen je pomoću pitanja koja se odnose na:

- procjenjivanje prisustva stresa na radnom mjestu,
- suglasnost s izjavom: U poduzeću postoje pravila koja se ne smiju kršiti – čak ni onda kad je zaposlenik mišljenja da je to za dobrobit poduzeća,
- namjeru zaposlenika o ostanku i izgradnji karijere u poduzeću.

2.2.2.2.5. *Dugoročna / Kratkoročna orijentacija ciljeva (LTO)*

Ova dimenzija ukazuje na sklonost društva da uvažava kratkoročne ili dugoročne vrijednosti pri ostvarivanju svojih ciljeva te na važnost vremenske dimenzije pri donošenju odluka.

Dugoročna društva zasnivaju svoje odluke na tradiciji, prošlosti te na osobnim odnosima koji mogu usporiti (nužno potrebne) promjene; njima je ponos na porijeklo važan. Suprotno tome kratkoročne kulture polažu važnost na budućnost, kratkoročnu dobit, slobodno vrijeme te na kreativnost i individualizam; tradicija i porijeklo zauzimaju malu do nikakvu ulogu (ibid: 236–238).

Za razliku od UAI-dimenzije koja – u potrazi za apsolutnom istinom – predstavlja zapadnjačku dimenziju, LTO-dimenzija objedinjuje prvenstveno istočnjačke vrijednosti koje karakterizira tolerancija prema različitim istinama (usp. Hofstede i Bond, 1988 prema Frei, n. d.: 30).

2.2.2.2.6. Užitak / Suzdržanost (IVR)

Ova relativno nova kulturalna dimenzija opisuje kako se društvo odnosi prema osobnim potrebama i željama pojedinaca i u kojoj mjeri je pojedinac slobodan pri proživljavanju istih: Kako provoditi slobodno vrijeme? Koliko užitka i veselja je pri tome dopušteno? Je li otvoreno doživljavanje osobne seksualnosti moguće? Čini li se budućnost više pozitivna ili pak više negativna? Ova dimenzija predstavlja „potragu za srećom“ (Švarc i Lažnjak, 2019: 146).

Kulture koje su sklone užitku cijene slobodu, prijateljstva su važna, život je pozitivan i ima smisao. Članovima društva je omogućeno da žive svoje potrebe i želje. Suprotno tome se život u suzdržanim kulturama smatra teškim te su sreća i užitak tek (teško stečene) nagrade za suzdržavanje, obavljanje dužnosti i stavljanje osobnih potreba u drugi plan u svakodnevnom životu. Cilj suzdržanih kultura nije odbacivanje svakog osjećaja sreće i užitka nego dopuštanje istih po modelu da sve ima svoje vrijeme! (Hofstede, n. d. a; Harss i Nitsch, n. d.: 3–4)

2.2.2.3. Pregled obilježja kulturalnih dimenzija u odnosu menadžer – zaposlenik

Iako Hofstede istražuje obilježja kulturalnih dimenzija u odnosu na društvo, obitelj, školu, politiku i radno mjesto, u sljedećoj su tablici – u pogledu na relevantnost za ovaj rad i nadolazeću disertaciju – opisana isključivo obilježja koja se odnose na odnos menadžer – zaposlenik (u dva ekstrema):

KULTURALNA DIMENZIJA	OBILJEŽJA	
Udaljenost moći (<i>Power distance</i>)	<p style="text-align: center;">Niski indeks</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hijerarhijske strukture unutar organizacije označavaju nejednaku raspodjelu uloga iz praktičnih razloga • Sklonost ka decentralizaciji • Male razlike u plaćama između više i niže hijerarhijske razine • Zaposlenici očekuju da ih se uključi u donošenje odluka • Idealni pretpostavljeni je demokrat s puno dobrih ideja • Povlastice i statusni simboli nailaze na neodobravanje 	<p style="text-align: center;">Visoki indeks</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hijerarhijske strukture unutar organizacije su ogledalo nejednakosti između društvenih slojeva • Sklonost ka centralizaciji • Velike razlike u plaćama unutar hijerarhije • Zaposlenici očekuju naredbe • Idealni pretpostavljeni je dobrohotni autokrat ili dobrotivni otac • Povlastice i statusni simboli za menadžere su očekivani i poželjni
Individualizam / kolektivism (<i>Individualism / Collectivism</i>)	<p style="text-align: center;">Individualizam</p> <ul style="list-style-type: none"> • Odnos poslodavac – posloprimac je ugovor koji bi se trebao temeljiti na dobrobiti za obje strane • Odluke o zapošljavanju ili unapređivanju temelje se isključivo na znanju i regulativama • Menadžment podrazumijeva „menadžment pojedinaca“ • Zadatak ima prednost pred odnosom 	<p style="text-align: center;">Kolektivism</p> <ul style="list-style-type: none"> • Odnos poslodavac – posloprimac se mjeri prema moralnim mjerilima slično obiteljskim odnosima • Odluke o zapošljavanju ili unapređivanju temelje se na MI-grupi • Menadžment podrazumijeva „menadžment grupe“ • Odnos ima prednost pred zadatkom
Maskulinitet / feminitet (<i>Masculinity / Femininity</i>)	<p style="text-align: center;">Maskulinitet</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dominantne vrijednosti su materijalni uspjeh i napredovanje • Živi se da bi se radilo • Pretpostavljeni su spremni donositi odluke i određivati 	<p style="text-align: center;">Feminitet</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dominantne vrijednosti su briga za drugoga i očuvanje vrijednosti • Radi se da bi se živjelo • Pretpostavljeni se pouzdaju u svoju intuiciju i teže konsenzusu

Maskulinitet / feminitet (<i>Masculinity / Femininity</i>)	<ul style="list-style-type: none"> • Cijene se poštenje, rivalitet među kolegama i učinkovitost • Sukobi se rješavaju putem sukobljavanja 	<ul style="list-style-type: none"> • Cijene se jednakost, solidarnost i kvaliteta radnog života • Sukobi se rješavaju traženjem kompromisa
Izbjegavanje nesigurnosti (<i>Uncertainty Avoidance</i>)	<p style="text-align: center;">Niski indeks</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ne treba postojati više pravila nego što je nužno potrebno • Vrijeme služi kao orijentacijski okvir • Besposlica dobro došla, naporan rad samo ako je potrebno • Preciznost i točnost trebaju biti naučene • Tolerancija prema odstupajućim i inovativnim mislima i načinima ponašanja • Motivacija se crpi iz učinkovitosti i poštovanja ili socijalnih potreba 	<p style="text-align: center;">Visoki indeks</p> <ul style="list-style-type: none"> • Emocionalna potreba za pravilima neovisno o njihovoj učinkovitosti • Vrijeme je novac • Emocionalna potreba za zaposlenošću i napornim radom • Preciznost i točnost jesu prirodne osobine • Suzbijanje odstupajućih misli i načina ponašanja; otpornost prema inovativnosti • Motivacija se crpi iz osjećaja sigurnosti i poštovanja ili socijalnih potreba
Užitak / suzdržanost (<i>indulgence / restraint</i>)	<p style="text-align: center;">Užitak</p> <ul style="list-style-type: none"> • Spontani osmijeh se smatra normalnim • Pregovori se mogu voditi i u opuštenoj atmosferi uz hranu i piće 	<p style="text-align: center;">Suzdržanost</p> <ul style="list-style-type: none"> • Spontani osmijeh u raznim situacijama jest neumjesan i nepoželjan • Pregovori se vode u poslovnom (hladnom) okruženju; druženje sljedi nakon uspješno završenih pregovora

Tablica 1. Utjecaj Hofstedeovih kulturalnih dimenzija u poslovnom svijetu (prve četiri dimenzije prema Hofstede, 1997; dimenzija užitak/suzdržanost prema Harss i Nitsch, n. d.)

2.2.3. Hofstedeov model organizacijskih dimenzija (IRIC-studija)

U potpoglavlju 2.2.1. razrađeno je Hofstedeovo shvaćanje nacionalne kulture i razgraničavanje od korporacijske kulture:

- Razmatranja kulturalnih razlika odnosi se na nacionalne, a ne na korporacijske kulture ili drugim riječima: razlike između nacionalnih kultura su nešto drugo od razlika između korporacijskih kultura iako bi istraživanje i uspoređivanje korporacijskih kultura različitih država bilo poželjno (Hofstede, 1993: 204).
- Hofstede razlikuje vrijednosti od prakse. Vrijednosti su jezgra nacionalne kulture; jezgru korporacijske kulture tvori zajednička percepcija svakodnevnih simbola, heroja i rituala, znači očito i vidljivo ponašanje (Hofstede, 1997: 253).

Za Institute for Research on Intercultural Cooperation (IRIC) Hofstede je proveo studiju, kojoj je cilj bio istraživanje razlika u organizacijskim kulturama pritom istražujući 20 organizacijskih jedinica (veličina jedinica: između 60 – 2.500 osoba) u deset poduzeća, koje su se bavile proizvodnjom (11 jedinica), uslužnim djelatnostima (5) te javna poduzeća (4). Pet poduzeća je bilo iz Danske, a pet iz Nizozemske. U sklopu prethodne IBM-studije su ove dvije države postigle približno iste rezultate u pojedinim kulturalnim dimenzijama. (ibid: 255–256)

Istraživanje je provedeno od 1985. do 1986. godine i sastojalo se od dva vala. Prvi se val sastojao od detaljnih osobnih intervjua sa devet osoba iz svake organizacijske jedinice (ukupno 180 intervjua). Cilj je intervjua bio dobiti kvalitativnu predodžbu o obliku kulture pojedinih jedinica; osim toga je trebalo prikupiti teme za izradu standardiziranog upitnika. Među ispitanicima uvijek su bili nadređena osoba dotične jedinice i njegova tajnica, dok su ostale osobe bile birane prema očekivanju da će moći pridonijeti sa zanimljivim informacijama. Ukupno je bilo 18 voditelja intervjua kojima se namjerno unaprijed nisu davale informacije o konkretnom djelovanju dotičnih jedinica. Voditelji intervjua bili su slobodni tragati za

više i/ili drugim informacijama ukoliko su to smatrali korisnim. U drugom je valu korišten standardizirani upitnik od 61 pitanja (Hofstede, 2002: 2) koji se bodovao po modelu Likertove skale npr.

Tamo gdje ja radim

- Sastanci počinju u dogovoreno vrijeme 1 2 3 4 5 Sastanci ne počinju u dogovoreno vrijeme
- Kvantiteta pobjeđuje kvalitetu 1 2 3 4 5 Kvaliteta pobjeđuje kvantitetu

i koji je podijeljen po principu slučajnog uzorka. Upitnik je ispunjavalo 25 rukovodećih osoba jedne jedinice (ili onoliko koliko je dotična jedinica imala) te po 25 zaposlenika s i bez VSS. Pitanja su djelomično bila identična s onima iz IBM-studije, no velika se većina temeljila na prethodnim intervjuima. (Hofstede, 1997: 256–258)

Hofstede je na temelju analize upitnika identificirao šest potpuno novih dimenzija organizacijske kulture, koje se odnose na područje prakse, a ne vrijednosti. Ove su dimenzije neovisne jedna od druge, a to znači da je njihova kombinacija u svim varijantama moguća (ibid: 261).

Nazivi ovih dimenzija odabrani su kako bi istaknuli suprotnosti, no nipošto ih se ne smije shvatiti tako da je jedan pol „dobar“ a drugi „loš“: Interpretacija o tome je li identificirani pol jedne dimenzije dobar ili loš dopušten je isključivo na temelju zadanih organizacijskih ciljeva (ibid: 262). Šest dimenzija organizacijske kulture odnosno organizacijske prakse jesu:

DIMENZIJE ORGANIZACIJSKE KULTURE	ODNOSI SE NA...	OBILJEŽJA	
1. Orijehtacija na procese vs. orijentacija na rezultate (<i>means-oriented vs. goal-oriented</i>)	učinkovitost organizacije	Orijehtacija na proces <ul style="list-style-type: none"> • fokus: KAKO se nešto radi • zaposlenici nastoje izbjeđavati rizike, ne ulagati previše truda i napora u obavljanje svoga posla • Posao je – u načelu – svakodnevna rutina 	Orijehtacija na rezultate <ul style="list-style-type: none"> • fokus: ŠTO treba postići • zaposlenici vole nesvakidašnje situacije, ulažu maksimalni trud u obavljanje svoga posla • Svaki radni dan je novi izazov
2. Orijehtacija na zaposlenika vs. orijentacija na posao (<i>employee-oriented vs. work-oriented</i>)	filozofiju ili strategiju menadžmenta	Orijehtacija na zaposlenike <ul style="list-style-type: none"> • zaposlenici imaju prednost pred poslom • zaposlenici imaju osjećaj da je organizaciji stalo do njihove dobrobiti i zdravlja te da organizacija brine za njih i njihove probleme • grupa donosi odluke 	Orijehtacija na posao <ul style="list-style-type: none"> • posao ima prednost pred zaposlenicima • zaposlenici osjećaju svojevrsni pritisak pri obavljanju posla te smatraju da je organizaciji stalo samo do rezultata • pojedinac donosi odluke
3. Orijehtacija na poduzeće vs. profesionalna orijentacija (<i>local vs. professional</i>)	izvor identifikacije zaposlenika	Orijehtacija na poduzeće <ul style="list-style-type: none"> • zaposlenici se identificiraju s poduzećem i poslom koji obavljaju • norme organizacije vrijede u poslovnom i u privatnom životu • socijalno i obiteljsko okruženje potencijalnog kandidata su kriteriji u procesu zapošljavanja 	Profesionalna orijentacija <ul style="list-style-type: none"> • zaposlenici postavljaju granicu između privatnog i profesionalnog života • privatni život se ne tiče organizacije; za nj ne vrijede organizacijske norme • profesionalnost i stručnost • potencijalnog kandidata su isključivi kriteriji u procesu zapošljavanja

		<ul style="list-style-type: none"> • zaposlenici ne planiraju dugoročno; to je odgovornost organizacije 	<ul style="list-style-type: none"> • zaposlenici naginju ka dugoročnom planiranju
4. Otvoreni vs. zatvoreni sustavi <i>(open systems vs. closed systems)</i>	komunikacijsku klimu unutar organizacije	Otvoreni sustavi <ul style="list-style-type: none"> • zaposlenici su otvoreni i gostoljubivi • kultura dijeljenja informacije • novi zaposlenici osjećaju se dobrodošli i prihvaćeni u novom timu i organizaciji • skoro svi odgovaraju organizaciji 	Zatvoreni sustavi <ul style="list-style-type: none"> • zaposlenici su zatvoreni • dijeljenje informacije isključivo unutar zatvorenih krugova • novi zaposlenici nisu dobrodošli; prihvaćanje je dugoročni proces • samo izabrani odgovaraju organizaciji
5. Slaba vs. stroga kontrola <i>(easygoing work discipline vs. strict work discipline)</i>	razinu interne strukture jedne organizacije	Slaba kontrola <ul style="list-style-type: none"> • nebriga za troškove • kašnjenje na sastanke je uobičajeno ponašanje • vicevi na račun organizacije i/ili posla su česti 	Stroga kontrola <ul style="list-style-type: none"> • savjesnost prema troškovima • radni sastanci počinju u dogovoreno vrijeme • vicevi na račun organizacije i/ili posla rijetki su
6. Normativni vs. pragmatični tip <i>(internally driven vs. externally driven)</i>	orijentiranost organizacije prema tržištu i klijentima	Normativni tip <ul style="list-style-type: none"> • fokus leži na proceduri • u odnosu na klijente prevladava poštivanje organizacijskih propisa i procedura • poslovna etika i poštenje su važni • organizacija je ta koja zna što je bitno za njezine klijente 	Pragmatični tip <ul style="list-style-type: none"> • fokus leži na potrebama tržišta • rezultati su važniji od procedura • poslovna etika pragmatične je, a manje dogmatične naravi

Tablica 2. Šest dimenzija organizacijske kulture (vlastiti prikaz prema Hofstedeu, 1997: 262–267 i Hofstedeu, 2002: 3–5)

IRIC-studija pružila je Hofstedeu daljnje uvide i to:

- U sklopu definiranja i opisivanja prve dimenzije Hofstede je ujedno verificirao Petersovu i Watermanovu teoriju da su „jake“ kulture učinkovitije od „slabih“ kultura tako što je pronašao metodu za mjerenje jačine kulture. Pod jakim kulturama Hofstede smatra homogene kulture, znači kulturu u kojoj svi ispitanici na sva relevantna pitanja odgovaraju približno isto. Odgovori u heterogenim kulturama su nasuprot tome jako različiti. Podatci istraživanja pokazali su da jačina kulture (homogenitet) značajno korelira sa orijentacijom na rezultat – što se može izjednačiti s učinkovitošću. (ibid: 263)
- Dimenzija broj dva može pružiti uvid u filozofiju poduzeća i/ili njegovog osnivača ali i u (bližu) povijest poduzeća: Tako su primjerice jedinice koje su nedavno imale financijskih poteškoća i/ili su bile primorane otpustiti zaposlenike bile više orijentirane na posao nego prije tog događaja.
- Dimenzija orijentacija na osobe/orijentacija na posao odgovara dvjema osima poznatog američkog menadžment modela s nazivom „managerial grid“, prema kojem ove dvije orijentacije predstavljaju dvije dimenzije koje su potpuno neovisne jedna od druge dok su iste u Hofstedeovom modelu samo dva suprotna pola jedne dimenzije.

Hofstede ovu oprečnost objašnjava time da je Blake i Moutonov model namijenjen osobama, koje – za razliku od poduzeća koje je uvijek usmjereno prema jednom polu – mogu biti istovremeno i jako orijentirano na ljude i na posao. (ibid: 264–265)

- U pogledu na treću dimenziju, IRIC-studija je pokazala da su zaposlenici s nižom razinom obrazovanja skloniji orijentacija na poduzeće nego zaposlenici s višom razinom obrazovanja. (ibid: 265)
- Četvrta dimenzija daje uvid u komunikacijsku kulturu jednog poduzeća i kao jedina od šest dimenzija korporacijske kulture povezana je s nacionalnošću. (ibid: 266)
- Podatci za petu dimenziju naznačuju statistički postojane korelacije između dimenzije stroga kontrola i strogih nepropisanih, neformalnih pravila vezano uz dress code i ponašanje. (ibid: 266)
- Četiri od šest dimenzija odnose se na kulturu ekonomske grane u kojoj djeluju (tj. na djelatnost), a koja čini jedan od (nerijetko zapostavljenih) aspekata organizacijske kulture sa svojim pravilima, logikama i tradicijama.

Tako su većina jedinica koje se bave proizvodnjom ili se radi o velikim upravnim jedinicama orijentirane na procese, dok su jedinice koje se bave istraživanjima i razvojem te uslužnim djelatnostima sklonije orijentaciji na rezultate. Jedinice koje se služe uobičajenom/zastarjelom tehnologijom su sklonije orijentaciji na poduzeće dok jedinice koje imaju suvremenu tehnologiju na raspolaganju preferiraju profesionalnu orijentaciju. Visoki broj bodova na polu stroga kontrola postigle su jedinice koje se bave proizvodnjom dobara s visokim rizikom ili velikom preciznošću dok se kreativne i inovativne jedinice te jedinice koje obavljaju posao koji se teško mjeri nalaze bliže polu blage kontrole. Jedinice koje se bave uslužnim djelatnostima i jedinice koje djeluju na kompetitivnim tržištima češće pripadaju pragmatičnom tipu za razliku od jedinica koje se bave održavanjem/poštivanjem pravila ili jedinica koje posjeduju monopolne pozicije. Ove zadnje imenovane češće su normativni tip. (ibid: 268)

- IRIC-studija otkrila je da neke od dimenzija korporacijske kulture odgovaraju odnosno koreliraju s nekim od kulturalnih dimenzija iz IBM-studije:

Fimenzija otvoreni/zatvoreni sustavi korelira s dimenzijom izbjegavanje nesigurnosti s tim da niski indeks izbjegavanja nesigurnosti odgovara otvorenom sustavu dok visoki indeks izbjegavanja nesigurnosti odgovara zatvorenom sustavu.

Dimenzija orijentacija na procese/rezultate pokazuje sličnosti s dimenzijom udaljenost moći: visoki PDI-indeks korelira s orijentacijom na procese, a niski PDI-indeks s orijentacijom na rezultate.

IRIC-studija nije otkrila nikakve oblike korelacije s kulturalnim dimenzijama individualizam/kolektivizam i maskulinitet/femininitet. Kao moguće objašnjenje Hofstede vidi nesudjelovanje socijalnih ustanova u istraživanju. (ibid: 268–269)

U organizacijama čija korporacijska kultura naginje profesionalnoj orijentaciji, posao zauzima kod zaposlenika veću važnost u njihovim životima. Nasuprot tome, posao i poslovni problemi imaju manje utjecaja na privatni život zaposlenika koji rade u organizacijama čija korporacijska kultura naginje ka orijentaciji na poduzeće (ibid: 269).

Pored ovih saznanja IRIC-studija donijela je daljnja saznanja koja se temelje na vrednovanju dobivenih podataka s eksternim podacima. Eksterni podatci su bile razne informacije o dotičnim jedinicama i poduzećima kao npr. ukupni broj zaposlenika, proračun, ekonomski rezultati i starosna dob najvažnijih menadžera.

Korelacije su nađene između prve dimenzije (orijentacija na proces/rezultat) i...

- ...saldom između troškova za ljudske resurse i materijalnih troškova u proračunu poduzeća: Svaka djelatnost se može opisati kao poslom intenzivna, materijalom intenzivna ili kapitalom intenzivna ovisno o tome koja od ove tri troškovne kategorije zauzima najvišu poziciju u proračunu. Jedinice koje su poslom intenzivne (konstantni broj zaposlenika) naginju ka orijentaciji prema rezultatu. Razlog Hofstede vidi u činjenici da svaka poslom intenzivna djelatnost iziskuje ljudski napor i znanje za postizanje cilja. Nasuprot tome su jedinice koje se bave materijalom intenzivnom dje-

latnošću češće fokusirane na optimiranje tehničkih postupaka što pospješuje korporacijsku kulturu koja je orijentirana na proces. (ibid: 271)

- ...niskoj stopi bolovanja/izostanka s posla: Jedinice koje su orijentirane na rezultat imaju nižu stopu izostanaka s posla jer zaposlenici u takvim poduzećima daju „svoj maksimum“. (ibid: 271)
- ...strukture organizacije: Ravne hijerarhijske strukture pospješuju kulturu koja je orijentirana na rezultate isto kao što to čini menadžment koji se sastoji od osoba koji potječu iz redova zaposlenika. Oni su češće niže obrazovani ali su zato „maheri“. Osim toga je sindikalna organiziranost zaposlenika u takvoj kulturi niža. Što je stopa specijalizacije i formalizacije u organizaciji veća to je ista sklonija kulturi koja je orijentirana na proces. (ibid: 271–272)

Korelacije između druge dimenzije (orijentacija na zaposlenike/posao) dokazane su za...

- ...način na koji nadređena organizacija vodi ispitanu jedinicu: Ukoliko je menadžer ispitanu jedinicu naveo, da „njegov“ nadređeni njega ocjenjuju po dobiti i drugim financijskim parametrima, zaposlenici te jedinice su prepoznali kulturu kao orijentiranu prema poslu. Ukoliko je menadžer smatrao da se uspjeh ocjenjuje u usporedbi sa zadanim proračunom, zaposlenici su kulturu doživljavali kao orijentiranu prema zaposlenicima. Isto tako članci u korporacijskim novinama koji se bave za poduzeće spornim temama, pospješuju ocjenu zaposlenika u smjeru da je kultura orijentirana na zaposlenike. (ibid: 272)
- ... prosječni radni staž u dotičnom poduzeću i starosnu dob zaposlenika (zaposlenici s većim radnim stažom favoriziraju orijentaciju na posao), razinu obrazovanja menadžera (niža razina obrazovanja pospješuje orijentaciju na posao), i s visinom investiranog kapitala. Velike organizacije koje investiraju puno preferiraju orijentaciju na zaposlenike. (ibid: 272)

Treća dimenzija (orijentacija na poduzeće/profesionalna orijentacija) korelira s veličinom poduzeća. U većim poduzećima prevladava profesionalna orijentacija te je – kako je već spomenuto – sindikalna organizacija u ovim kulturama niža, a razina obrazovanosti među menadžerima veća. Osim toga poduzeća su s profesionalnom orijentacijom jače specijalizirana te njihovi menadžeri navode da koriste relativno puno svoga vremena na rasprave i osobne razgovore. Privatna poduzeća naginju češće profesionalnoj orijentaciji nego javna. (ibid: 272–273)

Validirajući eksterne podatke četvrte dimenzije (otvoreni/zatvoreni sustavi) s eksternim podacima pokazala se najjača pojedinačna korelacija između stope udjela žena u poduzeću i otvorenosti komunikacijske klime. Udio žena u menadžmentu i nazočnost barem jedne žene u top-menadžmentu također koreliraju s otvorenošću. (ibid: 273)

Najjača korelacija u pogledu na petu dimenziju (slaba/jaka kontrola) pokazala se s raspolaganjem vremena od strane menadžera. Trošenje velikog dijela vremena na čitanje i pisanje internih zapisnika i izvješća korespondira s kulturom jake kontrole. Osim toga preferiraju i jedinice koje su materijalno intenzivne kulturu s jakom kontrolom. Višu kontrolu se može zapaziti i tamo gdje je razina obrazovanja niža – ovdje se vide paralele s kulturalnom dimenzijom udaljenost moći koja je sve izražajnije što su razlike veće. Rast broja zaposlenika isti su ocjenjivali s kulturom slabije kontrole dok smanjivanje broja radnika korelira s kulturom jače kontrole. Kulture sa slabijom kontrolom imaju zaposlenike koji rjeđe izostaju s posla dok je s druge strane izostajanje s posla za zaposlenike mogućnost izbjegavanja jakih kontrola. (ibid: 274)

Šesta dimenzija korelira s učinkovitošću. S obzirom na manjak instrumenata mjerenja iste u istraživanim poduzećima samo je dokazana jedna korelacija. Privatna poduzeća imaju češće pragmatičnu, a javna poduzeća češće normativnu kulturu. (ibid: 274)

2.2.3.1. *Smisao i korist IRIC-studije*

Prema Hofstedeu korist istraživanja i uspoređivanja korporacijskih kultura za menadžment i zaposlenike vidi u:

- detektiranju postojećih subkultura unutar organizacije;
- provjeri kulture i prikladnosti u oblikovanju buduće strategije
- postupku pripajanja ili preuzimanja poduzeća: detektiranje organizacijskih jedinica u kojima može doći do kulturalnih sukoba između partnera;
- praćenju razvoja organizacijske kulture kroz niz godina.

2.2.4. *Kritičko vrednovanje Hofstedeovog modela*

Za rad s Hofstedeovim modelom kulturalnih dimenzija važno je znati za slabosti i mane modela. Niz znanstvenika je kritizirao Hofstedeov način prikupljanja podataka odnosno koncept te rezultate i spoznaje samog istraživanja.

Tako npr. Blom i Meier (2002: 56) te McSweeney (2002: 92) ukazuju na problematiku koja proizlazi iz Hofstedeovog definiranje nacionalnih država kao istraživanih skupina poistovjećujući pritom kulturu i državu ne uzimajući u obzir da kultura ne prestaje nužno s granicom jedne države. U istom smjeru idu kritičari koji postavljaju pitanje kulture država čije su se granice mijenjale kroz bližu povijest kao npr. Jugoslavija, Kanada i države bivšeg Sovjetskog Saveza (usp. Nasierowski i Mikula, 1998 prema Reimer, 2005: 45; Sivakumar i Nakata, 2001: 559).

Kao što je prije navedeno, sam Hofstede je upozorio na opasnost sastavljanja upitnika i interpretacije podataka prema „zapadnjačkom“ načinu razmišljanja znanstvenika (Hofstede, 1997: 226). Isto primjećuju npr. Schmid (1996: 262) i Sorge (1983: 627). No, dok Hofstede navodi Bondov Chinese Value Survey kao korekciju i nadopunu prvih podataka (Hofstede, 1997: 226) Fang upozorava na različitost istraživanih skupina i istraživačkog pristupa te temeljem toga nemogućnost izjednačavanja dimenzija (Fang, 2003 prema Reimer, 2005:45).

Niz znanstvenika doživljava Hofstedeovo definiranje kulturalnih dimenzija na osnovu istraživanja u ispostavama samo jednog jedinog poduzeća problematičnim (npr. Schmid; 1996: 261; Müller/Gelbrich, 2004: 157). Isti autori kritiziraju Hofstedeovu IBM-studiju s obzirom na nedostatak teoretskog okvira prije provedbe samog istraživanja te upozoravaju na opasnost da Hofstedeove definicije kulturalnih dimenzija nakon analize podataka podliježu njegovoj subjektivnoj interpretaciji (usp. Müller/Gelbrich, 2004: 157; Schmid; 1996: 260).

Ukoliko se razlike u rezultatima predmetnih država stvarno temelje na kulturalnim razlikama, a ne npr. na različitom tumačenju pitanja odnosno različitom pristupu/shvaćanju upitnika, McSweeney smatra upitnim te pretpostavlja da bi se korištenjem drugih metodoloških instrumenata otkrili drugi oblici kulturalnih dimenzija (prema Triandis 1994a prema Reimer, 2005: 45; 47).

Jedna od kritika se odnosi na Hofstedeovo jednostavno poimanje kulture svodeći na taj način i njenu kompleksnost u samo četiri ili pet kulturalnih dimenzija (Kirkman i dr., 2016 prema Švarc i Lažnjak, 2017: 93). Definirajući iste moguća je površna usporedba, no, dimenzije ne služe nikako opsežnom opisu kulture (Kutschker i Schmid, 2002: 717). S druge pak strane Hofstedeu ne uspijeva jasno razgraničavanje dimenzija (usp. Schmid, 1996: 261), odnosno njegovo postavljanje dimenzija na bipolarnoj osi ne odgovara stvarnosti kultura unutar kojih oba dva pola mogu biti izražena (usp. Kagitcibasi 1994: 55).

Niz znanstvenika kritizira Hofstedeov model i u pogledu na njegovu statičnost ne uzimajući u obzir da se kulture mjenjaju (Kirkman i dr., 2016; Dermot, 2002; Triandis, 1982 svi prema Švarc i Lažnjak, 2017: 93; McSweeney, 2002).

Kirkman i dr. upozoravaju na jednu važnu činjenicu glede Hofstedeovog modela na koju upozorava i sam Hofstede u svom priručniku za korištenje njegovog upitnika (engl. VSM) (Hofstede i Minkov, 2013): Hofstedeov upitnik nije prikladan za ponavljanje istraživanja i usporedbu dobivenih rezultata s već postojećim (Kirkman i dr., 2006 prema Švarc i Lažnjak, 2017: 93) nego ga se treba shvatiti kao barometer kojemu je prije svake analize potrebno rekaliبرانje (Hofstede i Minkov, 2013 prema Švarc i Lažnjak, 2017: 93). Švarc i Lažnjak s pravom kritiziraju fragmentiranost analiza koje se pozivaju na Hofstedeov model i manjak sinergijskog učinka koji proizlazi iz upravo navedenog manjka usporedivosti (Švarc i Lažnjak, 2017: 94).

Potpunosti radi valja napomenuti da se sve kritike odnose na Hofstedeov model kulturalnih dimenzija dok njegov model organizacijskih vrijednosti ostaje nekomentiran.

2.2.5. Zaključci za daljni rad s Hofstedeovim modelima

Upravo iznesena kritika na Hofstedeov model kulturalnih razlika predstavlja ograničenja njegovog korištenja odnosno opravdava istodobno korištenje njegovog modela dimenzija organizacijske kulture za nadolazeći rad:

1. Hofstedeov upitnik kulturalnih dimenzija moguće je koristiti u sklopu analiziranja razlika između najmanje dvije zemlje odnosno dvije regije unutar jedne države; nije prikladan za usporedbu pojedinaca odnosno organizacija/poduzeća (Hofstede i Minkov, 2013: 3–5).
2. Istraživanje se može koncipirati tako da uzorak obuhvaća minimalno 20 ispitanika, no Hofstede smatra N= 50 idealnim brojem ispitanika (usp. Hofstede, 2001a: prema Reimer, 2005: 48; Hofstede, 1997: prema Požega, Crnković i Gashi, 2013: 396).
3. Hofstedeov model kulturalnih dimenzija objašnjava kulturalne varijacije među organizacijama različitih zemalja. No nedostatan je za objašnjavanje kulturalnih razlika između organizacija jedne kulture (usp. Hofstede, 2001a prema Reimer, 2005: 48).
4. Hofstedeov model organizacijskih kultura objašnjava razlike između organizacijskih kultura jedne države odnosno dozvoljava kategorizaciju ispitanih poduzeća prema dimenzijama njegovog modela.

3. Spoj teorije i prakse

3.1. Slika Hrvatske – prema Hofstedeu

Hofstede je dva puta sa svojim istraživačkim modelom kulture istraživao nacionalnu kulturu u Hrvatskoj te rezultate objavio u svojim publikacijama (Hofstede, 1997; Hofstede, n. d.). Indeks za Hofstedeove dimenzije kreće se od 0 za nisko izraženu dimenziju do 100 za dimenziju koja je jako izražena, s tim da njegova formula u nekim slučajevima daje i negativne ili rezultate iznad 100 (Hofstede, 1997: 28).

Za Hrvatsku Hofstedeov model kulturalnih dimenzija izdaje sljedeće rezultate:

KULTURALNA DIMENZIJA	POSTIGNUTI INDEKS
PDI	73
IDV	33
MAS	40
UAI	80
LTO	58
IVR	33

Tablica 3. Pozicioniranje Hrvatske prema izvornim Hofstedeovim podacima unutar modela kulturalnih dimenzija (Hofstede, Hofstede i Minkov, 2010)

Drugim riječima Hofstede opisuje Hrvatsku na svojoj službenoj mrežnoj stranici <https://www.hofstede-insights.com/country-comparison/croatia/> kao zemlju u kojoj su – prema relativno visokom PDI-Indeksu – društvena neravnopravnost i hijerarhijski poredak prihvaćeni i ne dovode se u pitanje. Ista slika je u organizacijama/poduzećima gdje je centralizacija popularna i gdje podređeni očekuju da im se kaže što i kako učiniti dok se idealan menadžer ponaša kao dobroćudni autokrat. IDV-indeks od 33 ukazuje na to da je Hrvatska kolektivističko društvo u kojem je grupna povezanost izrazito važna i u kojem je lojalnost prema povezanim grupama nerijetko važnija od ostalih pravila i propisa. Pri zapošljavanju i napredovanju pripadnost grupama igra važnu ulogu. Rezultat od 40 obilježava Hrvatsku kao relativno „žensku“ kulturu u kojoj se „radi da bi se živjelo“. S obzirom na to da ljudi cijene slobodno vrijeme, jednakost i solidarnost, ne čudi da i menadžeri nastoje raditi svoj posao u konsenzusu sa zaposlenicima te rješavaju konflikte putem kompromisa i dogovora. S UAI-indeksom od 80 Hrvatska pripada onim zemljama koje su veoma sklone izbjegavanju nesigurnosti. U realnom životu to znači da su skloni pridržavanju pravila (koja se mogu temeljiti i na vjerskim uvjerenjima) te da su netolerantni prema nesvakidašnjim i neobičnim idejama. Dok su sigurnost i pravila, preciznost i točnost važni, inovacije su manje tražene. LTO-indeks od 58 ukazuje na to da je Hrvatska pragmatična država, što znači da istina često ovisi o situaciji, kontekstu i vremenu. S druge strane su jako sposobni prilagoditi tradiciju okolnostima, skloni su štednji i investiranju te upornosti pri postizanju željenog cilja. S obzirom na niskih 33 boda kod IVR-indeksa Hrvatska spada među „suzdržane zemlje“ gdje cinizam i pesimizam mogu prevladavati. Ljudi su skloni kontroliranju svojih želja i prihvaćaju da su njihovi postupci i njihovo vladanje ograničeni društvenim normama.

3.2. Primjena Hofstedeovog modela nacionalnih kultura u hrvatskim istraživanjima

Pored Hofstedeova postoji i niz hrvatskih znanstvenika koji su se u svojim radovima koristili njegovim modelom kulturalnih dimenzija. Pretraživanjem mrežne stranice *hrčak – portal hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa* (www.hrca.hr) pojavljuje se 26 rezultata na traženi pojam „Hofstede“ od kojih se devet istraživanja na osnovu svog istraživačkog fokusa čine zanimljivim za svoju disertaciju,⁹ pretraživanje google-tražilice i tiskanih izvora otkriva još tri zanimljiva istraživanja.

U prikazu su najvažniji rezultati odabranih istraživanja predstavljani prema godini objavljivanja:

AUTOR/I	UZORAK	REZULTATI ISTRAŽIVANJA
Lažnjak (2011)	1.000 osoba iznad 18 godina	<ul style="list-style-type: none"> • Određivanje ispitanika prema kulturalnim dimenzijama prema rezultatima istraživanja: PDI = 3,437; IDV = 3,457; MAS = 2,82; UAI = 4,113 • Potvrđena sadržajna valjanost za četiri kulturalne dimenzije (osim LTO) • Viši indeksi za PDI i UAI te niži za IDV upućuju na nižu razinu inovacijske sposobnosti u Hrvatskoj • Ograničeni inovacijski kapacitet zbog postojanja mnogostrukih dimenzija inovacijske kulture • Nemogućnost identifikacije samo jednog tipa elemenata kulture koji osnažuje inovacijsku kulturu
Tomljenović i Stilin (2012)	76 studenata poduzetništva s Veleučilišta Rijeka	<ul style="list-style-type: none"> • Određivanje studenata prema kulturalnim dimenzijama prema rezultatima istraživanja: PDI = 2,42; IDV = 3,48; MAS = 2,11; UAI = 4,14; LTO = 3,15 • Nije se pokazala statistički značajna korelacija između pojedinih kulturalnih dimenzija i namjeri osnivanja vlastitog poduzeća • Niski MAS- i IDV-indeksi koreliraju negativno s namjerom osnivanja vlastitog posla (u skladu s rezultatima dosadašnjih istraživanja)

⁹ Ostali izlistani radovi mogu se svrstati u jednu od tri kategorije: a) teoretski radovi (npr. Katunarić, 2004; Jeknić, 2011), b) radovi koji istražuju odabrane dimenzije i njihovu povezanost s odabranim obilježjima (usp. Jeknić, 2014; Bartulović, 2011; Hernik i Minguez Vera, 2019; Kolman i Verčić, 2012; Burai, 2015 i 2016; Hrvatić, 2011; Jovanović, Dlačić i Okanović, 2018) te c) radovi koji se bave drugim državama.

Požega, Crnković i Gashi (2013)	140 zaposlenika HEP d. d.	<ul style="list-style-type: none"> • Određivanje HEP-ovih zaposlenika prema kulturalnim dimenzijama prema rezultatima istraživanja: PDI = 38,6; IDV = 65,1; MAS = 5,6; UAI = 64,6; LTO = 48,1 • Signifikantne razlike pri usporedbi demografskih obilježja (spol, starosna dob, tip radnog mjesta, obrazovanje) <ul style="list-style-type: none"> - Spol: najizraženije razlike kod PDI- i UAI-indeksa (oba viša kod žena) - Starosna dob: ujednačeni LTO-indeksi za obe starosne kategorije; značajne razlike kod UAI-, IDV-, PDI- i MAS-indeksa (viši UAI- i PDI-indeksi i niži IDV- i MAS-indeksi kod mlađih) - Tip radnog mjesta: značajne razlike kod UAI- i MAS-indeksa (oba viša kod zaposlenika koji rade u uredima) - Obrazovanje: značajne razlike kod UAI-, IDV-, PDI-, LTO- i MAS-indeksa (više PDI- i IDV-indeksi i niži UAI- i MAS-indeksi kod obrazovanih ispitanika) • Analiza rangova radnih ciljeva i osobnih vrijednosti
Podrug, Filipović i Stančić (2014)	170 osoba od toga 44 osoba iz HR ostali iz BR, D, SRB i E	<ul style="list-style-type: none"> • Određivanje ispitanika prema kulturalnim dimenzijama prema rezultatima istraživanja, Rezultati za HR: PDI = 67,01; IDV = 55,19; MAS = 48,62; UAI = 65,20; LTO = 25,85 • Ranking predmetnih država ostaje u usporedbi s Hofstedeovim originalnim podacima skoro nepromjenjen – izuzetak je UAI gdje se Hrvatska i Brazil zamjenjuju za pozicije • Postignuti indeksi potvrđuje kulturalne promjene: Najveće promjene vidljive su u dimenzijama IDV (izraženiji individualizam) i PDI (smanjena udaljenost moći) u svim istraživanim državama
Dabić, Tipurić i Podrug (2014)	150 osoba od toga 30 osoba iz HR ostali iz SLO, BIH, H, FIN	<ul style="list-style-type: none"> • Određivanje dobivenih rezultata prema kulturalnim dimenzijama (po državama) potvrdilo je Hofstedeove izvorne rezultate za predmetne države (osim LTO-indeks koji je ispitan po prvi put za HR, SLO, BIH i H). Rezultati za HR su: PDI = 36,2; IDV = 73,92; MAS = 91,62; UAI = 57,68; LTO = 30,37 • Rezultati ukazuju na globalni trend padajućeg PDI-indeksa i rastućeg IDV-indeksa koji idu ukorak sa rastućim BDP-om (Hofstede, 2001) • Razmjerno visoki UAI-indeksi predmetnih država potvrđuju Hofstedevu pretpostavku da je UAI-indeks u „mladim demokracijama“ najviši (Hofstede, 2001) • Analiza korelacije kulturalnih dimenzija s različitim stilovima donošenja odluka ukazuje signifikantni utjecaj kulture na oprezni (engl. <i>vigilance</i>) i preko-oprezni (engl. <i>hyper-vigilant</i>) stil donošenja odluka; utjecaj kulture na stil iznjegavanja odgovornosti (eng. <i>liability avoidance</i>) i na okljevujući stil (engl. <i>procrastination</i>) nije dokazan,
Raih, Budak, Anić, (2015)	1.500 osoba	<ul style="list-style-type: none"> • Određivanje hrvatskih županija i Hrvatske (iz prosjeka županija) prema kulturalnim dimenzijama prema rezultatima istraživanja: PDI = 37,8; IDV = 65,6; MAS = 12,5; UAI = 90,7; LTO = 45,5 (prosječni rezultati) • Analiza kombinacije različitih dimenzija koje svaka na specifičan način utječu na oblikovanje organizacijske kulture, koncepciju i stil menadžmenta • Analiza kulturalnih dimenzija prema varijablama dob, spol i obrazovanje ispitanika pokazala je varijablu dob kao onu koja najbolje objašnjava individualne razlike

Raih, Budak i Anić (2016)	1.500 osoba	<ul style="list-style-type: none"> • Određivanje Hrvatske prema kulturalnim dimenzijama prema rezultatima istraživanja: PDI = 41; IDV = 68; MAS = 14; UAI = 88; LTO = 45 • Hrvatska je – regionalno gledano – homogena; regionalne razlike uočeno samo za dimenziju LTO (viši LTO-indeks u sjevernoj Hrvatskoj) • Signifikantne razlike pri usporedbi demografskih obilježja: • Spol: viši MAS-indeks kod muškaraca; viši UAI- i LTO-indeks kod žena • Starosna dob: razlike u svih pet dimenzija • Obrazovanje: viši PDI- i IDV-indeksi idu s višim obrazovanjem
Šandrk Nukić i Načinović Braje (2017)	Podatci sa Hofstedeove službene mrežne stranice za 64 države	<ul style="list-style-type: none"> • Postoji korelacija između dimenzija nacionalne kulture i konkurentnosti države (izražene prema Global Competitiveness Index) • UAI-indeks korelira negativno s konkurentnošću, LTO-indeks pozitivno.
Švarc i Lažnjak (2017)	1.000 osoba	<ul style="list-style-type: none"> • Određivanje hrvatskih regija i Hrvatske prema kulturalnim dimenzijama prema rezultatima istraživanja: PDI = 40,9; IDV = 56,3; MAS = 61,2; UAI = 63,55; LTO = 32,5; IVR = 32,95 (prosječni rezultati za cijelu Hrvatsku) • Analiza kulturalnih dimenzija po regijama ne daje uvjerljiv dokaz da regionalna kultura ima ulogu u objašnjavanju regionalnih varijacija u sklonostima inovacijama i poduzetništva: <ul style="list-style-type: none"> - Dvije najrazvijenije regije (zagrebačka regija i Istra) imaju tri odnosno četiri dimenzije koje ne podržavaju inovacije i poduzetništvo - Najslabije razvijena regija (Slavonija) ima najviše dimenzija koje podupiru inovacije i poduzetništvo
Coelho (2020)	Podatci sa Hofstedeove službene mrežne stranice za Europu kao narod	<ul style="list-style-type: none"> • Postoji korelacija između odabranih društvenih i varijabli prema European Social Survey i dimenzija PDI, UAI i IVR • Postoji korelacija između odabranih dimenzija radnih uvjeta prema European Working Conditions Survey i dimenzija IVR i UAI
Andrijauskienė, Dumčiuvienė (n. d.)	Podatci sa Hofstedeove službene mrežne stranice za 27 EU-članica	<ul style="list-style-type: none"> • Postoji korelacija između inovacijske moći i kulture. • Inovacijska moć korelira pozitivno s dimenzijama IDV i IVR a negativno sa PDI i UAI • Rezultati dimenzija MAS i LTO nisu signifikantni za inovacijsku moć

Tablica 4. Pregled odabranih autora koji se bave Hofstedeovim modelom i njihovih istraživanja

3.3. Slika Hrvatske – ili koliko njih?

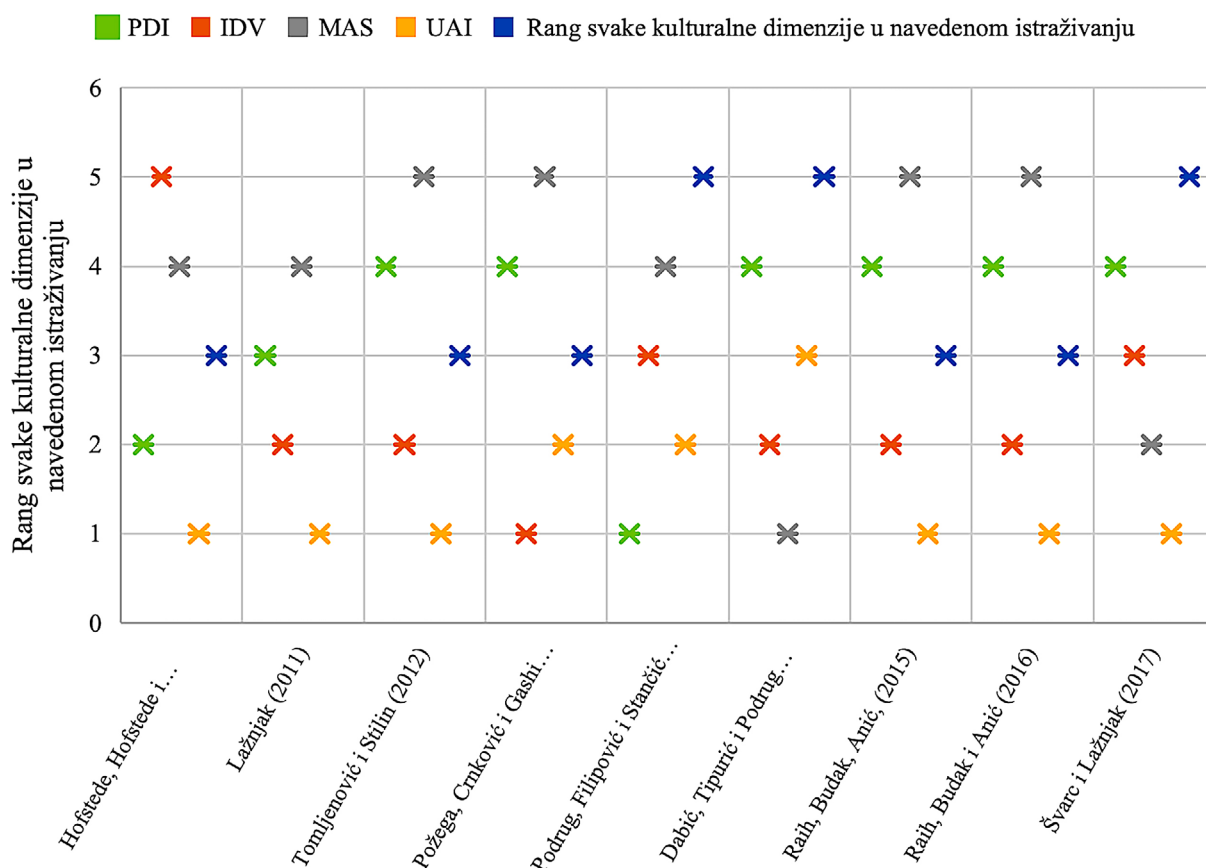
U prethodna dva poglavlja predstavljene su kulturalne dimenzije za Hrvatsku koje su istražili Hofstede i niz hrvatskih znanstvenika. Iako se ista – prateći Hofstede – ne smiju izravno uspoređivati (usp. poglavlje 2.2.4.) postavlja se pitanje da li i koje paralele ili odstupanja su istraživanja otkrila?

Poštivajući Hofstedeovo upozorenje autorica je ovoga rada – u želji da diskutira neke rezultate – rangirala rezultate kulturalnih dimenzija iz pojedinačnih istraživanja s tim da je u svakom istraživanju onoj dimenziji koja je postigla najviši broj bodova dodijeljen rang 1, onoj dimenziji s drugim najvišim brojem bodova rang 2 itd. te je tako dimenzija s najnižim brojem bodova zauzela rang 5. Rangirane su sve dimenzije osim IVR koja je kao „najmlađa“ dimenzija ispitana samo u dva od devet prikazanih istraživanja. Na

taj način je – s gledišta autorice ovoga rada – moguća usporedba jer se ne uspoređuju apsolutne brojke dobivene za pojedine dimenzije nego samo njihova međusobna važnost.

Rangirani indeksi kulturalnih dimenzija

(1 = dimenzija s najvišim indeksom ... 5 = dimenzija s najnižim indeksom)

Grafikon 3. Rangirani indeksi kulturalnih dimenzija za Hrvatsku prema predmetnim istraživanjima

Grafikon jasno pokazuje sljedeće:

- U osam od devet istraživanja dimenzija izbjegavanje nesigurnosti zauzima prvi (6x) ili drugi (2x) rang. Samo u jednom istraživanju zauzima treće mjesto.
- Za razliku od Hofstedeovog istraživanja, u kojem je dimenzija individualizma zauzela s najnižim pojedinačnim rezultatom peto, tj. zadnje mjesto, hrvatska istraživanja stvaraju sliku Hrvatske koja je daleko više individualizirana – u šest od osam istraživanja IDV-dimenzija zauzima jedno od prvih dva mjesta.
- Rezultati PDI-indeksa otkrivaju također dvije slike Hrvatske: dok je Hrvatska prema Hofstedeovom istraživanju država s jako izraženom distancom moći zauzimajući rang 2, šest hrvatskih istraživanja otkrivaju – s izjednačenim 4. rangom – padajuću važnost PDI-indeksa.
- Hofstedeova klasifikacija Hrvatske kao razmjerno „ženskog“ društva potvrđuju i većina hrvatskih istraživanja s ukupno sedam četvrtih (3x) i petih (4x) mjesta za MAS-indeks.

3.3.1. Radne vrijednosti u kontekstu Hofstedeovog modela kulturalnih dimenzija

Hofstede shvaća radne vrijednosti kao poveznicu između vrijednosti koje su unutar određene kulture opće priznate i stavova pojedinca koje se odnose na njegovo poslovno okruženje (Hofstede, 1977: 8 prema Frei, n. d.: 8). Njegov zaključak potkrijepili su razni znanstvenici sa svojim istraživanjima koji

– slično Hofstedeu – dolaze do zaključka da su radne vrijednosti pojedinca konzistentne s njegovim cjelokupnim vrijednosnim sustavom (npr. Feather, 1964, 1985; Atieth, Brief i Vollrath, 1987). S obzirom na to zanimljiv je pogled na rezultate European Values Study (EVS)¹⁰ za Hrvatsku koje se odnose na radne vrijednosti u kontekstu Hofstedeovog modela kulturalnih dimenzija za Hrvatsku skicirajući pritom – za nadolazeći rad očekivanu – sliku hrvatskih poduzeća.

- Predstavljene rezultati predmetnih istraživanja (usp. potpoglavlje 3.3.) upućuju na to, da u hrvatskim poduzećima prednjači kultura u kojoj – odražavajući prvi rang dimenzije UAI koja je prema Hofstedeu očekivano komunističko nasljeđe – postoji veliki niz (pisanih) pravila. Za očekivati je kod zaposlenika koji imaju razmjerno niske ambicije za napredovanjem na radnom mjestu da je razina zadovoljstva s istim velika, a rata fluktuacije niska. U pogledu na menadžerski rad očekivano je bavljenje detaljima koji proizlaze iz svakodnevnih obaveza a manje fokusiranje na ono što pridonosi uspjehu velike slike poslovanja (engl. *big picture*). S tim korespondira izbjegavanje donošenja individualnih i visoko rizičnih odluka od strane menadžera (usp. Hofstede, 1980 prema Frei, n. d.: 20).

Usporedba s relevantnim EVS-ovim rezultatima potvrđuje upravo navedeno otkrivajući nesklad između želje za napredovanjem/karijerom s jedne te preuzimanjem odgovornosti, što ide ukorak s unapređenjem, s druge strane: tako 85% ispitanika „konkurenciju“ smatra dobrom i poticajnom (Baloban, Črpić i Ježovita, 2019: 60), 74% njih želi „priliku za karijeru“ (ibid: 65) te 59,8% njih smatra „dobre šanse za napredovanje“ važnim obilježjem posla (Baloban, Nikodem i Zrinščak, 2014: 321). No, samo 58% odnosno 52% njih želi preuzeti „odgovornost“ i „inicijativu“ u poslu (ibid: 65).

- S većom razinom blagostanja jedne države raste i individualizam u njoj (usp. Hofstede, 1983 prema Frei, n. d.: 16). To bi moglo objasniti razlike između rangova IDV dimenzije Hofstedeovog rezultata za Hrvatsku i rezultata ostalih navedenih znanstvenika.

S obzirom na porast važnosti IDV-indeksa, promjene unutar poduzeća trebale bi biti uočljive npr. u politici napredovanja: Pri odabiru osobe za ključni posao/funkciju trebala bi sve češće odlučivati vrijednost zaposlenika (kroz njegovo znanje i radna iskustva) za poduzeće a sve rjeđe njegova starosna dob ili njegove „rodbinske ili neke druge veze“. Vjerojatne su promjene i u pogledu pravila kojih bi se trebali pridržavati svi zaposlenici jednako bez obzira na osobni odnos prema menadžmentu odnosno njihovu pripadnost istome. Osim toga, menadžeri bi trebali biti sve češće skloni praćenju modernih menadžment teorija u sklopu svog djelovanja. (usp. Hofstede, 1980 prema Frei, n. d.: 22)

EVS-ovi rezultati otkrivaju sklonost Hrvata prema kolektivističkim vrijednostima: Tako istraživanje za 1999., odnosno 2008. godinu otkriva da 15,4% odnosno 11,5% ispitanika smatra da bi država kao najveća MI-grupa „trebala preuzeti više odgovornosti da svaki ima što mu je potrebno“. Suprotno tome neznatno više ispitanika (21,1% odnosno 13,6%) smatra da bi ljudi trebali „preuzeti više odgovornosti da se brinu sami za sebe“ (Baloban, Nikodem i Zrinščak, 2014: 359). Pogled na ove brojke otkriva i to da se krajem prošlog stoljeća jače prisutni individualizam kroz proteklo vrijeme smanjuje u smjeru prisutnijih i društvu poznatijih kolektivističkih vrijednosti. Ovu tendenciju potvrđuje i TOP 3 „posebno važnih kvaliteta koje djeca trebaju učiti kod kuće“: „lijepo vladanje“ (78,7%), „osjećaj odgovornosti“ (67,8%) te „tolerancija i poštovanje drugih“ (66,4%) koje su sve orijentirane prema drugome a nipošto na sam individuum (Baloban, Nikodem i Zrin-

¹⁰ EVS veliki je internacionalni istraživački projekt koji ispituje i analizira temeljne ljudske vrijednosti kroz vrijeme a po prvi put je 1981. godine provedeno ispitivanje (EVS, n. d.). Od tada se Europljane svakih devet godina pita o njihovim stavovima prema životu, obitelji, poslu, vjeri, politici i društvu (ibid). Hrvatska je od 1999. godine dio EVS-ova istraživanja i godine 2017./2018. sudjelovala je s 1.488 ispitanika u 5. istraživačkom valu.

šćak, 2014: 355). Najuzim MI-grupama, „obitelji“ odnosno „prijateljima i poznanicima“, pripada velika važnost: Tako one zauzimaju kod 99% odnosno 96% ispitanih najvažniju ulogu u njihovom životu (Baloban, Črpić i Ježovita, 2019: 10). Nije isključeno da postoji povezanost između niskog plasmana „dobrih šansi za napredovanje“ (59,8%; 11. od 17 mogućih rangova) kao važnim obilježjem posla i moguće hrvatske prakse dodjeljivanja posla preko veze, koju Josip Milić definira kao „izopačeno obiteljsko potpomaganje“ (2018 prema Bregović Pračić, 2019: 423).

- Razlike u važnosti PDI-indeksa između Hofstedeovog rezultata i rezultata hrvatskih znanstvenika moguće je objasniti Hofstedeovom teorijom da PDI-indeks korelira s BDP-om odnosno da s rastućim BDP-om – što prema Državnom Zavodu za Statistiku vrijedi za Hrvatsku za protekla desetljeća (DZS, n. d.) – pada PDI-indeks dok stagniranje BDP-a ne uzrokuje promjenu PDI-indeksa (usp. Hofstede, 1997: 60; Hofstede, 2001: 95, 182).

Znači, moguće su promjene u poduzećima ka nižoj centralizaciji i ravnijoj organizacijskoj piramidi. Postojanje trenda za smanjivanjem velikih razlika u plaćama moguć je isto kao i nastojanje odjela za ljudske resurse da zaposlenicima s nižom stručnom spremom nudi razne mogućnosti daljnje izobrazbe odnosno doškolovavanja. (usp. Hofstede, 1980 prema: Frei, n. d.: 18)

Suprotno tome EVS-ovi rezultati ukazuju i dalje na visoku izraženost indeksa distance moći, odnosno dominantnost hijerarhijskih i senijornih vrijednosti u poslovnom kontekstu. Danne (1996: 2–4) navodi da su prije devedesetih godina prošloga stoljeća socijalističku Hrvatsku – kao i druge socijalističke države – karakterizirale jake hijerarhijske strukture unutar organizacija, zaposlenici su bili ovisni o mišljenju i reakciji svojih nadređenih te istima iz upravo tih razloga nisu često proturječili. Poslušnost je bila vrijednost vrijedna težnje, dok se vrijednostima kreativnost i osobna odgovornost pridavalo jako malo važnosti. Da je poslušnost i danas vrijedna vrlina otkriva primjerice odgovor na pitanje: „U kojoj se mjeri naredbe nadređenog moraju slušati, ako se ne smatraju ispravnim?“ koji – u usporedbi raznih istraživačkih valova u kojima je Hrvatska sudjelovala – otkriva laganu sklonost prema „starom“ stavu da se naredbe neovisno o njihovoj ispravnosti moraju slijediti (Baloban, Nikodem i Zrinščak, 2014: 327). Simptomatično, odgovor na pitanje „Koliko ste slobodni u donošenju odluka na radnom mjestu (na poslu)?“ isto tako otkriva ovisnost zaposlenika o svom nadređenom, jer čak 51% ispitanika odgovara da ovo pitanje nije primjenjivo na njihovu situaciju (ibid: 322).

- Izjednačenost Hofstedeovog rezultata i rezultata hrvatskih znanstvenika u pogledu na važnost MAS-indeksa na (pred-)zadnjem rangu pretpostavlja poduzeća u kojima se još uvijek (od prvog Hofstedeovog istraživanja pa sve do aktualnih istraživanja) drži do obilježja „ženske“ kulture, koja podrazumijevaju manje stresa i sukoba na poslu.

Ukoliko postoje promjene u poslovnoj svakodnevnici i strukturi, one i dalje služe više integraciji pojedinih grupa u organizacijsku cjelinu nego povećanju individualnog učinka. (usp. Hofstede, 1980 prema Frei, n. d.: 23–24) Najveće razlike između maskulinog i femininog društva pokazuje se u njihovu poimanju rada. Dok se u maskulinim kulturama živi da bi se radilo jer je vrijeme novac, u femininim se društvima radi da bi se živjelo. (Hofstede, 1997: 126–132.)

EVS-ovi rezultati pospješuju pretpostavku o prevladavanju odnosno ponovnom jačanju „ženske“ kulture za Hrvatsku: Tako „slobodno vrijeme“ s 92% suglasnosti zauzima treće mjesto na listi važnosti „različitih dimenzija životnih stvarnosti“ nakon prvo- i drugoplasiranih „obitelji“ (99%) te „prijatelja i poznanika“ (96%) a još ispred „posla“ (90%) (Baloban, Črpić i Ježovita, 2019: 10). Ne samo da „posao“ zauzima tek četvrto mjesto, nego je uočljiv i lagani ali konstantni pad važnosti „posla“ u usporedbi tri vala s 96% u 1999. godini preko 92% u 2008. godini na 90% u 2008. godini (Baloban, Črpić i Ježovita, 2019: 12).

4. Zaključak ili Kako dalje?

Cilj je ovoga rada bio dati pregled Hofstedeovih modela kulturalnih dimenzija i dimenzija organizacijske kulture te kritički osvrt na njegov rad i na kraju kratki uvid u neke relevantne radove koji se koriste njegovim modelima za istraživanje i analiziranje hrvatske kulture. Pritom je postalo evidentno da se svi radovi koriste njegovim modelom kulturalnih dimenzija, no, prema saznanju autorice ne postoji ni jedan rad koji je uključio njegov model dimenzija organizacijske kulture.

Predmet istraživanja doktorske disertacije, koje se nadovezuje na ovaj teoretski okvir, čine hrvatska poduzeća koja su izlistana na Zagrebačkoj burzi u sastavu dioničkog indeksa CROBEX. Postoji niz razloga za odabir predmetnih poduzeća kao reprezentativni primjerak, koja čine definiranu i zasebnu skupinu dioničkih društava:

- Iako među 21 dioničkih društava prednjače ona sa sjedištem u Zagrebu (13), ostala imaju svoja sjedišta u Dubrovniku (1), Koprivnici (1), Osijeku (1), Poreču (1), Rovinju (2), Slavskom Brodu (1) i Zadru (1) tako da promatrana poduzeća po svom sjedištu, ali i po svom djelovanju pokrivaju cijelo područje Republike Hrvatske.

To omogućuje korištenje Hofstedeovog modela kulturalnih dimenzija u potrazi za regionalnim razlikama između poduzeća. Broj poduzeća smatra se dovoljnim za uspoređivanje kulturalnih razlika (usp. potpoglavlje 2.2.5.).

- Analiza poduzeća prema vlasničkoj strukturi i NKD-klasifikaciji odaje raznolikost, koja će u budućem radu dozvoljavati i međusobna uspoređivanja dobivenih rezultata prema Hofstedeovom modelu organizacijskih vrijednosti: Orijentirajući se na TOP 10 iskazanih vlasnika svakog na CROBEX-u izlistanog poduzeća, 13 poduzeća su u pretežno hrvatskom, a šest u pretežno stranom vlasništvu. Kod dva poduzeća vlasništvo nije jasno, jer se TOP 10 vlasnika krije iza skrbničkih računa. NKD-klasifikacija odaje poduzeća u sljedećim kategorijama: građevinarstvo (1), trgovina na veliko i malo/popravak motornih vozila i motocikala (1), informacije i komunikacije (2), djelatnosti pružana smještaja te pripreme i usluživanja hrane (2), prijevoz i skladištenje (2), financijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja (3), stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti (4) te prerađivačka industrija (6).
- Pogled na 2018. godinu otkriva relevantnost izabranih poduzeća kako u financijskom tako i u pogledu poslodavaca: udio ukupnih prihoda CROBEX-poduzeća u hrvatskom BDP-u iznosio je 8% a udio zaposlenih u ukupnom broju zaposlenih u pravnim osobama u Republici Hrvatskoj 5%. S obzirom na važnost za hrvatsku ekonomiju, promatrana poduzeća se smatraju reprezentativnima kako za potrebe sastavljanja CROBEX indeksa tako i za vodeću ulogu u istraživanju tranzicijskog procesa pa je zbog toga opravdan znanstveni interes za njihovom ulogom u društvu.

Disertacija želi istražiti i odrediti dimenzije nacionalne kulture; ali i dimenzije organizacijskih kultura ispitanih poduzeća prema Hofstedeovim modelima. Pri tome želi analizirati kako se dimenzije nacionalne kulture ponašaju kao pokazatelji organizacijske kulture odnosno potvrditi/opovrgnuti Hofstedeove pretpostavke vezane uz iste (usp. potpoglavlje 2.2.3.).

S obzirom na to da se CROBEX-poduzeća mogu smatrati elitnim hrvatskim poduzećima, planirana anketa i dubinski intervjui relevantnih HR-managera trebali bi omogućiti odgovor na uvodno formulirani znanstveni interes što se tiče pitanja kulturalnih promjena te uloge koju su u tom procesu zauzeli menadžeri, a među njima posebno direktori ljudskih resursa. Intervjui istog sadržaja s po jednom osobom iz TOP-menadžmenta, radničkog vijeća/sindikata te jednog zaposlenika s razmjerno dugim stažom u svakom poduzeću trebali bi upotpuniti ovu analizu.

U svrhe daljnje analize, svim sudionicima intervjua bit će podijeljen upitnik koji se sastoji od: a) Hofstedeovog upitnika za određivanje kulturalnih dimenzija (VSM 2013) i koji je u istraživačke svrhe dostupan

na njegovoj službenoj mrežnoj stranici <https://geerthofstede.com/research-and-vsm/vsm-2013/> i b) odabranih pitanja iz EVS-ova odnosno WVS-ova upitnika za određivanje dimenzija organizacijske kulture prateći pri tom Hofstedeov model. S obzirom na to da bi svaki sudionik trebao ispuniti upitnik dva puta – jednom pod premisom današnjice, a jednom pod premisom kad je došao u poduzeće – očekuje se pomoću odgovora detektirati eventualne razlike u kulturi kroz godine te iste – ukoliko postoje – analizirati kroz prizmu tranzicijskog procesa.

Zaključno valja napomenuti da potraga za odgovorima na istraživačka pitanja služe finalnom cilju disertacije koji se sastoji u diskutiranju relevantnosti Hofstedeovih modela u hrvatskim prilikama odnosno – konkretnije – hrvatskim „elitnim“ poduzećima, a od kojih model dimenzija organizacijske kulture dosad nije bio primjenjivan u Hrvatskoj. S obzirom na to da navedena poduzeća zauzimaju ili bi trebala zauzimati ulogu predvodnika u tranzicijskom procesu hrvatskog društva i ekonomije, drugi cilj disertacije se sastoji u davanju pregleda u heterogenu stvarnost poduzeća dopuštajući različitim razinama zaposlenika (menadžeri, zaposlenici i radno vijeće/sindikati) – za razliku od samo jedne razine – da iznesu svoja mišljenja, koja trebaju donijeti dublji uvid i saznanja u tranzicijski proces u navedenim poduzećima, a što može poslužiti i drugim znanstvenicima u nadolazećim radovima/istraživanjima. Na temelju ovih znanstvenih ciljeva će se formulirati preporuke za budućnost integrativne i strateške HR-politike u hrvatskim poduzećima.

Literatura

- Andrijauskienė, Meda; Dumčiuvienė, Daiva (2017). *Hofstede's cultural dimensions and national innovation level*. DIEM 3/1: 189–205.
- Athie, Jennifer M.; Brief, Arthur P.; Vollrath, David A. (1987). „The protestant work ethic-conservatism paradox: Beliefs and values in work and life.” *Personality and Individual Differences*, 8: 577–580.
- Baecker, Dirk. (2012). *Wozu Kultur?* Berlin: Kulturverlag Kadmos.
- Baloban, Josip; Nikodem, Krunoslav; Zrinščak, Siniša. (2014). *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi. Komparativna analiza*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Baloban, Josip., Črpić, Gordan. i Ježovita, Josip. (2019). *Vrednote u Hrvatskoj od 1999. do 2018. prema European Values Study*. Zagreb: Denona.
- Berner, Winfried. (2019). *Culture Change. Unternehmenskultur als Wettbewerbsvorteil*. Stuttgart: Schäfer-Poeschel Verlag.
- Bickmann, Roland. (1999). *Chance: Identität. Impulse für das Management von Komplexität*. Berlin/Heidelberg: Springer Verlag.
- Blom, Herman; Meier, Harald. (2002). *Interkulturelles Management: interkulturelle Kommunikation, internationales Personalmanagement, Diversity-Ansätze im Unternehmen*. Herne; Berlin: Verlag Neue Wirtschafts-Briefe.
- Bourdieu, Pierre. (1991). „Revolutionen, Volk und intellektuelle Hybris. Ein Gespräch mit Armin Höher und Klaas Jarchow“. *Freibeuter. Vierteljahrszeitschrift für Kultur und Politik*, 4: 4–32.
- Brčić, Ruža; Vuković, Ksenija. (2008). „Uloga organizacijskih vrijednosti u javnoj upravi“. *Ekonomski pregled*, 59/1–2: 51–69.
- Bregović Pračić, R. (2019). Recenzija, Prikaz – Koprek, I. (ur.). Nepotizam, sukob interesa i poslovna etika. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, 74/3: 421–424.
- Brodbeck, Felix C. (2016). *Internationale Führung. Das GLOBE-Brevier in der Praxis*. Berlin, Heidelberg: Springer Verlag.
- Burić, Ivan; Štulhofer, Aleksandar. (2016). „In search of the egalitarian syndrome: cultural inertia in Croatia?“. *Financial Theory and Practice*, 40/4: 361–382.

- Čengić, Drago. (2016). *Ekonomska elita: Vladar iz sjene? Prilozi ekonomskoj sociologiji*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Črpić, Gordan. (2011). „Mogućnosti i poteškoće modernizacije hrvatskog društva u perspektivi Mardešića, Rogića i Županova“. *Nova prisutnost*, 9/2: 375–390.
- Dabić, Marina; Tipurić, Darko; Podrug, Najla. (2014). „Cultural differences affecting decision-making style: a comparative study between four countries“. *Journal of Business Economics and Management* 2014 Volume 15 (Supplement): 260–274. doi: 10.3846/16111699.2013.859172 (posjećeno: 12. ožujka 2020.)
- Danne, Guntram. (1996). *Die Rolle von Mentalität und arbeitsbezogenen Wertstrukturen in Transformationsgesellschaften. Eine vergleichende Studie über kulturelle Werte, Arbeitsmotivation und Arbeitszufriedenheit in ostdeutschen, polnischen und westdeutschen Unternehmen*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- DZS. (n. d.). Bruto domaći proizvod – Državni zavod za statistiku. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/Pokazatelj/MSI%20BRUTO%20DOMACI%20PROIZVOD.xlsx (posjećeno: 2. studenog 2020.)
- EVS. (n. d.). <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/> (posjećeno: 02. studenog 2020.)
- Feather, Norman. (1964). „Acceptance and rejection of arguments in relation to attitude strength, critical ability, and intolerance of inconsistency.“ *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 69: 127–136.
- Feather, Norman. (1985). „Attitudes, values and attributions: Explanations of unemployment.“ *Journal of Personality and Social Psychology*, 48: 876–889.
- Frei, Felix. (n. d.). *Hofstede's vierdimensionales Wertemodell*. <https://aocfrei.com/pdfs/kultur/6n13a.pdf> (posjećeno: 2. ožujka 2020.)
- Gashi, Ljuan Marko; Požega, Željko; Crnković, Boris. (2019). „Analysis of values of employees in local self governments in South East Europe“. *Journal of economic and politics of Transition*, 21/44. <https://hrcak.srce.hr/235905> (posjećeno: 18. listopada 2020.)
- Geyer, Paul; Pott, Hans-Georg. (n. d.). *Kritische Kulturtheorie. Programmatische und methodologische Überlegungen*. http://www.germanistik.hhu.de/fileadmin/redaktion/Fakultaeten/Philosophische_Fakultaet/Germanistik/Literaturwissenschaft_-_Herwig/Dateien/Pott_kritische_Kulturtheorie.pdf (posjećeno: 2. ožujka 2020.)
- Hall, Edward T.; Hall, Mildred R. (1990). *Understanding cultural differences: Germans, French and Americans*. Yarmouth: Intercultural Press.
- Harss, Claudia; Nitsch, Sonja. (n. d.). *Genuss versus Zurückhaltung – Die neue Kulturdimension von Hofstede, Hofstede und Minkov*. https://cultureinworkplace.com/wp-content/uploads/2019/08/Hofstede-CWQ3_Indulgence-versus-Restraint_German.pdf (posjećeno: 31. kolovoza 2020.)
- Heringer, Hans Jürgen. (2014). *Interkulturelle Kommunikation. Grundlagen und Konzepte*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- Hofstede, Geert. (1993). *Interkulturelle Zusammenarbeit. Kulturen – Organisationen – Management*. Wiesbaden: Gabler.
- Hofstede, Geert. (1997). *Lokales Denken, globales Handeln. Kulturen, Zusammenarbeit und Management*. München: Verlag C. H. Beck.
- Hofstede, Geert. (1998). „Identifying organizational subcultures: an empirical approach“. *Journal of Management Studies*, 35/1: 1–12.
- Hofstede, Geert. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Hofstede, Geert. (2002). „Identifying organizational subcultures: An empirical approach.“ *Journal of Management Studies*, 35/1: 1–12.
- Hofstede, Geert. (2007). „A European in Asia“. *Asian Journal of Social Psychology*, 10/1: 16–21.
- Hofstede, Geert.; Hofstede Gert. J.; Minkov, Michael. (2010). *Cultures and organizations: Software of the mind*. Revised and Expanded 3rd Edition. New York: McGraw-Hill.

- Hofstede, Geert; Minkov, Michael. (2013). „Values Survey Modul 2013. Manual.“ <https://geerthofstede.com/wp-content/uploads/2016/07/Manual-VSM-2013.pdf> (posjećeno: 10. listopada 2020.)
- Hofstede. (2015). *Indulgence versus Restraint in 10 minutes*. <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cac:he:mnCwHMqt9CIJ:https://geerthofstede.com/wp-content/uploads/2016/08/Indulgence-vs-Restraint-in-10-minutes-2015-09-05.pptx+&cd=1&hl=de&ct=clnk&gl=hr&client=firefox-b-d> (posjećeno: 12. listopada 2020.)
- Hofstede, Geert. (n. d.). *The 6-D model of national culture*. <https://geerthofstede.com/culture-geert-hofstede-gert-jan-hofstede/6d-model-of-national-culture/>. (posjećeno: 31. kolovoza 2020.)
- Huck, Simone. (2004). *Public Relations ohne Grenzen? Eine explorative Analyse der Beziehung zwischen Kultur und Öffentlichkeitsarbeit von Unternehmen*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften/GWV Fachverlage.
- Jeknić, Ranka. (2006). „Individualističke i kolektivističke kulture u kontekstu globalizacije: Hofstedeov model i njegova kritika“. *Revija za sociologiju*, 37/3–4: 205–225.
- Jeknić, Ranka. (2011). „Kulture i organizacije: Organizacijske kulture Geerta Hofstede“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 48/1: 103–123.
- Jonsen, Karsten; Galunic, Charles; Weeks, John; Braga, Tania. (2015). „Evaluating espoused values: does articulating values pay off?“. *European Management Journal*, 33/5: 332–340.
- Kagitcibasi, Cigdem. (1994). „A critical appraisal of individualism and collectivism: toward a new formulation“, u: Kim, Uichol; Trinandis, Harry C.; Kagitcibas, Cigdem; Choi, Sang-Chin, Yoon, Gene (ur.). *Individualism and collectivism—theory, method and applications*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Keeley, Timothy Dean. (2011). *International human resource management in Japanese firms: their greatest challenge*. Chippenham Wildshire: Antony Rowe Ltd.
- Kluckhohn, Florence R.; Strodtbeck, Fred L. (1961). *Variations in value orientations*. Evanston, IL: Row, Peterson.
- Kroeber, Alfred L.; Kluckhohn, Clyde. (1952). *Culture; a critical review of concepts and definitions*. Cambridge: Mass., the Museum.
- Kutschker, Michael; Schmid, Stefan. (2002). *Internationales Marketing*. München; Wien: Oldenbourg.
- Lackner, Karin. (2008). „Expatriation: Entsendung ohne Wiederkehr?“. *Gruppendynamik und Organisationsberatung*, 39/1: 64–87.
- Lažnjak, Jasminka. (2011). „Dimensions of national innovation culture in Croatia. Content Validity of Hofstede’s Dimension“. *Društvena istraživanja*, 20/4: 1015–1038.
- Levitt, Steven R. (2016). „Cultural dialectics in international teamwork dynamics“. *International Journal of Business Communication*, 56/3: 1–23.
- Luhmann, Niklas. (1995). *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Maslić Seršić, Darja; Šverko, Branimir; Galić, Zvonimir. (2004). „Radne vrijednosti i stavovi prema poslu u Hrvatskoj: Što se promjenilo u odnosu na devedesete?“. *Društvena istraživanja*, 14: 1039–1054.
- McSweeney, Brendan. (2002). „Hofstede’s model of national cultural differences and their consequences: a triumph of faith and a failure of analysis“. *Human Relations*, 55/1: 89–118.
- Moosmüller, Alois. (2009). „Kulturelle Differenz: Diskurse und Kontexte“, u: Moosmüller, Alois (ur.). *Konzepte kultureller Differenz*, 13–45. Münster: Waxmann Verlag.
- Müller, Stefan; Gelbrich, Katja. (2004). *Interkulturelles Marketing*. München: Verlag Vahlen.
- Podrug, Najla; Filipović, Davor; Stančić, Ines. (2014). „Analysis of cultural differences between Croatia, Brazil, Germany and Serbia“. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 27/1: 818–829. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2014.974915> (posjećeno: 8. lipnja 2019.)
- Požega, Željko; Crnković, Boris; Gashi, Ljuan Marko. (2013). „Analiza vrijednosnih dimenzija korporativne kulture zaposlenika poduzeća u državnom vlasništvu“. *Ekonomski vjesnik*, 26/2: 391–400.

- Raih, Edo; Budak, Jelena; Anić Ivan-Damir. (2015). *Dimenzije nacionalne kulture kao odrednice poslovne klime u Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski Institut. https://www.eizg.hr/UserDocsImages/projekti/završeni/Dimenzije-nacionalne-kulture_2015-final.pdf (posjećeno: 10. listopada 2020.)
- Raih, Edo; Budak, Jelena; Anić Ivan-Damir (2016). „Hofstede’s Culture Value Survey in Croatia: Examining Regional Differences“. *Društvena istraživanja*, 25/3: 309–327.
- Reimer, Annett. (2005). *Die Bedeutung der Kulturtheorie von Geert Hofstede für das internationale Management*. Wismarer Diskussionspapiere, Heft 20/2005. Wismar: Hochschule Wismar. https://www.econstor.eu/bitstream/10419/23328/1/0520_Reimer.pdf (posjećeno: 10. listopada 2020.)
- Sackmann, Sonja. (2002). *Unternehmenskultur: Erkennen, Entwickeln, Verändern*. Neuwied: Krißel.
- Scheele, Kathrin. (2005). *Der Wandel der Organisationskultur in deutschen Unternehmen nach Übernahme durch amerikanische Konzern*. Hamburg: Diplomica Verlag GmbH.
- Schmid, Stefan. (1996). *Multikulturalität in der internationalen Unternehmung: Konzepte, Re-flexionen, Implikationen*. Wiesbaden: Gabler.
- Sivakumar, K.; Nakata, Cheryl. (2001). „The stampede toward Hofstede’s framework: avoiding the sample design pit in cross-cultural research.“ *Journal of international business studies*, 32/3: 555–574.
- Sondergaard, Mikael. (1994). „Hofstede’s consequences: A study of reviews, citations and replications.“ *Organizations studies*, 15/3: 447–456.
- Sorge, Arndt. (1983). „Culture’s consequences: International differences of work-related values.“ *Administrative science quarterly*, Dezember: 625–629.
- Sumetzberger, Walter. (2003). Mehr als eine Frage der Kultur. *Hernsteiner*, 1: 23–27. https://sumetzberger-consulting.com/wpcontent/uploads/2019/05/Mehr_als_eine_Frage_der_Kultur.pdf (posjećeno: 10. siječnja 2020.)
- Šandrk Nukić, Ivana; Načinović Braje, Ivana. (2017). „Considerations of national culture’s role in explaining competitiveness“. *Ekonomski vjesnik*, 30/2: 383–397.
- Šimić Banović, Ružica; Podrug, Najla. (2016). „Prevladavajuće vrijednosti u hrvatskome poslovnom okruženju: Približavamo li se Zapadu?“, u: Sekulić, Duško (ur.). *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo.
- Švarc, Jadranka; Lažnjak, Jasminka. (2017). *Innovation culture in crony capitalism. Does Hofstede’s model matter?*. Zagreb: Institut of Social Sciences Ivo Pilar.
- Tomljenović, Ljerka; Stilin, Anita. (n. d.). (2012). *Istraživanje Hofstedeovih kulturalnih dimenzija na uzorku studenata poduzetništva*: U: Katalinić, B. (ur.) 3rd International Conference Vallis Aurea focus on: Regional Development – Proceedings. Požega: Polytechnic of Požega; Croatia & DAAAM International Vienna, 1031–1035. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&u-act=8&ved=2ahUKEwj3ha2JosXsAhVFiIsKHc36ALYQFjABegQIAhAC&url=https%3A%2F%2Fbib.irb.hr%2Fdatoteka%2F718585.Istrazivanje_Hofstedovih_kulturalnih_dimenzija_Tomljenovic_Stilin.doc&usq=AOvVaw2ypg0rJKnn_PwmdnGHVpKO (posjećeno: 18. listopada 2020.)
- Trompenaars, Fons. (1993). *Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Business*. New York: Random House Business Books.
- Wagner, Ariane-Sissy. (2017). *Konflikte in internationalen Unternehmen. Vielfalt, Widersprüche und Paradoxien interkultureller Kommunikation*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Wahab, E. O., Odunsi, S. O., Ajiboye, O. E. (2012). „Causes and Consequences of Rapid Erosion of Cultural Values in a Traditional African Society“. *Journal of Anthropology*, Volume 2012. <https://www.hindawi.com/journals/janthro/2012/327061/#B11> (posjećeno: 8. lipnja 2019.)
- Weink, Elke, Lang, Rainhart. (ur.) (2001). *Moderne Organisationstheorien*. Wiesbaden: Verlag Dr. Th. Gabler GmbH.
- Williams, Raymond. (1983). *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*. London: Fontana.
- Županov, Josip. (1995). *Poslije Potopa*. Zagreb: Nakladni Zavod Globus.

ANALYSIS OF DIMENSIONS VALUE IN CROATIAN COMPANIES WITHIN THE FRAMEWORK OF THE POST-SOCIALIST TRANSITION PROCESS OF CROATIAN SOCIETY - INSIGHT INTO HOFSTEDE'S MODELS OF NATIONAL AND ORGANIZATIONAL CULTURE AND RELEVANT CROATIAN RESEARCH

The aim of this thesis is to provide an insight into the foundations on which the dissertation entitled “Analysis of value dimensions in Croatian companies in the post-socialist transition process of Croatian society” will be written in the future. After a brief insight into the current conditions of Croatian society and after presentation the research questions, the first part of this thesis presents Hofstede’s models of national (6-D-model) and organizational (IRIC study) culture. This is followed by a tabular elaboration of the characteristics for the different cultural dimensions, which however focuses exclusively on the manager-employee relationship, and by a critical evaluation of Hofstede’s 6-D model. In the second part of this paper some relevant Croatian researches are presented; the elaborated results are discussed in the context of Croatian reality by comparing these results with the results of the European Value Study (EVS) for Croatia. Finally, the selection of Croatian companies listed on the Zagreb Stock Exchange CROBEX, which were chosen as the object of investigation for the future dissertation, is explained. The present work ends with an outlook on the forthcoming steps and the formulation of the final dissertation goals.

Keywords: corporate culture, corporate values, HR management, Hofstede, cultural dimensions

NACIONALNI IDENTITET IZ PERSPEKTIVE PRISTUPA SOCIJALNOG IDENTITETA

Identitet iz filozofijske perspektive predstavlja važno egzistencijalno pitanje o tome tko smo mi i što čini naš identitet. Razumijevanje odnosa između osobnog i socijalnog identiteta središnje su teme proučavanja identiteta. Osobni identitet polazi od pretpostavke različitosti pojedinca u odnosu na druge, dok socijalni identitet obuhvaća sličnosti s drugima. Teorija socijalnog identiteta polazi od činjenice da članstvo u nekoj grupi pomaže osobi da definira tko je i u kakvom je odnosu s drugima. Ova teorija razvijala se kroz niz istraživanja provedenih na tzv. studijama minimalnih grupa. Razvoj teorije socijalnog identiteta naglasio je tri kognitivna procesa nužna za formiranje socijalnog identiteta, a oni su socijalna kategorizacija, socijalna identifikacija i socijalna usporedba. Nacionalni identitet ima izniman utjecaj na povijesne događaje i čovječanstvo. Uz njega se vežu pojmovi domoljublja i nacionalizma koji ponekad uz sebe vežu negativnu konotaciju. Nacionalni identitet predstavlja važan faktor u stabilnosti i opstojnosti države. Hrvatski nacionalni identitet je još uvijek u izgradnji i pod pritiskom procesa globalizacije, stoga je potrebno posebnu pažnju posvetiti očuvanju nositelja temeljnih značenja identiteta poput nacionalnih referencijalnih simbola. U ovom preglednom radu cilj je sustavno prikazati dosadašnja istraživanja o pristupu socijalnog identiteta. Konkretnije, rad će se fokusirati na opisivanju nacionalnog identiteta kroz perspektivu pristupa socijalnog identiteta. Upravo je nacionalni identitet jedan od značajnijih faktora posebno kod novonastalih nacionalnih država kao što je Hrvatska. Tako, usvajajući postulate teorije socijalnog identiteta, određena zajednica može imati benefite u vidu spoznaja o načinima očuvanja i promicanja nacionalnog identiteta, da istovremeno ne dolazi do marginalizacije i stigmatiziranja drugih nacionalnih zajednica.

Ključne riječi: socijalni identitet, nacionalni identitet, domoljublje, nacionalizam, teorija socijalnog identiteta

1. Uvod

Pojam *identiteta* tema je kojom se posljednjih desetljeća znanstvenici iz različitih polja znanosti intenzivno bave, no polemika je započela još u filozofskim razmišljanjima i diskusijama. Različiti autori konstrukt identiteta definiraju kroz različite teorijske pristupe, pri čemu se analiziraju razlike u značenju pojma identiteta na osobnoj i pojma identiteta na društvenoj razini, kao i njihova međusobna isprepletenost.

U ovome radu obrađeno je pitanje identiteta u društvenim znanostima i detaljnije je prikazan pristup socijalnom identitetu, kako bi se dobio sveobuhvatan pogled na važne perspektive i teorije unutar kojih se identitet može proučavati. S obzirom na to da se unutar teorije socijalnog identiteta nacionalni identitet izdvaja kao jedan od značajnijih faktora, definirana su različita poimanja nacionalnog identiteta te koncepti i problematika povezani s istim.

U procesu globalizacije pitanje očuvanja nacionalnog identiteta predstavlja izazov za sve nacionalne države, a posebno za novonastale nacionalne države kao što je Hrvatska. Stoga se u radu stavlja naglasak na hrvatski nacionalni identitet, a u poglavlju o hrvatskom nacionalnom identitetu ukratko je prikazan njegov povijesni i društveni razvoj, ali i suvremena istraživanja koja se bave tom temom jer je hrvatski nacionalni identitet, kao važan element hrvatske države i povezanosti hrvatske nacije, još uvijek u izgradnji pa je potrebno voditi brigu o njegovom očuvanju. U posljednjem dijelu definira se pogled na hrvatski nacionalni identitet iz perspektive pristupa socijalnog identiteta.

2. Razvoj koncepta identiteta

Moderne sociologijske i psihologijske rasprave i istraživanja o identitetu svoje uporište imaju u zapadnoj filozofiji jer je sam pojam „identitet“ proizašao iz filozofije. Temeljna grana metafizike ontologija bavi

se upravo proučavanjem bića, njegove biti, postojanja, identiteta i karakteristika koje ga čine bićem (Veľjak 2013). Iz filozofijske perspektive, identitet je važan jer povlači za sobom egzistencijalna pitanja: tko smo mi i što čini naš identitet. Primjerice, Platon i Descartes smatraju da postojanje ljudskog tijela nije nužni kriterij za postojanje osobnog identiteta. Platon tvrdi da čovjek može živjeti nakon tjelesne smrti, što znači da identitet opstaje i bez ljudskog tijela, u duši. Upravo je takvo gledište zastupljeno u brojnim religijama. Descartes za razliku od njega stavlja naglasak na kognitivnu sferu („Mislim, dakle jesam.“) identificirajući misli kao osnovni čimbenik čovjekovog identiteta (Williams 2005). Locke skreće pažnju na koncept psihološkog kontinuiteta koji zauzima važno mjesto u zapadnoj filozofiji. Proživljena iskustva i podražaji iz okoline utječu na to da se ljudi mijenjaju pa tako osoba koja proživi pojedinu situaciju, psihološki evoluiru u drugačiju osobu. Međutim, postoji psihološki kontinuitet između tih dviju osoba. Pri tome Locke ističe važnost svjesnosti: čovjek je svjestan svojih misli, osjećaja i postupaka, može zaključivati i reflektirati se na prošle događaje te zbog toga zna da je njegov identitet jednak u različito vrijeme ili na različitim mjestima (Locke 2008: 36–37).

Irving Copi (1967: 150–151) naziva takav pristup logičkom zamkom: ako entitet stvarno doživi promjenu, onda entitet prije i entitet nakon promjene ne mogu imati isti identitet i obrnuto: ako entitet ima isti identitet prije i nakon promjene, onda nije došlo do promjene. Hartman (1976) iznosi da je već i Aristotel predvidio odgovor na tu zamku naglašavajući da neke promjene mijenjanju bit nekog entiteta, dok druge promjene ne utječu na esencijalne karakteristike entiteta. Logičke zamke prevladavaju u filozofskim razmišljanjima o identitetu ostavljajući mnoga pitanja neodgovorenima, a koncepte empirijski neprovjerljivima. Kroz proučavanje identiteta u sociologiji i psihologiji pokušavaju se pronaći empirijski potkrepljeniji odgovori na temeljna filozofijska pitanja o identitetu. Preispituje se koje su komponente identiteta, što sve utječe na njegovo formiranje te koliko je identitet stabilan.

3. Odnos između osobnog i socijalnog i identiteta

Definiranje i razumijevanje odnosa između osobnog i socijalnog identiteta središnje su teme proučavanja identiteta. Isprepletenost ta dva konstrukta otežava njihovo razlikovanje i utvrđivanje odnosa među njima. Ljudi kao društvena bića ovisni su o međusobnoj interakciji i njihovi identiteti podložni su usporedbi s drugima, a percepcija drugih ljudi utječe na identitet osobe. Definiranje osobnog identiteta polazi od pretpostavke različitosti pojedinca u odnosu na druge, dok definiranje pojma socijalnog identiteta obuhvaća sličnosti s drugima.

Prema postavkama koje iznosi Huntington (2007) pojedinci mogu posjedovati široki spektar identiteta i teško je opisati sva područja i sve moguće generatore identiteta, no osnovne identitete možemo klasificirati u nekoliko kategorija. Prva kategorija obuhvaća *prispive* identitete poput postojanja zajedničkih predaka, spola, dobi, roda, rase i etničke pripadnosti. Druga kategorija predstavlja *kulturalna obilježja* koja uključuju jezik, narodnost, vjeru, civilizaciju ili pak pripadnost određenom klanu, skupini ili etničkoj zajednici. Zatim je važna *teritorijalna odrednica* identiteta kao što je neposredna okolina, selo, grad, mjesto, pokrajina, država, regija, zavičaj, zemljopisno područje, kontinent, hemisfera. Četvrta kategorija pokriva *politički aspekt*, kao što je frakcija, klika, interesna skupina, vođa, pokret, cilj, stranka, ideologija, država, dok posao, zanimanje, zvanje, radna skupina, poslodavac, gospodarska grana, sektor, klasa i sindikat objedinjuju ekonomske značajke identiteta. Posljednja kategorija jest *društveni identitet*: prijatelji, kolege, članovi momčadi i kluba, te status i društvo za slobodno vrijeme.

Socijalni se identitet gradi kroz proces socijalizacije pri kojem pojedinac uči koja očekivanja društvo ima od njega, koje društvene vrijednosti treba razvijati, koje običaje, navike, zakone, kulturu treba usvojiti (McPherson 1989). Penda (2005) iznosi da samim time što živimo u određenoj socijalnoj sredini kroz socijalizaciju usvajamo svoj socijalni identitet, no smatra da taj naučeni identitet ne odgovara na pitanje „Tko smo mi?“. Prema njegovu stajalištu traženje odgovora na to pitanje sloboda je svakoga pojedin-

ca koju nitko nema pravo ograničiti. Osobni identitet percipira kao glavni temelj za razvoj kvalitetne društvene uloge, a svaki pojedinac ima više različitih identiteta koji se nalaze u srži uloga koje imamo. Goffman (1959) se slaže s postavkom da svatko od nas ima veliki broj različitih uloga i s time povezanih identiteta, ali se fokusira na svakodnevne interakcije između ljudi licem-u-lice kroz koje pojedinac prezentira sebe, svoj identitet. Kad smo u interakciji s drugima, svojim ponašanjem, govorom i izgledom pokušavamo kontrolirati dojam koji će druga osoba steći o nama. Kao u kazalištu, i u životu postoje različite uloge i svaka od njih nosi drugačije norme ponašanja i očekivanja, pa će se ista osoba različito ponašati ovisno o situaciji i ulozi u kojoj se nalazi.

Giddens (1991) dodaje da se identitet neprestano mijenja pod utjecajem događaja iz okoline, a naglasak stavlja na biografiju pojedinca, na njegovu životnu priču kao glavnu odrednicu identiteta. Također ističe da self nije pasivan, već osoba utječe na globalne društvene procese i promjene, koliko god njihov utjecaj djelovao lokalno. Identitet je refleksivan, ne samo da događaji iz okoline utječu na formiranje identiteta, već identitet pojedinca utječe i na događaje u okolini. Takav način promatranja identiteta proizlazi iz karakteristika postmodernog društva u kojem više nema jasnih smjernica što je poželjni identitet, a brze društvene promjene i s njima povezana neizvjesnost, uzrokuju anksioznost. Kako bismo se nosili s tom anksioznošću, identitet se formira iznutra, pojedinac ga sam kreira i rekonstruira vodeći se prvenstveno principom autentičnosti i zato naglasak treba biti na jedinstvenoj životnoj priči pojedinca. Iz Giddensove perspektive, pojedincima ne preostaje ništa drugo nego konstantno se mijenjati kako bi se prilagodili stalnim promjenama u okolini.

Drugu perspektivu razvija Jenkins (2002) te iznosi vlastiti pogled na društvo i identitet smatrajući da se temeljna razlika između individualnog i društvenog, kolektivnog identiteta bazira na tome ističemo li sličnosti ili razlike između pojedinca i drugih. Smatra da su svi identiteti po svojoj definiciji društveni jer uvijek uključuju sličnosti i razlike među pojedincima i grupama. Identitet pojedinca jest multidimenzionalan i nikad nije u potpunosti formiran, pa čak ni u trenutku smrti jer se neki identiteti, poput identiteta sveca/svetice ili mučenika/mučenice, mogu postići tek nakon smrti.

Deschamps i Devos (1998) naglašavaju pogled na individualni i socijalni identitet u smjeru međusobne neovisnosti. Ističu da, uz to što se svaki od tih identiteta može razvijati zasebno, postoji mogućnost paralelnog razvoja pri čemu jačanje osobnog identiteta neće utjecati na smanjivanje socijalnog identiteta i obrnuto.

4. Pristup socijalnog identiteta

Teorija socijalnog identiteta polazi od činjenice da članstvo u nekoj grupi pomaže osobi da definira tko je i u kakvom je odnosu s drugima. Ova teorija razvijala se kroz niz istraživanja provedenih na grupama tzv. studije minimalnih grupa. Minimalna grupa ona je u kojoj se članstvo temelji na proizvoljnom kriteriju, članovi grupa su anonimni i nisu u interakciji s članovima ni svoje ni ostalih grupa, što znači da minimalne grupe nisu socijalno značajne van eksperimenta koji se provodi, već su u potpunosti kognitivne (Scheepers i Ellemers 2019). Također, kako bi uvjet minimalne grupe bio zadovoljen, ne smije biti interakcije licem u lice (među članovima različitih, ali i istih grupa) niti zajedničke aktivnosti, a kriteriji kategorizacije i postupci članova grupe ne smiju imati nikakvu korist niti štetu za pripadnike grupe (Bilig i Tajfel 1973).

Primjer takvog istraživanja sa zadovoljenim kriterijima minimalne grupe bio je prvi eksperiment u istraživanju Tajfela i suradnika (1971) gdje su grupe podijeljene na temelju procjene broja točaka koje su im prikazivane na ekranu sukcesivno u grupama. U „neutralnom“ eksperimentalnom uvjetu, nakon što su sudionici procijenili broj prikazanih točaka, eksperimentator im je naglasio da neki ljudi konstantno precjenjuju, dok drugi podcjenjuju broj točaka, no takvo precjenjivanje, odnosno podcjenjivanje, nije povezano

s točnosti prosudbe. U drugom eksperimentalnom uvjetu sudionicima je rečeno da određeni ljudi točnije procjenjuju broj točaka od drugih. Iako su sudionici u oba uvjeta nasumično raspoređeni u grupe, prvima je naglašeno da se u jednoj grupi nalazi četvero sudionika s najvišim procjenama, a u drugoj četvero sudionika s najnižim procjenama. U drugom, vrijednosno obojenom uvjetu, sudionici su mislili da su podijeljeni u grupe na temelju točnosti procjene. Nakon raspodjele sudionika u grupe na temelju procjene broja prikazanih točaka, uslijedio je drugi dio eksperimenta gdje su sudionici, anonimno i svatko za sebe, trebali odlučiti o novčanim nagradama i kaznama koje bi dodijelili drugim sudionicima. Iako sudionici nisu znali identitet pojedinca kojeg su ocjenjivali, na predlošku za ocjenjivanje naglašeno je ocjenjuju li osobu iz svoje ili vanjske grupe. Rezultati su pokazali kako sudionici pri bodovanju favoriziraju članove svoje grupe u odnosu na članove vanjske grupe, ali nije postojala značajna razlika između neutralnog i vrijednosno obojenog uvjeta što potvrđuje da se diskriminatorno ponašanje javlja i kada pripadnost grupi nije značajna, smisljena za sudionike.

Opisani eksperiment, kao i oni koji su uslijedili (Biling i Tajfel 1973; Tajfel i Biling 1974; Turner 1975), pokazali su kako je sama socijalna kategorizacija, svjesnost postojanja vanjske grupe, dovoljna za pojavu međugrupne diskriminacije, tj. favoriziranja članova vlastite grupe bez obzira na to što ne postoji sukob interesa ili hostilnost među članovima različitih grupa. Dodatno, ponudili su uvjerljive dokaze da je pojedincu važnija strategija postizanja maksimalne razlike među grupama nego strategija ostvarivanja maksimalne dobiti za vlastitu grupu. Također, otvorili su pitanje zašto sudionici i u grupama bez zajedničke prošlosti ili konteksta, biraju normu kompetitivnog grupnog ponašanja, a ne normu pravednosti (Turner i Reynolds 2012).

Kako odgovor na to pitanje nisu mogle ponuditi tradicionalne teorije međugrupnih odnosa, razvijena je teorija socijalnog identiteta koja naglašava tri kognitivna procesa nužna za formiranje socijalnog identiteta, tj. razlikovanja vlastite i vanjske grupe: socijalna kategorizacija, socijalna identifikacija i socijalna usporedba (Tajfel i Turner 2004). Tajfel i Turner ističu tri ključne pretpostavke: 1) pojedinci će težiti održavanju ili povećanju razine samopoštovanja i pozitivnog socijalnog identiteta; 2) percepcija socijalnog identiteta kao pozitivnog ili negativnog ovisi o evaluacijama onih grupa koje utječu na formiranje identiteta pojedinca (vlastita i druge grupe); 3) socijalna usporedba između vlastite i vanjske grupe s obzirom na njezine pozitivne i negativne karakteristike određuje pojedinčevu percepciju vlastite grupe kao pozitivne ili negativne, a kada osoba nije zadovoljna svojim socijalnim identitetom težiti će ili prelasku u drugu, pozitivnije percipiranu grupu, ili pozitivnijoj percepciji vlastite grupe.

Autori u istom radu dodaju kako su mogući načini za očuvanje pozitivne percepcije socijalnog identiteta: 1) mobilnost pojedinca, tj. prelazak u drugu, pozitivnije vrednovanu grupu ili izlazak iz postojeće; 2) socijalna kreativnost kada članovi grupe mijenjaju elemente ili način socijalne usporedbe; 3) društveno natjecanje kojeg Turner (1975) razlikuje od stvarnog, realističnog natjecanja jer stvarno se natjecanje temelji na stvarnom osobnom interesu, a motivirano je konkretnom koristi za pojedinca, dok se društveno natjecanje temelji na socijalnoj usporedbi i motivirano je samoevaluacijom. Kako bi došlo do društvenog natjecanja, nužan je preduvjet prisutnost međusobne usporedbe grupa i diferencijacije na temelju neke karakteristike koja je važna objema grupama za formiranje socijalnog identiteta s tim da nemaju sve međugrupne razlike jednaku važnost za pojedinu grupu (Tajfel 1959).

Koliko će određeni identitet biti važan, odnosno koje će mjesto zauzeti u hijerarhiji identiteta, ovisi o njegovoj salijentnosti. Kako jedan identitet postaje više salijentan, nužno je da drugi postane manje zastupljen (Stryker i Serpe 1994).

Turner (1975) razrađuje kognitivni element teorije socijalnog identiteta naglašavajući važnost unutargrupnih, a ne samo međugrupnih procesa: ljudi definiraju sebe i druge kao članove iste grupe što dovodi do poistovjećivanja osobe s grupom i njenim atributima (depersonalizacija), a grupa postaje kognitivna, psihološka stvarnost koja utječe na osobni identitet. Nadalje Tajfel i suradnici (1979) definiraju procese

socijalne usporedbe i kategorizacije kao ključne za formiranje socijalnog identiteta gdje socijalna kategorizacija omogućuje pojedincu snalaženje u kompleksnom društvu nudeći mu smjernice za djelovanje, dok socijalna usporedba omogućuje postizanje pozitivnog pogleda na sebe i pozitivnog socijalnog identiteta kroz usporedbu članova grupe s drugim, manje pozitivno percipiranim, grupama. Time nastaje teorija samokategorizacije koja koristi vrlo slične hipoteze i metode kao teorija socijalnog identiteta te se temelji na istim teorijskim pretpostavkama zbog čega se često ove dvije teorije zajednički nazivaju pristupom socijalnog identiteta.

Međutim, iako obje teorije ističu ključnu ulogu procesa socijalne kategorizacije, teorija socijalnog identiteta definira interpersonalne i intergrupne procese kao suprotne krajeve jednog spektra. Pri tome jedan kraj predstavlja interpersonalne interakcije temeljene na odnosima među ljudima i izuzete od postojanja bilo kakvih socijalnih kategorija. Dok u intergrupnim interakcijama pojedinac predstavlja vlastitu grupu i grupna pripadnost nadjačava sve individualne vrijednosti i osobine. Nasuprot tome, teorija samokategorizacije gleda na socijalnu kategorizaciju i identifikaciju kao na isprepleteni kontinuum u kojem se ističu tri razine kategorizacije ključne za identitet: najviša kategorija pojedinca kao ljudskog bića (ljudski identitet), srednja razina kategorizacije sebe kao člana grupe u odnosu na druge grupe (društveni identitet) i najniža razina osobnog identiteta koja se temelji na usporedbama s drugim ljudima (Turner i Reynolds 2012).

Koja će kategorija biti dominantna u određenom trenutku ovisi o dvama faktorima: dostupnosti te kategorije i podudarnosti (*fit*). Podudarnost se odnosi na percepciju društvene kategorije kao odraz društvene stvarnosti. Pri tome se razlikuju komparativna i normativna podudarnost. Komparativna podudarnost počiva na principu metakontrasta: što su veće opažene sličnosti među članovima jedne grupe u odnosu na percipirane razlike s članovima ostalih grupa, to je veća komparativna podudarnost, a time i vjerojatnost da ta društvena kategorija postane dominantna za identitet u određenom trenutku i kontekstu (Hornsey 2008). Normativna podudarnost odnosi se na opažanje sličnosti između normi koje određuju naše ponašanje i normi karakterističnih za tu grupu uz istovremenu percepciju razlika između ponašanja članova vlastite i drugih grupa. Dostupnost društvene kategorije može biti privremena, ovisna o situacijskim faktorima, ali može biti i kronična ako se određena kategorija često aktivira ili su ljudi motivirani identificirati se s tom kategorijom.

Pristup socijalnog identiteta omogućio je novi pogled na koncepte grupne solidarnosti i kohezivnosti u odnosu na tradicionalne pristupe gdje su se solidarnost i kohezija smatrali produktom interpersonalnih faktora. Nasuprot tome, ističe se da sama grupna pripadnost i karakteristike grupe utječu na grupnu koheziju i solidarnost (Hogg i Hardie 1991). Još je i prije pristupa socijalnog identiteta utvrđeno kako na koheziju utječu događaji u okolini pa tako vanjske prijetnje koje grupa percipira, poput sukoba s drugim grupama ili ratova, također mogu predstavljati izvor kohezije (Simmel 1955; Sherif i sur. 1961).

Na temelju premisa proizašlih iz teorije socijalnog identiteta mogu se formulirati teorijske pretpostavke o nacionalnom identitetu. U tome kontekstu, prema Barrett (2000) nacionalni identitet uključuje samokategorizaciju u vidu pripadanja određenoj naciji, osjećaj nacionalne pripadnosti ugrađen u identitet pojedinca, pozitivne i negativne emocije, stereotipe, promišljanje o ciljevima i problemima nacije te volju za internaliziranjem nacionalne kulture i vrijednosti. Salazar (1998) smatra da je nacionalni identitet najznačajnija komponenta socijalnog identiteta.

4.1. Nacionalni identitet

Objašnjavajući pojam nacionalnog identiteta, Korunić (2006) ističe važnost diferenciranja termina etnički i nacionalni. Etničke grupe, zajednice i etnički identitet vezani su uz povijest čovječanstva i smatra se da su etničke skupine i etnički identitet postojali prije nacija i nacionalnih identiteta. Etnički identitet obuhvaća pripadanje određenoj etničkoj zajednici koja je definirana kroz zajedničko podrijetlo, kulturno

naslijeđe, tradiciju, vrijednosti pa čak i jezik i religiju. Etnije, za razliku od nacija, ne moraju biti nastanjene na određenom teritoriju koji se percipira kao teritorijalna domovina, već poveznica s teritorijem može biti bazirana na simboličkim i povijesnim segmentima. Definicija nacije i nacionalnog identiteta naišla je na brojne nesuglasice i povijesne promjene. Sve do 18. stoljeća pojam nacije prvenstveno se odnosio na manje lokalne, tj. zavičajne skupine unutar velikih društvenih skupina. Tek u 19. i 20. stoljeću koncepti moderne nacije, države, nacionalizma i nacionalnog identiteta postaju središnje društvene pojave koje omogućuju integraciju svih regija i pokrajina jednog naroda u novu nacionalnu cjelinu – državu (Korunić 2005).

Smith (1991) kao glavne značajke neke etničke zajednice navodi posjedovanje vlastitog imena, zajedničkih mitova o precima i zajedničkih povijesnih sjećanja. Ističe važnost povezanosti s domovinom i posjedovanje određenih obilježja po kojima se zajednica razlikuje od drugih, te prisutnost osjećaja uzajamnosti kod znatnijeg dijela zajednice. Karakteristike jedne etničke zajednice prenose se s naraštaja na naraštaj u jednom donekle modificiranom obliku i tako se osigurava opstanak zajednice te se postepeno izgrađuje „etnička jezgra“ koja je bila bit država i kraljevina u ranom srednjem vijeku. Etničke jezgre kroz povijest poslužile su kao okosnica razvoju nacija oko kojih se uspostavlja državna vlast, a većina današnjih nacionalnih država, koje su u najvećem dijelu polietničke, u svojoj su osnovi zasnovane na temeljima jedne dominantne etnije.

Bauman (2004) smatra kako nacija nije proizašla prirodno iz ljudskog iskustva, već je ona imaginarni koncept umjetno nastao kao rezultat modernih promjena i odgovor na krizu pripadanja. Leticia (2009) sumira postojeće teze i teorije o društvenim identitetima i procesima identifikacije ističući četiri temeljna pristupa koja se u ostalim teorijama kombiniraju: 1) primordijalna teorija s fokusom na nasljednost identiteta i njegovo stjecanje kroz procese rane socijalizacije zbog čega se ne mijenja značajno tijekom života; 2) teorija racionalnog izbora prema kojoj je identitet posljedica slobodnog izbora pojedinca čiji je cilj postići maksimalnu korist; 3) konstruktivistička teorija u kojoj su identiteti produkt društvene strukture i odnosa; te 4) teorija o društvenom identitetu temeljena na postavki da se svi društveni identiteti razvijaju kroz tri povezana kognitivno-emocionalna procesa: a) kategorizacije (sebe i drugih), b) identifikacije (tko smo mi i tko su oni) i c) društvene usporedbe (između nas i njih).

Bez obzira na prirodu nastanka nacije, neosporna je njezina važnost za formiranje identiteta pojedinca. Tako Salazar (1998) smatra da nacionalni identitet ima i izniman utjecaj na povijesne događaje i čovječanstvo. Kada se kroz povijest promatra kredibilitet nacionalnoga identiteta u pojedinim društvima, može se zamijetiti kako nacionalni identiteti nisu fiksne odrednice već živo tkivo podložno različitim utjecajima. Kroz različite razvojne faze društva razne sastavnice nacionalnog identiteta poprimaju drugačije statuse. Uz postojanje teritorija, kao važno obilježje nacionalnog identiteta ističe se postojanje zajedničkih političkih ciljeva, zakona i regulativa. Pripadnici određene nacije protkani su zajedničkom kulturom, vrijednostima i tradicijom, zajedničkim povijesnim sjećanjima i simbolima te imaju slobodu odabira kojoj naciji žele pripadati. S druge strane, etnički identiteti stabilnije su varijable jer etničko podrijetlo teško podliježe promjenama, a pojedinci ne mogu sami birati svoje etničko podrijetlo, već je ono definirano rođenjem, tj. pripadanjem određenoj lozi. Identitet jednog naroda ili nacije kontinuirano se modificira i transformira, a formiranje identiteta često se odvija promatranjem razlika u odnosu na druge.

Huntington (2007) u svojoj knjizi „Tko smo mi?“ polemizira o važnosti postojanja vanjskog neprijatelja i konstrukta mržnje u razvoju međugrupne kohezivnosti što objašnjava veću povezanost pripadnika nacije u ratnim razdobljima. Dodatno ističe da pojedinci koji i nemaju posebno izraženu potrebu za mržnjom, zbog same esencijalne osnove konstrukta identiteta očitovane u potrebi za uspoređivanjem i razlikovanjem, mogu doprinijeti stvaranju neprijatelja. Međusobno suparništvo u početku može počivati na isticanju minimalnih razlika, no konstantna kompetitivnost s vremenom produbljuje sukob i povećava

se vjerojatnost da se unutar naoko vrlo slične grupe stvori neprijateljska skupina. Istodobno natjecanje i sukobi mogu egzistirati u skupinama sa sličnim karakteristikama.

Mnoge sociološke i psihološke teorije impliciraju da je u ljudskoj naravi ukorijenjena potreba za imanjem neprijatelja, zavisti, mržnjom i nasiljem. Nadalje Tajfel i Turner (2004) pretpostavljaju da će intenzivniji konflikti među grupama dovesti do toga da će se pojedinci iz suprotstavljenih grupa međusobno ponašati više na temelju svoje pripadnosti grupi nego na temelju osobnog identiteta ili pojedinačnih odnosa.

Stabilnost i opstojnost država značajno ovise o tome koliko njihovo stanovništvo ima jasno određenu poveznicu vlastitoga identiteta s identitetom države. Primjerice, zemlje poput Sovjetskog saveza, Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Sjeverne Irske ili Sjedinjenih Američkih Država u zadnjim desetljećima osjećaju problem vezan uz krizu identiteta što je kod nekih zemalja dovelo i do raspada. Kraj dvadesetog stoljeća obilježen je porastom demokracije i smanjivanjem država s autoritarnim vlastima (Huntington 2007). Kao što smo mogli vidjeti i na primjeru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, za vrijeme vladavine komunističke vlasti težilo se gradnji jednog jugoslavenskog identiteta koji se nametao ljudima drugačijih narodnosti. Totalitarne režime obilježava niska uključenost pojedinaca u sustave vlasti što je vidljivo i u samoj činjenici da se vlast ne bira demokratskim izborima i pojedinci ne participiraju u odlučivanju tko će njima vladati. U demokratskim sustavima veća uključenost članova zajednice u donošenje odluka pa samim time i odluka kojom se identitetu žele prikloniti.

U današnjem društvu kao temeljni nacionalni simboli koji predstavljaju naciju i njezinu prisutnost među drugim nacijama ističu se zastava, himna i nacionalni blagdani, no pored toga postoji i cijeli niz drugih nacionalnih simbola: valuta, glavni grad, narodne nošnje, nacionalni muzeji, ratni spomenici, običaji, narodni junaci i junakinje, bonton, umjetnost, obrazovanje, zakoni itd. Važno je istaknuti kako simbolizam i nacionalni simboli imaju veću ulogu u manje razvijenim demokracijama poput Sjeverne Irske ili balkanskih država gdje su etničke spone puno snažnije i čiji stanovnici iskazuju izrazito veliku privrženost mitovima i ritualima (Trako Poljak 2016).

Uz nastanak nacija veže se pojam nacionalizma koji je kao ideološki pokret obilježen težnjom za autonomijom, zajedništvom i identitetom određene nacije (Smith 1991) te osjećajem pripadnosti naciji. Vujević (2007) osjećaj pripadanja raščlanjuje na dva segmenta; domoljublje i rodoljublje. Domoljublje definira kao osjećaj pripadanja državi, a pod rodoljubljem podrazumijeva osjećaj pripadnosti naciji. Za razliku od Amerikanaca koji se više poistovjećuju s državom, u Europi se identifikacija sjedinjuje s nacijom i domovinom. To je vidljivo i u nazivima država gdje su često europske države i jezici nazvani po imenima naroda. Rodoljublje i domoljublje podrazumijevaju emocionalnu povezanost pojedinca s nacionalnom zajednicom ili državom, a pored toga, važno je koliko pojedinac posjeduje znanja o nacionalnoj zajednici ili državi što se naziva nacionalnom svijesću. Kako bi se mogla ostvariti povezanost između pripadnika nacionalne zajednice ili države, potrebno je da svi pojedinci usvoje osnovna znanja o vlastitoj domovini i njoj pripadajućoj kulturi. Bilig (1995) razlikuje vrući i ohlađeni nacionalizam: u ohlađenom nacionalizmu ne ističu se simboli u svakodnevnim situacijama, već u posebnim prigodama kao što je Dan državnosti, dok u vrućem nacionalizmu svaki osjećaj ugroženosti nacionalnog identiteta rezultira pojačanim korištenjem nacionalnih simbola.

U mnogim društvima sport je usko povezan s osjećajem nacionalnog ponosa i povezanosti s nacijom. Utjecaj sporta na društvo vidljiv je u segmentima razvoja nacionalne solidarnosti i usmjerenosti prema istome cilju, što neposredno dovodi do razvoja zajedničkog (nacionalnog) identiteta te povećava zajedništvo među pripadnicima određene skupine. Poseban interes za sport u vidu društveno-humanističkoga znanstvenog interesa uočljiv je u posljednja dva desetljeća kada su političke promjene dovele do stvaranja niza manjih nacionalnih država. Novonastale su države kroz sport i svoje sportaše promicale nacionalni identitet (Komar, 2015).

Pitanje očuvanja nacionalnog u složenom procesu globalizacije posebno je važno mlade nacionalne države poput Hrvatske.

4.2. Hrvatski nacionalni identitet

Hrvatska se može svrstati u tipične europske države u kojima ime države, naroda i jezika posjeduju isti korijen. Na hrvatskom etničkom i političkom prostoru hrvatski narod je dominantna etnička skupina, no uz dominantu etniju tu egzistiraju i druge etnije i jezična, kulturna, vjerska, nacionalna i društvena raznolikost (Korunić 2006).

Kada se tek formira određena nacija, u prvim koracima sudjeluje manja grupa intelektualaca koja obično nema veliki društveni utjecaj, ali u središte svog interesa stavljaju istraživanje o jeziku, kulturi i povijesti svoje nacije, potaknuti unutarnjom patriotskom motivacijom. U drugom koraku javljaju se skupine domoljuba i rodoljuba koji se zalažu za nacionalno osvještavanje, te nakon toga dolazi do širenja nacionalne ideje. Sukladno tome treba promatrati razvoj hrvatske nacije počevši od individualnih težnji za stvaranjem hrvatske nacije, preko nastanka ilirskog pokreta kojim se kroz dugogodišnje djelovanje promicatelja hrvatskog jezika, kulture i nacionalne svijesti došlo do masovnog širenja hrvatske nacionalne kulture (Fresl 2008). Do pojave građanskih pokreta koji utječu na modernizaciju društva i nastanak modernih nacija u 19. stoljeća, hrvatski narod već je imao izgrađene elemente prepoznatljivosti identiteta unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Postojali su razvijena teritorijalna, jezična, književna, znanstvena, politička, povijesna, kulturna i vjerska zajednica te društveni podsistemi i razvijene narodne zajednice koje su bile osnova za razvoj hrvatske nacije. Pojavljuju se građanski pokreti s nacionalno-integracijskim procesima koji utječu na modernizaciju društva i nastanak modernih nacija. Tada počinje formiranje autonomne hrvatske nacije i nacije–države. Na hrvatskom teritoriju najznačajniji utjecaj imali su građanski privredni pokret (modernizacija poljoprivrede), kulturni pokret (počeci moderne građanske kulture) i politički pokret (hrvatski narodni preporod ili ilirski pokret) koji su bili temelj za rekonstrukciju hrvatskog društva (Korunić 2006).

Dodatno, krajem 18. i početkom 19. stoljeća javljaju se pokušaji germanizacije (hrvatskog plemstva), mađarizacije (uvođenjem mađarskog jezika u škole) i talijanizacije (uvođenjem talijanskog kao službenog jezika u Dalmaciji) zbog čega je temelj hrvatskog narodnog preporoda bio hrvatski jezik. To je bio politički, ali i književni pokret jer se upravo kroz književna djela isticala važnost hrvatskog jezika, dotad zanemarivanog u institucijama, i poticalo se buđenje hrvatske nacionalne svijesti. Najvažniji predstavnici ilirskog pokreta bili su Ljudevit Gaj (koji pokreće *Novine Horvatzke*), Maksimilijan Vrhovec, Antun Mihanović, Josip Kušević, Ivan Derkos, Janko Drašković (na čiji je prijedlog osnovana Matica ilirska, kasnije Matica hrvatska) i Pavao Štoos sa svojim književnim djelima te Ivan Kukuljević Sakcinski koji je održao prvi govor na hrvatskom jeziku u Hrvatskom saboru. Hrvatska nacija i tada je bila multietnička, no kako su Hrvati bili dominantna etnija na tom prostoru uz visoku organizaciju i razmjere hrvatskog nacionalnog pokreta te hrvatski jezik kao standardiziran i službeno korišten u književnosti, obrazovanju i javnim ustanovama od 1847. godine, iskristalizirali su se kao dominantna zajednica čime nastaju temelji moderne hrvatske države (Korunić 2005).

Dok je većina europskih zemalja svoje nacionalne identitete kontinuirano gradila u periodu od 18. do 20. stoljeća, kroz stvaranje nacionalne kulture koja je bila iznad regionalnih i zavičajnih kultura, u Hrvatskoj je taj proces prisilno zaustavljen političkim okolnostima tijekom 20. stoljeća, što je imalo negativan utjecaj razvoj hrvatskog jezika, građanskog društva i hrvatske nacionalne države. Nakon niza turbulentnih i u mnogočemu tragičnih povijesnih događaja Hrvati su pobjedom u Domovinskom ratu izborili pravo na svoju nacionalnu državu i hrvatski narod dobiva priliku, uz simboličke, obredne, kulturne i mitske elemente domovine kao što su jezik, grb, zastava, himna, kulturno i povijesno naslijeđe, implementirati i pragmatične elemente suverene države u izgradnju nacionalnog identiteta (Letica 2009). Tek tim činom

hrvatski narod dobiva priliku potpuno razviti nacionalni identitet u vlastitoj nacionalnoj državi koja ima svoju vojsku, diplomaciju, zakone i nacionalne interese. U razvoju i reprezentaciji nacionalnog identiteta važnu su ulogu imali i Hrvatski sabor, ministarstva kulture, prosvjete, športa i tehničke kulture te Matica hrvatska čiji su ogranci obnovljeni tijekom 1989. i 1990. godine, nakon skoro 20 godina prisilne obustave rada i proganjanja članova Matice.

Tako devedesetih kreće razvoj hrvatskog nacionalnog identiteta kroz različite segmente, ali pod velikim opterećenjem poraća i društvenog okruženja koje u tom trenutku više preferira nadnacionalnost, globalnost, multikulturalnost. Pobjeda koju su hrvatski branitelji i hrvatski narod ostvarili u Domovinskom ratu nad velikosrpskim agresorom, koji je uz potporu Jugoslavenske narodne armije bio daleko nadmoćniji u vojnoj sili, probudila je u Hrvatima, komunističkim režimom prisilno potisnuti, nacionalni identitet.

Kako je hrvatski nacionalni identitet još uvijek u izgradnji i pod pritiskom procesa globalizacije, posebnu pažnju treba posvetiti očuvanju nositelja temeljnih značenja identiteta poput nacionalnih referencijalnih simbola jer u suprotnome može doći do gubitka osjećaja konsenzusa oko temeljnih vrijednosti te dekonstrukcije i narušavanja stabilnosti hrvatskog društvenog i političkog sustava (Morris 2005). Rezultati istraživanja Trako Poljak (2016) upozoravaju kako „neki od ključnih državnih simbola, državna zastava i himna, koji bi trebali predstavljati sve članove nacionalnog sustava, za ove (*ispitane*) građane ne ispunjavaju svoju temeljnu simboličku svrhu” (Trako Poljak 2016: 287), a autorica upozorava kako poteškoće u hrvatskom simboličkom identitetu narušavaju koheziju u državi, što može negativno utjecati na „konsolidaciju temeljnih značenja hrvatskog nacionalnog identiteta” (Trako Poljak 2016: 287). Rezultati istraživanja autora Franc i suradnici (2009) pokazuju da 90% građana Republike Hrvatske posjeduju izražen nacionalni identitet koji se očituje u privrženosti vlastitoj naciji. Pokazano je i da imaju izraženije kritičko domoljublje naspram nekritičkog domoljublja.

Pored simbola nacionalnog identiteta, rodoljublja i domoljublja Šakić (2001) konstatira da značajan utjecaj na ojačavanje i podizanje hrvatskog nacionalnog identiteta imaju upravljačke elite koje bi trebale izvršiti svoju transformaciju prema stvaranju modernih nacionalnih vladajućih elita. Okret prema modernom shvaćanju elita mogao bi obuhvaćati i određene postavke iz pristupa socijalnog identiteta te se zasnivati na osnovnim vrednotama hrvatskog nacionalnog i kulturnog identiteta.

Nadalje, posebno važnu ulogu u identifikaciji Hrvata ima hrvatski jezik koji se sačuvao kroz sva povijesno-politička previranja do stvaranja suvremene hrvatske države. Bratulić (2011) ističe da je hrvatski jezik potpuno jedinstven i drugačiji od svih ostalih jezika, a kao druga važna obilježja identiteta navodi književnost, povijest kao tradiciju, vjeru i religiju te povijesni prostor. Značajan doprinos opstojnosti hrvatskog nacionalnog identiteta dala je i Katolička crkva koja je kroz stoljeća prenosila i promicala hrvatske nacionalne vrijednosti (Prcela 2009). Slišković (2014) smatra da bez Katoličke crkve ne bi bilo ni suvremene hrvatske nacije jer je upravo Katolička crkva usmjeravala hrvatski narod i hrvatski društveno-politički ustroj prema Zapadu i Europi te je doprinijela razvoju jezičnog, obrazovnog i kulturnog područja.

4.3. Hrvatski nacionalni identitet kroz pristup socijalnog identiteta

Salazar (1998) primjenjuje teoriju socijalnog identiteta na koncept nacije tako da se na temelju njezinih pretpostavki odgovara na ključna pitanja o nacionalnom identitetu i zaključuje:

1) Pripadnici iste nacije međusobno su povezani u sadašnjosti kroz suživot na istom prostoru (iako se većina njih međusobno ne poznaje), ali i kroz prošlost i budućnost upravo zahvaljujući procesu depersonalizacije kao posljedice procesa samokategorizacije. Na taj način nacija postaje vječna, transcendentalna jer nastavlja postojati i nakon pojedinca, a kroz proces depersonalizacije pripadnici nacije postižu osjećaj „vječnosti“. Taj osjećaj postaje motivacijski faktor za formiranje nacionalnog identiteta. Recentni

primjer procesa depersonalizacije Hrvata mogao se jasno vidjeti na dočeku nogometaša 2018. godine nakon osvajanja je 2. mjesta na Svjetskom nogometnom prvenstvu u Rusiji. Tada su se izbrisale uobičajeno važne razlike u političkoj orijentaciji, religijskoj ili regionalnoj pripadnosti, svi Hrvati bili su „kao jedno” zahvaljujući procesu samokategorizacije kao pripadnika hrvatske nacije. Takav se proces dogodio i nakon oslobađanja hrvatskih generala Ante Gotovine i Mladena Markača 2012. godine kada ih je na zagrebačkom glavnom trgu dočekalo oko 100.000 ljudi, a mnogi su slavili i diljem zemlje. Hrvati su se tada također ujedinili bez obzira na političku pripadnost i druge karakteristike, jer je tim činom skinuta ljaga s oslobodilačkog Domovinskog rata i Hrvatske općenito, što je omogućilo pozitivnu percepciju hrvatskog nacionalnog identiteta i samim time olakšalo samokategorizaciju pojedinca kao Hrvata, a da se zbog takve samokategorizacije ne osjeća krivim ili da mu ista narušava samopoštovanje.

2) Na pitanje kako nastaju percepcije različitosti i sličnosti nacionalnih identiteta, ističe četiri elementa: teritorij, kultura, etnicitet i država, što su zapravo dimenzije na temelju kojih se formiraju percipirane sličnosti i razlike, a salijentnost pojedine dimenzije ovisi o širem kontekstu. Primjerice, tijekom Domovinskog rata teritorij je postao najsalijentnija dimenzija jer je upravo teritorij Hrvatske napadnut od neprijatelja i branjen od Hrvatske vojske. Etnicitet je bio salijentniji u periodima prije rata, tj. nakon smrti Josipa Broza Tita kada je Srbija počela postepeno oblikovati stav o neravnopravnosti Srba i Srbije unutar Jugoslavije što je rezultiralo zahtjevima za ujedinjenjem Srba u čitavoj Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj, a Hrvati su optuživani za genocid nad Srbima u Drugom svjetskom ratu i za diskriminaciju Srba u Hrvatskoj. Takve optužbe učinile su etnicitet salijentnijim elementom upravo zbog vanjskih isticanja razlika u etnicitetu, ali i neopravdanih optužbi i napada na hrvatski nacionalni identitet.

3) Identiteti povezani s nacijom pripadaju u srednju razinu samokategorizacije s tim da se razlikuju nacionalizam, regionalizam i supranacionalizam čiji se odnos može prikazati koncentričnim krugovima jer su zapravo jedan identitet unutar drugoga, a njihova salijentnost ovisi o situacijskim faktorima. Treba istaknuti kako se danas u raspravi o političkim pojavama nacije i nacionalizam u velikoj mjeri promatra u negativnom kontekstu. Štoviše, česta je pojava da se u vlastitoj naciji vide samo pozitivne karakteristike i pri tome se koristi naziv patriotizam, dok se kod drugih nacija i sitnice proglašavaju ekstremnim nacionalizmom i izrazom mržnje prema drugima, posebno kad se radi o izravnom neprijatelju, npr. Grci – Turci, Francuzi – Nijemci, Hrvati – Srbi itd. (Caratan 1998).

Uslijed procesa globalizacije sve se više ističe supranacionalizam, primjerice Europska unija kao supranacionalna integracija, no podatci pokazuju da takvi pokreti i dalje nisu uspjeli istisnuti nacionalne države i nacionalni identitet, što svjedoči o njegovoj važnosti i jačini procesa depersonalizacije, tj. samokategorizacije. Tako pregledom podataka Eurobarometra iz 2014. i 2018. vidljivo je kako je privrženost svojoj zemlji i svom gradu i selu viša od privrženosti Europskoj uniji i Europi, kako u Hrvatskoj, tako i kod ostalih građana Europske unije. Istovremeno je znatno veći postotak sudionika koji se ne osjećaju privrženi Europskoj uniji ni Europi u odnosu na one koji se ne osjećaju privrženima svom gradu/selu ili zemlji. Na temelju tih podataka možemo zaključiti kako su procesi samokategorizacije, pozitivne identifikacije i socijalne usporedbe značajno izraženiji kod nacionalnog identiteta nego kod supranacionalnog te da je nacionalni identitet salijentniji, kako za Hrvate, tako i za ostale građane Europske unije.

S obzirom na bogatu povijest Europe i time prouzrokovane velike različitosti među europskim stanovnicima i državama, takvi podatci ne iznenađuju jer, kako i sam pristup socijalnog identiteta kaže, jedna od temeljnih komponenti identiteta upravo je samokategorizacija, tj. ono koliko smo svjesni grupne pripadnosti i koliko sebe doživljavamo kao tipičnog člana te grupe. Zsigurno će Hrvat percipirati više sličnosti s ostalim Hrvatima, ponajprije zbog jezika, ali i zbog religije, običaja, stavova i navika. Također, za očekivati je da će i afektivna komponenta nacionalnog identiteta biti jače izražena od afektivne komponente supranacionalnog identiteta jer su emocije jače prema ljudima koji su nam bliži i sličniji te imamo s njima više zajedničkih ciljeva, ali i „neprijatelja.“

4) Posebno je važno pitanje socijalne usporedbe kod nacionalnog identiteta koja se može temeljiti na raznim dimenzijama: sportskim uspjesima nacije, ekonomskom i društvenom razvoju, veličini i broju stanovnika, mjerama socijalne politike, zadovoljstvu životom itd. Što je nacija manja, to je veća homogenost, a time i percipirana sličnost unutar grupe u odnosu na različitosti s članovima drugih nacije što dovodi do veće salijentnosti nacionalnog identiteta. Što je nacija veća, to je veća šansa za postizanje transcendentnosti grupe čime nacionalni identitet postaje pozitivnije evaluiran. Ovakav konflikt predstavlja problem koji je potrebno istražiti, s tim da Salazarovo istraživanje pokazuje kako je identitet Latinoamerikanaca u odnosu na identitet Venecuelanaca, Peruanaca ili Kolumbijaca pozitivnije percipiran, vjerojatno zbog percepcije veće vjerojatnosti transcendencije. Zanimljivo je istaknuti istraživanje Trako Poljak (2016) u kojem sudionici kao jedan od pozitivnih faktora hrvatskog nacionalnog identiteta ističu upravo to što smo mala, ali vrlo uspješna nacija. Najčešće se ističu naši mnogobrojni sportski uspjesi u raznim sportovima (od nogometa, rukometa i vaterpola do tenisa, skijanja i atletike) prema kojima smo prepoznatljivi i diljem planete. Nužno je istaknuti i brojne Hrvate (znanstvenike, izumitelje, umjetnike, istraživače i književnike) čija su postignuća bila značajna na svjetskoj razini, a koji se nedovoljno promoviraju. Upravo je zbog toga Večernji list u 2020. pokrenuo multimedijски projekt “Hrvati koji su mijenjali svijet” kako bi se osvijestili važnost i uspjesi naših velikana te kako bi se i njihova postignuća uključila u brendiranje Hrvatske. Takvi su projekti od velikog značaja za jačanje hrvatskog nacionalnog identiteta upravo zbog toga što omogućuju pozitivne ishode socijalne usporedbe i doživljaj hrvatskog nacionalnog identiteta kao pozitivnog izvora samopoštovanja.

5) Salijentnost identiteta povezanih s nacijom ovisi o situacijskim faktorima koji utječu na salijentnost pojedine kategorije. Salazar (1998) ističe primjer Europe čiji je ekonomski i politički razvoj aktivirao supranacionalni identitet. Važno je naglasiti da je nužna prisutnost određenog identiteta, ali u njegovom latentnom obliku, kako bi se on naknadno aktivirao kao u slučaju Europe gdje je supranacionalni identitet bio potisnut pod mnoštvom povijesnih sukoba. Drugi je primjer varijacije salijentnosti nacionalnog identiteta kada stanovnici Zagreba u svom gradu susretnu grupu Dalmatinaca, tada njihovi identiteti Zagrepčanina i Dalmatinca postaju salijentni. Međutim, ako ta ista grupa Zagrepčana dođe u Njemačku na utakmicu Europskog prvenstva i susretne istu grupu Dalmatinaca, aktivira se nacionalni identitet i postaje salijentan.

5. Zaključak

Teorija socijalnog identiteta ima dvije esencijalne sastavnice: osobni identitet i socijalni identitet. Socijalni identitet vezan je uz svijest pojedinca o grupnoj pripadnosti, pri čemu grupna pripadnost postaje istinski i vitalni dio same osobe. Samim time javlja se sklonost pripisivanja pozitivnih značajki vlastitoj grupi naspram grupe s kojom se ne identificiramo. Tu spoznaju važno je osvijestiti kako ne bi došlo do diskriminacije pojedinaca koji ne pripadaju određenoj grupi.

Nacionalni identitet bazična je sastavnica socijalnog identiteta vezana za svijest pojedinca o grupnoj pripadnosti. Uz pojam nacionalnog identiteta vežu se i pojmovi domoljublja i nacionalizma. Domoljublje obuhvaća afektivnu komponentu izraženu kroz osjećaj pripadnosti i privrženosti naciji, dok nacionalizam spada u evaluacijsku komponentu baziranu na međugrupnoj usporedbi. Nacionalni identitet ključan je element svakog naroda, a s obzirom na to da su Hrvati, za razliku od većine drugih europskih naroda, vlastitu državu formirali tek krajem prošlog stoljeća, hrvatski nacionalni identitet još uvijek je u izgradnji. Kako bismo mogli do kraja osmisliti i živjeti svoj nacionalni identitet, potrebno je voditi brigu o nacionalnom nasljeđu: povijesti, značajnim osobama i postignućima, institucijama, katoličanstvu, kulturnom nasljeđu, kao i simboličkim elementima (grb, himna, nacionalni blagdani), te posebno brinuti o njezi hrvatskog jezika kao temeljne odrednice nacije.

Budući da najveći utjecaj na oblikovanje identiteta danas imaju mediji, nužna je promocija gore navedenih elemenata kao što je projekt „Hrvati koji su mijenjali svijet.“ Pri tome treba uvažiti sve komponente nacionalnog identiteta: kognitivnu, afektivnu i evaluacijsku, što znači da se trebaju njegovati i jačati sličnosti među pripadnicima hrvatske nacije, a raditi na smanjenju razlika, posebno u gospodarskom i fiskalnom smislu kroz decentralizaciju. Jačanje emocija prema Hrvatskoj može se postići upravo njegovanjem simboličkog identiteta, ali i kroz nastavak slavljenja uspjeha Hrvata i to ne samo sportaša, već i književnika, znanstvenika i drugih. Međutim, prije svega je potrebno poraditi na evaluacijskoj komponenti jer se u hrvatskim medijima često potiče percepcija hrvatske nacije kao negativne, a nacionalizam i domoljublje prikazuju se kao negativni, nepoželjni elementi.

Usvajajući postulate teorije socijalnog identiteta određena zajednica može imati benefite u vidu spoznaja o načinima očuvanja i promicanja nacionalnog identiteta, da istovremeno ne dolazi do marginalizacije i stigmatiziranja drugih nacionalnih zajednica.

Literatura

- Barrett, Martyn. (2000). *The development of national identity in childhood and adolescence*. Surrey: University of Surrey.
- Bauman, Zygmunt. (2004). *Identity: conversations with Benedetto Vecchi*, Cambridge: Polity Press.
- Billig, Michael; Tajfel, Henri (1973). Social categorization and similarity in intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 3/1, 27–52.
- Billig, Michael. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Bratulić, Josip. (2009). „Hrvatski jezik, hrvatska pisma i hrvatska književnost – svjedoci identiteta Hrvata“, u: Bratulić, Josip i drugi (ur.). *Povijest hrvatskoga jezika, I. knjiga: srednji vijek, 9–57*. Zagreb: Croatica.
- Caratan, Branko. (1998). „Nacionalni fenomen i akomodacija interesa: pretpostavke postkomunističke tranzicije I. dio.“ *Politička misao*, 35/2: 3–24.
- Copi, Irving. (1967). „Essence and Accident“, u: Julius Matthew Emil Moravcsik (ur.). *Aristotle: A Collection of Critical Essays*, 149–166. London: Palgrave Macmillan.
- Deschamps, Jean-Claude; Devos, Thierry. (1998). „Regarding the relationship between social identity and personal identity“, u: Worchel, Stephen; Morales, J.Francisco; Páez, Dario; Deschamps, Jean-Claude. (ur.) *Social identity: International perspectives*, 1–288. New Delhi: SAGE Publications London ‘Thousand Oaks’.
- Franc, Renata; Ivičić, Ines; Šakić, Vlado. (2009). „Oblici domoljublja i izraženost hrvatskog nacionalnog identiteta“. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 18/3: 393–415.
- Fresl, Tomislav. (2008). „Faze integracije hrvatske nacije“. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 42/86: 123–140.
- Giddens, Anthony. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, Erving. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. London: Penguin.
- Hartman, Edwin. (1976). „Aristotle on the Identity of Substance and Essence“. *The Philosophical Review*, 85/4: 545–561.
- Hogg, Michael A.; Hardie, Elizabeth A. (1991). „Social attraction, personal attraction, and self-categorization: A field study“. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17: 175–180.
- Hornsey, Matthew J. (2008). „Social Identity Theory and Self-categorization Theory: A Historical Review“. *Social and Personality Psychology Compass*, 2/1: 204–222.
- Huntington, Samuel P. (2007). *Tko smo mi?*. Zagreb: Izvori.

- Jenkins, Richard. (2002). *Foundations of Sociology: Towards a Better Understanding of the Human World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Komar, Tibor. (2015). „Identitet i/kroz sport: antropološki pristup istraživanju dijaspore“. *Studia ethnologica Croatica*, 27: 393–414.
- Korunić, Petar. (2005). „Nacija i nacionalni identitet“. *Revija za sociologiju*, 36/1–2: 87–105.
- Korunić, Petar. (2006). *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: nacija i nacionalni identitet*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Letica, Slaven. (2009). „Tko smo, što smo i kakvi smo zapravo mi Hrvati“, u: Lukić, Zorislav; Skoko, Božo (ur.). *Hrvatski identitet*, 27–52. Zagreb: Matica hrvatska.
- Locke, John. (2008). „On identity and diversity“, u: Perry, John (ur.). *Personal Identity: Second Edition*, 33–53. Oakland: University of California Press.
- McPherson, Barry D.; Curtis, James E.; Loy, John W. (1989). *The social significance of sport: an introduction to the sociology of sport*. Champaign, IL: Human Kinetics Publishers.
- Morris, Ewan. (2005). *Our Own Devices: National Symbols and Political Conflict in Twentieth-century Ireland*. Dublin: Irish Academic Press.
- Penda A., Ivor. (2005). „Identitet kao osobno pitanje“. *Revija za sociologiju*, 36/1–2: 55–62.
- Prcela, Frano. (2009). „Polog katoličkoga u Hrvatskom identitetu“, u: Horvat, Romana (ur.). *Hrvatski identitet*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Salazar, Jose Miguel. (1998). „Social Identity and National Identity“, u: Worchel, Stephen; Morales, J. Francisco; Páez, Dario; Deschamps, Jean-Claude. (ur.), *Social identity: International perspectives*, 114–123. New Delhi: SAGE Publications London ‘Thousand Oaks’.
- Scheepers, Daan; Ellemers, Naomi. (2019). „Social Identity Theory“, u: Sassenberg, Kai; Vliek Michael (ur.), *Social Psychology in Action: Evidence-Based Interventions from Theory to Practice*, 129–143. New York: Springer.
- Simmel, Georg. (1955). *Conflict and the Web of Group-Affiliations*. New York: Free Press.
- Slišković, Slavko. (2014). „Kršćanstvo u temeljima hrvatskoga identiteta: povijesno-kritički prikaz“, u: Polegubić, Adolf (ur.), *Kršćanstvo i identitet. Zbornik radova*, 45–69. Frankfurt na Majni: Hrvatski dušobrižnički ured – Kroatenseelsorge in Deutschland.
- Smith, Anthony D. (1991). *National identity*. Reno: University of Nevada Press.
- Stryker, Sheldon; Serpe, Richard T. (1994). „Identity Salience and Psychological Centrality: Equivalent, Overlapping, or Complementary Concepts?“ *Social Psychology Quarterly*, 57: 16–35.
- Šakić, Vlado. (2001). „Does Croatia have a modern elite—a sociopsychological view“, u: Čengić, Drago; Rogić Ivan (ur.). *Upravljačke elite i modernizacija*, 95–116. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Tajfel, Henri. (1959). „Quantitative Judgement In Social Perception“. *British Journal of Psychology*, 50/1: 16–29.
- Tajfel, Henri; Billig, Michael; Bundy, R. P.; Flament, Claude. (1971). „Social categorization and intergroup behavior“. *European Journal of Social Psychology*, 1/2: 149–178.
- Tajfel, Henri; Billig, Michael. (1974). „Familiarity and categorization in intergroup behavior“. *Journal of Experimental Social Psychology*, 10/2: 159–170.
- Tajfel, Henri; Turner, John C.; Austin, W. G.; Worchel, Stephen. (1979). „An integrative theory of intergroup conflict“. *Organizational identity: A reader*, 56/65.
- Tajfel, Henri; Turner, John C. (2004). „The Social Identity Theory of Intergroup Behavior“, u: Jost, John T.; Sidanius Jim (ur.). *Key readings in social psychology. Political psychology: Key readings*, 276–293. London: Psychology Press.
- Trako Poljak, Tijana. (2016). *Hrvatski simbolički identitet. Značenja nacionalnih simbola iz perspektive hrvatskih građana*. Zagreb: TIM press.

- Turner, John C. (1975). „Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behaviour“. *European Journal of Social Psychology*, 5/1: 1–34.
- Turner, John C.; Reynolds, Katherine. (2012). „Self-categorization theory“, u: Turner, John C.; Reynolds Katherine (ur.) *Handbook of Theories of Social Psychology: Volume 2*, 399–417. Thousand Oaks: SAGE.
- University of Oklahoma; Institute of Group Relations; Sherif, Muzafer. (1961). *Intergroup conflict and cooperation: The Robbers Cave experiment*. Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Veljak, Lino. (2013). „Ontologija i metafizika“. *Logos: časopis za filozofiju i religiju*, 1/2: 9–19.
- Vujević, Miroslav. (2007). „Nacionalna identifikacija u Hrvatskoj“. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 16/89: 379–404.
- Williams, Bernard. (2005). *Descartes: The Project of Pure Enquiry*. London: Psychology Press.

NATIONAL IDENTITY FROM THE PERSPECTIVE OF THE SOCIAL IDENTITY APPROACH

Identity from a philosophical perspective presents important existential questions about who we are and what constitutes our identity. Understanding the relationship between personal and social identity is a central topic of identity studies. Personal identity starts from the assumption of individual differences in relation to others, while social identity includes similarities with others. The theory of social identity starts from the fact that membership in a group helps a person to define who he is and what kind of relationship he has with others. This theory was developed through a series of research conducted on the so-called minimal group studies. The development of social identity theory emphasized three cognitive processes necessary for the formation of social identity, namely social categorization, social identification, and social comparison. National identity has an extraordinary impact on historical events and humanity. The concepts of patriotism and nationalism are associated with it, which sometimes have a negative connotation. National identity is an important factor in the stability of the state. Croatian national identity is still under construction and under the pressure of the globalization process, so special attention must be paid to the preservation of the bearers of the fundamental meanings of identity, such as national referential symbols.

In this review paper, the goal is to systematically present previous research on the social identity approach. More specifically, the paper will focus on describing national identity through the perspective of the social identity approach. It is the national identity that is one of the most important factors, especially for newly created nation-states such as Croatia. Thus, by adopting the postulates of the social identity theory, a certain community can have benefits in the form of knowledge about ways to preserve and promote national identity, so that at the same time it does not lead to marginalization and stigmatization of other national communities.

Keywords: social identity, national identity, patriotism, nationalism, social identity theory

DRUŠTVENE PRAKSE NAKON MIGRACIJE KROZ PRIZMU AKULTURACIJSKOG MODELA

Česte promjene društvene dinamike u suvremenom društvu, na koje je utjecala i izbjeglička kriza u Europi 2015., potiču interes za analizom pitanja identiteta migrantske populacije, mogućnosti društvene kohezije i približavanja europskoga stanovništva i novopridošlih skupina. Iako su europska društva i prije bila multikulturalna, izbjeglička kriza iz 2015. godine za sobom je ostavila još veće bogatstvo multikulturalnosti u mnogim europskim državama, no s druge strane čitav niz izazova s kojima se susreću kako društva primitka (ili prihvata), tako i pripadnici useljenih skupina. Iz tog konteksta proizlazi cilj ovog rada, koji predstavlja teorijski i istraživački pregled akulturacijskih strategija i društvenih praksi uz njih vezane, koje se događaju u svakodnevnom životu migrantske populacije s dolaskom u drugu zemlju. Radom je detaljno analiziran Berryjev akulturacijski model, koji je sagledan kroz dvije teorijske leće – teoriju društvene akcije i simbolički interakcionizam. Pri tome se u analizu uzimaju kulturološke promjene koje se događaju uslijed migracije u zemlju prihvata koja je kulturološki drugačija od zemlje u kojoj je pojedinac živio veći dio svog života. Rezultati ranijih istraživanja ukazuju kako migranti dolaskom u novu sredinu nužno mijenjaju pojedine dosad usvojene društvene prakse i obrasce ponašanja, a navedene promjene mogu se objasniti akulturacijskim modelom.

Ključne riječi: migracije, akulturacijski model, društvene prakse, teorija društvene akcije, simbolički interakcionizam

1. Uvod

Prema službenim podacima UNHCR-a za 2019. godinu u svijetu se nalazi ukupno 70.8 milijuna prisilno raseljenih osoba, od kojih je njih 25.9 milijuna kategorizirano izbjeglicama. Od navedenih podataka, 3.9 milijuna ljudi smatra se osobama bez državljanstva (UNHCR, 2019), a neki od njih odrastali su „na putu“, odnosno u migraciji bez specifične pripadnosti određenoj zemlji, što predstavlja velik problem za jasan razvoj osjećaja pripadnosti i identiteta. Nakon tzv. *izbjegličke krize*¹ 2015. godine u Europi, interes za analizu pitanja identiteta migrantske populacije, mogućnosti društvene kohezije i međusobnog približavanja europskoga stanovništva i pripadnika novih migrantskih skupina naglo je porastao. Ipak, još uvijek ne postoji širok spektar radova na temu akulturacijskog modela i njegovih mehanizama, koji bi mogli poslužiti ne samo za dobivanje uvida u sociološka istraživanja i ispunjavanje znanstvene znatiželje, već za uvid u poželjan društveno-politički smjer kretanja Europe. Spomenuti podatci UNHCR-a ukazuju na važnost dodatne analize značenja migracija i svakodnevnog života u novoj zemlji i novome društvu za migrantsku populaciju, kao i društva koja diljem svijeta prihvaćaju nove sugrađane (društva prihvata).

Stoga je cilj ovog rada kroz teoriju akulturacijskog modela pružiti pregled različitih društvenih praksi i promjena koje se događaju u svakodnevnom životu migranata u zemlji prihvata. Tome prethodi prvo poglavlje koje pruža opći kontekst migracija kroz najvažnije tipologije. Drugim poglavljem detaljno se razrađuje osnovna ideja rada. U užem smislu obrađuje se akulturacijski model te se u potpoglavljima pitanje akulturacije u širem smislu sagledava kroz dvije teorijske perspektive: teoriju društvene akcije i simbolički interakcionizam. U radu se polazi od pretpostavke da useljavanje u drugu zemlju utječe na društvene prakse i obrasce ponašanja u svakodnevnom životu, što je moguće objasniti akulturacijskim modelom. Kako bi se pokušalo doći do potvrde postavljene teze, korištena je bogata teorija koja uključuje akulturacijski model o kojem su pisali Berry, Redfield i dr., Arends-Toth i van de Vijver. Uz navedenu te-

¹ Detaljnija pojmovna razrada nalazi se u drugom poglavlju rada.

oriju, pred sam kraj rada analizirana su prethodno provedena empirijska istraživanja na temu proučavanja akulturacijskog modela i društvenih praksi nakon migracije.

2. Konceptualni okvir i kontekstualizacija migracija

Na samome početku važno je čitavu temu smjestiti u kontekst sociologije migracija i same terminologije koju ona nosi, a često je u javnosti korištena na problematičan način.

Fenomen „migracija“ predmet je analize mnogih znanstvenih grana kao što su primjerice demografija, sociologija, psihologija, ekonomija i dr. Tako su migracije s jedne strane, promatrane kao kretanje stanovništva zbog ekonomskih razloga, preko migriranja zbog prirodnih katastrofa ili pak ratova pa sve do preseljenja u druge zemlje zbog obrazovanja ili jednostavno – stila života. U tom smislu možemo navesti tipologije ovisno o razlozima zbog kojih pojedinci migriraju. Tako razlikujemo osobe koje migriraju iz prisilnih motiva, poput izbjeglica ili prognanika te dobrovoljne migrante koji putuju zbog želje za boljim životom ili promjenom okoline. Kad je riječ o terminologiji usmjerenoj na same osobe koje su uključene u prisilne migracije, ona je nešto složenija, no za potrebe ovog rada najvažnije je definirati termin „izbjeglice“. Radi se o osobama koje nužno uvijek prisilno iseljavaju iz svojih domova, zbog straha od stradanja uslijed ratnih događanja, gubitka imovine ili gubitka osnovnih egzistencijalnih uvjeta (Mesić, 1992: 106). Ipak, važno je da, suprotno današnjem popularnom stajalištu koje ukazuje na korištenje termina „migranti“ isključivo u kontekstu dobrovoljnih migranata te termina „izbjeglica“, kao prisilnih, prema sociološkoj disciplini obje prethodno navedene kategorije spadaju pod jedan termin – migranti. Proces migracija često je promatran kao posljedica negativnih potisnih i pozitivnih privlačnih čimbenika. U literaturi su navedeni čimbenici često zvani potisnim i privlačnim faktorima. Jedna od najčešće korištenih definicija modela potiskivanja i privlačenja ona je Everetta Leea. Autor u svojim radovima model objašnjava kroz spomenute faktore, koji oblikuju želju pojedinca za ostankom ili pak migriranjem iz mjesta u kojem trenutno boravi. Primjer potisnog faktora može biti nepovoljna klima u pojedinom mjestu, zbog čega pojedinac može migrirati u mjesto s povoljnijom klimom. S druge strane, primjer privlačnog faktora može biti manja stopa nezaposlenosti ili općenito sigurniji život u mjestu u koje pojedinac imigrira. (Lee, 1966: 50).

Postoje brojne tipologije migracija (Petersen, 1958; King, 2012; Coolie Trade, 2015). Ovdje ćemo dati pregled osnovnih tipova migracija i izbjeglica, kao kategorije prisilnih migranata. Migracije mogu biti promatrane u odnosu na nekoliko kriterija. Prema Kingu, migracije najčešće mogu biti promatrane po dijadama. Općenite dijade kroz koje možemo promatrati migracije su unutarnje i vanjske migracije, povremene i stalne te prisilne i dobrovoljne. Potonje mogu biti ekonomske, dobrovoljne i prisilne te političke, dobrovoljne i prisilne (King, 2012: 8). Ekonomske dobrovoljne migracije uključuju radnike koji svojevoljno odlučuju migrirati, kako bi pronašli bolji posao i poboljšali vlastiti životni standard. Za ekonomske prisilne migracije najčešći uzrok može se pronaći u prirodnim katastrofama zbog kojih su stanovnici primorani iseliti. Slično je s prisilnim migracijama uzrokovanim glađu ili drugim vanjskim faktorima. Zatim dolazimo do političkih dobrovoljnih migracija, potaknutima političkim neslaganjima zbog kojih pojedinac sam odlučuje otići. Na kraju, razlikujemo političke prisilne migracije, na koje se ovaj rad najviše fokusira (Abercrombie i dr., 2008: 209). Radi se o nedobrovoljnim migracijama kakvima nerijetko svjedočimo u suvremenom društvu, poput onih uzrokovanih ratom u Siriji.

Rogić i Čizmić nezaobilazni su autori kad je riječ o postavljanju tipologija u ovome kontekstu. U svojem radu prikazali su nešto detaljniju tipologiju *odseljenika*,² što se također može promatrati kao tipizacija koja uvelike doprinosi detaljnijem razumijevanju migracija u širem smislu. Autori su detaljno razradili

² U analizi tipologije Rogića i Čizmića zadržani su termini *odselidba* i *odseljenici* s obzirom da je ideja poglavlja ponuditi prikaz ključne terminologije, definicija i tipologije vezanih uz migraciju. Autori Rogić i Čizmić navedene su termine koristili za objašnjenje postavljene tipologije u svojoj knjizi „Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba“.

Cohenovu tipologiju iseljavanja iz 1997. godine te u nju uveli određene izmjene. Prvi tip migracija usko je vezan uz koncept žrtve. Navedeno se odnosi na one skupine ljudi nad kojima je izvršeno nasilje ili su na bilo koji drugi način ugroženi, zbog čega se odlučuju na bijeg iz zemlje porijekla (Rogić i Čizmić, 2011: 15). Zatim autori razlikuju *političko odseljništvo*, povezano s prethodno navedenim tipom s obzirom da često nastaje upravo zbog ukidanja političkih prava određenoj skupini (žrtvama) u društvu. Spomenuti tip migracija najčešće se javlja uslijed totalitarne vlasti (Rogić i Čizmić, 2011: 16–17). Treći tip, *imperijalno odseljništvo* odnosi se na različite primjere kolonizacije prostora, uslijed čega se pokoravaju društvo i teritoriji na kojima je prethodno naseljena određena skupina. Ovaj je tip promatran kroz primjere rimske, britanske ili francuske kolonizacije. Zatim autori objašnjavaju *radno odseljništvo*, povezano s potragom boljeg života u drugoj državi, za koju se vjeruje kako će iseljenim skupinama pružiti mogućnost boljeg (ili ikakvog) zaposlenja te kvalitetnijeg života (Rogić i Čizmić, 2011: 16). Idući tip predstavlja *trgovačko odseljništvo*, kojeg su autori opisali kao „odseljeničke skupine nastale na temelju trgovinske ekspanzije, u različitim, nerijetko od zemlje podrijetla posve udaljenim, područjima.“ (Rogić i Čizmić, 2011: 16). Ovdje se najčešće radi o skupinama koje su kroz povijest pratile trgovinske puteve. Posljednjim oblikom odseljništva autori smatraju *kulturno i znanstveno odseljništvo*. Kad je riječ o *odselidbi* znanstvenika, ona se može promatrati u kontekstu hrvatskoga primjera, pri čemu znanstvenici iseljavaju iz Hrvatske, zbog jednostavnijeg znanstvenog sustava u drugim državama, nastalom dugogodišnjom praksom i različitim kulturnim kontekstima (Rogić i Čizmić, 2011: 17).

Kad je riječ o postavljanju tipologije izbjeglica, istaknuti autor u tome području jest Egon F. Kunz. Autor se detaljno bavio analizom faktora koji utječu na posljedice izbjeglištva, s obzirom na razlog migriranja i na stav migrantske populacije prema državi ili društvu porijekla (Kunz, 1981: 42). Kunz je u svojoj teoriji postavio tri kategorije izbjeglica. Prva se odnosi na identifikaciju izbjeglica s ostatkom njihovih sunarodnjaka (društva) koji je ostao živjeti u zemlji porijekla (društvena kategorija). Drugi tip tiče se stava izbjeglica prema bijegu iz zemlje i prema samoj zemlji porijekla (politička kategorija). Treći tip odnosi se na ideološki – nacionalne orijentacije izbjeglica prema državi u koju su preselili – državi prihvata. Kad je riječ o (1) prvoj kategoriji izbjeglica povezanom s odnosima prema društvu porijekla, Kunz prvi tip promatra kroz nekoliko kategorija. U prvu kategoriju Kunz ubraja izbjeglice koji se identificiraju s većinom sunarodnjaka (*majority-identified refugees*). Navedena kategorija odnosi se na one grupe izbjeglica koje smatraju da je njihov otpor prema događanjima u zemlji porijekla u smislu migriranja razumljiv i drugim sudržavljanima te se protive društveno-političkim događanjima u zemlji (Kunz, 1981: 42). Samopercepcija izbjeglica koje spadaju u ovu kategoriju pozitivna je prema društvu zemlje porijekla (društvena kategorija), ali ne i prema državnome aparatu (politička kategorija). Druga kategorija odnosi se na skupine izbjeglica koje su ambivalentno ili isključivo negativno orijentirane prema nekadašnjim sugrađanima u zemlji porijekla. Najčešći razlog za to Kunz vidi u prethodnome iskustvu diskriminacije koju su izbjeglice doživljavali u društvu porijekla od jednog dijela sugrađana. Razlog njihova ambivalentnog odnosa prema prijašnjim sugrađanima proizlazi iz njihove želje za povezanošću te poistovjećivanjem sa svojim narodom ili barem dijelom sugrađana te zemlje, uz istovremeni osjećaj nepravde koji im je nanesen od jednog dijela društva. Dakle s jedne strane Kunz prepoznaje negativan stav prema državljanima vlastite zemlje, dok s druge strane vidi želju za pripadnošću tome narodu u cjelini. U tom kontekstu Kunz govori o skupinama čiju je diskriminaciju i marginalizaciju potaknuo niz različitih događanja u društvu, zbog čega ih promatra otuđenima od događaja u zemlji (*events-alienated refugees*). Takve manjinske skupine mogu sačinjavati ljudi različite religijske pripadnosti, rase, čak i klase, koji se prema navedenim kategorijama razlikuju od većinskog stanovništva (Kunz, 1981: 43). Nadalje, treća kategorija izbjeglica veže se uz izbjeglice koje se zbog različitih razloga ne žele integrirati, niti povezati s društvom u svojoj zemlji porijekla, stoga su njihove vlastite težnje i ambicije razlog njihove emigracije u drugu državu, a ne eksterni razlozi poput diskriminacije (Kunz, 1981: 43). (2) Drugi tip kojega Kunz tematizira odnosi se na stav izbjeglica prema bijegu iz zemlje i prema samoj zemlji porijekla (politička kategorija). Unutar

postavljenog tipa, Kunz je promatrao aktivne i reaktivne grupe izbjeglica. Aktivne su svrhovite grupe s određenim jasno postavljenim ciljem. S druge strane, pojedinci koji spadaju pod kategoriju reaktivne grupe najčešće su priklonjeni bijegu, stoga se često radi o skupinama pogođenima ratom, iznenadnim revolucijama ili pak protjerivanjem s područja njihove države (Kunz, 1981: 43–44). Razliku između navedene dvije skupine možemo promatrati na sljedeći način. Aktivne grupe najčešće su one grupe izbjeglica koje moraju otići iz zemlje porijekla zbog toga što očekuju kako će njihova skupina biti protjerivanja na temelju rase ili religijske pripadnosti ili pak planirano migriraju zbog ostvarenja aktivističkih ciljeva u drugoj zemlji. Reaktivne skupine one su koje instiktivno bježe tek nakon početka ratova ili nereda, bez prethodno utemeljenog plana. Također, aktivne ili „svrhovito-ciljne“ grupe, kakvima ih je postavio Kunz, često su povezane s udruživanjem radi ostvarivanja nekakvog zadanog cilja ili formiranja u revolucionarne grupe te aktivističke grupe (Kunz, 1981: 43). U tom kontekstu može se postaviti pitanje, radi li se u aktivnoj skupini zaista o izbjeglicama ili političkim aktivistima koji dobrovoljno odlučuju migrirati. Na kraju, (3) treći tip izbjeglica tiče se ideološki – nacionalne orijentacije prema stranoj državi u koju odlaze. Ovaj tip je i najkompleksniji s obzirom da je povezan s onom vrstom izbjeglica koje se zbog političkih ili ideoloških razloga samootuđenja osjećaju prognanima iz vlastite zemlje, zbog čega traže azil u drugim državama. Međutim, oni i tada snažno stoje uz svoju ideologiju te će pokušati u drugoj državi stvoriti uvjete kako bi ju zaista živjeli i proveli, pa nerijetko takve skupine pokušavaju živjeti izolirano, što je u modernim društvima teško ostvarivo. Tako s jedne strane, prema Kunzu ova skupina može živjeti izolirano, s velikom željom odvojenosti od ostatka društva, dok se s druge strane neke se od ovih skupina priklanjaju stvaranju revolucionarnih pokreta koji će za cilj imati cjelovitu promjenu društva, životnoga stila i vladajuće elite u njihovoj zemlji porijekla, a na kraju i promjenu čitavog svijeta (Kunz, 1981: 45). Prema autoru, mnogi pojedinci koji pripadaju ovoj grupi, osjećaju se povezanima sa svojim sugrađanima te zbog krivnje što su iselili iz svoje zemlje, aktivno govore o situaciji u njihovoj zemlji porijekla, kako bi podigli svijest o problemima i kako bi „dali glas onima koji ga nemaju“ (Kunz, 1981: 46). Već je u Kunzovoj tipologizaciji izbjeglištva vidljiva važnost akulturacije i različitih strategija s kojima se pojedinac može nositi nakon migracije, što će detaljno biti razrađeno idućim poglavljem.

Iako u proučavanju migracija postoji mnoštvo postavljenih tipologija raspoređenih prema motivima migriranja, vidljivo je kako se one u teoriji isprepliću te mogu biti uklopljene u ranije spomenuti krovni okvir prisilnih i dobrovoljnih migracija koje promatramo kroz potisne i privlačne faktore. Nakon spomenutih tipova i motiva za migriranjem, u trenutku kad pojedinac uspije otići iz svoje zemlje porijekla, nastupa akulturacijski proces u kojem odlučuje o svome odnosu prema vlastitoj kulturi koju je dosad poznao i novoj kulturi u društvu prihvata.

3. Kako razumjeti akulturaciju?

Akulturacija je u povijesti društveno humanističkih znanosti promatrana isključivo kao grupni fenomen koji se javlja na razini skupine migranata preseljenjem u drugu kulturu te se u znanosti razvijala u kontekstu dvaju disciplina – antropologije i sociologije. Dok su se antropolozi uglavnom bavili proučavanjem akulturacije kod zatvorenih zajednica i plemena u trenutku kontakta s tehnološki razvijenijim društvima, sociolozi su se orijentirali na analizu akulturacije upravo kod imigrantske populacije u društvima prihvata te mehanizmima njihova prilagođavanja dominantnoj kulturi i konformiranja (Sam, 2006: 11-26). Nakon prvotnog interesa antropologije i sociologije za proces akulturacije, psihologija je također prepoznala važnost koncepta, zbog čega je nastala potpuno nova grana – međukulturalna psihologija. Psihologija je uvela individualnu razinu istraživanja akulturacije analizirajući pojedinačne slučajeve migranata te se djelomično odmakla od promatranja akulturacije kao grupnog fenomena koji može biti istraživani isključivo na grupi migranata. Navedena grana bavi se prvenstveno razlikovanjem akulturacije u individualnom i grupnom kontekstu te izravnim utjecajem akulturacije na ličnost i identitet pojedinca. Stoga

akulturacija neminovno predstavlja zanimljiv i važan koncept vrijedan istraživanja u društvenim znanostima, kako na individualnoj razini, tako i na široj – društvenoj. Najčešće korištena definicija akulturacije jest ona Redfielda, Lintona i Herskovitsa koja akulturaciju promatra kao „one fenomene koji se javljaju kad grupe pojedinaca koji dolaze iz različitih kultura stupe u izravan i uzastopan kontakt, pri čemu se događaju promjene u originalnim kulturnim obrascima jedne ili objaju grupa“ (Redfield i dr., 1936: 149). Prema ovoj definiciji, akulturacija se promatra kao obostran proces, a ne jednosmjernan tj. iz perspektive migranata ili migrantskih skupina. Svaka definicija akulturacije objašnjava ideju promjene u čovjeku, njegovu identitetu ili društvenim praksama koje se odnose na djelovanje unutar određene kulture. Kulture se mogu razlikovati u pristupanju različitim društvenim praksama, odnosno djelovanjima - poput socijalizacije, sudjelovanju na tržištu rada, prakticiranju običaja, ponašanju u svakodnevnom životu prema određenim društvenim vrijednostima i normama. Makar pojedinac zadržava elemente svoje kulture, prema teoriji akulturacije, promjena je neizbježna, samo se može odvijati na različite načine. Tako još jedno moguće objašnjenje akulturacije podrazumijeva svaku promjenu u običajima ili vjerovanjima do koje dolazi uslijed kontakta dviju različitih kultura, odnosno ulaskom pojedinca u kulturu u kojoj nije primarno i sekundarno socijaliziran, pri čemu se mijenjaju pojedini elementi vlastite kulture (Britannica, n.d.). U Rječniku sociologije akulturacija je opisana kao „proces dodira različitih kultura i posljedice takvih dodira“ (Abercrombie i dr., 2008: 5). Navedena definicija ide korak dalje te pruža objašnjenje u kojem je akulturacija promatrana procesom koji se može događati izravno, pri samoj društvenoj interakciji pripadnika različitih kultura ili pak neizravno, u kontekstu kulturalnih utjecaja putem medija, što znači da su ljudi diljem svijeta svakodnevno podložni određenoj vrsti akulturacije (to može, primjerice biti odbacivanje vlastite tradicionalne kulture i okretanje *mainstream* kulturi) (Abercrombie i dr., 2008: 5).

Prema Berryju istraživanju akulturacijskog procesa može se pristupiti kroz tri moguća teorijska okvira. To su apsolutistički, univerzalistički ili relativistički pristup (Berry, 2009: 364). Prema (1) apsolutističkom pristupu akulturaciji, smatra se kako su ljudske osobine diljem svijeta jednake – ljudsko biće promatra se kroz prizmu jednakosti temeljenom na tome što se radi o čovjeku, gdje god da se on nalazi. (2) Univerzalistički pristup akulturaciji može se nadovezati na prvi time što podrazumijeva postojanje određenih univerzalnih karakteristika ljudi, no one su oblikovane kulturom. Unutar univerzalističkog pristupa akulturaciji, možemo promatrati dva teorijska okvira, a to su: jednodimenzionalno i dvodimenzionalno shvaćanje akulturacije. Navedeni teorijski pristupi razlikuju se prema shvaćanju „smjera“ i „dimenzija“ (Sam, 2006) akulturacije. U jednodimenzionalnom shvaćanju, akulturacija je promatrana kao linearan proces isključivo povezan s migrantskom populacijom, pri čemu je pojedinac promatran pasivnim i uvijek nužno prilagodljivim dominantnoj kulturi, što je najbliže konceptu asimilacije. S druge strane, dvodimenzionalno shvaćanje, koje je danas najčešće zastupljeno u društvenim znanostima, promatra akulturaciju kao dvosmjernan proces, pri čemu se promjene mogu događati u migrantskoj populaciji, kao i ostatku društva prihvata. Osim što je ovo shvaćanje dvodimenzionalno i dvosmjerno, ono također podrazumijeva da je smjer akulturacije drugačiji – nije linearan i nepovratan, već postoji mogućnost istovremenog vrednovanja dvaju kultura, one stare i nove (Cabassa, 2003: 128). Pri tome je pojedinac nužno promatran aktivnim, a ne pasivnim sudionikom u kreiranju vlastitih akulturacijskih orijentacija. Prema ovom teorijskom okviru, pojedinac u svom djelovanju može biti orijentiran na 4 moguće akulturacijske strategije ili orijentacije: marginalizaciju, separaciju, integraciju i asimilaciju, a ne samo na jednu od njih, kao što je to slučaj u prethodno navedenom pristupu. Na kraju, posljednji teorijski pristup istraživanju akulturacije je (3) relativistički i promatra karakteristike pojedinaca kao nužno oblikovane kulturom i kontekstom te se odmiče od bilo kakvog generaliziranja i univerzalizma u smislu istih karakteristika čovjeka (Berry, 2009: 364).

U središtu modela akulturacije nalaze se već spomenute akulturacijske strategije ili orijentacije. Postoje 4 akulturacijske strategije kojima se pojedinac može okrenuti u zemlji prihvata: (1) integracija, (2) asimilacija, (3) separacija i (4) marginalizacija, a sve četiri odnose se na stupanj prihvaćanja ili odbijanja vlastite

ili nove kulture u trenutku kad se pojedinac s novom kulturom susreće. Integracija je smatrana jedinom pozitivnom akulturacijskom strategijom u procesu migracije, pri čemu različite skupine ljudi pokušavaju zajedno živjeti, s naglaskom na one s različitim kulturnim kontekstom (Abercrombie i dr., 2008: 142). U integraciji je ključno očuvanje vlastite kulture te učenje i prihvaćanje kulture društva prihvata. Na taj način pojedinac istovremeno njeguje dva seta vrijednosti i dvije kulture, bez da jednu od njih odbacuje. Razradom pitanja integracije bavili su se i klasici sociološke teorije te su na kraju oformljena dva pravca u promišljanju integracije (Abercrombie i dr., 2008: 142). Prvi pravac je funkcionalizam, koji promatra integraciju kao proces temeljen na zajedničkim vrijednostima različitih grupa u društvu. Drugi se pravac odnosi na međuovisnost u procesu podjele rada između domicilnog stanovništva i migranata, što je i danas čest način poimanja integracije kroz koncept uključivanja stranaca na tržište rada. Proces integracije, kao kroz povijest, tako i u suvremenom društvu, često je kritiziran upravo zbog svog idealističkog shvaćanja koji naizgled ne dopušta mogućnost sukoba između skupina (Abercrombie i dr., 2008: 142). Iduća akulturacijska strategija je asimilacija, koja podrazumijeva potpuno odbacivanje izvorne kulture i prihvaćanje kulture zemlje prihvata. Slijedi separacija, kao iduća akulturacijska strategija, u kojoj pojedinac zadržava isključivo vlastitu kulturu zemlje porijekla te odbacuje kulturu zemlje prihvata. Posljednja strategija je marginalizacija, pri čemu pojedinac istovremeno odbacuje obje kulture – onu zemlje porijekla i novu, zemlje prihvata. Prema teoretičarima, marginalizacijska strategija je najnepovoljnija za identitet migrantske populacije nakon preseljenja, s obzirom da se u potpunosti gube kulturne i vrijednosne norme, a pojedinac se ne okreće novima (Greenland, 2016). Prema Berryju (2003) navedeni kontakt s novom kulturom može rezultirati promjenama na pojedinačnoj i društvenoj razini, pa tako može doći do pojedinih promjena u vrijednostima, stavovima, vjerovanjima, čak i dijelu identiteta ili pak do promjena čitavog kulturnog sustava i socijalnih dimenzija. Postavljenoj tezi u prilog ide i važnost migracije kao procesa za pojedinca, pri čemu ju Fawcett karakterizira kao „prostorna kretanja koja su za većinu ljudi najznačajniji prijelazni događaji, koji označuju životni smjer; disciplina koja se bavi takvim događajima ključna je za razumijevanje ljudskog ponašanja“ (Fawcett, 1985: 6). U takvome novom društveno-kulturnome okruženju, nekad čvrst koncept kolektivnog i individualnog identiteta ima tendenciju slabiti ili se rekonstruirati. U radu autora Ramelli i dr. (2013) analizirani su mehanizmi akulturacije s procesom migriranja te pitanje identiteta u navedenom kontekstu. S obzirom da se identitet uvijek promatra i stvara u „interakciji s društvom“ (Hall i dr., 1996), akulturacija je važan aspekt u rekonstrukciji čovjekova identiteta nakon procesa migracije. Stoga prema Violi „svatko tko napusti svoju zemlju kako bi se upustio u emigracijski proces, mora biti svjestan kako će biti potrebno napustiti specifične oblike izražavanja vlastitog kulturnog identiteta kako bi se u zemlji prihvata susreli s odobravanjem domicilnog stanovništva“ (Viola, 2015: 29).

Autori Arends-Toth i van de Vijver (2006) u svom objašnjavanju modela akulturacije odlaze korak dalje. Cjeloviti model akulturacije, prema autorima sastoji se od prethodnih faktora ili akulturacijskih uvjeta, strategija ili akulturacijskih orijentacija i posljedica ili akulturacijskih učinaka. (1) Akulturacijski uvjeti karakteristike su društva iz kojeg pojedinac migrira. To mogu biti individualni faktori koje je pojedinac u društvu doživljavao ili faktori koji se tiču čitavog društva, poput tradicije i običaja. Ostali faktori odnose se na politički kontekst u državi, diskriminaciju, društvene norme, a psiholozi ovdje prepoznaju i važnost ličnosti, kad je riječ o individualnoj razini proučavanja. Sažeto, akulturacijski uvjeti odnose se na čitav individualan ili društveni kontekst iz kojeg pojedinac migrira. Prema autorima, navedene karakteristike definiraju kontekst koji oblikuje proces akulturacije (Arends-Toth i van de Vijver, 2006: 52). (2) Akulturacijske orijentacije (strategije, stilovi ili stavovi) predstavljaju način na koji se migranti odnose prema društvu i kulturi vlastite zemlje porijekla te društvu i kulturi zemlje prihvata. Arends-Toth i van de Vijver prepoznaju dvije glavne teorijske perspektive kad je riječ o akulturacijskim orijentacijama, a to su dimenzionalnost i domenska specifičnost. (a) Dimenzionalnost upućuje na odnose između usvajanja nove kulture i očuvanja vlastite, pri čemu postoje jednodimenzionalan i dvodimenzionalan model shvaćanja. Prvi se odnosi na promatranje odnosa između kulturnog usvajanja i očuvanja kao potpunih suprotnosti. U

ovome kontekstu migrant može ili prihvatiti novu kulturu i odbaciti svoju ili se isključivo držati normi svoje kulture, ne prihvaćajući novu. S druge strane, dvodimenzionalan model promatra navedeni odnos u potpunosti odvojenim i ne nužno ovisnim jedan o drugome. Dvodimenzionalnost ukazuje na istovremeno postojanje i poštovanje dvaju kultura. Nadalje, (b) domenska specifičnost odnosi se na sklonost promjena u akulturacijskim orijentacijama i svakodnevnom ponašanju i djelovanju, ovisno o domenama života (privatan ili javni život) te različitim kontekstima u kojima se migrantska populacija nalazi. Primjer za navedeno pokazuju rezultati istraživanja provedenog s turskim i marokanskim imigrantima u Nizozemskoj i Belgiji, koji ukazuju na prihvaćanje kulture i društvenih praksi u sferi javnog života te očuvanje vlastite kulture u sferi privatnog života (Snauwaert, Soenens i dr., 2003: 234). Na kraju, potrebno je detaljnije objasniti na što se odnose (3) akulturacijski učinci. Važno je razlučiti u akulturacijskim učincima postojanje psiholoških učinaka, koji se odnose na unutarnje, individualne prilagodbe u novom društvu, poput emocionalne prilagodbe, mentalnog zdravlja i zadovoljstva životom u novom društvu. S druge strane, razlikujemo bihevioralne prilagodbe u kontekstu društvenih praksi, koje su više sociološki i društveno usmjerene te se odnose na „izvanjski“ dio akulturacijskih učinaka. Te eksterne prilagodbe, prema teoriji i empiriji najčešće se odnose na akulturacijska ponašanja, djelovanja i akcije u društvu prihvata. Primjer za navedeno je upoznavanje s novim društvenim normama i kulturom te načinom ponašanja u društvu prihvata, što za posljedicu ima interakciju s grupama i pojedincima društva prihvata, organizacijama i institucijama kroz kulturološki i društveno prihvatljivo ponašanje te stečene vještine koje u tome pomažu u novoj zemlji. To se posebno odnosi na sljedeće elemente: znanje o kulturi, kulturni identitet, poznavanje jezika, duljina boravka u zemlji i učestalost interakcije s domicilnim stanovništvom. Na tragu spomenutih promjena na individualnoj i socijalnoj razini, Berry u svome teorijskom radu daje širok uvid u to što se migriranjem sve mijenja. Radi se o puno kompleksnijoj promjeni od puke promjene mjesta stanovanja i učenja novog jezika. Berry navodi kako može doći do različitih promjena kod migrantske populacije nakon migriranja u zemlju destinacije, na koje i sami istraživači često zaborave. Na grupnoj razini može se raditi o materijalnim promjenama, poput same promjene mjesta stanovanja ili drugačije kvalitete smještaja u zemlji destinacije, primjerice gušće naseljenom gradu. Zatim se događaju biološke promjene koje se mogu odnositi na drugačiju hranu koju migranti konzumiraju u zemlji destinacije ili pak bolesti koje se počinju javljati, a nisu ih imali ranije. Neizostavne su političke promjene, pri čemu migrantska populacija može izgubiti neka prava ili je pak kontrolirana od strane dominantnog društva te gubi autonomiju koju je imala u zemlji porijekla. Zatim Berry razlikuje ekonomske promjene koje su česta tema istraživanja, a mogu se odnositi na gubitak posla ili povećanu zaposlenost, promjenu vrste posla i slično. Važne su i kulturalne promjene, koje se, prema Berryju, odnose se na „odstupanja od izvornih jezičnih, religijskih, obrazovnih tehničkih institucija ili zamijene novima“ (Berry, 1992: 70). Na kraju, neizostavan je socijalni kapital koji se nakon migracije često gubi, a stvaraju se nove veze ili pak nedostatak istih. S druge strane, na individualnoj razini može se raditi o promjeni u ponašanju ili „vrijednostima, stavovima, mogućnostima i motivima“ (Berry, 1992: 70). Takve promjene u ponašanju nazivaju se ponašajnim zaokretom (*bibehavioral shifts*) te se često odnose na društvene prakse u zemlji destinacije. Berry navedene promjene u ponašanju koje su izravno povezane s promjenama u vrijednostima, stavovima, mogućnostima i motivima povezuje s identitetom, pri čemu objašnjava kako se „postojeći identiteti i stavovi mijenjaju te se razvijaju novi: osobni identitet i etnički identitet često se zaokreću s obzirom na to kakvi su bili prije kontakta i promatraju kako pojedinac treba sudjelovati u procesu akulturacije; drugi stavovi (poput međugrupnih stavova i preferencije životnoga stila) također se mijenjaju i razvijaju tijekom akulturacije“ (Berry 1992 prema Berry i dr. 1989). Nadalje, Berry ne izostavlja termin adaptacija, koji je često zaboravljen u istraživanjima i literaturi te navodi kako se radi o terminu koji obuhvaća oba pola akulturacijskih strategija, a ovisno o zauzetim strategijama u procesu akulturacije možemo govoriti o razinama adaptacije migranata u društvu. Tako možemo govoriti o tri oblika adaptacije (*adaptation*), a to su: prilagodba (*adjustment*), reakcija (*reaction*) i povlačenje (*withdrawal*). Prilagodba se odnosi na ona ponašanja i društvene prakse koje ukazuju na pozitivan odnos migrantske popu-

lacije i dominantnog stanovništva. Pozitivan odnos između navedene dvije skupine znači da promjene koje se događaju u životu, ponašanju i stavovima pojedinca idu u smjeru prilagodbe, a ne konflikta. Prema Ward i Kennedy, osnovna razlika između adaptacije i prilagodbe je sljedeća. Prilagodbu autori definiraju kao „psihološku i emocionalnu dobrobit“, dok adaptaciju promatraju kroz sociokulturalni, više društveni aspekt „mogućnosti za uključenjem u društvo ili pregovaranje interaktivnih aspekata kulture društva prihvata“ (Ward i Kennedy, 1992: 178). Reakcija se odnosi na ponašanja koja idu u smjeru podudaranja između dvaju grupa – one migrantske i domicilnog stanovništva, no ne u mjeri u kojoj se to događa u procesu prilagodbe. Na kraju, povlačenje se odnosi na proces udaljavanja od dominantnog stanovništva. U tom procesu događa se odvajanje pojedinaca ili čitave migrantske grupe od ostatka stanovništva, što može biti provedeno namjernim isključenjem migrantskog dijela stanovništva ili samom voljom migranta koji se ne osjećaju dijelom novog društva (Berry, 1992: 71). Prema Berryju „paralelno s ovim različitim strategijama, adaptacije su varirajući pravci u kojima pojedinci mogu tražiti akulturiranje (odnosno akulturacijske strategije)“ (Berry, 1992: 71). Oba modela – onaj adaptacijski i akulturacijski kreirani su iz ideje da u kulturološki pluralnim društvima pojedinci i grupe moraju odlučiti o pridavanju vrijednosti osobnom kulturnom i etničkom identitetu i običajima u odnosu na međukulturalni kontakt i interakciju s dominantnim društvom. Upravo vrednovanje ovih kategorija izravno se tiče vrijednosnog sustava, ponašanja, stavova i vjerovanja migrantske populacije, kao i one domicilne. Uslijed tog vrednovanja možemo razlikovati 4 ranije spomenute strategije i upravo se one odnose na akulturaciju. Navedene akulturacijske strategije kod Berryja objašnjene su podjednako kao kod drugih teoretičara, dakle akulturacijski model teorijski je uvriježen i kod svih jednak. Ipak, autor uvodi jedan dodatak kad je riječ o strategiji separacije. Autor objašnjava kako se u realitetu može raditi o separaciji ili segregaciji, ovisno o tome tko nameće navedenu strategiju. Segregacija je izostavljena kod većine ostalih teoretičara pri objašnjavanju akulturacijskog modela, s obzirom da akulturacijske strategije prvenstveno prikazuju stupanj prihvatanja i odbijanja vlastite i nove kulture u društvu prihvata iz pozicije migranta. No Berry navodi segregaciju jer do nje objektivno može doći, a djeluje jednako poput separacije, uz izuzetak što je nametnuta od strane dominantnog društva, pri čemu migranti nisu prihvaćeni, što za posljedicu ima njihovu izolaciju.

3.1. Društvene prakse i akulturacija u teoriji društvene akcije

Akulturacija i prakse migranata u društvu prihvata izravno su povezane s društvenim djelovanjem i međusobnom interakcijom između migrantske populacije i domicilnog stanovništva, s konačnim ciljem postizanja stabilnosti i društvene kohezije. Štoviše, u istraživanjima akulturacije poseban naglasak stavljen je na djelovanje i interakciju, s obzirom da se akulturacija testira i analizira upravo preko navedena dva koncepta³. O akulturaciji ne možemo progovarati bez društvenog djelovanja ili djelovanja uopće. Kad je riječ o djelovanju te integraciji, kao sociološki najprimamljivijoj strategiji akulturacije za koju se pretpostavlja da generira socijalnu koheziju, neizostavan autor upravo je Talcott Parsons. S razvojem njegove funkcionalističke teorije te nadogradnjom Weberove teorije socijalne akcije, integracija postaje, ključan termin u sociološkoj misli.

Iako je Parsonsova teorija usmjerena prvenstveno na sustave, poput društva ili kulture, on polazi od pojedinca i grupe te njihovog odnosa i interakcije, odnosno „akterovih orijentacija prema situaciji“, ostalim pojedincima, grupama i institucijama u društvu (Parsons, 1962: 4). Akteri u društvu u neprestanom su međudjelovanju, iz čega sustav i nastaje. Parsons djelovanje i interakciju između aktera pojedinačno ili grupa aktera promatra ključnom za očuvanje čvrstog sustava, odnosno društva u cjelini. U Parsonsovoj teoriji djelovanje je promatrano kroz odnos različitih društvenih struktura ili dijelova društva za očuvanje sustava. U ovome kontekstu Parsonsova teorija može biti promatrana kroz kontekst međudjelovanja dva

³ Nekoliko takvih istraživanja prikazana su poglavljem pod nazivom „Promjena društvenih praksi nakon migracije: istraživačka utemeljenost akulturacijskog modela“.

dijela društva i pokušaja uspostave društvene stabilnosti. To su društvo prihvata i migrantska populacija koja prolazi proces akulturacije i time izravno sudjeluje u društvenome međudjelovanju. Prema Parsons, navedeno djelovanje možemo promatrati kao smisleno ponašanje koje „akteri pridaju stvarima i ljudima“ (Parsons, 1962: 4–5; Abercrombie, 2008: 387). Djelovanje je definirano i ograničeno specifičnom situacijom te je usmjereno simbolima i vrijednostima, pri čemu je najvažnija kategorija u djelovanju interakcija, što ukazuje na izravnu poveznicu sa simboličkim interakcionizmom, koji će biti razrađen idućim potpoglavljem. Prema Parsons, ključno je da u trenutku kad interakcija između dva dijela društva, u ovome kontekstu domicilnog stanovništva i migrantske populacije, postane učestala, obje strane počinju stvarati određena očekivanja, koja će morati, u svome ponašanju kroz proces interakcije prilagođavati jedni drugima. Kad interakcija postane učestala, a ponašanja i očekivanja postaju predvidljivi, tada ona postaju norme. Norme čitavo djelovanje čine učinkovitim, a obje strane doživljavaju unutarnje zadovoljstvo jer dobivaju potvrdu od drugih (Abercrombie i dr., 2008: 388). Osim što su akteri u neprestanom međudjelovanju, oni i ovise jedni o drugima kako bi bili integrirani u sustav, odnosno društvo te u njemu uspješno ostvarivali daljnje djelovanje i interakciju s ostalim akterima. Akteri odlučuju u kojim društvenim situacijama će sudjelovati i s kojim akterima prema nekoliko kriterija, a to mogu biti vrijednosti, pridržavanje društvenih normi i moral (Parsons, 1962: 5). Postoje dva ključna faktora u Parsonsovoj teoriji koja mogu biti izravno vezana uz akulturacijski model, a to su očekivanja i učenje. Očekivanja se odnose na djelovanje pojedinaca u pojedinim situacijama, pri čemu pojedinci djeluju ovisno o svojim ciljevima te postavljaju očekivanja od specifične situacije i interakcije s ostalim članovima društva. Međutim društvo također ima očekivanja od pojedinaca u pojedinim situacijama (Parsons, 1962: 11). Očekivanja izravno možemo povezati s migracijama i akulturacijskim modelom, s obzirom da u tom kontekstu također možemo promatrati očekivanja stranih državljana u zemlji prihvata, koje oni ostvaruju ili ne kroz određena djelovanja. Tako, primjerice migranti iz Sirije nerijetko očekuju bolju integraciju u Turskoj, nego u nekim drugim europskim zemljama, zbog slične kulture i vjeroispovijesti, dok je za većinu migranata specifično da očekuju bolji i sigurniji život u Europi, zbog čega i migriraju (Müller-Funk, 2019: 6). Parsons u svojoj teoriji sustava analizira individualne razlike, očekivanja, želje i potrebe te način na koji one mogu biti usklađene s vrijednostima društva u cjelini (Parsons, 1962: 4–5). Da Parsonsova teorija može biti promatrana u svjetlu migracije i procesa koje migracija za sobom ostavlja, dokazuju i neki hrvatski autori, kao što su Vukić i Tomić-Koludrović (Vukić, 2000). U Parsonsovoj teoriji sustav, u smislu društva i kulture treba ostati čvrst, a njegov poredak treba ostati netaknut kako bi se održala stabilnost. Ipak, u kontekstu integracije, za Parsonsa stabilnost sustava ne znači marginaliziranje i ignoriranje potreba i razlika pojedinih sugrađana, kao što su migranti, već upravo suprotno – potpunu i cjelovitu integraciju u punom smislu tog termina. Upravo i samo to može rezultirati potpunom stabilnošću sustava, odnosno države, društva prihvata i novih sugrađana (Tomić-Koludrović, 1999: 17). Točnije, umjesto da se migracije promatraju kao prostorna kretanja pojedinaca od jedne točke u neku drugu točku, u kontekstu Parsonsove društvene akcije, migracije su promatrane kao „složen proces prijenosa vrijednosnih kodova, interakcijskih modela djelovanja, načina „igranja“ uloga i pripisanih svojstava organizma (analitički definiranih svojstava migrirajućeg pojedinca) iz jednog dijela akcijskog prostora u drugi“ (Vukić, 2000: 37). Očekivanja u kontekstu akulturacije mogu ići i u suprotnome smjeru, pa tako društvo može očekivati od migrantske populacije djelovanja koja će rezultirati negativnim promjenama za domicilnu zajednicu ili pak djelovanja koja ni na koji način neće na zajednicu utjecati (Ajduković i dr. 2019: 50). Sustav u svakom slučaju od migrantske populacije očekuje integraciju koja bi trebala rezultirati poznavanjem jezika zemlje prihvata, djelovanjem prema određenim društvenim vrijednostima i normama te poznavanjem kulture, što se pokušava ostvariti kroz integracijske strategije zemalja. Uslijed procesa integracije ključnu poziciju zauzima učenje. Parsons na učenje stavlja velik naglasak te ga definira kao „stjecanje novih pravaca u orijentaciji. Odnosno, ono uključuje stjecanje novih pogleda, želja i vrednovanja; to su predispozicije koje nas uče da se približimo ili izbjegnemo, aktivno tražimo u određenim vrstama situacija ili se „sakrijemo“ i čekamo, da se udaljimo od štetnih objekata ili ih kontroliramo“ (Parsons, 1962: 12). Stoga, učenje za Parsonsa

općenito predstavlja stjecanje vještina koje pojedinac može iskoristiti u pojedinoj situaciji kako bi se u njoj odgovarajuće ponio. Jedan od najvažnijih mehanizama učenja je generalizacija koja se odnosi na raspoređivanje dosadašnjih iskustava i vlastitih orijentacija prema određenoj situaciji, u kategorije. Točnije, generalizacije predstavljaju „načine definiranja akterovih orijentacija prema određenim objektima o kojima akter još nije stekao izravno iskustvo. To podrazumijeva kategorizaciju određenih objekata situacije u kojoj se akter nalazi, u poopćene kategorije“ (Parsons, 1962: 12). Prema Parsonsu, ovakav mehanizam dolazi do izražaja posebno kad je riječ o sustavu kulture u kojem je potrebno da pojedinac nauči različite kulturne simbole (Parsons, 1962: 12). Ovdje još jednom dolazimo do važnosti Parsonsove teorije u kontekstu teme ovoga rada jer je učenje ključno djelovanje u akulturacijskim strategijama kao što su integracija ili asimilacija. Pojedinac učenjem stječe nove vještine snalaženja u novome društvu i kulturi, zbog čega može doći do integracije ili u krajnjem slučaju asimilacije.

Uz Parsonsovu teoriju društvene akcije koja izravno ukazuje na društvene prakse, odnosno djelovanje kao ključno za sustav i integraciju, pa tako i u kontekstu odnosa migrantske populacije i domicilnog stanovništva, zanimljiva je i teorija simboličkog interakcionizma koja je, u kontekstu migracija, analizirana idućim poglavljem.

3.2. Društvene prakse i akulturacija u teoriji simboličkog interakcionizma

U kontekstu socioloških teorija i akulturacijskog modela ne može se zaobići promatranje akulturacije kroz leću simboličkog interakcionizma, s obzirom da je pitanje očuvanja ili preoblikovanja vlastitog identiteta, uloga, slika o sebi i pripadanja neizostavan dio razumijevanja akulturacijskog modela. Simbolički interakcionizam u svojim temeljima sadrži ideju o stvaranju slike o sebi upravo na temelju subjektivne percepcije pojedinaca o tome kako ih okolina vidi i kako o njima kazuje (Mead, 2003: 165). Upravo taj odnos pojedinca i okoline u akulturacijskome modelu je ključan te može biti analiziran kroz leću simboličkog interakcionizma. Simbolički interakcionizam predstavlja temelj u mnogim društvenim istraživanjima, posebno onima u kojima je stavljen fokus na sociologiju svakodnevice, sociologiju emocija te kulturalna i međukulturalna istraživanja (Abercrombie i dr., 2008), pri čemu predstavlja neizostavnu teoriju u promišljanju koncepta akulturacije.

Simbolički interakcionizam teorijski je pravac, čiji temelji počivaju na Meadovom konceptu sebstva koji u svojoj srži ima važnost refleksije te se prema njemu sebstvo, odnosno sama osoba i njen identitet razvija isključivo kroz proces društvene interakcije unutar društva (Mead, 2003: 190). Prema Meadovu shvaćanju, za sam razvoj sebstva važna je međusobna komunikacija između pripadnika društva, kao i razmjena simbola, a sam pravac posvećuje posebnu pažnju proučavanju odnosa između pojedinca s jedne strane i društva s druge. Upravo ovaj teorijski pravac ključan je u proučavanju uloga koje akteri u društvu preuzimaju te njihovog mijenjanja i posljedica promjene uloga, kao i važnost ponašanja, odnosno djelovanja u društvu. Prema Meadu, „individua, stalno reagira nasuprot tom društvu. Svaka prilagodba uključuje nekakvu promjenu u zajednici na koju se individua prilagođava“ (Mead, 2003: 191). Upravo je navedena prilagodba ključan koncept u akulturacijskome modelu, posebno kad je riječ o integraciji.

Prema Strykeru (1980) sociološki pristup stvaranja slike o sebi i vlastitog identiteta objašnjen je kroz interakciju i vezu pojedinca s društvom i obrnuto. U sociološkoj teoriji pretpostavlja se kako se ovdje radi o nužno recipročnome odnosu, pri čemu pojedinci utječu na društvo ili čak oblikuju pojedine dijelove društva, pa tako pojedinci često kreiraju grupe, organizacije, institucije ili mreže ljudi ili pak u njima samo sudjeluju i na taj način doprinose funkcioniranju sustava. Upravo navedene društvene prakse izravno su povezane s koegzistiranjem različitih kultura u društvu i procesom akulturacije u kojem migranti prilagođavaju svoje ponašanje društvu prihvata ili ga pak u potpunosti odbacuju. U kontekstu Blumerova viđenja teorije (Blumer, 1969), (i)migranti sudjeluju u svakodnevnim aktivnostima, interakcijama i dje-

lovanjima u svojoj neposrednoj i široj okolini, kojima pridaju određena značenja i interpretaciju, uslijed čega kreiraju sliku o samima sebi unutar društva prihvata.

Trenutak u kojem navedena teorija može najbolje poslužiti kao interpretacija jest upravo u teorijskom objašnjavanju akulturacijskih orijentacija i akulturacijskih učinaka. Naime, teorija simboličkog interakcionizma može biti primijenjena u trenucima interakcije s grupama i pojedincima društva prihvata, organizacijama i institucijama, pri čemu migranti nužno stupaju u interakciju s domicilnim stanovništvom. Reakcija domicilnog stanovništva na imigrante odnos i stavovi prema migrantima te samorefleksija migranta, može biti promatrana u kontekstu ove teorije. Stoga, može se zaključiti kako društvo oblikuje pojedinca, odnosno njegovu ideju identiteta i sliku o sebi, što predstavlja važan dio ukupnog koncepta identiteta. Tako pojedinci u društvu zauzimaju uloge koje im najbolje odgovaraju, ulaze u društvene interakcije te vrše samorefleksiju i stvaraju sliku o sebi na temelju njihove percepcije o tome što društvo o njima misli i kako ih vidi – upravo taj proces refleksije i društvene interakcije prema Meadu čini jezgru sebstva (Mead, 2003: 158). Detaljnije, slika o tome tko pojedinac jest nastaje refleksijom prema tome kako promatra sebe, što je utemeljeno u tome kako se ostali članovi društva ponašaju prema njemu, prema čemu pojedinac sebe vrednuje. Prema konceptu „ja u zrcalu“ („looking glass self“), postavljenom od Cooleya (1902), važan je način na koji naša okolina komunicira procjene o nama samima, kako nas vrednuje i te informacije prenosi jer upravo to izravno utječe na to kako sebe vidimo. Prema autoru, koncept „ja u zrcalu“ može biti objašnjen kroz 3 elementa: kako zamišljamo da nas druga osoba vidi, kako zamišljamo prosudbu te osobe o tome kako nas ona vidi te koji se osjećaj u nama javlja uslijed zamišljanja njenih prosudbi (ponos, sram ili nešto treće). Navedeno oblikuje prema Cooleyu sliku o nama samima. Stoga prema navedenoj teoriji ukoliko se domicilno stanovništvo u interakcijama prema migrantima ponaša diskriminirajuće, negativno ili odbacujuće, u promišljanju pojedinaca migrantske populacije oni će se osjećati izolirano i odbačeno. Kao i sve dosad, navedeni koncept izravno je povezan s akulturacijom. Prema razrađenom modelu akulturacije, reakcija okoline, odnosno društva prihvata od velike je važnosti jer interakcija ne može postojati ako je jednosmjerna. Stoga reakcija društva prihvata u ovome je kontekstu ključna – hoće li reakcija biti prihvaćajuća ili pak diskriminativna, prema simboličkome interakcionizmu izravno će oblikovati ideju slike o sebi osoba koje su migrirale. Sama empirija govori o identitetu i kreiranju vlastite slike o sebi u društvu prihvata kao o nečem fluidnom, promjenjivom te nerijetko krhkom. Identitet u ovome kontekstu može biti promatran kao sebstvo satkano od različitih dimenzija (kulturnih, političkih, etničkih...) koje su u neprestanom odnosu s okolinom i kao takve nedovršene i uvijek fluidne (Hall i dr., 1996: 598). Proučavanje pitanja identiteta u društvu prihvata od velike je važnosti za dubinsko razumijevanje mehanizama preuzimanja elemenata nove kulture ili zadržavanja vlastite kulture u novome društvu, što se odražava na pitanje osobnog identiteta migranata, ali dugoročno i kolektivnog socijalnog identiteta društva prihvata. Kako bi uopće došlo do rekonstrukcije identiteta koja je u migraciji prema mnogim teoretičarima nužna ukoliko pojedinac želi biti dio novog društva, konflikt identiteta treba biti nadvladan. Do konflikta identiteta dolazi u trenutku kad dva sustava vrijednosti uđu u konflikt te ih pojedinac ne može istovremeno njegovati i ponašati se u skladu s njima. Prema Szabo i Wards, konflikt identiteta najčešće nastaje zbog „promijenjenih situacijskih faktora ili kontradiktornih očekivanja društva“ (Szabo i Ward, 2015: 15). Najčešći primjer konflikta identiteta u kontekstu ove teme jest onaj u kojem se obitelj iz većinski tradicionalnog islamskog društva susreće sa sustavnom vrijednosti i normama zapadnog društva (SAD ili Sjeverozapadna Europa). U većinski islamskim zemljama uobičajeno je da muškarac aktivno sudjeluje u tržištu rada, dok žena brine o kućanstvu, odgaja djecu, prenosi im vrijednosti te brine o njihovom obrazovanju. Međutim, u zapadnim društvima od žena migrantica očekuje se uključivanje u tržište rada, što u njihovoj obitelji može stvoriti konflikt identiteta zbog očekivanja i pritiska koje na njih stavlja okolina te istovremenog poštivanja drugačijeg skupa vrijednosti, normi i uloga. Očekivanja nisu od velikog značaja isključivo u Parsonsovoj teoriji društvene akcije, već i u kontekstu

simboličkog interakcionizma jer upravo ta svijest o potrebi ulaženja u različite potencijalne uloge (Mead) te stvaranje slike o sebi na temelju slike drugih o nama (Cooley), kod pojedinca stvara konflikt identiteta.

Dosad navedene teorije društvene akcije i simboličkog interakcionizma spadaju pod dvije teorijske leće kroz koje akulturacijski model može biti promatran unutar sociološke misli. Ipak, važno je spomenuta objašnjenja i ideje pokrijepiti jasnim istraživačkim rezultatima koji će dodatno dokazati teorijske utemeljenosti.

4. Promjena društvenih praksi nakon migracije: istraživačka utemeljenost akulturacijskog modela

Izbjeglička kriza u Europi odvila se relativno nedavno, stoga su analize i testiranja akulturacijskog modela u pojedinim europskim državama tek u začetcima. Unatoč tome, istraživanja vezana uz akulturacijske strategije provedena su u Europi i šire prije *izbjegličke krize* iz 2015. godine, zbog čega dokaza za dosad navedena teorijska polazišta i samu tezu rada ne nedostaje.

Istraživanje Elizabeth Chief iz 1940. godine smatrano je prvim istraživanjem koje je pokušalo kreirati akulturacijsku ljestvicu te je rađeno na uzorku autohtonog stanovništva Amerike. Nakon prvih pokušaja kreiranja mjerne skale akulturacije i samog istraživanja tog društvenog fenomena, mnogi istraživači su kreirali vlastita istraživanja, skale i ideje, čime su pokušali akulturaciju učiniti što dohvatljivijom i mjerljivijom na specifičnome kontekstu u kojem su istraživali. Tijekom godina razvijen je samostalan smjer migracijskih studija, gdje su detaljno proučavani posebni pristupi istraživanjima koja u uzorku obuhvaćaju migrantsku populaciju. U zbirci radova pod nazivom „Psychosocial Wellness of Refugees: Issues in Qualitative and Quantitative Research“ detaljno je objašnjena najčešće korištena metodologija u istraživanjima s migrantskom populacijom te najčešći problemi u pojedinim pristupima istraživanju. Iako se radi o psihološkom konceptu, metodologija i šira tematika istraživanja u potpunosti su primijenjene na ostala društvena istraživanja, zbog čega je važno spomenuti zabilježene istraživačke naputke. Jedan od osnovnih problema svih postojećih međukulturalnih istraživanja s migrantskom populacijom jest taj što su mjerenja i postojeće skale rađene od strane „zapadnjaka za zapadnjake, temeljenima na zapadnjačkim vrijednostima, pretpostavkama i normama“ (Ahearn, 2002: 12). Upravo u tome leži jedan od osnovnih argumenata za korištenje kvalitativne metodologije s uzorkom migrantske populacije, s obzirom da se radi o nešto fleksibilnijoj metodologiji, pri čemu sudionici mogu doprinijeti objašnjavajući vlastite percepcije i sustave vrijednosti. Dakle kvalitativna metodologija trebala bi biti neizbježna uz primjenu kvantitativne metodologije, što istraživanje čini učinkovitijim. Također, kvalitativna metodologija u ovome kontekstu može nam upravo poslužiti za razumijevanje određenih društvenih koncepata, pri čemu će nam sudionici objasniti kako ih oni vrednuju, što za njih znače, umjesto da im *a priori* pridajemo značenje koje ima za kulturu iz koje dolazimo. Detaljnije, ona nam pruža bogati narativ smješten u specifičan međukulturalni kontekst, zbog čega čitavo istraživanje možemo bolje razumjeti i drugačije sagledati (Ahearn, 2002: 17). Stoga u analizi podataka, iznimno je važno ne upasti u zamku „automatskog primjenjivanja zapadnjačkih vrijednosti i definicija na ponašanja, događaje ili stvari, s obzirom da su ponekad neka od njih neprimjerena i nevažna u drugim kulturama“ (Ahearn, 2002: 13).

Istraživanje u kojem je Do pokušala ispuniti ranije spomenute naputke korištenja miješane metodologije u međukulturalnim istraživanjima, objavljeno je u sklopu doktorske disertacije 2016. godine. U istraživanje su uključene obitelji i to 97 punoljetnih ispitanika (roditelji) i 97 maloljetnih ispitanika (djeca) koji su migrirali u Lincoln (Nebraska) iz Sudana i Vijetnama. U kvalitativnom dijelu istraživanja tehnikom dubinskog intervjua obuhvaćena su 2 roditelja i 5 djece. Glavni cilj istraživanja bio je analizirati emocije vezane uz akulturaciju te vezu između akulturacije, stresa i obiteljskih odnosa prije i nakon migracije (Do, 2016: 6). Glavni cilj u kvantitativnom dijelu istraživanja bio je ispitati odnos akulturacijskih razlika između djece i roditelja (tzv. dijada roditelj – dijete), kao i izmjeriti razinu doživljenog stresa i percepciju obiteljskih odnosa, dok je cilj dubinskih intervjua detaljno razumijevanje percepcije ispitanika po pitanju

navedenih dijelova koji su ispitivani u kvantitativnoj metodologiji (akulturacija, stres i obiteljski odnosi) (Do, 2016: 7). Za analizu razine akulturacije, korišten je opći upitnik etniciteta, koji je skraćen i prilagođen za specifične potrebe istraživanja. Kad je riječ o akulturacijskim razinama, što je za potrebe ovog rada najvažnije, roditelji su pokazivali snažniju orijentaciju prema svojoj domicilnoj kulturi, nego njihova djeca, dok su s druge strane pokazivali nižu orijentaciju prema američkoj kulturi, no što je to slučaj kod djece. Uz navedeno, roditelji su pokazivali značajno slabiju razinu poznavanja engleskoga jezika, no što je to slučaj kod djece (Do, 2016: 39). Kad je riječ o analizi učinka odnosa akulturacijskih razlika roditelj – dijete s percipiranim stresom na obiteljske odnose, rezultati pokazuju da razlike u poznavanju kulture zemlje porijekla i jezika između roditelja i djece objašnjava 15% varijance kad je u pitanju percepcija obiteljskih odnosa roditelja. S druge strane razlike u poznavanju engleskog jezika i američke kulture objašnjava 23% varijance roditelja pri analizi obiteljskih odnosa i 23% kod djece. Rezultati kvalitativnog istraživanja, ukazuju na tri osnovne akulturacijske kategorije, a to su: jezična barijera, kut gledanja i briga oko financija. Prema sudionicima intervjuja, jezična barijera, pod čime se misli na nedovoljno poznavanja engleskog jezika od strane roditelja te nedovoljno poznavanje jezika zemlje porijekla od strane djece, izravno oblikuje obiteljsku komunikaciju i svakodnevni život. Navedeno može biti povezano s analiziranim akulturacijskim modelom i tezom o nužnim promjenama u svakodnevnome ponašanju i praksama nakon migriranja, pa makar samo u subjektivnoj percepciji ispitanika. Zatim, kulturne razlike koje spadaju pod kod „kut gledanja“, koji se razlikuje u dijadi roditelj – dijete, odnosi se na percepciju o poželjnom načinu odgoja, obrazovanja i očuvanja primarne kulture. Na kraju, stres vezan uz financije, prema sudionicima oblikuje način provođenja zajedničkog vremena (Do, 2016: 51–52).

Kad je riječ o temi migracija i promjene društvenih praksi u kontekstu akulturacijskoga modela, žene su percipirane posebno osjetljivom skupinom, pogotovo ukoliko migriraju iz većinski tradicionalnih društava u društva drugačije kulture i stila života. Primjer takvog istraživanja kvalitativno je istraživanje iz 2014. koje je analiziralo faktore oporavka žena izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koje su preselile u južne krajeve Sjedinjenih Američkih Država. Ključni pokazatelji istraživanja ukazuju na to da su važni faktori oporavka za sudionice: obitelj i duhovnost (Sossou i dr., 2014: 377–379). Najnovije kvalitativno istraživanje iz 2017. provedeno u Velikoj Britaniji istraživalo je ženske narative u kontekstu promjene njihovog socijalnog statusa s dolaskom u zemlju prihvata. Tako se pokazalo kako je čest slučaj među sudionicama da napuštaju zemlju porijekla kako bi se preselile u Veliku Britaniju zbog obiteljskih razloga, uslijed čega napuštaju svoje karijere. Na taj način dolazi do promjene njihova socijalnog statusa, a time i uloga i društvenih praksi, što još jednom potvrđuje tezu i izravno ukazuje na Berryjevu tipologizaciju promjena društvenih praksi koje se događaju nakon migriranja (Cederberg, 2017: 7–8). Iduće istraživanje koje je važno spomenuti jest ono Warda i Stylesa koje je u uzorak uključilo žene iz Engleske i Irske koje su migrirale u Australiju. Istraživanje se fokusiralo na učinak migracije te kulturnih i socijalnih gubitaka na stvaranje slike o sebi. Istraživanje je objavljeno 2003. godine, a u njemu su sudjelovale ukupno 154 ispitanice te je korištena mješovita metodologija. Opći cilj istraživanja bio je ispitati mogu li posljedice višestrukih gubitaka uslijed migracije, uzrokovati negativne posljedice na identitet pojedinca i stvaranje slike o sebi u novom društvu te koje strategije mogu biti korištene u svakodnevnom životu migrantica kako bi se nadišle negativne migracijske promjene (Ward i Styles, 2003: 349 – 353). Rezultati pokazuju kako ispitanice iskazuju preoblikovanje slike o sebi samima nakon migriranja. Većina ih tako sebe promatra u novoj zemlji kroz prizmu identiteta – „nova ja“. Tri su ključna elementa zabilježena u preoblikovanju slike o sebi, a to su: povećano samopouzdanje, neovisnost i snaga. Kad je riječ o povećanom osjećaju samopouzdanja, ono je posebno važno za akulturacijske strategije. Naime, pokazalo se kako je ono povezano s nadilaženjem izazova migriranja, zbog prilagodbe koja je rezultirala bržim pronalaskom smještaja te zbog održavanja socijalnih odnosa s domicilnim stanovništvom. Važno je napomenuti kako se ovdje ipak radi o istom jezičnom kontekstu, koji u slučaju ostalih istraživanja izostaje, zbog čega bi u drugim istraživanjima bili mogući drugačiji rezultati na ovim kategorijama te drugačije strategije kojima

se ispitanice koriste. Nadalje, pitanje pripadnosti u ovakvim istraživanjima gotovo je neizbježno, na što ukazuje rezultat koji pokazuje kako je porast samopouzdanja i pozitivna slika o sebi zabilježen isključivo kod ispitanica koje osjećaju pripadnost zemlji prihvata, dok to nije zabilježeno kod ispitanica koje tu pripadnost ne osjećaju. Pripadnost se najjednostavnije može objasniti kao osjećaj povezan s domom, što god dom ispitanicima predstavlja. Sve ispitanice koristile su se određenim akulturacijskim strategijama što je neizbježno, no one koje nisu osjećale pripadnost prema novoj zemlji i društvu te im se nije popravilo samopouzdanje i slika o sebi, koristile su se onom strategijom za koju je karakteristična osamljenost i odsutnost sudjelovanja u aktivnostima s domicilnim stanovništvom (Ward i Styles, 2003: 360 – 363). Ovisno o osjećaju pripadnosti vlastitoj zemlji porijekla, tu bismo mogli govoriti o strategijama marginalizacije ili separacije. Također, važno je spomenuti kako snažan osjećaj pripadnosti prema zemlji porijekla ne mora za posljedicu imati preuzimanje marginalizacijskih ili separacijskih akulturacijskih strategija. Navedeno istraživanje pokazuje kako se ispitanice koje osjećaju snažnu pripadnost vlastitoj zemlji, uz osjećaj pripadnosti zemlji destinacije u društvenim, poslovnim i drugim javnim djelovanjima okreću pozitivnim akulturacijskim strategijama i vještinama koje omogućuju aktivno i ravnopravno sudjelovanje u društvu prihvata. S druge strane, one ispitanice koje imaju isključivo izražen osjećaj pripadnosti zemlji porijekla, dok prema zemlji prihvata ne osjećaju pripadnost, u većom mjeri izbjegavaju interakciju i međudjelovanje s dominantnim stanovništvom te se okreću strategijama koje potiču usamljenost, a posljedično društvenu izoliranost nasuprot integraciji. Iste rezultate potvrđuje Kimovo istraživanje iz 2012. godine provedeno kvalitativnom metodologijom, tehnikom dubinskog intervjua. Istraživanje ukazuje na važnost interakcije s novim društvom te uključivanja u različite društvene prakse, poput volontiranja, uslijed čega se stječu društvene mreže i poznanstva u novoj zemlji (Kim, 2012: 762). Na kraju, istraživanja koja analiziraju učinak akulturacije na osjećaj pripadnosti, zanimljiva su jer sama pripadnost nakon migriranja postaje vrlo fleksibilan i fluidan koncept, kao i identitet (Ward i Styles, 2003), s obzirom da migrant istovremeno svjedoči dvjema, često različitim kulturama. Ward i Styles u svome spomenutom istraživanju objašnjavaju kako je pripadnost nakon migriranja određena specifičnim faktorima, od kojih je, uz duljinu boravka u zemlji destinacije, najvažnija akulturacija, odnosno strategije kojima se pojedinac koristi. Ipak, istraživanja su pokazala kako duljina boravka u zemlji destinacije u mnogim slučajevima ne mora imati pozitivan učinak na veći osjećaj pripadnosti toj zemlji, stoga akulturacija ostaje najvažnijim faktorom. Tako su Nette i Hayden istraživanjem objavljenom 2007. godine analizirali osjećaj pripadnosti nakon višestrukih migracija kod djece. Istraživanje u kojem je korištena mješovita metodologija obuhvatilo je uzorak od 120 maloljetnika koji su s roditeljima migrirali više puta i živjeli u različitim društvima. Pokazalo se kako je u istraživanju izražavana određena pripadnost, međutim ispitanicima je bilo teško odrediti specifičan fizički prostor, odnosno mjesto kojem osjećaju pripadnost (Nette i Hayden, 2007: 442).

Navedena istraživanja pokazuju neprestano ispreplitanje koncepata identiteta, društvenih praksi i pripadnosti s akulturacijskim modelom nakon procesa migriranja. Gotovo je nemoguće izolirati samo jedan od navedenih fenomena u analizi, istraživanju ili samom promišljanju svakodnevnog života migrantske populacije u društvu prihvata. Stoga, analizirani primjeri iz empirije dodatno potkrepljuju ideju ovog rada te ukazuju na njenu kompleksnost, s obzirom da se ne radi isključivo o promjeni društvenih praksi, već često i ostalih spomenutih koncepata: identiteta i osjećaja pripadnosti.

5. Zaključak

Na samome početku rada spomenute su različite tipologije migracija, kako bi se ideju rada smjestilo u širi kontekst. Možemo razlikovati migracije počevši od opće tipologije ekonomskih i političkih, prisilnih i dobrovoljnih, preko same duljine migracija, pri čemu razlikujemo dugotrajne i kratkotrajne pa sve do kompleksnijih migracijskih tipologija Rogića i Čizmića te detaljne Kunzove tipologije usmjerene na izbjeglištvo. Uzimajući u obzir kontekst migracija općenito, može se zaključiti kako se neizbježno radi

o ključnoj životnoj prekretnici za one koji migriraju, pogotovo kad je riječ o prisilnim migrantima koji predstavljaju skupinu vrijednu istraživanja u današnjem društvenom kontekstu.

Uz migraciju nužno vežemo akulturacijski model, koji je posebno kompleksan ukoliko se radi o migriranju u znatno različitu kulturu i društvo u odnosu na zemlju porijekla. Akulturacija predstavlja svaku promjenu u običajima ili vjerovanjima te društvenim praksama do koje dolazi uslijed kontakta dviju različitih kultura, odnosno ulaskom pojedinca u kulturu u kojoj nije primarno i sekundarno socijaliziran, pri čemu se mijenjaju pojedini elementi vlastite kulture (Britannica, n.d.). Razlikujemo 4 akulturacijske orijentacije ili strategije, a to su integracija, asimilacija, separacija i marginalizacija. Integracija je promatrana sociološki najpoželjnijom strategijom, s obzirom da postavlja najizglednije uvjete za stvaranje društvene kohezije.

Kako bi se dodatno produbila ideja rada o nužnosti promjena u društvenim praksama nakon migriranja, što može biti analizirano akulturacijskim modelom, korištene su dva teorijska okvira – teorija društvene akcije i simbolički interakcionizam. Integracija predstavlja najzanimljiviju strategiju u kontekstu Parsonsove teorije društvene akcije kroz koji društvene prakse mogu biti promatrane. Parsonsova teorija fokusirana je na očuvanje stabilnosti u društvenome sustavu i to uz pomoć integracije i neprestanog međudjelovanja između pojedinih dijelova društva koje se odvija uslijed društvenih praksi. Drugi teorijski okvir koji nam je u ovome kontekstu važan simbolički je interakcionizam. Njime su također objašnjene interakcije, pridavanje značenja, društvene prakse i stvaranje slike o sebi u međudjelovanju u postmigracijskom razdoblju. Uz navedene teorijske okvire te empirijsku utemeljenost, možemo zaključiti kako je teza ovog rada potvrđena, stoga možemo govoriti o tome da useljavanje u drugu zemlju utječe na društvene prakse i obrasce ponašanja u svakodnevnom životu koje je moguće objasniti akulturacijskim modelom. Promjene u društvenim praksama nužno se događaju nakon migriranja u drugu zemlju, pogotovo ako se radi o zemlji drugačijih vrijednosti, društvenih normi, kulture i uobičajenih društvenih praksi u odnosu na društvo porijekla. Navedene promjene društvenih praksi provode se kroz zauzimanje specifičnih akulturacijskih strategija koje su vidljive u svakodnevnom ponašanju i društvenom djelovanju migrantske populacije, što je prema teorijama analiziranim u radu često usko vezano uz ideju slike o sebi i identitet.

Stvaranje identiteta u međudjelovanju posebno je zanimljivo u kontekstu migrantske populacije. Migranti prolaze iskustvo preseljenja i akulturacije što je promatrano jednim od ključnih životnih prekretnica u svačijem životu, pri čemu je važno održati stabilan identitet uz istovremeno učenje o novoj kulturi, kako bi se na društvenoj razini održala kohezija. Međutim, ostaju otvorena pitanja, može li se akulturacijski model testirati u kontekstu pojedinih europskih zemalja nakon *izbjegličke krize*? Što se događa s društvenim praksama migrantske populacije i može li se ostvariti cjelovita integracija u pojedine europske zemlje, poput Hrvatske? Upravo navedeno jedan je od najtežih socioloških zahtjeva, zbog čega bi istraživanja na ovu temu trebala biti još više, kako bi se najbolje doskočilo različitim strategijama koje će u budućnosti biti od pozitivnog učinka za sve dijelove društva, a ne samo većinsko stanovništvo.

Literatura

- Abercrombie, Nicholas; Hill, Stephen; Turner, Bryan (2008). *Rječnik sociologije*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Ahearn, Frederick L. (2002). *The Psychosocial Wellness of Refugees: Issues in Qualitative and Quantitative Research*. New York – Oxford: Berghahn Book.
- Ajduković, Dean; Čorkalo Biruški, Dinka; Gregurović, Margareta; Matić Bojić, Jelena; Župarić-Iljić, Drago (2019). *Izazovi integracije izbjeglica u hrvatsko društvo: stavovi građana i pripremljenost lokalnih zajednica*. Zagreb: Vlada Republike Hrvatske – Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina.
- Arends – Tóth, Judith V.; Van de Vijver, Fons J. R. (2006). „Issues in conceptualization and assessment of acculturation“, u: M. H. Bornstein & L. R. Cot (ur.) *Acculturation and parent-child relationships: Measurement and development*, 33–62, Mahwah, NJ: Erlbaum.

- Berry, John W. (1992). „Acculturation and Adaptation in a New Society“. *International Migration*, 30/1: 69–85.
- Berry, John W. (2003). „Conceptual Approaches to Acculturation“, u: Chun, K. M., Organista, P. B., Marin, G. (ur.) *Acculturation: Advances in theory, measurement and applied research*, 17–37. Washington, DC: American Psychological Association.
- Berry, John W. (2009). „A Critique of critical acculturation“. *International Journal of Intercultural Relations*, 33/5: 361–371.
- Blumer, Herbert (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. University of California: Berkeley – Los Angeles – London.
- Cabassa, Leopoldo J. (2003). „Measuring acculturation: Where we are and where we need to go“. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 25/2: 127–146.
- Cederberg, Maja (2017). „Social Class and International Migration: Female Migrants’ Narratives of Social Mobility and Social Status“. *Migration Studies*, 6/3: 1–19.
- Coolie Trade (2015). *Coolie Trade in the 19th Century*. Immigration History Research Center: University of Minnesota. Preuzeto 27. siječnja 2017. s <https://cla.umn.edu/ihr/news-events/other/coolie-trade-19th-century>
- Cooley, Charles Horton (1902). *Human nature and social order*. New York: Charles Scribner’s Sons.
- Do, Kieu Anh T. (2016). *Into the Gap: A Mixed Methods Study od Acculturation, Stress, and Refugee Family Functioning*. Lincoln: University of Nebraska – Lincoln.
- Encyclopaedia Britannica (n.d.) Britannica.com. *Acculturation*. Preuzeto 1. srpnja 2019. s <https://www.britannica.com/topic/acculturation>
- Fawcett, James T. (1985). „Migration Psychology: New Behavioral Models“. *Population and Environment*, 8/1–2: 5–14.
- Greenland, Katy (2016). *A Psychological Perspective on the Current „Migration Crisis“*. United Kingdom: The Society for the Psychological Study of Social Issues
- Hall, Stuart; Held, David; Hubert, Don; Thompson, Kenneth (1996). *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. The Open University.
- Kim, Junhyoung (2012). „Acculturation phenomena experienced by the spouses of Korean international students in the United States“. *Qualitative Health Research*, 22/6: 755–767.
- King, Russell (2012). „Theories and Typologies of Migration: An Overview and A Primer“. *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations*, 12/3: 3–43.
- Kunz, Egon F. (1981). „Exile and Resettlement: Refugee Theory“. *The International Migration Review*, 15/1–2: 42–51.
- Lee, Everett S. (1966). „A Theory of Migration“. *Demography*, 3/1: 47–57.
- Mead, George Herbert (2003). *Um, osoba i društvo sa stajališta socijalnog biheviorista*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Mesić, Milan (1992). „Pokušaj tipologizacije izbjeglištva i prognanika“. *Migracijske i etničke teme*, 8/2: 105–125.
- Müller-Funk Lea (2019). „Adapting to staying, or imagining futures elsewhere: Migration decision-making of Syrian refugees in Turkey“. *International Migration Institute*, 154/155: 1–41.
- Nette, John; Hayden, Mary (2007). „Globally mobile children: the sense of belonging“. *Educational Studies*, 33/4: 435–444.
- Parsons, Talcott (1962). *Toward a General Theory of Action*. Cambridge – Massachusetts: Harvard University Press.
- Petersen, William (1958). „A General Typology of Migration“. *American Sociological Review*, 23/3: 256–266.
- Ramelli, Marcella; Florack, Arnd; Kosic, Ankica; Rohmann, Anette (2013). „Being Prepared for Acculturation: On the Importance of the First Months After Immigrants Enter a New Culture“. *International Journal of Psychology*, 48/3: 363–373.

- Redfield, Robert; Linton, Ralph; Herskovits, Melville J. (1936). „Memorandum for the Study of Acculturation“. *American Anthropologist New Series*, 38/1: 149–152.
- Rogić, Ivan; Čizmić, Ivan (2011). *Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Sam, David L. (2006). „Acculturation: conceptual background and core components“, u: D. L. Sam & J. W. Berry (ur.) *The Cambridge handbook of acculturation Psychology*, 11–26, Cambridge: Cambridge University Press.
- Snauwaert, Boris; Soenens, Bart; Vanbeselaere, Norbert; Boen, Filip (2003). „When integration does not necessarily imply integration: Different conceptualizations of acculturation orientations lead to different classifications“. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 34/2: 231–239.
- Sossou, Marie – Antoinette; Craig, Craig; Ogren, Heather; Schnak, Michelle (2014). „A Qualitative Study of Resilience Factors of Bosnian Refugee Women Resettled in the Southern United States“. *Journal of Ethnic And Cultural Diversity in Social Work*, 17/4: 365–385.
- Stryker, Sheldon (1980). *Symbolic interactionism: A social structural version*. Menlo Park: Benjamin Cummings.
- Szabo, Agnes; Ward, Colleen (2015). „Identity development during cultural transition: The role of social-cognitive identity processes“. *International Journal of Intercultural Relations*, 46: 13–25.
- Tomić-Koludrović, Inga (1999). „Pojam integracije u suvremenim sociološkim teorijama“, u: Ivan Grubišić i Siniša Zrinščak (ur.), *Religija i integracija*, 11–29. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- UNHCR (2019). Figures at a Glance. UNHCR.org. Preuzeto 2. travnja 2020. s <https://www.unhcr.org/figures-at-a-glance.html>
- Vukić, Aleksandar (2000). „Konceptualni modeli migracija u strukturi Parsonsove sociološke teorije“. *Revija za sociologiju*, 31/1–2: 35–47.
- Viola, Francesco (2015). „Negotiation of Identities and Negotiation of Values in Multicultural Societies“, u: Maria-Caterina La Barbera (ur.), *Identity and Migration in Europe: Multidisciplinary Perspectives*, 29–39. Switzerland: Springer.
- Ward, Colleen; Kennedy, Antony (1992). „Locus of control, mood disturbance, and social difficulty during cross – cultural transitions“. *International Journal of Intercultural Relations*, 16/2: 175–194.
- Ward, Catherine; Styles, Irene (2003). „Lost and Found: Reinvention of the Self Following Migration“. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 5/3: 349–367.

SOCIAL PRACTICES FOLLOWING MIGRATION THROUGH THE PRISM OF THE ACCULTURATION MODEL

Frequent changes in social dynamics in modern society, that have been affected by the last *refugee crisis* in Europe, stimulate interest in analyzing the identity of the migrant population, the possibility of social cohesion, and approaching the European population and new citizens to each other. Although the European societies have been multicultural throughout the history, the *refugee crisis* of 2015 has left behind even greater richness of multiculturalism in many European countries, but on the other hand a whole range of challenges faced by host societies as well as migrant population. From this context the aim of this paper derives, which represents the theoretical and research overview of acculturation strategies and social practices that occur in everyday life of migrant population in the host country. An article provides detail analysis of Berry's acculturation model that is observed through two theoretical frameworks – a theory of social action and symbolic interactionism. Analysis includes cultural changes that occur during and after migration to a host country that is culturally different from a migrant's country of origin. The previous researches show that migrant population necessarily change by far adopted social practices and behavior patterns after migration to another country, which is analyzed through the acculturation model.

Keywords: migration, acculturation model, social practices, the theory of social action, symbolic interactionism

SCHWARTZOVA TEORIJA VRIJEDNOSTI I GLAZBENE PREFERENCIJE UNUTAR SOCIOLOGIJE GLAZBE

Schwartzova teorija univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti daje nam pregled 10 motivacijskih tipova u kojima je sadržano 56 specifičnih vrijednosti. Ta teorija priznata je u svijetu i u Hrvatskoj, a ujedno je i dokazano da zorno prikazuje grupirane vrijednosti po tipovima. Koristi se u psihologiji, socijalnoj psihologiji, sociologiji i drugim znanostima koje žele istražiti vrijednosti. Usporedno uz Schwartzovu teoriju objašnjava se i povezani pojam glazbenih preferencija koje su, također, predmet našega zanimanja. Sama tema glazbe i društva pripada području sociologije glazbe te se navode glavni sociolozi koji pišu o tom području i koji daju važnost bavljenju tim temama. Sociologija je glazbe u Hrvatskoj nerazvijena iako ima temelja za razvoj, a ovaj pregledni rad može služiti kao znanstveni doprinos u rasvjetljavanju tog područja.

Ključne riječi: Schwartzova teorija, struktura vrijednosti, glazba, glazbene preferencije, sociologija glazbe

1. Uvod

Glazba. Naizgled vrlo jednostavan pojam, no ako ga pokušamo definirati ostat ćemo bez riječi. Što je glazba? U ovom preglednom radu definirat ćemo glazbu i povezati je sa sociologijom, a time predstaviti i sociologiju glazbe i velike sociologe koji se njome bave. Također nas zanima moć koju ona ima, kako glazba utječe na pojedinca i na društvo, koje vrijednosti implicira i reflektira. Sukladno tome, kroz vrijednosti ćemo utvrditi karakteristike onih koji odabiru ono što će slušati, a ovdje ćemo staviti fokus na Schwartzovu teoriju vrijednosti i njezine komponente.

Motivacija za pisanjem o glazbi prije svega intrinzična je jer se želja i nagrada nalaze u samom autoru rada, a kao veoma bitna jer takva vrsta motivacije uvijek traži još i želi još saznati o toj temi. Ekstrinzična motivacija povezuje se sa samim nazivom i usmjerenjem poslijediplomskog sveučilišnog (doktorskog) studija, a taj je *Sociologija: vrijednosti, identitet i društvene promjene u hrvatskome društvu*. Vrijednosti koje su povezane s glazbom i društvom u kojem se ona sluša i javlja. Glazba i društvo povezani su i međusobno djeluju jedno na drugo. Promjene društva često rezultiraju i promjenama u glazbi, od pojave novih instrumenata do novih stilova i nastanka skupina. Ponekad se kroz umjetnost, u ovom slučaju glazbom, iskazuje bunt i protest, a isto tako i slaganje, ljubav i ostale vrijednosti koje u njoj možemo pronaći.

Istraživanja o glazbi sve češće rade psiholozi, a sociologija po tom pitanju ostaje pomalo nezainteresirana te nam daje povod za pristupanje ovim temama na sociološki način. U tome se prepoznaje plodno tlo za ostvarivanje znanstvenih doprinosa.

2. Osnovni pojmovi

Kako bismo se upoznali sa samom teorijom, krenut ćemo od širih područja do onih koji nas zanimaju. Prvo se moramo upoznati sa samim područjem zanimanja, sociologijom glazbe. U tom poglavlju predstaviti ćemo glavne autore i postojeća istraživanja. Zanimljivo je da se brojni veliki sociolozi bave tim područjem i smatraju ga veoma bitnim za društvo. Zatim ćemo se usmjeriti prema glazbenim preferencijama i postojećim istraživanjima vezanih za nj. Zadnje poglavlje baviti će se samim pojmom vrijednostima, a u istom ćemo predstaviti Schwartzovu teoriju kao teoriju koja će biti korištena u disertaciji.

2.1. Sociologija glazbe

Glazbena praksa, ne samo u popularnoj glazbi, od sredine 19. stoljeća postaje sve komercijalnija i industrijalizirana, sile masovne proizvodnje i masovne konzumacije kroz razne oblike masovnog širenja (na primjer, radio, film, televizija i MP3 *software*) i komodifikaciju (na primjer tiskane note, ploče, CD, melodije zvona) izmijenile su glazbenu praksu iz nečeg što je nužno utjelovljeno, lokalno, licem u lice i smješteno ovdje i sada, na nešto što je globalno, impersonalno i izvan vremena i prostora (Shepherd i Devine 2015: 12). Sociologija nam je potrebna kako bismo istražili kako pojedine promjene utječu na društvo. Shepherd i Devine te promjene društva vide kao utjecaj na promjene u glazbi, njezinu načinu izvođenja, konzumiranja i slušanja. Sociologija nam glazbe daje mogućnost proučavanja tih promjena i kako one utječu na ostale promjene.

Uz kratak uvod o tome kako su glazba i društvo povezani, potrebno je definirati pojam sociologije glazbe. Sociologiju glazbe mogli bismo definirati kao znanost o društvenim aspektima glazbene umjetnosti, a cilj joj je studij onih društvenih činjenica koje se tiču glazbe, a ne proučavanje mješavine svih izvangulazbenih elemenata koji okružuju glazbu (Supićić 1964: 11). Za razliku od povijesti glazbe koja se zaustavlja na samoj spoznaji konkretnog, sociologija glazbe proučava glazbu i društvo kronološki i komparativno, u razvoju, pretpostavljajući je i koristeći se njome kao neophodnom osnovicom, smjerajući prema jednom drugom stupnju spoznaje, tipiziranju (Supićić 1964: 15). Navedena definicija stvaralaštvo je našeg, hrvatskog, akademika, muzikologa Ive Supićića¹, autora važnih djela za sociologiju glazbe, priznatih i citiranih djela u stranim literaturama o sociologiji glazbe, a neka bitnija djela su *Elementi sociologije muzike* (1964), *Music In Society: A Guide to the Sociology of Music* (1987).

Neka od velikih imena sociologa pisali su o glazbenim temama, a ovdje ćemo navesti neke od njih. Herbert Spencer, kao predstavnik biologizma u društvenim znanostima, u skladu sa svojim načinom promatranja društva proučavao je tako korijen i funkciju glazbe u svom eseju *The Origin and Function of Music* (1883). Objašnjava kako nastaje ton i što se sve u tijelu događa kako bi nastao ton i emocija. Mišići pomiču prsa, grkljan i glasnice te se grče poput ostalih mišića ovisno o intenzitetu osjećaja (...) a objašnjenje za svaku vrstu vokalnog izražavanja mora se tražiti u općem odnosu između mentalnog i mišićnog uzbuđenja (Spencer 1883: 214). Spencer je u svom eseju istaknuo kako nam glazba nudi osjećaje koji su nam dobro poznati, ali, također, proizvodi i one koje nikada prije nismo osjetili. Kada govori o funkciji glazbe, promišlja ima li i indirektnu, a ne samo direktnu funkciju, a to je da ona postoji kao svrha samoj sebi. Spencer uz funkcije rabi i još jedan pojam, društveni pojam, a to je da „glazba ima indirektan utjecaj na razvoj jezika emocija²“ (Spencer 1883: 233). Kroz jezik emocija razvijamo sebe, svoju sposobnost komunikacije i sposobnost razumijevanja drugih, a kroz ostvarivanje naše vlastite sreće imamo mogućnost tu sreću širiti na druge. Na kraju eseja Spencer zaključuje da „ako je vjerojatnost ovih posljedica priznata, tada se glazba mora svrstati na najviši stupanj umjetnosti, kao onaj koji služi, više nego bilo koji drugi, u ljudskoj dobrobiti“ (Spencer 1883: 237–238). Spencer promatra poveznicu između emocija i našeg utjecaja na društvo kroz glazbu kao nešto dobro i korisno za sve.

Sljedeći sociolog koji govori o glazbi jest Georg Simmel. U svojem eseju *Psychological and Ethnological Studies on Music* (1968) Simmel raspravlja o emocijama i o važnosti glazbe u psihologijskom smislu, ali i o načinu nastanka određenog glazbenog djela. On vidi glazbu kao akustični medij komunikacije koji prenosi osjećaje izvođača (Etzkorn 1964: 103). Puno je lakše pamtit i reproducirati govornu melodiju, što čini precizniji senzualni dojam nego kod pamćenja fonema (Simmel 2015: 36). Četiri segmenta koje

¹ Diplomirao je klavir na Muzičkoj akademiji u Zagrebu, a na Sorbonni u Parizu i na Sveučilištu humanističkih znanosti u Strasbourgu stekao dva doktorata iz humanističkih znanosti, i to u Parizu (1962.) univerzitetski, a u Strasbourgu (1986.) državni doktorat. Pokretač je i prvi dugogodišnji urednik međunarodnog trojezičnog časopisa (engleski, francuski, njemački) *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music – IRASM* (Zagreb, 1970. – 2000.). (Preuzeto, 17. ožujka 2020., s http://info.hazu.hr/hr/clanovi_akademije/osobne_stranice/supicic/supicic_biografija/)

² Engl. *language of the emotions*.

proizvodi glazba s ciljem stvaranja emocija, prema Simmelu, jesu: ritam i modulacija „kao ljutnja, koja svoju ekspresiju izražava riječima, ali s pojačanom i naglašenom razinom glasa koja je daleko glasnija od uobičajene“, zatim zadovoljstvo i užitek „jer primjećujemo da su ljudi razgovorljiviji kada su dobro raspoloženi nego kada su tiši ili depresivni“, treći je seksualni nagon, a četvrti segment mistično-religijski jer „gotovo sve čarobne riječi, formule i molitve, koliko ih možemo pratiti prema etnografskim materijalima, proizvedene su s najvećim mogućim patosom što se najbolje postiže tonskim obrascima vokalne glazbe (...) a to pokazuje i ples koji je prisutan u svakoj primitivnoj religiji služeći izražavanju vjerskih osjećaja“ (Simmel 2015: 38–39). Nastanak glazbenih djela temelji se na nacionalnom kulturnom nasljeđu. Povijest glazbe gotovo u svakom slučaju pokazuje da skladatelj svoje stvaralaštvo temelji na pravilima svojih prethodnika, a to implicira da zbroj povijesnog glazbenog razvoja društva čine temelj njegove glazbene kulture i skladatelj tako duguje lancu svojih prethodnika jer bez njih ne bi postao ono što jest (Simmel 2015: 42). Takvi glazbeni ukusi, prema Simmelu, nastaju od najranijih dana slušanjem prethodno stvorene nacionalne glazbene baštine (2015: 42).

Max Weber u svojem najpoznatijem djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma* tumači nastanak kapitalizma kroz religiju, no, također, u svojim djelima dotiče se sociologije glazbe, točnije u djelu *Gospodarstvo i društvo* u dodatku u kojem razvija koncept racionalizacije u glazbi, a kasnije odvojeno objavljuje *Racionalno i socijalno utemeljenje glazbe*. Weber u okviru cijelog procesa racionalizacije, tj. stalno sve veće dominacije nad prirodom, objašnjava kako je postalo moguće da čovjek obradi tonski materijal, čime je postao moguć i razvoj velike glazbe, a upravo sve veću subjektivizaciju i uvođenje osjećajnosti treba shvatiti velikim dijelom kao napredovanje racionalizacije (Adorno i Horkheimer 1980: 106–107). Polazna kritika Weberove sociologije glazbe je ta da je njegov cilj objasniti razvoj kapitalizma na Zapadu kroz njegov eurocentričan pogled zbog svojeg jedinstvenog fokusa na europske događaje i povijest (Turley 2001: 644). Njegova pažnja usmjerena na pisanu notaciju zaslijepila ga je od birokratske i formalizirane institucije glazbenih poduka u Indiji, Kini i Japanu (Turley 2001: 644). Potrebno je napomenuti da je Weber poznao druge glazbene sisteme, poput pentatonike, samo im nije pridavao takvu superiornost kao što je to pridavao glazbenom tonalnom sistemu Zapada. On takve glazbene ljestvice naziva „primitivno racionalnima“ (Weber 1958: 15). Weber uzima još jednu dimenziju razvoja u glazbi, a to su instrumenti. Društveno organizacijski čimbenici pridonijeli su dodatnim snagama razvoju gudačkih instrumenata (Weber 1958: 106). Violina, viola i violončelo postali su instrumenti za posebnu modernu organizaciju komorne glazbe, gudačkog kvarteta kakav je uspostavio Joseph Haydn (Weber 1958: 108). Proučava nastanak orgulja i napoljetku razvoj klavira. U 18. stoljeću graditelji klavira, prije svega bili su Nijemci, a masovna proizvodnja klavira najprije se javila u Engleskoj (Broadwood), zatim u Americi (Steinway) gdje se prvoklasno željezo moglo koristiti u konstrukciji okvira (Weber 1958: 122). Štoviše, željezo je pomoglo u prevladavanju brojnih klimatskih poteškoća koje su utjecale na kupnju klavira (Weber 1958: 122). Početkom 19. stoljeća klavir je postao standardni komercijalni proizvod koji se proizvodio u zaliha (Weber 1958: 122). Zaključak Weberova promatranja glazbe ukazuje da „su glazbena notacija i standardizacija glazbenih instrumenata racionalni ishodi i događaji u organiziranom društvu.“ (Turley 2001: 638). Takva organizirana društva, prema Weberu, Zapadna su društva koja su to sve omogućila. Osim toga, Weber glazbu gleda kao veoma racionalnu. Ne samo da je Weber potakao imanentni estetski razvoj tog područja umjetnosti nego je i – nemajući pri tome nikakvih polemičkih namjera – uklonio svaku znanstvenu utemeljenost iracionalnim poimanjima glazbe, koja su i danas općenito raširena i polaze od toga da je glazba pala s neba i da je, dakle, zaštićena od pokušaja da se u nju uključi racionalno i kritičko promišljanje (Adorno i Horkheimer 1980: 107). Prema tome, glazba je opravdan predmet izučavanja u sociologiji i vrijedan istraživanja.

Kako bismo se uveli u odnos glazbe i društva, moramo postaviti temeljne komponente kako bi ona bila moguća. Francuski sociolog Maurice Halbwachs koji se bavio analizama društvenog okvira pamćenja

napisao je *The collective memory of musicians*³ (1939). Halbwaschsov esej istražuje poteškoće i nužnosti pamćenja glazbe kako za izvođače tako i za slušatelje, prije svega se ističe važnost pamćenja u glazbi, zatim se ilustrira kako je glazbeno pamćenje nužno kolektivno ili društveno, a na kraju autor zaključuje da je glazba, čak i u svojoj transcendentalnoj uzvišenosti, društveno iskustvo (Mowitt 1989: 179). Halbwachs kao temelje koji omogućuju prijenos glazbe vidi u sustavu glazbene notacije, tj. mogućnost prevođenja glazbe u vizualne simbole, a ti znakovi nisu vizualiteti zvukova, nego način izražavanja putem konvencionalnog jezika koji sadrži sve naredbe kojih se glazbenik mora pridržavati ako želi reproducirati glazbeno djelo (Schütz 1951: 80). U te znakove spadaju note, njihovo trajanje, oznaka tempa, ritam, dinamika izvođenja, artikulacija i ostale upute i komentari naznačeni u notama.

Kada smo upoznati s odrednicama izvođenja nekog djela, tj. glazbenom notacijom, potrebni su nam i ostali elementi za konzumiranje glazbe.

Alfred Schütz, predstavnik fenomenologije, bavio se pitanjima ljudskog djelovanja, a zanimanje o glazbi kao društvenoj interakciji temelji na svojem eseju *Making Music Together: A Study in Social Relationship* (1951). Proces komunikacije između skladatelja i slušatelja zahtijeva posrednika: pojedinog izvođača ili grupu izvođača (Schütz 1951: 76). Autor zamjećuje značaj posrednika, tj. izvođača, a osim njega, Josip Andreis, istaknuti hrvatski muzikolog i povjesničar glazbe, tim posrednicima daje tu socijalnu dimenziju.

Kad je slikar odložio kist, a kipar dlijeto, kad je graditelj napravio nacrt, po kojemu će konačno i posljednji kamen biti položen na svoje mjesto, umjetnička djela, koja su iz njihovih ruku potekla, počinju svoj vječni život. Ona govore neposredno za sebe; umjetnik je svjestan, da će ljepota, koju je u njih ulio, nepomućeno sjati u punoj iskrenosti i vjernosti. S glazbom je drugačije. Kad je skladatelj ispisao i zadnju stranicu svoje partiture, ona nije još počela živjeti. Da do toga dođe, mora se naći posrednik – solist, komorni, orkestralni, vokalni, operni, baletni sastav – koji će omogućiti, da glazbeno umjetničko djelo zablista pred slušateljima u punom sjaju ljepote, koju je skladatelj u duhu gledao, kako nastaje.

(Andreis 1944: 11–12)

No, vratimo se Schützu koji nam na kreativan način piše o poimanju mreže društvenih veza u glazbi. Polazi od odnosa skladatelja i izvođača. Kao primjer uzima običnog glazbenika, dapače, tehnički vrsnog, koji sjedi za klavirom i svira sonatu u molu skladatelja iz 19. stoljeća, ne navodeći pritom na kojeg skladatelja točno misli. Schütz, zaključuje da taj pijanist ne bi mogao biti dobar tehničar koji uspijeva čitati s lista bez određenog stupnja glazbene kulture koja mu to omogućuje, osim toga on mora znati prepoznati stil u kojem je djelo napisano, mora imati određeno predznanje. To uključuje ono što je naučio od svojih učitelja i učitelja njihovih učitelja, ono što je preuzeo od ostalih izvođača i ono što je prisvojio iz glazbene misli samog skladatelja, dakle, najveći dio glazbenog znanja općenito je društveno izveden (Schütz 1951: 86). Glazbeno znanje koje im se prenosi nije samo društveno izvedeno nego je također i društveno odobreno te se smatra autentičnim i samim time visoko kvalificirano da postane uzor drugima, suprotno znanju koje potječe od drugdje (Schütz 1951: 86–87). „Respektabilna je društvena funkcija izvođača – pjevača ili svirača nekog instrumenta – da bude posrednik između skladatelja i slušatelja.“ (Schütz 1951: 93). Društveni odnos između skladatelja i izvođača uspostavljen je činjenicom da izvođač tog djela sudjeluje i u određenoj mjeri ponovno stvara iskustva osobe koja je stvorila to djelo, ne samo kao izraz njegovih glazbenih misli već s namjerom komuniciranja (Schütz 1951: 88). Također, Schütz govori o odnosima licem-u-lice prilikom samog izvođenja djela i komunikaciju koju uspostavljaju izvođači kako bi bili sinkronizirani, pritom kod većih sastava tu ulogu preuzima koncert majstor ili dirigent, čime se ostvaruje rukovođenje, a time i praktičniji odnos među sviračima. Ta komunikacija važna je kako

³ Franc. *La mémoire collective chez les musiciens*.

bi se što bolje izvelo glazbeno djelo. Na kraju eseja, Schütz zaključuje „da se sva moguća komunikacija pretpostavlja uzajamnim prilagođavanjem odnosa između komunikatora i primatelja komunikacije, a taj je odnos uspostavljen međusobnim dijeljenjem tuđeg toka iskustava u unutarnjem vremenu,⁴ zajedničkim proživljavanjem živopisne sadašnjosti i doživljavanjem tog zajedništva kao Mi.“ (Schütz 1951: 96).

Theodor Adorno, kao predstavnik Frankfurtske škole jedan je od važnijih sociologa koji se bavi glazbom, a ujedno i piše o njoj. Djela koja ga predstavljaju u tom području su *Filozofija nove muzike* (1949) i *Uvod u sociologiju glazbe* (1962). Popularnu glazbu kritizirao je i uspoređivao s klasičnom. Daje smjernice čime bi se trebala baviti sociologija glazbe i kako. Prema Adornu glazbena sociologija trebala bi promatrati važnost društvenih struktura koje ostavljaju svoj pečat na glazbu i na ono što nazivamo glazbenim životom u najopćenitijem smislu (Adorno 1976: 219). U doba industrije, glazbeni mentalitet i ukus publike također predstavljaju aspekt produkcijskih okolnosti, a to bi trebao biti središnji zadatak sociologije glazbe (Adorno 1976: 219). Glazba je dio društva i povezana je s njime, a njezini su izrazi, prema Adornu, izrazi ideologija i društvenih struktura. Glazbeni oblici, čak i konstitutivni načini glazbene reakcije, internalizacija su društvenih oblika (Adorno 1976: 221). Kako se nešto izvodi i zašto se izvodi pitanja su koja imaju svoju kulisu. Glazbena interpretacija i reprodukcija približavaju glazbu društvu i stoga imaju posebnu važnost za sociologiju glazbe (Adorno 1976: 222). Adorno je bio kritičar popularne glazbe jer smatra da „će kritička sociologija glazbe morati detaljno otkriti zašto je danas – za razliku od stotinu godina – popularna glazba loša, i bit će loša, bez izuzetaka.“ (Adorno 1976: 225). Vrlo zorno odbacuje vrijednost popularne glazbe. Prema njemu, takva glazba više ništa ne potvrđuje, samo ponavlja i pojačava psihološko snižavanje vrijednosti koje se stvaraju u ljudima preko načina na koje je društvo postavljeno. Tim više, smatra da narušava ljudsko dostojanstvo zajedno s estetikom (Adorno 1976: 225). Adorno piše i o načinima proučavanja glazbe i poteškoćama koje se javljaju jer „uspjeti s nečim poput analize glazbenog sadržaja – u glazbi koja nema odmah objektivni sadržaj, a moralo bi se sastojati u dešifriranju oblika – moglo bi dovesti do napora da se utvrdi koji su dijelovi rezultata sagledani i kako, te bi bilo smisleno kombinirati subjektivno istraživanje kod recepcije s objektivno usmjerenom analizom.“ (Adorno 1976: 226). Iako Adorno kritizira popularnu glazbu, svjesno zaključuje da „baš kao što su nam bolesti mogle reći puno toga što nismo znali o zdravom organizmu, tako i društveni fenomeni odbojnosti prema glazbi i otuđenost od glazbe vjerojatno osvjetljaju društvenu funkciju glazbe danas, kao i njenu disfunkciju.“ (Adorno, 1976: 228).

Na kraju, Norbert Elias, sociolog, filozof kulture i psiholog koji je svojim djelom *Mozart. Sociologija jednog genija* protumačio sa sociološkog stajališta fenomen genijalnosti kod Mozarta. Elias analizira život Mozarta kroz njegova djela i pisma koja šalje ocu, a tako problematizira i njihov odnos. Uvodi nas u razdoblje Mozartova života i njegovu borbu kao građanski autsajder koji je u dvorskoj službi vodio sa začuđujućom hrabrošću oslobodilačku borbu protiv svojih aristokratskih gospodara i nalogodavaca (Elias 2007: 29). „Ali ruku pod ruku s takvom reakcijom odbojnosti spram socijalno višeg sloja išli su i jaki pozitivni osjećaji: upravo se od njih nadao priznanju, upravo su ga oni na osnovi njegovih glazbenih djela trebali doživljavati i odnositi se prema njemu kao prema čovjeku jednake vrijednosti.“ (Elias 2007: 48). Standardizacija forme popularne glazbe, po Adornovu mišljenju, ne dopušta stvaranje ničega fundamentalno novog i kreativnog, pa tako i iskustvo slušanja ostaje poznato i isto (Krnić 2006: 1135–1136). No, takvo slično stvaranje proizvoda ne mora postajati takav problem jer „zanimljivo je da, kao glazbenik, Mozart uglavnom slijedi uobičajene kanone klasičnog stila, dakle, ne iskače stilski, izvedbeno ili na neki drugi način od očekivanog“ (Elias 2007: 18). Drugim riječima, mogli bismo zaključiti da je Mozart u svojem razdoblju također bio pripadnik popularne kulture. Također, razlog zašto je Mozart skladao takvu

⁴ Schütz razlikuje vanjsko i unutarnje vrijeme. Vanjsko vrijeme je ono koje je mjerljivo satom u minutama, satima, dok je unutarnje vrijeme koje nema mjerila i jednake podjele, kao odnos vremena u brzom ili sporom stavku, ili primjer koji daje autor, kada čekamo za završi operacija drage nam osobe, minute se čine kao sati, a zapravo vanjskim vremenom prošlo je tek deset minuta.

glazbu možemo pronaći i danas, a to je struktura moći, „koja je dvorskom plemstvu davala socijalnu prednost pred svim drugim slojevima, određivala je ujedno i kakvu glazbu pripadnik građanskog sloja treba svirati i skladati u dvorskom krugu, te kako daleko pritom smije ići s inovacijama.“ (Elias 2007: 51). Prijelaz s patronažne umjetnosti na umjetničku produkciju za platežno sposobnu publiku, slobodno i manje-više anonimno tržište, vidimo tek kao ekonomski događaj, zaboravljajući pritom ono što je bitno: da se ovdje radi o vrlo precizno shvatljivoj promjeni strukture odnosa među ljudima, a posebice o stjecanju moći umjetnika u odnosu na njegovu publiku (Elias 2007: 54).

Ognjen Čaldarović u predgovoru citiranog djela Eliasa zaključuje kako je sociologija glazbe još uvijek nedovoljno razvijena u nas, a djela unutar sociologije glazbe rijetka su, pa knjiga Eliasa svakako ispunjava značajnu prazninu (Elias 2007: 8).

Ovime završavamo poglavlje o sociologiji glazbe kao grani sociologije koja se i dalje razvija. Naime, ovdje su navedeni samo neki sociolozi koji se njome bave. Neophodno je napomenuti da su izvori ove literature strani autori, a o tome hrvatska literatura jenjava premda imamo uporišta za njenim razvijanjem u tom području, poput Supičića i Andreisa.

2.2. Glazbene preferencije

Kako bismo govorili o glazbenim preferencijama, prvo moramo utvrditi što je općenito preferencija. Preferencija ili preferirati nešto znači dati prednost čemu, pokazati sviđanje prema tome, voljeti. Sukladno tome, glazbena preferencija podrazumijeva pokazati sviđanje prema glazbi, orijentirati se prema kojem žanru, pokazati kojoj glazbi dajemo tu prednost. Svatko od nas može reći da voli glazbu, ali vjerojatno više naginje slušanju određenog žanra. To ovisi o vlastitom ukusu. Ukusi su često povezani s načinom življenja pojedinaca, a često ovise o obrazovanju, o imovinskom statusu, o društvenom statusu i naposljetku o samim vrijednostima pojedinca.

Na temelju podataka istraživanja, Bourdieu (1984) iznosi tvrdnju da su ukusi – na primjer, ukusi u slikarstvu, filmu, glazbi i jelu – povezani i s odgojem i s obrazovanjem (Haralambos i Holborn 2002: 838). Različiti su ukusi povezani s različitim klasama, a različite klase imaju različite razine prestiža:

1. Legitiman ukus ima najveći prestiž i uključuje klasičnu glazbu, likovnu umjetnost i arhitekturu,
2. Osrednji ukus uključuje „manje važna djela manje važne umjetnosti“ – na primjer Gershwinovu *Rapsodiju u plavom*,
3. Popularni ukus uključuje laganu glazbu ili glazbu koja je popularizacijom izgubila na vrijednosti, a karakterističan primjer je valcer *Na lijepom plavom Dunavu* (Bourdieu 1984: 16).

Glazbeni ukus ovisi i o vremenu i društvenim promjenama. Glazbeni ukus teži biti vrlo stabilan način reagiranja; mi smo skloni da se kao grupa složimo o tome koji kompozitori i koja glazba nam se sviđa, ali ukus je često individualna stvar, podložna promjenama od vremena do vremena (Lundin 1967; prema Rojko 1981: 83). No, individualna preferencija povezana je s društvom jer se upravo prema toj preferenciji povezujemo s onima s istim preferencijama i time tvorimo zajednicu, publiku određenog žanra. Tako se glazbom sugerira pripadnost određenim grupama, zadovoljava se želja za luksuzom i okusom inozemstva (Motte-Haber 1999: 132).

Osvrnimo se na još jednog autora koji raspravlja o glazbenom ukusu. Američki sociolog John H. Mueller, autor svog glavnog djela na području sociologije glazbe *The American Symphony Orchestra: A Social History of Musical Taste*. Glazbeni su ukusi poput političkih i ekonomskih preferencija, oblikovani u sredini socijalnih i psiholoških snaga i, u bilo kojem trenutku, predstavljaju spoj tradicionalnih čimbenika i trenutnih iskustava (Mueller 2015: 50). Kako procijeniti „dobru“ pjesmu? Mueller govori o značenjima koje se pridaje „dobrom“: utilitarno značenje (ono što je dobro za nešto, kao nešto što je zdravo, ali nije

fino), zatim značenje osobnog zadovoljstva i značenje konformizma (djelovanje prema društvenim normama) (Mueller 2015: 53–54). Glazbeni ukus proizlazi iz samog pojedinca, a pojedinac proizlazi iz društvenih skupina i interakcija. Povodom čega možemo zaključiti da se radi o dobroj ili lošoj pjesmi? Što je to „lijepo“? „Ljepota u glazbi nije činjenica već ljudsko iskustvo, prosudba koja proizlazi iz veze između specifičnog aranžmana zvukova i specifične pozadine slušatelja. Ljepota se ‘događa’ predmetu. Da nije bilo promatrača, ne bi bilo ni ljepote; ako postoje dva promatrača, isti bi objekt mogao biti – i obično jest – istovremeno i lijep i ružan.“ (Mueller 2015: 51). Glazbeni ukus ovisi o mnogim čimbenicima i onima koji nam ju donose. Dirigenti, glazbenici i drugi članovi elite donose odluke za javnost (publiku) baš kao i lideri u politici i javnom mišljenju (Mueller 2015: 54). Autor nam napominje da postoje oni koji donose „standarde“ i nameću nam ih, a na nama ostaje mogućnost (ne)prihvatanja. Na kraju Mueller zaključuje da nema kraja traganju za objektivnim kriterijima dobre glazbe koji bi bili uvjerljivi svim racionalnim bićima.

O glazbenim ukusima bavi se i estetika glazbe, ali ona sada nije predmet ovog rada.

2.2.1. *Postojeća istraživanja*

Slijedi prikaz istraživanja koja su povezana i koja istražuju glazbene preferencije, prethodno glazbeno obrazovanje, transmisiju glazbenog ukusa, kulturni kapital, kulturnoj potrošnji i same glazbenike koji su ključni u procesu nastajanja, ali i izvođenja glazbe.

Istraživanje o kulturnom kapitalu mladih Filipa Trbojevića (2019) istražuje dva aspekta glazbene konzumacije studenata Sveučilišta u Zagrebu: prvo, njihove glazbene preferencije i drugo, u kojoj mjeri su one posljedica transmisije glazbenog ukusa njihovih roditelja. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku (N= 632) s ciljem utvrđivanja glazbenih preferencija i njihova međuodnosa s određenim sociodemografskim odrednicama te nastoji utvrditi u kakvu su odnosu glazbene preferencije studenata i glazbeni ukus njihovih roditelja. Rezultati pokazuju da studenti najviše preferiraju *rock* ili *blues*, a vrlo su popularne i domaća *pop-rock*, strana *pop* (komercijalna) te strana alternativna (*indie*) glazba, a s druge strane, studenti uvjerljivo najmanje preferiraju *turbofolk* glazbu (Trbojević 2019: 57). Iz rezultata je vidljivo da studenti daju prednost stranim nad domaćim i regionalnim izvođačima, što ukazuje na određeni stupanj dominacije globalne kulture nad lokalnom (Trbojević 2019: 57). Nalazi transmisije glazbenog ukusa pokazuju statistički značajnu pozitivnu povezanost između preferencija studenata u pogledu klasične i *jazz* glazbe te stupnja obrazovanja njihovih roditelja, tj. djeca roditelja višeg stupnja obrazovanja pokazuju veću sklonost ka „elitnim“ glazbenim žanrovima, poput klasične glazbe i *jazza* (Trbojević 2019: 58). Ono što možemo reći na temelju ovog istraživanja je da roditeljski glazbeni ukus usmjerava glazbene preferencije njihove djece određenim glazbenim stilovima. Zatim, izostanak povezanosti materijalnog statusa i glazbenih preferencija ide u prilog *tezi o individualizaciji* – „visoka“ kultura više se ne legitimira onako kako to opisuje Bourdieu jer umjesto klase na preferenciju utječu drugi uvjeti (Trbojević 2019: 62). Neka ograničenja ovog istraživanja koje navodi autor jesu niski iznosi koeficijenta povezanosti te ponuđeni glazbeni žanrovi u anketnom upitniku koji nisu pobliže definirani osim preko reprezentativnih izvođača pojedinog žanra, što je ostavilo mogućnost da studenti krivo procijene žanrove s kojima nisu toliko upoznati. Ove nedostatke važno je prepoznati kako bismo mogli u budućim istraživanjima uzeti u obzir te probleme.

Nadalje, istraživanje Tonković, Krolo, Marčević (2014) o kulturnoj potrošnji i glazbenim preferencijama mladih provedeno je na prigodnom uzorku mladih u Zadru (N= 429) kako bi se ispitala struktura kulturnih i glazbenih preferencija, a korištene su faktorska i klasterska analiza. Klusterskom analizom ekstrahirana su četiri distinktivna klastera kulturnih potrošača: tradicionalno-konvencionalni, rokersko-alternativni, elektronički i klaster visoke kulture (Tonković i sur. 2014: 287). Rezultati istraživanja upućuju na vidljivu distinkciju između tradicionalnih, modernih i elitnih obrazaca kulturne potrošnje, a provedene

analize pritom pokazuju da imovinski status nema veliku ulogu u kulturnim preferencijama (Tonković i sur. 2014: 287). Obrazovno postignuće roditelja predstavlja značajan prediktor kulturne potrošnje mladih te se tako klaster visoke kulture izdvaja po tome što su u njemu svrstani odgovori ispitanika čiji su roditelji izrazito obrazovani (Tonković i sur. 2014). Tradicionalno-konvencionalni klaster pokazuje stabilne karakteristike s obzirom na kulturnu potrošnju, pa tako ispitanici u tom klasteru slušaju narodnu i tradicionalnu glazbu i ne participiraju u visokoj kulturi, ali nisu ekonomski u slabijem položaju (Tonković i sur. 2014: 311). S druge strane, klasteri moderne kulturne potrošnje, rokersko-alternativni i elektronički, ne mogu se sadržajno posve povezati s nalazima postojećeg korpusa literature i istraživanja, iz čega se može zaključiti da su moderni obrasci podložniji promjeni od stabilnijih elitnih i tradicionalnih (Tonković i sur. 2014: 311). Također, autori su na temelju rezultata zaključili kako je primarna razlika između klastera moderne kulturne potrošnje (rokersko-alternativnog i elektroničkog) i tradicionalno-konvencionalnog klastera unutar istraživanja vezana za dob, pri čemu je dinamika takva da tradicionalnost raste kako dob pada (Tonković i sur. 2014). Ovo istraživanje je dobra podloga za daljnja istraživanja kulturne potrošnje i glazbenih preferencija na drugim uzorcima.

Valja spomenuti i jedno kvalitativno istraživanje koje nam daje dublju dimenziju i pogled onih koji su zaduženi za provođenje i izvođenje glazbe. Istraživanje *Kako nastaje glazbena preferencija?* (Žagmešter 2018) bavi se samim glazbenicima, studentima Muzičke akademije u Zagrebu, ističući dublju dimenziju uloge glazbenika, tj. budućeg profesionalnog glazbenika. Glavni cilj istraživanja bio je utvrditi razloge slušanja određene vrste glazbe kod studenata Muzičke akademije u Zagrebu te neki specificirani ciljevi poput utvrđivanja utjecaja socioekonomskog statusa, prijatelja, obitelji, glazbenog obrazovanja, konzumerizma i ostalog na glazbene preferencije (Žagmešter 2018: 22). Rezultati istraživanja pokazuju da studenti, osim klasične glazbe, kao njihove primarno-profesionalne preferencije, slušaju i još koju vrstu. Nadalje, važnija im je harmonija i melodija, a ne riječi, a na taj utjecaj ponajviše su imali roditelji i muzičko obrazovanje, a uz to, spominju se ostale komponente života profesionalnih glazbenika poput financija, odabir prijatelja, izgradnja identiteta i stila te ostalih (ne)moćnosti koje utječu na odabir preferencija (Žagmešter 2018). Istraživanje je ponudilo i jedinstvenu definiciju glazbe koja proizlazi iz odgovora samih ispitanika, glazbenika. Glazba je način komunikacije, sredstvo prenošenja i primanja osjećaja zapisano melodijom; glazba se svima javlja jednako, a svatko je doživi drugačije (Žagmešter 2018: 49).

2.3. Vrijednosti

Prethodno nas poglavlje nas već uvodi u način razmišljanja o glazbi i transmisiji glazbenog ukusa, o kulturnom kapitalu koje moramo povezati i sa samim vrijednostima. Pojam vrijednosti teško je jednostavno definirati. Postoje brojni teoretičari različitih znanosti koji imaju svoju definiciju vrijednosti. Prema tome navest ćemo one najpoznatije (prema Ferić 2009: 13).

Tablica 5. Najpoznatije definicije vrijednosti (prema Ferić 2009: 13)

AUTOR	DEFINICIJA
K. LEWIN (1952.)	Vrijednosti usmjeruju ponašanje, ali nemaju osobine cilja. Na primjer, pojedinac ne nastoji „postići“ vrijednost pravednosti, već pravednost „usmjeruje“ njegovo ponašanje. Vrijednosti, dakle, određuju koji oblici ponašanja za pojedinca u određenoj situaciji imaju pozitivan, a koji negativan predznak.
G. ALLPORT (1960.)	Vrijednosti su krajnji ciljevi ljudske motivacije, koji se mogu izravno pripisati ili proizlaze iz pojedinčevih osnovnih potreba ili instinkta (...), a opskrbljuju pojedinca dominantnim životnim ciljem, interesnom orijentacijom ili svrhom koja njegov život čini smislenim.

C. KLUCKHOHN (1962.)	Vrijednosti su predstavljaju eksplicitno ili implicitno shvaćanje (svojstveno pojedincu i karakteristično za grupu) nečega poželjnog, što utječe na odabir prikladnih načina, sredstava i ciljeva akcije.
M. ROKEACH (1973.)	Vrijednosti su trajna vjerovanja da su određeni načini ponašanja ili krajnja stanja postojanja, osobno ili društveno poželjniji od oprečnih ili suprotnih načina ponašanja ili stanja.
D. E. SUPER (1973.)	Vrijednosti, kao i interesi, proizlaze iz potreba. Vrijednosti su ciljevi koje pojedinac nastoji ostvariti kako bi zadovoljio svoje potrebe.

Dolazimo i do autora čiju ćemo teoriju koristiti u disertaciji te nam je važno navesti definiciju njegovog pojma vrijednosti. Vrijednosti (1) su ideje ili vjerovanja, (2) koja se odnose na poželjne ciljeve ili ponašanja, (3) i koja nadilaze određene situacije, (4) usmjeruju odabir i procjenu ponašanja i događanja, (5) i hijerarhijski su poredani po važnosti (Schwartz 1992: 4).

2.3.1. Schwartzova teorija univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti (1992.)

Prema teoriji univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti⁵ (Schwartz 1992) postoji deset različitih motivacijskih tipova vrijednosti koji su sadržajno određeni ciljevima kojima su usmjereni i specifičnim vrijednostima koje ih predstavljaju (Ferić 2009: 33). Motivacijski ciljevi proizlaze iz tri univerzalna zahtjeva ljudskog postojanja (bioloških potreba, potreba za usklađenom socijalnom interakcijom, te potreba za opstankom i funkcioniranjem grupa), a pojedine specifične vrijednosti predstavljaju određeni tip vrijednosti onda kad ponašanje koje vodi njihovu ispunjenju podupire motivacijski cilj tog tipa (Ferić 2009: 33).

Schwartz je deset motivacijskih tipova sadržajno predstavio s ukupno 56 specifičnih vrijednosti (Ferić 2009: 33). Upravo nam Tablica 2 prikazuje tu podjelu.

Tablica 6. Tipovi vrijednosti, njihovi motivacijski ciljevi i specifične vrijednosti koje ih predstavljaju (Schwartz 1992, prema Ferić 2009: 34)

TIP VRIJEDNOSTI I MOTIVACIJSKI CILJ	SPECIFIČNE VRIJEDNOSTI
MOĆ: DRUŠTVENI STATUS I PRESTIŽ, KONTROLA I DOMINACIJA NAD POJEDINCIMA I MATERIJALNIM DOBRIMA	društvena moć, bogatstvo, društveni ugled, autoritet, očuvanje slike o sebi u društvu
POSTIGNUĆE: OSTVARIVANJE OSOBNOG USPJEHA KROZ ISKAZIVANJE KOMPETENCIJE U SKLADU S DRUŠTVENIM STANDARDIMA	samopoštovanje, ambicioznost, utjecajnost, sposobnost, inteligencija, uspješnost
HEDONIZAM: UGODA ILI ZADOVOLJENJE VLASTITIH TJELESNIH ŽELJA	zadovoljstvo, uživanje u životu
POTICAJ: UZBUĐENJE, NOVOST, IZAZOV U ŽIVOTU	uzbudljiv život, raznovrstan život, odvažnost
NEZAVISNOST: SLOBODA MISLI I DJELA, KREATIVNOST, ISTRAŽIVANJE NOVOG	sloboda, kreativnost, privatni život, samostalnost, odabiranje vlastitih ciljeva, znatiželja
UNIVERZALIZAM: RAZUMIJEVANJE, POŠTOVANJE, PRIHVAĆANJE I ZAŠTITA DOBROBITI SVIH LJUDI I PRIRODE	jednakost, unutarjni sklad, mir u svijetu, jedinstvo s prirodom, mudrost, svijet lijepog, društvena pravda, tolerancija, očuvanje okoliša

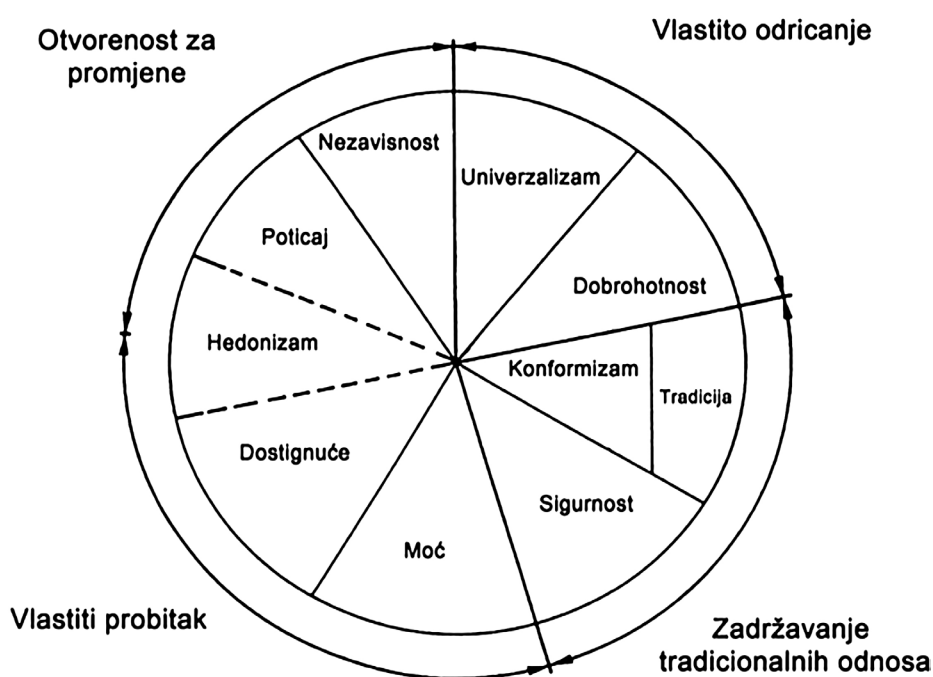
⁵ Engl. *Universals in the content and structure of values.*

DOBROHOTNOST: OČUVANJE I UNAPREĐIVANJE DOBROBITI LJUDI S KOJIMA JE POJEDINAC U ČESTOM OSOBNOM KONTAKTU	duhovni život, smisao života, zrela ljubav, iskreno prijateljstvo, odanost, iskrenost, uslužnost, odgovornost, spremnost na opraštanje
TRADICIJA: POŠTOVANJE, PRIHVAĆANJE I ODRŽAVANJE OBIČAJA I IDEJA TRADICIJSKE KULTURE ILI REGIJE KOJOJ POJEDINAC PRIPADA	poštovanje tradicije, umjerenost, poniznost, prihvatanje vlastitog života, pobožnost
KONFORMIZAM: SUZDRŽAVANJE OD AKCIJA, NAMJERA I SKLONOST KOJE BI MOGLE UZNEMIRITI ILI POVRIJEDITI DRUGE OSOBE I NARUŠITI DRUŠTVENA OČEKIVANJA I NORME	pristojnost, samodisciplina, poštovanje roditelja i starijih, poslušnost
SIGURNOST: SKLAD, STABILNOST I SIGURNOST UNUTAR DRUŠTVA, MEĐULJUDSKIH ODNOSA ILI SAMOG POJEDINCA	osjećaj pripadnosti, društveni poredak, nacionalna sigurnost, uzvraćanje usluga, obiteljska sigurnost, zdravlje, čistoća

Ovih deset motivacijskih tipova vrijednosti dalje su organizirana u četiri tipa vrijednosti više razine, a to su:

1. *vlastito odricanje (Self-Transcendence)* koje obuhvaća tipove vrijednosti univerzalizam i dobrohotnost;
2. *vlastiti probitak (Self-Enhancement)* koji obuhvaća tipove vrijednosti postignuće i moć;
3. otvorenost za promjene (Openness to Change) koja obuhvaća tipove vrijednosti nezavisnost i poticaj;
4. *zadržavanje tradicionalnih odnosa (Conservation)* koji obuhvaćaju tipove vrijednosti sigurnost, konformizam i tradicija (Schwartz 1992: 45).

Slika 1 pokazuje nam različitost tipa vrijednosti hedonizma koji je povezan i s *otvorenošću za promjene* i s *vlastitim probitkom* jer dijeli neke elemente istih (Schwartz 1992: 44).

Slika 1. Strukturalni odnosi između 10 motivacijskih tipova vrijednosti (Schwartz 1994)

Dodatni nalazi sugeriraju da razlike u odnosima vrijednosti i ponašanja mogu proizlaziti iz normativnih pritisaka radi izvršavanja određenih ponašanja, tj. nalazi impliciraju da vrijednosti motiviraju ponašanje, ali odnos vrijednosti i ponašanja dijelom je zatečen normama (Bardi i Schwartz 2003: 1207).

2.3.2. *Postojeća istraživanja*

Kako bismo potvrdili valjanost Schwartzove teorije univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti u Hrvatskoj, uzet ćemo primjer istraživanja Ivane Ferić iz 2007. godine koja je provela istraživanje na 227 studenata Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, a popunjavali su Schwartzov upitnik vrijednosti. Utvrđeno je da se 56 specifičnih vrijednosti jasno prostorno organizira u deset područja koja sadržajno odgovaraju teorijskim motivacijskim tipovima vrijednosti (Ferić 2007: 20). Došlo je i do nekih manjih odstupanja. Odstupanja u značenju utvrđena su za pet specifičnih vrijednosti koje se javljaju unutar prostora vrijednosnih tipova kojima, prema teorijskim postavkama, ne pripadaju (Ferić 2007: 20). Te vrijednosti graniče sa sličnim vrijednosnim tipovima teorije. No, uočena odstupanja ne mogu se sa sigurnošću pripisati kulturnim specifičnostima, nego su možda rezultat specifičnosti upotrijebljenog uzorka ispitanika, odnosno određene pogreške mjerenja (Ferić, 2007: 20). Taj problem mogao bi se riješiti korištenjem drugačijeg i većeg uzorka. Potvrda Schwartzove teorije univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti ostvarena ovim istraživanjem doprinos je znanstvenom izučavanju vrijednosti i vrijednosnih sustava u Hrvatskoj (Ferić 2007: 21).

Istraživanje Dević, Majetić i Krnić (2015) koristeći se skraćenim *Upitnikom osobnih vrednota (PQV)* Schwartza i suradnika na stratificiranom reprezentativnom uzorku punoljetnog stanovništva Hrvatske (N= 1004), za cilj su imali utvrditi hijerarhiju važnosti pojedinih vrijednosti. Pokazalo se kako ispitanici najveću važnost pridaju vrijednosnom tipu „tradicija“, drugi po važnosti vrijednosni je tip „univerzalizam“, dok je treći po važnosti vrijednosni tip „dobrohotnost“, a najmanju važnost pridaju vrijednosnom tipu „moć“ (Dević i sur. 2015: 570). Prema tome, hrvatski građani visoko vrednuju vrijednosti koje promiču prihvaćanje i održavanje običaja te ideja tradicionalne kulture ili religije kojoj pripadaju, zatim su visoko u hijerarhiji i vrijednosti pomaganje drugima i skrb za njihovu dobrobit, a s druge strane, hrvatski građani ne pridaju veliku važnost društvenom statusu i prestižu te kontroli i dominaciji nad pojedincima (Dević i sur. 2015: 570).

Istraživanje o povezanosti glazbenih preferencija s osobnim vrijednostima te crtama ličnosti (Pavlović i sur. 2017) dobra je podloga i temelj za dublja i daljnja istraživanja. Ciljana populacija bili su studenti u Hrvatskoj, a uzorak se sastojao od 510 studenata raznih fakulteta u Hrvatskoj. Glavni cilj istraživanja bio je istražiti povezanost preferencija glazbenih žanrova, osobnih vrijednosti u Schwartzovoj teoriji, i dimenzija Mračne trijade te provjeriti postoje li stereotipi o slušateljima pojedinih glazbenih žanrova (Pavlović i sur. 2017: 405). Studenti su najtipičnijima za sebe procijenili vrijednosti vlastita odricanja (dobrohotnost i univerzalizam), a najmanje tipičnima vrijednosti vlastita probitka (moć i dostignuće) (Pavlović i sur. 2017: 411). Istraživanjem je potvrđeno postojanje stereotipa o slušačima pojedinih glazbenih žanrova u pogledu osobnih vrijednosti višeg reda (otvorenost prema promjenama, zadržavanje tradicionalnih odnosa, vlastiti probitak i vlastito odricanje), međutim, u najvećoj mjeri nije potvrđeno da je preferencija pojedinog glazbenog žanra doista povezana s osobnim vrijednostima slušatelja niti izraženošću osobina Mračne trijade, izuzev turbofolka (Pavlović i sur. 2017: 420). No, istraživači su utvrdili i određena ograničenja tog istraživanja, poput uzorka, socijalno poželjno odgovaranje kod dimenzija Mračne trijade, nejednak omjer muških i ženskih sudionika u drugom dijelu istraživanja.

Zaključak

Prije glazbe postoji niz procesa kako bi do nje same došlo. Za sve je to zadužen skladatelj, nakon njega to preuzima izvođač, a na kraju sve to dolazi do publike koja prima i sluša. Pojam glazbe, na prvu pomisao

vrlo jednostavan, iza sebe nosi brojne društvene procese. Glazba je vrlo rasprostranjena društvom, svatko sluša glazbu, ne postoji osoba koja ju ne sluša, osim onih osobe koje zbog osjetilnog oštećenja to ne mogu, ali ju osjete. Većina se pronalazi u određenom glazbenom žanru koji voli slušati. Zbog čega i kako biramo preferenciju ovisi o već brojnim navedenim čimbenicima. Jedan od aspekta koji na odabir utječu su vrijednosti koje svatko nosi u sebi i koje se grade, ali i mijenjaju. Ono što volimo slušati zasigurno je povezano i s vrijednostima koje njegujemo i prema kojima djelujemo u društvu (stil, način komunikacije, način provođenja slobodnog vremena itd.). Pojavom Schwartzove teorije univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti, uz jasno teorijsko i operativno određenje pojma vrijednosti, istraživačima je ponuđen i jasan teorijski okvir unutar kojega je postalo moguće opisati i objasniti ne samo odnose međusobno povezanih pojedinih vrijednosti i vrijednosnih tipova već i objasniti načine funkcioniranja vrijednosnih prioriteta i njihovu povezanost s konkretnim stavovima ili ponašanjima, kao i predvidjeti pojedine oblike ponašanja (Ferić 2009: 142.143). Uz Schwartzovu teoriju vrijednosti možemo približiti preferencije i time doći do odgovora. Sociologija glazbe zadužena je za proučavanje i istraživanje tih postavki. Ona može doznati i ustanoviti koje su to vrijednosti pojedinca koje su povezane s popularnom glazbom, klasičnom i drugim. Time se osim esencijalnog zanimanja ostvaruje i znanstveni doprinos u razvijanju sociologije glazbe, a najbolji način je započeti s najosnovnijim konceptima.

Možda nije bitno odgovoriti što je glazba, nego se zapitati što i Adorno. On se ne pita – kako bi se to od filozofije glazbe trebalo očekivati – „Što je glazba?“ – nego: „Što je glazba u određenom društvu?“ (Focht 1976: 112). Time dođosmo do uloge sociologa koji na to mogu odgovoriti.

Literatura

- Adorno, Theodor Wiesengrund; Horkheimer Max. (1980). *Sociološke studije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Adorno, Theodor Wiesengrund. (1976). *Introduction to the Sociology of Music*. New York: The Seabury Press.
- Andreis, Josip. (1944). *Uvod u glasbenu estetiku*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bardi, Anat; Schwartz, Shalom H. (2003). „Values and Behavior: Strength and Structure of Relations“ *Personality and Social Psychology Bulletin* 29/10: 1207–1220.
- Bourdieu, Pierre. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Dević, Ivan; Majetić, Filip; Krnić, Rašeljka. (2015). „Vrijednosne preferencije hrvatskih građana kao odrednice materijalizma“ *Društvena istraživanja* 24/4: 555–576.
- Elias, Norbert. (2007). *Mozart. Sociologija jednog genija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Etzkorn, K. P. (1964). „Georg Simmel and the Sociology of Music“ *Social Forces* 43/1: 101–107.
- Ferić, Ivana. (2007). „Univerzalnost sadržaja i strukture vrijednosti: podaci iz Hrvatske“ *Društvena istraživanja* 16/1–2 (87–88): 3–26.
- Ferić, Ivana. (2009). *Vrijednosti i vrijednosni sustavi: psihologijski pristup*. Zagreb: Alinea.
- Focht, Ivan. (1976). *Tajna umjetnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Haralambos, Michael; Holborn, Martin. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Krnić, Rašeljka. (2006). „O kulturnoj kritici popularne glazbe“ *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 15/6: 1127–1149.
- Motte-Haber, Helga. (1999). *Psihologija glazbe*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Mowitz, John. (1989). „The sound of music in the era of its electronic reproducibility“ u: Leppert, Richard; McClary, Susan (ur.). *Music and society: the politics of composition, performance and reception*, 173–197. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge.

- Mueller, John H. (2015). „Musical Taste and How it is Formed“ u: Shepherd, John; Devine, Kyle (ur.). *The Routledge Reader on the Sociology of Music*, 49–56. Routledge: Taylor & Francis Group.
- Pavlović, Tomislav; Benaković, Tena; Prpa, Marija; Wertag Anja. (2017). „Povezanost glazbenih preferencija s osobnim vrijednostima te crtama ličnosti“ *Društvena istraživanja* 26/3: 405–427.
- Rojko, Pavel. (1981). *Testiranje u muzici*. Zagreb: Muzikološki zavod Muzičke akademije.
- Schütz, Alfred. (1951). „Making Music Together: A Study in Social Relationship“ *Social Research* 18/1: 76–97.
- Schwartz, Shalom H. (1992). „Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries“ *Advances in Experimental Social Psychology* 25: 1–65.
- Schwartz, Shalom H. (1994). „Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?“ *Journal of Social Issues* 50/4: 19–45.
- Shepherd, John; Devine, Kyle. (2015). *The Routledge Reader on the Sociology of Music*. Routledge: Taylor & Francis Group.
- Simmel, Georg. (2015). Psychological and Ethnological Studies on Music. U: *The Routledge Reader on the Sociology of Music*, ur. John Shepherd i Kyle Devine, 35–42. Routledge: Taylor & Francis Group.
- Spencer, Herbert. (1883). *Essays: Scientific, Political, and Speculative*, Vol. 1. London: Williams and Norgate.
- Supičić, Ivo. (1964). *Elementi sociologije muzike*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Tonković, Željka; Krolo, Krešimir; Marčelić, Sven. (2014). „Kulturna potrošnja i glazbene preferencije mladih: razvoj tipologije na primjeru Zadra“ *Revija za sociologiju* 44/3: 287–315.
- Trbojević, Filip. (2019). „Kulturni kapital mladih: preferencije i transmisija popularnih glazbenih žanrova među studentima Sveučilišta u Zagrebu“ *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije* 25/2: 45–67.
- Turley, Alan C. (2001). „Max Weber and the Sociology of Music“ *Sociological Forum* 16/4: 633–653.
- Weber, Max. (1958). *The Rational and Social Foundations of Music*. Carbondale: Southern.
- Žagmešter, Marija. (2018). *Kako nastaje glazbena preferencija? Primjer studenata Muzičke akademije*. Diplomski rad u rukopisu. Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište.

THE THEORY OF THE UNIVERSAL CONTENT AND STRUCTURE OF VALUES BY SCHWARTZ AND MUSIC PREFERENCES WITHIN THE SOCIOLOGY OF MUSIC

Schwartz's theory of the universal content and structure of values gives us an overview of 10 value types that contain 56 motivation goals. This theory is recognized in the world and in Croatia, and it is proven that this theory clearly shows grouped values by types. It is used in psychology, social psychology, sociology, and other sciences that want to explore values. In parallel with Schwartz's theory, the notion of musical preferences is explained and connected, which are also the subject of our interest. The topic of music and society belongs to the field of sociology of music and represents the major sociologists who write about the field and who give importance to dealing with these topics. Sociology of music in Croatia is underdeveloped but it has a basis for development, and this review paper can serve as a scientific contribution to illuminating these areas.

Keywords: Schwartz, theory of values, value structure, music, musical preferences, sociology of music